

**VÕIM &
KULTUUR 2**

Eesti Kirjandusmuuseum
Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus

VÕIM &
KULTUUR 2

Koostanud Mare Kõiva

EKM Teaduskirjastus
Tartu 2018

Koostaja ja toimetaja: Mare Kõiva
Keeletoimetaja: Mare Kalda
Inglise keele toimetaja: Tiina Kirss
Pilditöötlus: Andres Kuperjanov

Eelretsenseeritav artiklitekogumik sarjast “Võim ja kultuur”

Rahvusvaheline kolleegium: Juri Berezkin (Kunstkamera, Sankt-Peterburg), Galit Hasan-Rokem (Heebrea Ülikool, Jeruusalemm), Cornelius Th. Hasselblatt (Groningeni Ülikool), Riho Grünthal (Helsingi Ülikool), Terry Gunnell (Reykjaviki Ülikool), Seppo Knuuttila (Joensuu Ülikool), Arvo Krikmann (Eesti Kirjandusmuuseum), Mare Kõiva (Eesti Kirjandusmuuseum), Pentti Leino (Helsingi Ülikool), Timo Leisiö (Tampere Ülikool), Wolfgang Mieder (Vermonti Ülikool, USA), Irina Sedakova (Slavistika Instituut, Moskva), Vilmos Voigt (Budapesti Ülikool)

Käesolev publikatsioon on kaitstud autoriõigustega. Seda ei tohi terviklikult ega osaliselt avaldada, paljundada ega kopeerida autoriõiguste hoidja loata.

ISBN 978-9949-586-83-7 (pdf)
ISBN 978-9949-418-53-4 (trükis)

© Eesti Kirjandusmuuseum 2018
© autorid
© Alo Paistik (makett ja kaas)

Sisukord

- 9 **Saateks**
- Arvo Krikmann**
- 11 Infotehnoloogia minu elus
- Asta Õim**
- 27 Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas:
mis seal sees leida on
- Mare Kõiva**
- 45 Kuidas kaitsta haldjarahvast
Digiteerimine, andmebaasid ja avatud juurdepääs
folklooriarhiivile
- Ingrid Rüütel**
- 83 Eesti regivärsiliste rahvalaulude muusikaline tüpoloogia
- Liisi Laineste**
- 103 Eesti anekdootide digitaalne andmebaas
- Piret Voolaid**
- 125 Mõistatuste perifeeria digitaalsed andmebaasid aastal
2006. Vahefiniš
- Eve Annuk**
- 161 Uuri ja rollist ja eetikast biograafilise uurimise kontekstis
Ilmi Kolla kirjavahetuste näitel

- Rein Veidemann**
183 Eesti kirjanduslikust modernismist. A. H. Tammsaare
modernism
- Ergo-Hart Västriik**
195 Ilmutuse teel saadud laulud: ingerisooime seuralaiste-
liikumisest sajandivahetuse seisuga
- Taive Särg**
229 Kõne ja muusika piiril: ahellaulu analüüs
- Liina Saarlo**
293 Stereotüüpia folkloristide keelel ja meelel
- Kristi Salve**
327 Etnilise ajaloo kajastusi eesti muinasjuturepertuaaris
(läänemere-balti suhted)

PROJEKTID

- Anu Korb**
361 Eesti diasporaa materjalide kogumine ja uurimine
Eesti Rahvaluule Arhiivis
- Mare Kõiva**
371 Migratsioon ja läändiasporaa pärimus
- Piret Noorhani**
381 Kohtumispaik Riia. Loodi Balti Audiovisuaalsete
Arhiivide Kolleegium
- Marin Laak**
391 Kreutzwaldi sajandi digitaalarhiiv

- Tõnno Jonuks, Priit Lätti**
401 Radar – interaktiivne kultuurilooline kaart
- Liisa Vesik**
409 Muistendite digiteerimisest andmebaasideni

DIALOOG

- 419 **Rutt Hinrikus, Tiina Kirss**
Mälu narratiivi ämblikuvõrgus
- 453 **Autorid**
- 455 **Summaria**

Saateks

2005. aastal oli Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse üks ühistemasid 1905. aasta kui modernismi oluline tähis Eesti kultuuriruumis. Jätkati teoreetiliste uuringutega, sh tööühmi läbiva uurimistööga sotsialismi ja kultuuri suhetest ning andmestiku kogumise ja analüüsiga postsotsialismiaegsete muutuste kohta.

Aasta keskseim üritus oli Rahvusvahelise Rahvajutu-uurijate Seltsi (*International Society for Folk Narrative Research* = ISFNR) 14. maailmakongress *Folk Narrative Theories and Contemporary Practices* (Rahvajutu teooriad ja kaasaegsed praktikad), mis korraldati Tartus 26.–31. juulini 2005 koostöös kõigi Eesti erialaste institutsioonidega. Arvo Krikmann esines kongressil plenaarettekandega, selle raames töötas eestlaste eestvõtmisel sektsioon *Computer Mediated Communication* ja peeti seminar *How Stuff Works?* (Mare Köiva, Vilmos Voigt). Kongress laiendas rahvusvahelisi sidemeid, selle kohta on avaldatud üle maailma positiivseid ülevaateid ja kokkuvõtteid. Nimetagem veel Rahvusvahelise Folkloristika ja Etnoloogia Seltsi (*International Society for Ethnology and Folklore* = SIEF) tööühma *International Folklore Bibliography* seminari 27.–28. juulil (Karin Maria Rooleid) ja II rahvusvahelist baltisaksa kirjakultuuri sümposiumi *Die Nonkonformisten der 1840er Jahre? Victor Hehn (1813–1890) und Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850)* 17. septembril (Jaan Undusk).

Korralise töö juurde kuulusid jaanuarikuine Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse aastakonverents uurimisrühmade põhitulemuste tutvustamisega ja igakuised teoreetilised seminarid avalike loengutega. Ilmus

aastaraamat *Kohanevad tekstid*, kogumik *Eesti looduskultuur* ja arvukalt tippkeskusega seotud uurijate käsitlusi.

Folkloristide talvekonverents *Haldjas 10* peeti 15.–16. detsembril 2005 Nüplis Marguse puhkekeskuses. Konverentsil käsitleti veebikeskkonnas toimuvaid muutusi, veebikogukondi ja nende käitumist, tänapäevaseid sotsiaalseid protsesse ja veebi õpikeskkonnana.

Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse teaduse rahastamise konkursil osaleti projektiga “LABOR: Eesti suulise, kirjaliku ja audiovisuaalse rahvuskultuuri ressursside digiteerimine ja neile juurdepääsu tagamine”, mis pälvis rahvusvaheliselt evalveerimiskomisjonilt hea hinnangu ja sai rahastuse. Projekti käigus tehtavad tööd võimaldavad uurimistöö tulemeid laiemalt kättesaadavaks muuta.

Keskuse tegevuse üks põhisuundi läbi kõigi aastate on olnud digitaalne meedia ja andmebaasid: folkloristlike eelretsenseeritavate e-ajakirjade (*Mäetagused* ja *Folklore: Electronic Journal of Folklore*) väljaandmine, vastava meediumi käsitlused; folkloori, rahvamuusika ja kirjandusloo andmebaaside rajamine, osalemine koos Soome Kirjanduse Seltsiga realiseeritavas megaprojektis, mille sihiks on kõigi läänemeresoome rahvaste runo- ja regilaulude täieliku digitaalse andmebaasi rajamine, geoinfosüsteemil põhineva digitaalse kultuuriloolise kaardikihi RADAR loomine jpm. Selle töösuuna prioriteetsust ja vajadust forsseerimiseks (kõrvuti rahvusvaheliste koostöösuhete laiendamise ja tihendamisega) on rõhutatud varasemate aastate aruannetes.

Projekt LABOR võimaldab lahendada osa temaatiliste kogude ja andmebaaside väljundiga seotud probleeme. Suuna olulisus on põhjuseks, miks enamik aastaraamatu artiklitest ja projektiaruannetest on sellega ühel või teisel kombel seotud. Arvo Krikmanni vabavormilised sissejuhatavad mälestused räägivad “kogu töö” arvutiseerimise valulisest lähiminevikust, Tiina Kirsi ja Rutt Hinrikuse vestlus-intervjuu on suurprojekti *Eesti elulood* vahefiniš.

Arvo Krikmann

INFOTEHNOLOOGIA MINU ELUS'

Kinnismõtet mul tegelikult ei ole, pigem on kinnistunne või -emotioon.

See tunne on õnnetunne, ja see on esimene asi, mida ma viimase 7–8 aasta jooksul ütlen, kus ja millal iganes ma üldse suu lahti teen. Ning asi pole pelgalt ütlemises. Mind läbib tõesti tegelik ja terav õnneimpulss, kui ma hommikul silmad lahti teen ja mulle tulevad meelde kaks asja: nõukogude võimu ei ole, aga arvutid on.

Nõukogude võimu ei ole, nende lennukid ei lenda enam meie taevas, nende soldatid ei hulgu meie tänavatel, Saaremaa eestlastel pole vaja luba näidata, et koju saada.

Arvutid on, ma ise istun iga päev tundi parteist päris hea arvuti taga, võtan teda kui vana sõpra, ja kõikjal mu ümber on neid kümnete kaupa – igas toas kirjandusmuuseumis, mis on olnud mu põhitöökoht peaaegu läbi elu.

Ma olen silmini õnnelik oma 62 eluaastast hoolimata.

Ja s-tähega haigusest hoolimata.

Ja sellest hoolimata, et kõigest hoolimata suitsetan ma nagu korsten.

Ja sellest hoolimata, et illusioone ja isiklikku tulevikku on ees tõenäoliselt üsna vähe.

Ja sellest hoolimata, et teadlaste ja üldse haritlaste käsi ei käi Eestis kuigi hästi ja teaduse rahastamine tammub juba mitu aastat paigal.

Ja sellest hoolimata, et Eestis on üldse liiga palju vaeseid ja nad on liiga vaesed, ja liiga vähe rikkaid ja nad on liiga rikkad.

Ja sellest hoolimata, mis toimub ümber kõigi kurikuulsate raudteede ja elektrijaamade ja muude, loodan ma ikkagi, et Eesti ei ole oma varade mahamüümisega nii kaugel, et kriitiline punkt oleks juba ületatud.

Ja sellest hoolimata, et monopolid muutuvad meil iga päevaga ülbemaks ja nende vastu on raske rohtu leida ja et bürokraatia lokkab – sageli eurodirektiividele viidates – ja üks korruptsiooniskandaal sõidab teisel lausa seljas.

Ja sellest hoolimata, et Euroopa Liidu, kuhu me praegu suure rüünaga tormame, ja Nõukogude Liidu, kust me alles üleeile välja saime, vahel ei ole ainult diametraalsed erinevused, vaid mõndagi sarnast.

Ja sellest hoolimata, et Eesti telekast tuleb groteskset reklaami, mis annab mõista, et sünnitav ema on sama hea kui korgipüss.

Ja hoolimata veel paljust muust.

Pole õige, et nõukogude võimul ja arvutitel pole teineteisega suurt sisulist pistmist. On vägagi. Nõukogude võim tabas väga hästi ära selle, et kes kontrollib informatsiooni ja selle levikut, kontrollib praktiliselt kogu olukorda. Ka kirjutusmasin oli info paljundamise vahend. Mäletan väga hästi aega, mil arvati (või vähemalt väideti), et rahvavaenlane virgub ja aktiveerub just suurte riigipühade ajal, st 7. novembri ja 1. mai paiku. Siis tuli kirjutusmasinad viia selleks ettenähtud rauduksega ruumi, mille uksele pandi pühade ajaks pitsers peale. Pärast pühi tassiti masinad jälle tööruumidesse laiali.

Kirjandusmuuseumi koosseisus on kolm suurt arhiivi, ja loomulikult on arhiivis vaja kogu aeg massiliselt kõike kopeerida. Me teadsime, et NEIL seal on kseroksid ja kõik, mis vaja. Aga kirjandusmuuseum sai oma esimese kseroksi vist 1990. aastate alguseks – sakste vana, sedagi tänu Ingrid Rüütli isiklikule initsiatiivile ja välismaistele tutvustele n-ö humanitaarabi korras. Keele ja Kirjanduse Instituudis oli juba 1980. aastail valguskoopiamašin – vene oma, väga

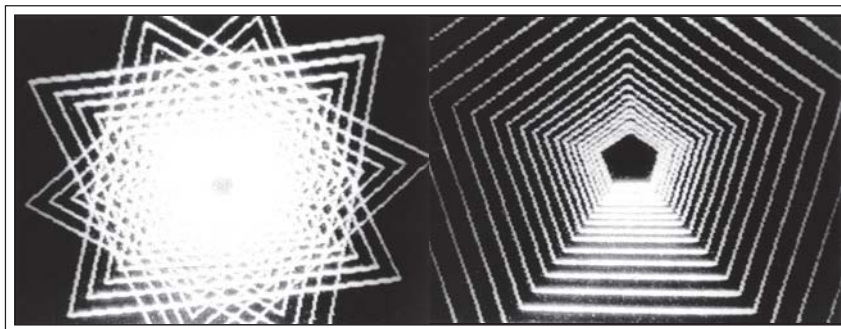

Foto 1. Hulknurksed kriksatrullid. Jaak Krikmanni foto 1987.

suur ja romsa. Musti plekke ta veidi jättis, kuid kopeeris üsna kiiresti. Aga see tuba, kus masin asus, oli peaaegu eriosakond, kopeerimistööd tegid selleks ettenähtud spetsialistid ja kõige üle, mida kopeeriti, peeti ranget arvestust ja kontrolli.

Arvestus, arvestus – hahhahhaa! Mäletan, et jäin 1963. aasta kevadel vist kuu aega hiljaks oma esimese lapse registreerimisega ja mind kutsuti koos teiste patustega range komisjoni ette “vaibale”. Vabandasin ette ja taha ja vist julgesin küsida, kas kiirus on neis asjus siis nii oluline. Range tädi ütles mulle range vene aktsendiga: *Аза мис ютлес Владимир Ильич? АРБЕСТУС, АРБЕСТУС, я виед корд АРБЕСТУС!*

Aga arvutid..

Praegu tagantjärele on üsnagi lustiline meenutada meie toona-seid “infotehnoloogilisi” võimalusi ja arvutusvahendite tulekut minu isiklikku ellu üldse. Arvutid kui sellised olid 1960. aastate algupoolel tavainimese jaoks ulme, poolmüütiline teispoosus, millega määrati Juri Gagarinile, Nõukogude tuumaraketidele jm tähtsatele asjadele nende heroilisi orbiite. Tavainimeste elus oli kõik palju primitiivsem. Aga meie tegime just sellal oma eesti vanasõnade teaduslikku väljaannet, meil oli kindel nõu varustada see väljaanne sõnaregistriga ja me tahtsime registri tekitamist endale kiiremaks ja lihtsa-

maks teha. Perfokaardid olid tollal kuum infotöötlusvahend ja me teadsime, et ajaloolane Heldur Palli on nende kasutamise alal suur fänn ja meister. *Eesti vanasõnades* on vanasõnad esitatud tüübiartiklite kaupa – seal on iga eri vanasõna eri üksus, eri “number”, eri pealkirjalune osa: *Kes ees, see mees* kohta on eraldi artikkel ta tekstide ja kommentaaride jaoks; *Igal oinal oma mihkkipäev* – selle esitamiseks oma artikkel; *Parem suutäis soolast kui maotäis magedat* kohta on eraldi artikkel jne.

Käisin Heldur Palli jutul ja leppisime kokku, et vanasõna-artiklite tööeksemplarid kirjutatakse igäuks eraldi perfokaardile ja kaardi servale tehakse sälgud tähtsamate sõnade jaoks, mis igas vanasõnas ette tulevad: *oinas* ja *mihkkipäev* ja *soolane* ja *mage* jne. Keeles on ju sõnu palju ja H. Palli soovitas seepärast valida kaardile suure formaadi – A4. Aga sõnu oli ikkagi lootusetult palju ja auke A4-kaardi servas ikka lootusetult vähe. Siis otsustati, et mõned eriti sagedased sõnad saavad oma eriaugu ja teised tähistatakse ainult alfabeedipiirkonna täpsusega – umbes nagu valimiskomisjonis: A-st I-ni ja J-ni ja K eraldi jne.

Jumal tänatud, et me ei hakanud selle meetodi järgi tööle – ei hakanudki neid kaardiservi iial sälkama. Kuigi kahjuks ei taibanud me juba ette, et see oli surnult sündinud mõte. Meie häda – või õnn – oli selles, et osa tüübiartikleid tulid nii pikad, et ei mahtunud suure perfokaardi kahelegi küljele ära ja tuli võtta appi lisalehti, ja me ei usaldanud hakata seda patakat enam laiali jagama, nii et perfod või esilehed eraldi ja lisalehed eraldi – sellest oleks tekkinud kirjeldamatu kaos.

Sellest, mis on perfokaartidega töötamine, sain ma aru alles 1970. aastate keskpaiku, kui mul jätkus ogarust hakata rajama eesti vanasõnade geograafilise leviku statistikat samuti perfokaartidele. Need kaardid olid, tõsi küll, poole väiksemad – A5, st pool tavalist kirjapaberilehte. Sest kihelkondi on Eestis ikkagi palju vähem kui sõnu eesti

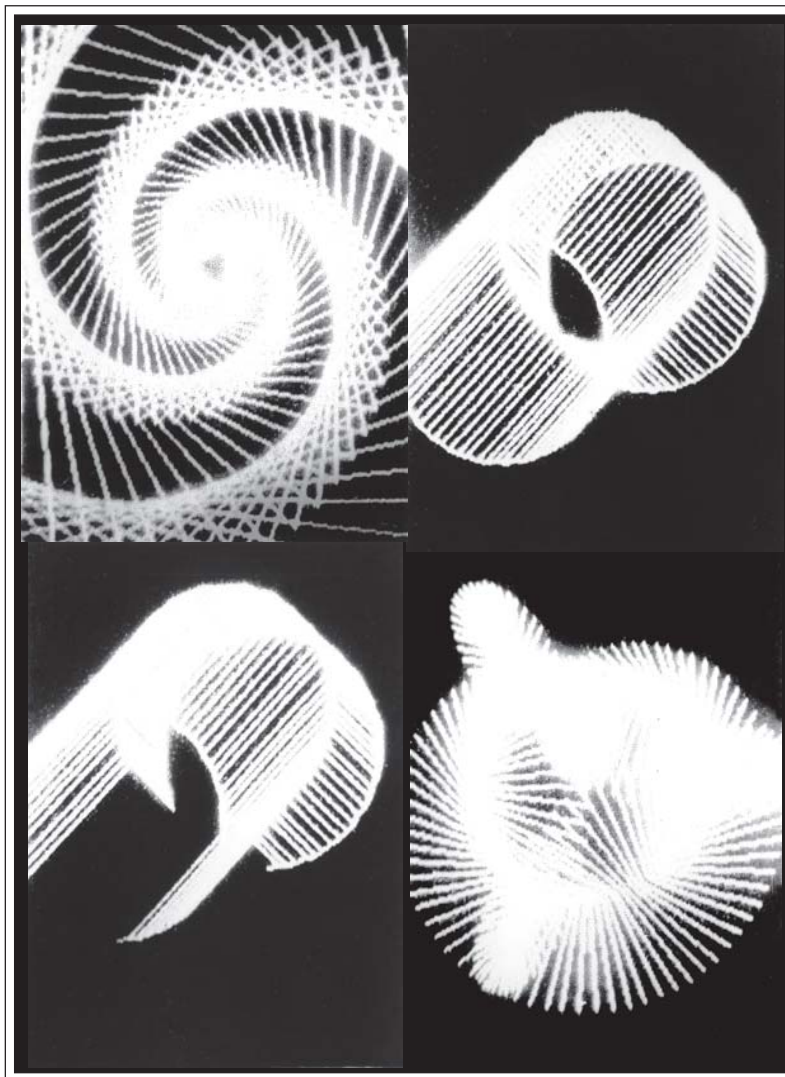

Foto 2. Mitmesuguseid siinusfunktsioonilisi kriksatrulle. Jaak Krikmanni foto 1987.

keeles – ainult veidi üle saja. Iga vanasõna sai jälle eraldi perfo. Ma lugesin iga vanasõna kohta näpuga kokku, millistest kihelkondadest kui palju teda on üles kirjutatud ja kirjutasin need andmed kaartide peale. Siis läks sälkamiseks: otsid spikriga õiged kohad üles ja teed

Foto 3. Imemasin EC-1010
Eesti Keele Instituudis. 1979.
EKI arhiiv.

Foto 4. Maidu Piirmets ja Toomas Tago parandavad EC-1010-t. 1979. EKI arhiiv.

sälgud. Õigeid sälkamistange polnud ka saada, keegi hea inimene andis nõu, et hädaga käivad ka need, millega vasikatel kõrvu narmastatakse. Ligi 5000 selgus olevat selliseid vanasõnu, mida oli üles kirjutatud rohkem kui ühest kihelkonnast, kõik need sälkisin ma hoole ja armastusega läbi. Mulle oli selle tähtsa töö juurde appi antud isegi – esma- ja ainukordselt mu elus üldse – midagi isikliku laborandi taolist. Nägin küll, et suurte ülemaalse levikuga tüüpide perfod meenutasid mingit narmastega vaipa, kui olin nende kallal lõpetanud, aga lootsin ikka, et see ei sega tööd.

Oli vaja ära hinnata seosetihedus kihelkonnapaaride vahel, st välja selgitada, kui mitu ühist vanasõna on igal kihelkonnapaaril. See pidi käima nii, et paned varda mingi “emakihelkonna” esimese partneri auku ja need vanasõnad, mis on seal kihelkonnas samuti olemas, kukuvad pakist välja; siis võtad selle väljakukkunute paki ja loed kaardid kokku. Ja nii ka iga järgmise partneriga. Ja siis võtad järgmise “emakihelkonna”, ja jälle algab kõik, algab uuesti...

Kartoteek sai valmis ja ma asusin suure entusiasmiga kihelkonnade ühisosi välja selgitama. Esimese poole tunni jooksul sai selgeks, et mäng ei vääri küünlaid. 5000 perfot on mitu head kastitait. Aga see kaardipakk, mis korruga raputamisel oli, ei tohtinud olla paksem kui paar sentimeetrit, vastasel korral ei pudenenud välja kõik kaardid, mis pidanuksid pudenema. Seda õhukestki pakki tuli varda otsas raputada umbes nii jõuliselt, nagu raputatakse õunapuud – ja ikkagi ei tulnud kõik välja. Ning juba paari esimese sorteerimise järel läksid narmad kahekorra ja ühtede kaartide narmad läksid teiste aukudesse, kaardid haakusid lootusetult üksteise külge ja kitsamad sälguvahed murdusid lahtiharutamisel lihtsalt ära.

Lühidalt öeldes, minu meelega oli väga suur, kuid õnneks asutas Mart Remmel 1977. aastal Keele ja Kirjanduse Instituuti (KKI) arvutuslingvistika sektori ja hankis sinna järgmisel aastal Ungari päritolu arvutilahmaka Videoton. See võttis KKI Rävalla puistee majas

enda alla suure saalitäie ja räägiti, et kõik kollektiivid, kuhu selline pill on tekkinud, on ennast varsti surnuks joonud, sest arvutiga käis kaasas nii tohutu piiritusenorm, millest õnnestus ainult tühine murdosa arvuti puhastamiseks ära kulutada. FORTRAN oli tollal see keel, mida Videoton hästi oskas. Kuvarile kirjutati programm, kanti see perfolindile ja lasti lint läbi arvuti hammaste – siis ta teadis, mis ta peab tegema. Aga tollases Nõukogude Liidus oli õnn omada omaenda arvutit ühele filoloogiasstituudile tohutu ime ja sektorijuhataja Mart Rimmel – praegu juba manalamees – polnud üksnes geniaalne keeleteadlane ja programmeerija, vaid ka geniaalne organisator.

Sinna Videotoni sisestati siis ka arvandmed eesti vanasõnade geograafilise leviku kohta, Jüri Kaldmaa tegi ühisosade arvutamiseks programmi (Assembleris, nagu mäletan) ja elu sai uuesti värvid.

Veel aastal 1980, kui hakati sõitma Turgu fennougristika kongressile, elasin ma mitu nädalat Tallinnas, sest pidin oma vanasõnastatistika kohta kongressil ettekande tegema. Videoton printis ka – servast perforeeritud rulli peale, kandes sellele ühesuguste ja ühesuuruste tähemärkide abil kõik kirjad ja joonised ja mis iganes tekitati. Meelis Mihkla tegi mulle selle printeriga regressiooniväljade – n-ö punktipilvede – graafikuid. Need olid oma neli meetrit pikad ja kui ma tahtsin silma järgi hinnata, kas välja üldkuju on enam-vähem lineaarne, oli kõige targem selle tapeedipaani ühe otsa juurde kõhuli lasta ja niimoodi lähedalt terava nurga alt vaadata.

Mul on üldse kogu aeg olnud nostalgia teha igasugu statistikaid ja see on toonud mulle palju suurt ja helget õnne. Mu kõige esimesed statistikad käisid regilaulu alliteratsiooni kohta, hakkasin neid tegema juba kunagi 1960. aastate keskel. Arvutuslükati andis kolm kohta pärast koma, mulle tundus, et see pole piisavalt täpne (tegelikult oleks käinud küll), niisiis tegin oma esimesed suured pikad rehken-dused 1960. aastate lõpupoolel Vladimir Bradise legendaarsete logaritmitabelitega.

Aastal 1974 hakkasin Ringtee tänavas Tartu Filmitööstuse Baasis valvurina leivalisa teenima, sest valmistusin kaitsma oma kandidaaditööd ning selleks oli vaja ülikonda ja suutlikkust korraldada tollal enam-vähem obligatoorne kaitsmispidu. Minu valvamiskoht oli sekretäriruumis ja sekretäri laual oli tohutu suur elektromehaaniline ragisti, mis oli võimeline mitte ainult summeerima, vaid kui tal oli hea tuju, siis ta ka korrutas ja jagas. Võtsin lühikese piinarikka häbenemise järel oma mehisuse kokku ja küsisin raamatupidajalt, kas tohiksin sellega öösiti veidi arvutada, ja ta lubas. Logaritmitabeliga võrreldes oli kiirusetaju lausa ekstaatiline ja ma veetsin selle ragistaja taga palju õnnelikke öid.

Siis tulid üsna pea mu ellu kalkulaatorid. Esimest kalkulaatorit nägin vist 1975. aasta suvel Lembit Valdi käes, see oli imetilluke ja klahvid liiati nii väiksed, et neid tuli vajutada tuletikuotsaga. Nagu öeldud, hakkasin siis just oma kandidaaditööd kaitsma ja L. Valt oli üks minu kolmest oponendist. Too väitekirjandus oli iseendast samuti suur imetegu. Jutt käis vanasõnade semantika ja maailmavaate ümber, ja kõik nõukogude autorid, keda ma oma tööd kirjutades lugesin, väitsid ühest suust, et vanasõnad on oma maailmavaate poolest ligikaudu naiivne marksism ja stiihiline ateism. See oli liiga rumal, et sellega nõus olla või seda teooria plaanis aluseks võtta. Aga tollane ainus lubatud võimalus kedagi rumalat lüüa oli lüüa teda Marxi või Leniniga. Mina nuputasin samuti imetrikke, et oma rumalaid Marxi ja Leniniga lüüa, ja see läks mul enda meelest ka korda. Aga kaitsmisel tabas valvsate nõukogu liikmete klassivaist ikkagi kena marksistliku maski tagant mu rahvavaenuliku olemuse ära – sain kolm või neli vastuhäält ja oleksin peaaegu läbi kukkunud.

Siis 1976. aasta sügisel, kui Mart Remmel oli otsustanud mind oma arvutuslingvistika sektorisse tööle võtta, juhtus midagi täiesti fantastilist – ta saatis mulle Tartusse Vene kalkulaatori Elektronika. See oli tubli videokasseti mõõtmetega karp, mis tegi nelja tehet ja

läks alati lolliks just siis, kui sul oli, ütleme, 113 arvust 111 summeeritud. Kuid ikkagi oli see jälle uus pikk samm täiusliku õnne poole.

See vanasõnaprojekt, mille külge mind 1964. aastal haagiti, oli tegelikult suur Soome-Eesti koostööprojekt, mille Matti Kuusi, tuntud soome folklorist ja vanasõnauuriija, 1963. aasta lõpul algatas – suur ime tolle aja kohta, liati ka edukas ja pikaajaline. Töö käis tavaliselt nii, et kui oli vaja kohtuda, tulid soomlased Tallinna. Tartusse neid ei lastud, sest Tartus oli sõjaväelennuväli. Ja meid Helsingisse ka ei lastud – noh, või PEAAEGU ei lastud, vahel fennougristika kongressidele ikka lasti.

Jaanuaris 1979 juhtus siiski see suur ime, et mul ja Ingrid Sarvel lubati sõita Helsingisse koguni 20 päevaks, ja mitte ainult et lubati, vaid anti isegi komandering, ilmatu pihutäis Soome raha jne. Sõit käis muidugimõista rongiga Moskva kaudu. Moskvast on Nikitnikovi põiktänav (Nikitnikov pereulok), kus asus Teaduste Akadeemia nn välisosakond. Meile anti seal allkirja vastu vajalikke salajasi käitumisbrošüüre lugeda, ja siis tuli vestelda veel spetsialistiga. Põhispetsialist, ütleme, Petrov, oli juhtumisi kuskil ära, teda asendas, ütleme, Sidorov. Sidorov küsis: *Кто такие? Куда? По какому поводу?* jne. Meie ütlesime, et uurime vanasõnu ja teeme soomlastega koostööd. Sidorov hingas sügavalt sisse, ütles: *Да, по слову – это, на первый взгляд, предмет довольно-таки безвинный. Но...* – ja loetles umbes kümme minutit vanasõnadesse kätketud ideoloogilisi ohtusid. Ühtki ohtu ennast mul enam meeles pole, kuid mäletan, et noogutasime iga ohu juures entusiastliku soostumusega.

Sel Helsingis-käigul keegi – ma ei teagi, kas Kari Laukkanen (meie projekti üks Soome poole põhitegijaid Matti Kuusi kõrval) või Soome Kirjanduse Selts Kari Laukkase käe läbi – keegi igatahes kinkis mulle programmeeritava kalkulaatori Texas Instruments 57, millel oli kümme mälupesa ja võimalus kirjutada 50-käsuline programm, ilgetes numbrikoodides muidugi. Nii õnnelik kui siis, pol-

nud ma vist eales enne olnud. Too hüperkompuuter oli üldse statistilise orientatsiooniga ja suutis arvutada ka nt lineaarse regressiooninormi parameetreid.

Kari Laukkanen hakkaski mulle kalkulaatori-samariitlaseks ja paar aastat hiljem sain jälle tema kaudu uue, veelgi võimsama kalkulaatori, vist Texas Instruments 58C. Tollel oli juba jagatav mälu ruum: võisid valida, kas võtsid palju andme-mälu ja said kirjutada ainult lühikese programmi, või vastupidi, või midagi vahepealset. See riist teenis mind ausalt mitu aastat ja ma tegin temaga suuri asju.

Tegelesin ka tollal leviku-kaartidega, sh püüdsin selgitada Heinrich Gösekeni, Salomo Heinrich Vestringi ja Anton Thor Helle kirja pandud vanasõnade võimalikku geograafilist tausta. Selistel puhkudel on kasulik min-geid koefitsiente või andmeid siluda. Ütleme, sul on Nõos hunnik, Otepääl mägi, Kambjas nõgu, Puhjas lohk ja Tartu-Maarjas täielik tühjus, aga oleks tarvis saada asjast mingi ülevaatlikum pilt, n-ö Lõuna-Tartumaa piirkondlik keskmine. Siis on mõistlik toornäidud naa-

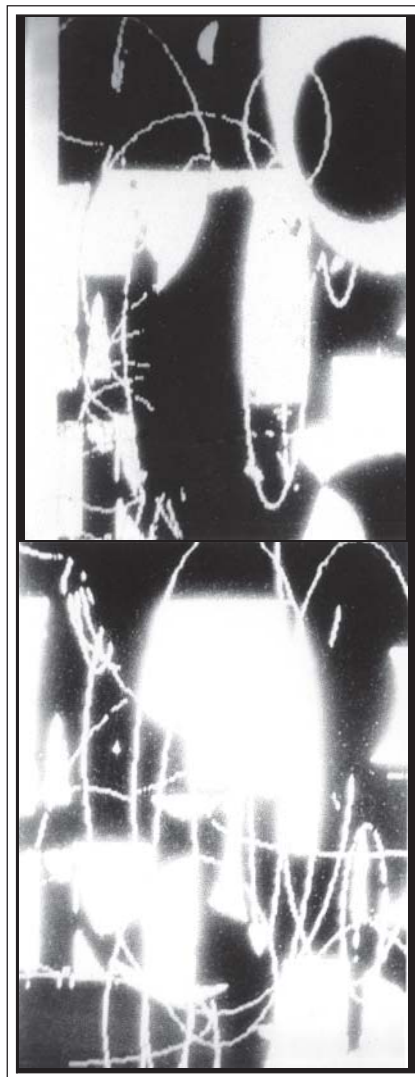

Foto 5. Ovaalidel põhinevaid kriksatrulle.
Jaak Krikmanni foto 1987.

berkihelkondade vahel ära siluda. Selleks on mitmesuguseid tehnikaid, loomu poolest meenutab operatsioon pahteldamist mitte eriti laia labidaga: mäed hõõrutakse allapoole ja lohud täidetakse ülespoole. Eestimaa sadakond kihelkonda mahtusid kalkulaatori mällu vaid osade kaupa, tulemused tuli loomulikult käsitsi mälust välja noppida ja üles kirjutada, kuid tehte kaupa toksimisega võrreldes oli ajavõit ikkagi määratu.

1987. aasta kevadel laenas Mart Remmel, mu kodumaine sponsor, mulle kuskilt Tartu Ülikoolist esmakordselt juba p ä r i s arvuti – Commodore-16. See koosnes tavalisest väikesest punasest Vene telekast ja paksust klaviatuurist, mille põhjas oli ka kogu ta tarkus – 12-kilobaidine hiigelmälu. Milline nauding oli istuda arvuti taga ja vaadata, käed risti rinnal, kuidas mu enda kirjutatud BASIC-programm tegi neidsamu kaardisilumisi täiesti omal jõul, tulemused tilkusid pikkamisi ekraanile ja mul oli vaja need ainult paberile üles kirjutada. Ja milline nirvaana – programmi polnud vaja enam otsast peale uuesti klahvistikult mällu tippida, vaid selle võis salvestada kassetimaki lindile ja kui vaja, sealt jälle peale laadida. Pikema programmi korral kulus selleks muidugi oma veerand tundi ja igal kolmandal korral teatas arvuti külmalt *Break error!*, ning tuli otsast alustada. Kummati tegi kommodoor umbes tunniga ära selle arvutustöö, mis kalkulaatoriga võttis mitu päeva (ja millele STATISTICA-programm mu praeguse arvuti peal kulutab umbes paar sekundit, joonistades lisaks vähem kui 10 sekundiga valmis ka tulemkartogrammi).

Muidugi sain üsna varsti aru, et 12 kilobaidi mälu ei ole siiski võimalik midagi eriti tegelikku ära teha. Aga kui ilusaid liikuvaid geomeetrilisi figuure oli võimalik kommodooriga joonistada! Lõpuks sõandasin konstrueerida isegi asju, mis meenutasid mingeid neandertaalseid arvutimänge – üks oli näiteks selline, kus tellise moodi nelinurgad kukkusid ekraanil suvalistest kohtadest allapoole ja nooleklahvidega võimeldes sai neist siis seinu või torni laduda; kukkumise

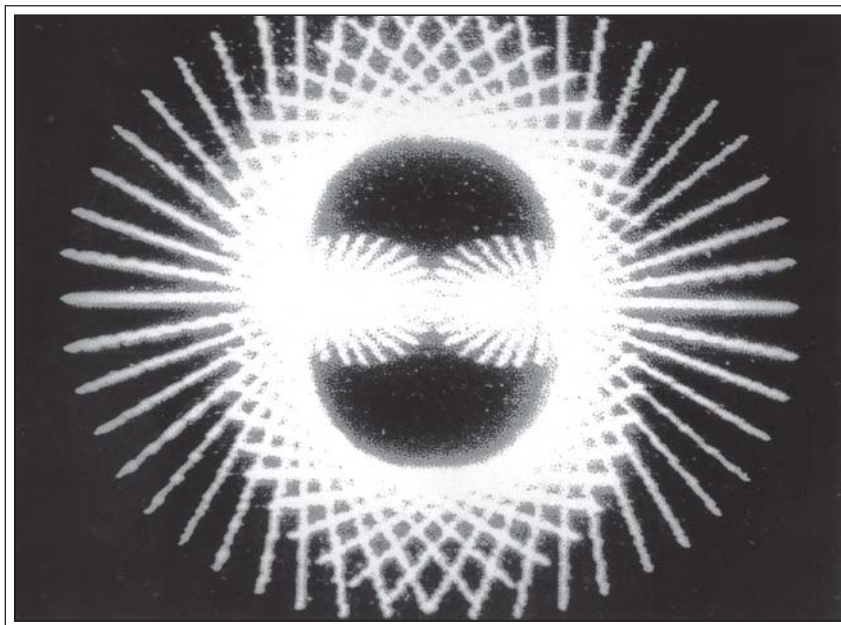

Foto 6. Veel üks siinuskriksatrull. Jaak Krikmanni foto 1987.

kiirus oli reguleeritav. Ehitasin neid seinu siira lapseliku lustiga, kuigi olin sellal juba 48 aastat vana. Vägilane ei olnud paraku minu oma, vaid Tartu Ülikoolilt laenatud, ja 1988. aasta kevadel tuli kuri onu, võttis klaviatuuri, maki ja teleka sülle ning läks oma teed.

Vist 1988.–1989. aasta talvel tegi üks mu poegadest katse osta endale Vene arvuti Kristi. See oli minu kommodoorist tunduvalt primitiivsem, ta oli oma põhiolekus täiesti tühi ja kogu intellekt tuli talle igaks uueks seansiks makilindilt sisse pumbata. Paaritunnise katsetamise järel läks ta lõplikult nässu ega osanud enam muud teha kui laliseda ekraanile: *Я – Крүсти... Я – Крүсти... Я – Крүсти...* Õnneks võeti Kristi poodi tagasi.

Millalgi umbes samal ajal tekkis kirjandusmuuseumi kaks esimest arvutit – üks oli XT ja teine AT. See tekitas järjekordse illusioonilaine, et korraldatakse massilised arvutikursused, jagatakse os-

kajatele ajad ja hakatakse suuri asju tegema. Anto Unt käis vist tõesti paar korda meil ning rääkis ja näitas midagi. Aga asi ei käivitunud ja tegelikult ei tehtud nende arvutitega iial praktiliselt midagi, ainult töötajate lapsed klõpsisid nendega tundida kaupa mängida. Nüüd tean ammuilma, et arvutioskused ei asu üldsegi eelkõige peas, vaid n-ö kätes. Arvutiga suhtlemine on sedavõrd kiire ja efektiivne, kuivõrd hästi on kasutajal juurdunud vajalikud automatismid – ükskõik, kas nuppudele vajutamiseks või programmide kirjutamiseks või mõlemaks tegevuseks.

Veel kaks illusioonide purunemist tuli mul nõukogude võimu agoonia ajal üle elada. Minu haledate ja pidevate palumiste peale saatis Mart Rimmel mulle Tallinnast lühikese aja jooksul kaks arvutitaolist eset – esimene Vene Omega ja teine Ida-Saksa Robotron. Omega suutis oma parimail hetkedel tekitada ekraanile ähmaseid trükitähti ja kui tungivalt palusid, joonistas ka pirnikujulisi ringjooni. Robotron ei läinud üldse käima.

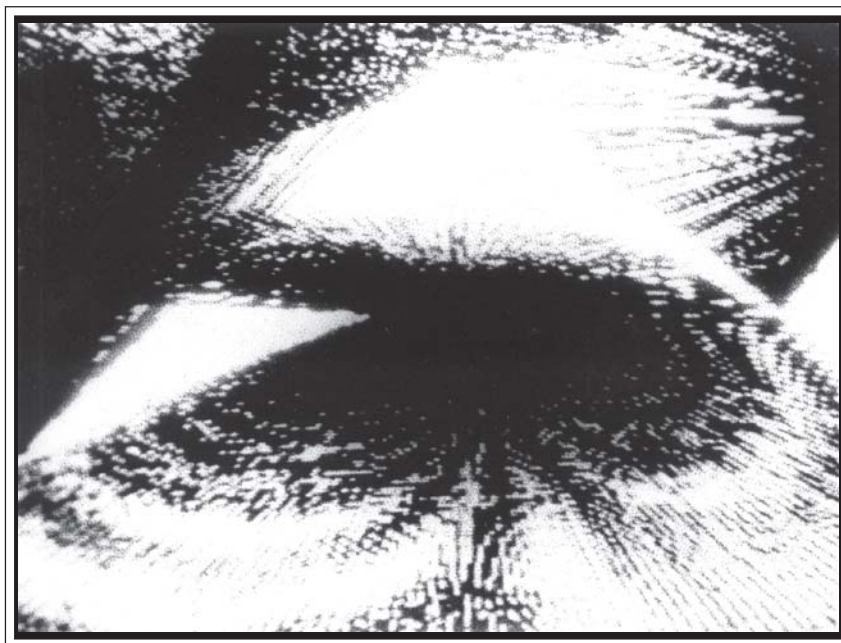
Mäletan, kuidas ma kunagi 1990. aastate alguses kuulasin, suu ammuli, kui välismaadel olnud mehed rääkisid sealsetest arvutiimedest. Jaan Ross rääkis: on selline imeasi nagu e-mail; sa istud oma arvuti taga, kirjutad näiteks Austraaliasse kirja ja kümne minuti pärast võid saada vastuse; te võite isegi *chat*-režiimi minna ja dialoogivormis juttu ajada. Jüri Allik – samuti suur arvutiguru Eestis juba sügaval vene ajal, kõik etapid kaasa teinud, kõik nägurid ära näinud ja läbi raskuste tähtede poole trüginud – rääkis, kuidas USAs tudengid õpivadki põhiliselt arvuti taga ja saavad sealtkaudu oma õpematerjalid ning teadlased loevad arvuti kaudu oma kirjandust ja kui tahavad midagi tsiteerida, ei pea seda üldse pastakaga raamatust või ajakirjast maha kirjutama.

Vist 1992. aastast hakkasid Eesti Keele Instituudi Tartu folkloristika-poolele sügenema esimesed pärisarvutid. Mare Kõiva oli selle arvutiseerumise põhiline initsiaator. Tema poeg Sander Vesik, sellal

alles koolipoiss, aga juba siis põline arvutifänn, oli meil vahepeal mitu aastat veebimeheks. Sander on tõesti väga geniaalne inimene, lahke meelega ja alati abivalmis pealekauba.

1994. aasta suvel sain minagi Avatud Eesti Fondi abiraha toel oma esimese pärisarvuti. Kuna aga just sel suvel evitati kirjandusmuuseumi nn uut maja ning kõik ruumid olid täis paksu tolmu ja potentsiaalseid vargaid, sain hakata oma imepilli mängima alles sügisel.

Aastail 1992–1993 võttis Eesti Teadusfond (ETF) juba enam-vähem jalad alla ja hakkas teadlastele süstemaatiliselt grante jagama. 1995 oli see aasta, millal meie maja folkloristid tegid suure kohaliku tiigrihüppe ja hankisid – just nimelt ETFi grandiraha abiga – kümnekond uut arvutit. Internet oli sellal maailmas juba mõnda aega olemas ja meilgi olid juba mõnda aega suured võrgurajamise illu-

Joonis 7. Kriksatrull *Seier* ühes oma arengujärgus. Jaak Krikmanni foto 1987.

sioonid, aga kümnekonnast arvutist oli päris võrgu jaoks vähe. Kuid meil oli hammas juba verel.

Siis tuli mängu Enn Vallak, Eesti aukonsul Šveitsis, ise suure kirjandusliku minevikuga mees. Ta käis Eestis, armus kirjandusmuuseumi, kuulis, et meil on arvutipuudus ning lubas meid aidata ja kinda arvuteid. 1995. aasta hilissügisel läks asi tegelikuks. Jälgisime hinge kinni pidades nagu rindeteateid, kuidas tohutu rekka läbi Euroopa kulges, korra Poolasse kinni jäi, siis vist veel Eesti tolli kinni jäi jne, jne. Aga lõpuks, mõned päevad enne jõule saabus see gigant kirjandusmuuseumi otsaukse juurde ja kümned südamed põksusid õnneootuses. Luuk tehti lahti – ja esimese pilguga sai selgeks, mis tegelikult oli toimunud. Firma, kellega E. Vallak oli seotud, oli vana meest petnud, transpordi peale tema raha raisanud ja Eestimaale lihtsalt oma utiili ära saatnud. Need olid 1980. aastate algupoolelt pärit, mitu korda remonditud XT-d, kokku ligi 40 tükki. Meil polnud nendega mitte midagi peale hakata.

Aga protsess oli juba peatumatult alanud. ETF jagas jätkuvalt grante ja meie arvutipark kasvas kiiresti. 1996. aasta talvel said Vanemuise tänava folkloristid arvutivõrgu. Kirjandusmuuseumi majja tekkis õieti kaks kohtvõrku, folkloristidele Haldjas ja maja ülejäänud ossa Kirmus. Kirjandusmuuseumil on hetkel kokku 88 arvutit ja mul on ülbust arvata, et Eesti humanitaaride “isiklikud” arvutioskused on keskeltläbi võib-olla paremadki kui reaalteadlastel, sest meile on arvuti olnud poolmütoloogiline ihalusobjekt, uue aja sümbol, neile aga lihtsalt tehniline abivahend.

Kommentaar

¹ Vikerraadio saatesarjas “Kinnismõte” 21. novembril 2001 esitatud veste.

Asta Õim

EESTI KÕNEKÄÄNDUDE JA FRASEOLOGISMIDE ANDMEBAAS: MIS SEAL SEES LEIDA ON

Teesid: Artiklis antakse ülevaade eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist, kuhu on kokku koondatud vähegi sarnase sõnastuse ja tähendusega väljendid. See sisaldab 150 907 kõnekäänukirjet. Vanim osa materjalist pärineb 17. ja 18. sajandist, uusim 20. sajandist. Pikemalt peatutakse andmebaasi struktuuril, kõnekäändude mõistestikul ning iseloomustatakse andmebaasi materjali, tuuakse välja valupunktid.

Märksõnad: andmebaas, fraseologism, fraseoloogiline vaba sõnaühend, kõnekäänd, kõnekäänutüüp

Andmebaasi allikmaterjal. Eesti Kirjandusmuuseumis 1998. aastal alguse saanud eesti kõnekäändude ja fraseologismide täisteabeline andmebaas sisaldab 150 907 kõnekäänukirjet. Vanim osa **materjalist** pärineb 17. ja 18. sajandist. Enamik digiteeritud kõnekäändudest ja fraseologismidest on kogutud siiski 19. sajandi lõpul ja 20. sajandil. Materjali on kopeeritud Eesti Rahvaluule Arhiivi, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Eesti Keele Instituudi ja Akadeemilise Emakeele Seltsi valduses olevaist käsikirjadest ja mitmesugustest trükiallikatest.

Andmebaasis on kokku koondatud vähegi sarnase sõnastuse ja tähendusega väljendid. Mõistagi ei ole see mitte üksnes puhteestilise aines – siin on rahvusvahelise leviku ja tuntusega kõnekäände, kirjanduslikku päritolu ütlushi, piibliväljendeid, tõlkeid jne. Oluline on, et kõike seda ühendab leviku- ja kasutusala – **eesti murded, suuline või kirjalik eesti keel**. Kõnekäändude pikka aega kestnud kogumine, kirjanekute erinev tase, kõnekäändude avatus imp-

rovisseerimisele jne on tinginud andmebaasi teatava ebaühtluse. Näiteks leiame siit üsna palju materjali, mille autentsuses, s.o rahvaehtsuses on põhjust kahelda. Siia kuuluvad eesti lühivormiuurijatele juba vanasõnade ja mõistatuste korraldamisest hästi tuntud ebausaldusväärsete kogujate kirjapanekud ja nende omalooming, kogujapoolsed kõnekäänmoonded jms. Kuid autentsusest olulisemgi probleem seisneb selles, kui kaugemale võib minna kujundkõnenähtuste kõnekäändude hulka arvamisega, st küsimus on vabade metafoorsete ja püsiühendite eristamises, vrd näiteks vabu metafoorseid sõnaühendeid *põrutav uudis, magus elu, aher naine* ja kõnekäände *uus sõna, jäme ots, magus suutäis, kadunud poeg, Jeeriku pasun*. Sama oluline on väljendi leksikaalse koosseisu määratlemine ehk see, millised komponendid kuuluvad väljendi koosseisu (on obligatoorsed, püsivad), millised mitte (on fakultatiivsed, muutuvad).

Andmebaas koosneb selle töötlejate ja toimetajate jaoks 13 väljast. Neist seitse sisaldavad arhiivimaterjali muutmatul kujul, nelja välja sisu on muudetav ja nende täitmine sõltub juba kõnekäändude süstematiseerija eesmärkidest.

Nüüd mõni sõna iga välja iseloomustamiseks.

TÜÜP = kõnekäänutüübi moodustavad ühe ja sama kõnekäänu kõik sõnastusvormid; kogu tüüp on nimetatud kõige iseloomulikuma, sagedasima vormi järgi, näiteks *ajab peale nagu mustlane*.

VÄLJEND = kõnekäänu sõnastusvorm sisuvälja põhjal, näiteks *musteldab kui mustlane*.

SISU = kõnekäänu sõnastusvorm nii iseseisvalt kui ka kontekstis, samuti kommentaarid, tähendus jms, näiteks *Musteldab kui mustlane*. (*Lunib.*)

ARHIIV = teksti arhiivinumber, näiteks ERA II 177, 471 (344).

AEG = kogumisaeg, näiteks 1937.

KOHT = kogumiskoht, näiteks Vil, U-Võidu.

KOGUJA = kirjasatja, näiteks A. Mikk.

KEELEJUHT = informant.

MÄRKŠÖNA = väljendi kujundlik tuumsõna, näiteks *mustlane*.

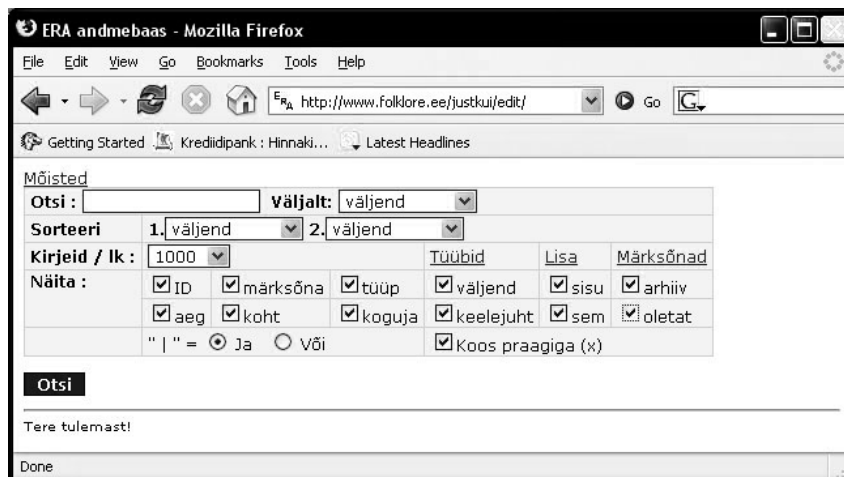
SEM = tähenduse indeks, näiteks 374.4.

PRAAK = baasist eemaldatud kirjed.

OLETAT = andmebaasi töötleja märkused, näiteks *vrđ hädas nagu lits lapsega*.

ID = kirje sisestusnumber, mis toimib identifitseerimisindeksina – see säilib muutmatuna kuni tüpologiseerimise lõpuni ja täidab esialgu kontrollifunktsiooni. Seejärel saab ID-numbri sisuks osutada tüpoloogilise üksuse kohale andmebaasis.

Lisaks sellele kuuluvad andmebaasi juurde väljendites sisalduvate kujundlike tuumsõnade loend (märksõnaloend) ja tüübiloend, mis muutuvad automaatselt vastavalt materjali töötlemise käigule.

Joonis 1. Andmebaasi avaleht.

Andmebaasi üldiseloostus. Andmebaas sisaldab üsna heterogeenset materjali: selle tuumosa moodustavad väljendid, mida traditsiooniliselt peetakse fraseologismideks või kõnekäändudeks. Selle kõrval on suur hulk metafoorseid väljend- ja ühendverbe, kujundlikke nimetusi, riimilisi, dialoogilisi jm ütlusi. Süstematiseerimise seisukohalt kujutab andmebaas endast nimetatud materjali eri liigitusaluste ühendit, mis võimaldab saada väljendite kohta erinevat informatsiooni. Andmebaasi loomise eesmärkide hulka kuulub ka eesti kõnekäändude paberväljaande ettevalmistamine. Andmebaas on internetipõhine. Toodetud otsingumootor lähtub hetkel uurijate analüüsivajadustest ja eesmärkidest. Andmebaas on varustatud kasutajaliidesega, mis võimaldab korrigeerida arhiiviandmeid, kontrollida väljendite autentsust, ühtlustada tüpoloogiat, määratleda püsiväljendite struktuuri ja tähendust. Andmebaasi funktsioonid on järgmised: 1) andmete väljastus – andmebaas edastab andmed vastavalt päringutüübile (komplekspäringud ja loogilised avaldised), 2) andmete sisestus, muutmine, eemaldamine reaajas, mis võimaldab samaaegselt andmeid internetis töödelda ja päringuid esitada.

Andmebaas teenib järgmisi eesmärke. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi valmimisel oleks võimalik lõpetada akadeemilise väikevormide väljaande kolmas osa *Eesti kõnekäänud* (*Eesti vanasõnad* 1–4 (EV 1980–1988) ja *Eesti mõistatused* 1–2 (EM 2001–2002) on juba ilmunud).

Andmebaasis sisalduv eritasandiliselt struktureeritud informatsioon on tõhus alusmaterjal nii kujundkõne kui ka keeleuurijatele, eriti diakroonilisest aspektist lähtuvalt. Uurijakeskse andmebaasi põhjal on plaanis edasi arendada tavakasutajale suunatud üldkasutatavat andmebaasi, mis põhineb eeskätt püsiühendite semantikal. Selle praktiliseks väljundiks saab kahtlemata ka olemine abivahendiks leksikograafidele, tõlkijatele jt asjast huvitatuile.

Praeguseks on Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi sisestatud materjalist morfoloogilis-süntaktilisest ja semantilisest aspektist analüüsitud ligi $\frac{4}{5}$, murdekeelt on korrigeeritud 35 000 kirjel ja ühtlustatud 18 000 väljenditüüpi. Kuigi andmebaas on toimetamisjärgus, on see muudetud üldkasutatavaks ja sellega saab tutvuda internetis (www.folklore.ee/justkui/).

Kõnekäänukirjete märgendamine ehk indekseerimine tähendab kõnekäändude süstematiseerimist sisu ja struktuuri järgi. Sisuline märgendamine toimub andmebaasi materjali põhjal Asta Õimu välja töötatud mõistestiku alusel, milles on praegu 946 nummerdatud mõistet. Iga väljendi *pro* kõnekäänukirje mõisteline kirjeldus koosneb blokist, mille põhijaotusnumber (1–946) märgib põhitähendust, I astme jaotus (1–10) morfoloogilis-süntaktilist struktuuri ja II astme jaotus (1–n) alltähendusi. Sel viisil saame väljendite liigituse lähtuvalt nende tähendusest, süntaktilistest mallidest, leksikaalsetest jt üldisematest struktuuritunnustest.

I astme jaotuses on rakendatud järgmist põhimõtet.

1. Tegija: semantiline tunnus elus, s.o *kes?* (inimene, inimesetaoline olend, loom), näiteks *hanejalgadega mees* 'vabaabielumees', *parem käsi*.

2. Tegija: elutu – *mis?* (konkreetne asi vms), näiteks *igavene tare* 'surnukirst', *isaisa nui* 'rusikas'.

3. Tegija: elutu – *mis?* (abstraktne asi, nähtus, emotsioonid jms), näiteks *mustad päevad*, *rist ja viletsus*, *kolm vaala*.

4. Tegevus, seisund, protsess: *mida teeb?*, näiteks *kaela kandma*.

5. Tegevuse toimumise viis: *kuidas teeb?*, näiteks *elu eest*.

6. Omadus: *milline?*, *missugune?*, näiteks *nagu soolikas*, *rohust madalam*.

7. Reaktsioon tegevusele: hüüatus vms, näiteks *Oh sa mu meie! Et su lõhnagi siin ei oleks!*

8. Tegevuse toimumise koht: *kus?*, näiteks *naha vahel*.
9. Tegevuse toimumise aeg: *millal?*, näiteks *iga kell*.
10. Kvantum: *kui palju?*, näiteks *nagu jänesel jumalaarmu, hiire niinatäis*.

Mõistestik on internetipõhine nagu andmebaaski – nii on süstematiseerijatel võimalik seda samaaegselt kasutada ja parandada. Tavakasutaja mõistestikku praegu veel kasutada ei saa.

Allpool paar illustreerivat näidet väljendite märgendamise kohta.

Mõiste **kaitsma** esineb eespool kirjeldatud süsteemis põhitähenduse numbriga 164. all, I astme number 4. märgib seda, et tegemist on verbilise väljendiga, 5. märgib adverbiaalseid ja 6. adjektiivseid väljendeid, 7. all on sama mõistega seotud hüüatused jms. II astme number 1. märgib nihkunud tähendust.

164.4. kaitsma *kellegi eest seisma*

164.4.1. kaitset otsima *selja taha pugema, tiiva alla pugema*

164.5. kellegi kaitsel *kellegi kaitsva tiiva all*

164.6. turvaline, kaitstud *nagu vanajumala selja taga*

164.7. *jumal hoidku*

Joonis 2. Kõnekäändude mõistestik.

Mõistes **meelitama** on erinevalt kaitsma-mõistest lisaks väljendeid, mis märgivad meelitajat – vastavalt elusolendist tegijat märkiv I astme 1. ja abstraktset tähendust märkiv 3.

303.1. meelitaja *mesimokk*

303.3. meelitus *mokamääre*

303.4. meelitama, meeldida tahtma, meeldida püüdma *nagu linnuke laulma, mesimagusat juttu puhuma*

303.4.1. meelitatud olema *kõrvad liiguvad, nagu kõrvust tõstetud*

303.5. meelitavalt *mesikeeli, mesisui*

303.6. meelitav *mesikeelne, nagu sulavõi*

Mõistete täitumus erinevate väljenditega on väga ebaühtlane. Tihe- dalt on väljenditega kaetud need mõisteväljad, mis on seotud inimese igapäevase eluolu ja tema füüsiliste omadustega, hõredamalt on väljendeid inimese vaimse sfääriga seotud mentaalsetel mõistealadel. Hulganisti on nn metafoorseid liitsõnu, mis märgivad samuti inimest tema tegevuses, talu- ja maaeluga seotud nähtusi ning esemeid, loodusnähtusi, bioloogia ja zooloogia valdkonda kuuluvat jm. Ootuspäraselt on negatiivne keelel rohkem kui positiivne, näiteks eriti palju on väljendeid laiskuse, laisa inimese, saamatuse, lohakuse, lohakalt tehtud töö, lohaka ja saamatu inimese (eriti saamatu mehe) kohta, ihnsuse ja ahnuse, petmise, vaesuse, raske elu kohta, töörügamise, ebamoraalsuse, ka ehalkäimise ja ehalkäija kohta, purjutamise ja purjutaja kohta. Vallaslast ja lapsega tüdrukut ning vallaslapse isagi on õnnistatud õige rikkalikult halvustavate väljenditega.

Probleemid tüpologiseerimisega. Eesti kõnekäändude samatüüp- suse määramise aluseks on Matti Kuusi välja töötatud vanasõnade idee- ja tuumasamasuse põhimõte (Kuusi 1963: 340). Et teisendusi või- daks pidada ühe ja sama vanasõna variantideks, peab neil olema ühine idee ja tuum: kasutamisuhtsust ja funktsiooni määrav lähestikune tähendussisu ja sama keskne pildielement, sõnakujund või mõiste-

kompleks. Erinevalt vanasõnast ei ole kõnekäänul didaktilist funktsiooni – neis puudub nii üldistus kui ka järelustehe (implikatsioon). Kõnekäänud jmt ütlused on reeglina lühikesed, seetõttu on kõnekäänutekst mis tahes muutustele liigagi avatud ja tüüpidevahelised piirid väga hägusad.

Hägususe üheks põhjuseks on ka asjaolu, et kujundituum võib realiseeruda vägagi erinevates kontekstides ja tuuma ümber tekkiv väljend esineb väga erinevates vormides:

[---] pole ivagi hamba alla saanud, pole veel mitte iva suhe pistnd, ei olõ viil jumala üvvä suuhtõ saanu, ei ole iva-marja hamba alla saanud, põle veel amma alla saand ei iva ega marja, miu suhu ei ole mitte iva marja ka saanu, ei olnud iva marja kah näinud, ei ole veel üvvä ei marja maitsanu, ei ole veel marjagi hamba pääle panden, ei ole veel marja suhu saanud, mette marja maitsend; olõ-õi terräge hamba pääle panda, en süönd terägi; põle mitte teragi süüa, mitte teragi ei jäetud, mitte üts jumala tera, põle mette tangogi suho saand, mitte taevalist tangu suhu pista, mitte jumala tangu, ei antant mulle mitte tanku terägi ampa pääle, pole veel tilka-tangu sohe saand, mitte raasukestki; põle leevaraasukest amma alla suand, võttis ära viimase kui teraraasukese (vt selle kohta lähemalt Õim & Õim & Hussar & Baran 2003).

Nii on liigitusaluseks sageli vaid liigitaja subjektiivne keeletaju ja traditsiooni parem või halvem tundmine, mistõttu võib tüübikäsitus inimeseti olla kas mõnevõrra avaram või kitsam.

Tüpoloogialase otsuse tegemisel ei saa üleskirjutiste tekstivahealiste sisuliste ja vormiliste erinevuste või ühtelangemiste absoluutsuuruse kõrval arvestamata jätta ka seda, kui populaarne on teatav teema või idee traditsioonis (Krikmann 1997: 166). Nagu kõnekäänude mõistestiku täitumine kõnealuse andmebaasi väljenditega näitab, jaotuvad nad semantilises ruumis väga ebaühtlaselt. Igapäevased, argise elupraktikaga seotud mõisted on loogilistel põhjustel vm täidetud äärmiselt tihedalt ning selgelt eraldiseivate tüüpide ja isegi väljendite asemel on pahatihti tegemist paraja puslega.

*Laused, mida tühjas ümbruses võiks pidada sama tüübi esindajateks, võivad hakata tunduma eritüüpsetena, kui semantiline piirkond on lausetega ülitihedasti täidetud, märgitakse ka Eesti vanasõnade eessõnas (EV 1980: 65). Siia kuuluvad ülisagedased loomadega (härg, siga, karu, hobune) väljendid, aga ka näiteks mustlase-väljendid, mille puhul allikdomeeniks on nii mustlase välimus, kombed, elulaad, tarbeesemed kui ka muud: *must kui mustlane* 'mustaverd', *nagu mõni mustlase muretsetud laps* 'tõmmu laps', *om mustlase man maganu* 'kui on mõnel nägu määrdunud', *ajab pääle ku luumustlane, maarub nagu mustlane, musteld nigu mustlane, lühike ja jäme nagu mustlase eluaeg, nagu mustlase tulekahju, nagu mustlase tulekivi* 'peru ja tige', *mokk kõver kui mustlase tuleraud, nagu mustlase puuvedu* 'öeldud liiga suure halukoorma puhul', *nagu mustlase töö* 'kui töö ei õnnista ühti', *nagu mustlased jagavad kopsu* 'kui mõne asja pärast jagelemist tuleb', *nagu mustlased löövad karku* 'karglevad', *nagu mustlased viinaami kallal, nindagu mustlase pulmass, juokse kerda kolm ümber kadaja piesast ja ongi asi kerrass* 'kiire abiellumise kohta', *nii kui mustlaste laager* 'kui vahel suvel soojaga noored kui ka vanad lähevad kuskile puistiku ehk murule lõunat pidama', *paristab nagu mustlane hobust, hädas nagu mustlane mädas*.*

Tüpologiseerimisele ei tule kasuks, kui suhtuda arhiivimaterjali tavaks saanud ülima respektiga. Sellele korduvalt osutanud Arvo Krikmann (1997, 2003) on sõnastanud neli uurijat ettevaatlikuks tegema pidavat ja lühivormide tüpologiseerimise seisukohalt äärmiselt olulist karakteristikut: 1) arhiivimaterjal on pelgalt lünklik valim folklooritekstidest; 2) arhiivimaterjalis nähtuvad sagedusvahekorrad võivad olla mõjustatud mitte ainult folkloori- või keelenähtuste tegelikust võimsusest, vaid paljudest muudest teguritest; 3) rahvaluulekogude (mille on kirja pannud napima kirjaoskusega korrespondendid) ja keelekogude (kus on suurem eriharidusega kirjapanijate osa) erinevus; 4) ehtsus (kopeeringute ja kirjapanijate omaloomingu suh-

teliselt suur hulk, näiteks pool vanasõnadest ja kolmandik mõistatustest ei ole ehtsad).

Lisaks sellele komplitseerib folkloori ja keele, sh püsiühendite kvantitatiivset uurimist mitu asjaolu, mida A. Krikmann nimetab *needusteks*. Ja neid needusi on tervelt neli.

1. *Zipfi needus* – peaaegu igasuguses vähegi suuremas keele- või folklooriainese valimis on väike hulk ülisuure korduvusega üksusi ja suur hulk minimaalse (sageli üheainsa) korduvusega üksusi ning keskmine hulk keskmise korduvusega üksusi. Näiteks tüübis *suu jahvatab nagu tatraveski* on 225 üleskirjutust, tüübis *hing niidiga kaelas* – 177, *nagu rusikas silmaauku* – 142, *keeras kihva* – 5, tüübis *i-le täppi peale panema* on üks üleskirjutus sõnastuses *pand i-le pää otsa*. Selliste erineva absoluutsagedusega nähtuste arvandmed teevad võrreldavuse väheobjektivseks või isegi võimatuks.

2. *Singulaarsuse needus* – üheainsa folklooriarhiivi ja üheainsa murdearhiivi põhjal ei ole kvantitatiivseid mõõtmisi tehes võimalik korjata katseid samades või muudetud tingimustes.

3. *Keele lõpmatuse needus* – on äraarvamatu, milliste mõõtmitega peaks olema keelekorpus, mis annaks kätte materjali, mille pealt teha tõsikindlaid järeldusi näiteks fraseologismide variaabluse, vormiliste alaliikide, transformatsiooniliikide, sagedusvahekordade jm kohta.

4. *Kompetentsi needus* – uurija keeleline ja psühholoogiline intuitsioon on ka sünkroonilises plaanis müsteerium, mis kätkeb tohutul määral generatiivset teadmust.

Kõne all olev andmebaas sisaldab üksnes kõnekäändude kartooteegi materjali, milles on suhteliselt vähe kirjapanekuid 20. sajandi teisest poolest, peaaegu puudub kirjakeele fraseoloogia. Seega on materjal piiratud, kohati hirmuäratavalt nappki, et otsustada ühe või teise väljendi vormi üle, rääkimata selle teisenemistest ning see omakorda sunnib uurijat opereerima oma keelekompetentsiga. Need as-

jaolud juhivad uurija tähelepanu sellele, et lühivormide, eriti kõnekäändude allikmaterjalile ei saa ja ei ole ka mõistlik läheneda ülimalduse mõõdupuuga ning ilmselt tuleb leppida sellega, et kõnekäändude andmebaasi materjali jagamine selgeteks tüüpideks jääbki soovunelmaks.

Fraseologismi ja kõnekäänu suhe metafooriga suunab meid fraseoloogiateoorias siiani vaidlusi tekitavate küsimuste juurde, millest mõned langevad suuresti kokku metafoori- ja kujundkõneteooria problemaatikaga. Millist kujundkõneüksust lugeda püsiühendiks? Milline on vabade sõnaühendite ja püsiühendite vahetõrge ja piir nende kahe vahel? Mida kujutab endast fraseologismi suhe metafooriga? Mitmes järjus toimub ütluste tõlgendus ja mõistmine? Kui varieeruvad või klišeelised on fraseologismid? Metafoorteooria rakendamine parömioloogilises uurimises on tänapäeval enesestmõistetav nagu ka kognitiivne lähenemine inimkäitumisele ja -keelele, mis domineerib enamikus sotsiaal- ja humanitaarteaduste valdkondades.

Mälu värskendamiseks meenutatagu, et metafoori ei vaadelda ammu enam kui poeetilist troopi, kahe sõna või mõiste individuaalset suhet, vaid kui süstemaatilist tava suhestada teatavate struktureeritud informatsioonikimpude vahendusel terveid mõisteregioone ja kogemusalasid. Parömioloogiliste metafooride ülekandemehhanismide ja -suundade uurimisega on juba mõnda aega tegeldud ka Eestis. A. Krikmann (vt nt Krikmann 2003: 66 jj) on fikseerinud universaalse seaduspära: metafoor käitub vanasõnades nelja reegli järgi, millel kahtlemata ei ole mitte ainult parömioloogilise materjali määratlemise lähtekoha väärtus. Need reeglid, mis on omamoodi võtmeks parömioloogiliste üksuste mõistmiseks, on kokkusurutult esitatuna järgmised:

(1) kui vanasõna oma sõna-sõnalises sisuplaanis koosneb ainult leksikast, mis denoteerib inimese mentaalsete, sotsiaalsete vmt as-

pektidega seotud asju ja/või abstraktseid mõisteid, mis samuti kuuluvad ainult inimese juurde, siis vanasõna tähendus on selge ning midagi millelegi projitseerida või kuhugi üle kanda pole võimalik ega vajalikki (*Igal asjal oma aeg*);

(2) kui teksti otsene tähendus tervikuna kuulub mitteinimlikku sfääri ja mõtestub selles plaanis, moodustab see tekst lausemetafoori, mis tuleb ümber mõtestada ütluseks millegi inimliku kohta (*Magaja kassi suhu hiir ei jookse*);

(3) kui tekst oma välises sisuplaanis mõtestub häireteta ja inimene on selles esindatud oma funktsioneerimise elementaarsemate (füüsiliste, bioloogiliste, füsioloogiliste) tasanditega, tuleb vastavad denotaadid ümber mõtestada kõrginimlikeks (mentaalseteks, eetilisteks, sotsiaalseteks) (*Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub*);

4) kui lausemetafoorse vanasõna korral tuleb motiiv teksti ümbermõtestamiseks reeglina kontekstist, siis nominaalse või predikaatiivse metafoori korral on semantiline vastuolu, mis motiveerib mõnede osade ümbermõtestamist, vanasõnatekstis endas (*Havi peas on rohkem kui rumala mehe peas*).

Neid reegleid silmas pidades on oluline märkida, et metafoorsus on küll oluline, kuid mitte tingimata vältimatu fraseologismi ja kõnekäänu tunnus, sest suures hulgas väljendites denotaadi ümbermõtestamist ju ei toimugi (vt 1. reegel): *õpeta nagu oma last, kosilasi kui sepilisi, karjuvad nagu sada venelast, hoia piip ja prillid, hinnas olema, hamba alla panema*. Siia kuuluvad kirumisväljendid (*Sa saatan!*), imestused jm hüüatused (*Oh sa poiss!*, *Taevas, tule appi!*), sh iseseisva leksikaalse tähenduseta komponentide kombineerumise tulemusena tekkinud funktsionaalsed tervikud (*Oh sa mu meie!*), endelised ütlused (kui söögi ajal kukub leib maha, öeldakse *Näljane külaline tuleb*; kui ei taheta, et laps vanainimeste juttu pealt kuulab või sellele vahele segab – *Mine vaata, kas kanadel heinad ees*), mit-

mesugused tervitus- jm vormelid (*Jõudu tööle! Sauekoormad tulevad!* 'võitegijale tervituse või soovina').

Selliste väljendite mõtestus nõuab vaid teatud üldisemat laadi teadmisi ja mitte mõistevaldkondadevahelisi keerukaid projektsioone. Metafoorne tehe on küsitav ka näiteks selliste ütluste puhul, mille koosseisu kuuluval nimisõnal puudub substantiividele üldiselt omane referentsiaalne definiitsus: *laisk nagu vedamik, nagu mütsak, nagu niitsak*. Sellised sõnad sisaldavad substantiivse info asemel pigem mingit ebamäärast adjektiivset või verbilist laadi teavet – kõige üldisemalt on paljud neist mingite tunnuste kandjad, neid võib kasutada nii elusolendeid kui ka elutuid objekte silmas pidades ja kõige selle juures on nad emotsionaalselt mõjusad. Võiks arvata, et selliste, sageli ebaselge etümoloogia või onomatopoeetilise tüvega sõnade tähenduste kujunemisel mängib olulist rolli areng, mille käigus on subjekti iseloomulikust tegevusest saanud tema tunnus, ja väljendid ise on mõistetavad pigem metonüümiliselt (Õim 2003: 128 jj).

Püsiühendite ja vabade sõnaühendite piirialast. Kõnealuselises andmebaasis on vaieldamatult fraseoloogiliste vm püsiühendite hulka kuuluva materjali kõrval suur hulk perifeerset ainet, mille puhul tekib küsimus, kas võtta või jätta. Kuigi meie hoiak on võtta pigem rohkem kui vähem, on piiri tõmbamine püsiühendite ja vabade sõnaühendite vahele kohati küsitava väärtusega.

Eesti keeles on rohkesti väga tugeva metafoorsusastmega sõnu, püsikujundeid, mis keelekasutuses realiseerunutena võivad tunduda kõnekäänuna: *haukuma, nülgima, puru* 'raha', *koer, jäär, täkk* 'suguliselt hakkamas, kiimaline meesterahvas' (*ta olnud nooruses kõva, hirmus täkk, mehed on täkud ja jäärad, kel...* (EKSS VI: 538)), *suss, pastel* 'saamatu, äpu inimene', *soomlane* 'põhjatuu'. Eriti puudutab see selliseid keelendeid, mille funktsioon on eeskätt lisada kõnele assot-

siatiivsust, ilmekust, värvi ning millel mõnikord puudub referentsiaalne alus – need on hellitus- ja söimunimetused. Hellitavaid nimetusi on rohkesti just laste kohta: *linnuke, nutike, linnupojake, marjake, kukumuna, kullakupuke, taimke, mesimeeleke, sinisilmake, rotike, sitake* jne. Veelgi rohkem on söimunimetusi.

Negatiivse suhtumise väljendamiseks ja halvustamiseks kasutatakse üsna vabalt negatiivset nähtust tähistatavat sõna, nimetades inimest selleks, kes ta tegelikult ei ole: *igavene kaabakas, va loru* või kujundsõna: *vana põrsas, va haigutis* 'aeglane inimene', *ligund, mädand, madukasukas, uduhabe, kuutõrvaja, täivammus, hundikurikas, raatskaaper* jne.

Lisaks metafoorsusele soodustab selliste keelendite kõnekäänuks pidamist ka eestäiend: *va kusik, üks padisti* 'lobiseja', 'rabistaja'. Enamasti täidavad atribuudid *igavene, suur, vana, va, üks* jmt siiski üksnes intensiivistavat rolli ega lisa mingit sisulist nüanssi. Rõhusõnadena esinevad *igavene* (*igavene koer*), *suur, va* (*seda va puru on küll, va hüljes* vrd *paks nagu hüljes*), *vana* (*vana jää* vrd *kange nagu jää*), *üks* (*üks jobu*), *hirmus, kõva, kuradi* (*kuradi mustlane* vrd *ajab peale ~ mangub nagu mustlane*) jt (vt selle kohta Õim 2002). Juhul, kui lugeda selliseid keelendeid kokkuleppeliselt kõnekäändudeks, tekib küsimus, kas sõnavara jaguneb otsese tähendusega sõnadeks ja kõnekäändudeks. Või on tegemist siiski otsese ja ülekantud tähendusega (metafoorsete) sõnadega?

Omaette probleem on metafoorsete liitnimisõnadega. See ei puuduta eufemistlikke *võsavillemi, sorusaba* jmt tüüpi liitnimisõnu. Küsimus tekib sellistel liitsõnade korral, mis on ajapikku tekkinud võrdlusvormiliste väljendite kõrvale neid moodustavate komponentide sulandumisel: *kerge nagu sulg* → *sulgkerge*, *näljane nagu hunt* → *huntnäljane*, *valge nagu luik* → *luikvalge*, *laisk kui pori* → *porilaisk*, *täis nagu tint* → *tinttäis*. Kuigi sellised liitsõnad on üsnagi regulaarse iseloomuga, üksühest vastavust võrdlusega siiski täheldada ei

saa. Kas nad tuleks kujundituuma tõttu arvata püsiväljendi piiridesse kui vastava võrdluse erineva struktuuriga kasutusjuht või sealt siiski välja jätta?

Probleeme tekitavad ka paarissõnad, sh onomatopoeetilised paarissõnad. Seesuguste sõnade loomise mallid on eestlase keeletunde sees ja neid saab vaevata moodustada ning sellel ei tarvitseks siinkohal üldse peatuda, kui osa neist ei leksikaliseeruks. Küsimus on selles, millal on veel tegemist helijäljendusliku tulemiga ja millal on juba tegemist deskriptiivse väljendiga: *lohmalahma, pussa-sussa, ripa-rapa, sirga-sorga, lips ja lops, litataa ja latataa, ih-ih-hii ja ah-ah-haa, uih-aih*. Viimasel eristatakse seletussõnaraamatus interjektsioonile lisaks kolm iseseisvat tähendust – peenutsevalt, epakalt, pepsilt; segamini ja ülepeakaela (EKSS: VI, 3: 599).

Substantiivsete, adjektiivsete, adverbiliste ja verbiliste paarissõnade kokkuseadmisel on häälikulise sobimise ja rütmi kõrval teisigi nõuded, näiteks enamasti on paarissõna osised sünonüümsed:

[---] *putukad ja mutukad, kimpsud ja kompsud, luud-kondid, kila ja kola, tünnid ja tännid, kolin ja mürin, kleenuke ja kiitsakas, lahja ja kuivetanud, lustikas ja rõõmus, sant ja halb (olla), must ja kasimata, kortsus ja mõrtsis, konksus ja kõveras, kolisema ja mürisema, korjab ja kogub (varandust), kolgib ja kolistab, laulavad ja kaasitavad, raiskab ja laristab, kraaklevad ja näaklevad.*

Kas sellistele mitte päris vabalt moodustatavatele keelenditele sobilik koht on kõnekäändude perifeerias või siiski väljaspool seda, ei ole päris selge.

Uskumuste ja ennetega seotud kirjapanekud on vägagi haralised. On selgeid kommenteerivaid ütlusi situatsioonile – kui praegu juhtus nii, siis tulevikus juhtub naa: *kui söömisel kukub toitu maha, siis öeldakse, et tuleb külaline; kui leib kukub maha, siis tuleb nälja-*

ne külaline; kui nina sügeleb, siis saab titesõnumeid. Samas on selliseid üleskirjutusi, millest on raske välja lugeda mingisugustki ütlust:

[--] kui lapsele "titejuuksed" pähe jäävad, siis arvatakse, et sellest lapsest halva sõnaga inimene kasvab; kapsad peab enne pööripäeva ära istutama, muidu ei kasvata enam pääd; lapsed ei tohi mitte looma südant süüa, et nende südamed mitte suureks ei kasvaks; tuhapäev pidavad leiba tegema, siis ei hallitavad sui leivad, ja kapstaid ei istutada sel päeval, kui tuhapäev kapstaid istutatakse, siis heitvat tuha pära kapstataimede peale ja ei kasvavat.

Kokkuvõtteks. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi esialgse märgendamise ja kõnekäändude tüpologiseerimisega jõutakse lõpule 2006. aasta esimesel poolel. Sellele järgneb ühtlustamine ja toimetamine. Nii mõnegi probleemi kõige ratsionaalsem lahendus on nähtavasti kokkulepe. Põhjalik süvenemine küsitavustesse ja nende uurimine lükkaks kasutamiskõlbuliku andmebaasi valmimise kaugesse tulevikku. Pealegi on andmebaas avatud materjalikogu, mis loomuldas peaks pidevalt täienema ja täpsustuma.

Kirjandus

- Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre (koost) 1998–2005. *Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas* (<http://www.folklore.ee/justkui/> – 19. aprill 2006).
- EKSS 1988–2004 = Raiet, Erich & Karelson, Rudolf & Kullus, Valve & Tiits, Mai & Valdre, Tiia & Veski, Leidi (toim). *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat* 1–6. Tallinn: Valgus & Eesti TA Eesti Keele Instituut & Eesti Keele Sihtasutus.
- EM 2001–2002 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret (koost). *Eesti mõistatused = Aenigmata Estonica* I–II. Monumenta Estoniae antiquae IV. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- EV 1980–1988 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost). *Eesti vanaõnad = Proverbia Estonica* I–IV. Monumenta Estoniae antiquae III. Tallinn: Eesti Raamat.
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse 1: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. *Uurimusfolkloori lühivormidest*. Reetor 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 52–144.
- Kuusi, Matti 1963. Sananparsiston rakenneanalüüsin terminologiaa. *Virittäjä: Kotikielen seuran aikakauslehti* 4, lk 339–348.
- Õim, Katre 2002. Rõhusõnadest eesti võrdlustes. Kallasmaa, Marja & Lange-mets, Margit (toim). *Nime murre: Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002*. Eesti Keele Instituudi toimetised 11. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 316–328.
- Õim, Katre 2003. *Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast*. Reetor 2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (vt ka <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/dok/2004/b16476256/Oim.pdf> – 19. aprill 2006).
- Õim, Katre & Õim, Asta & Hussar, Anne & Baran, Anneli 2003. Kõnekäändude kartoteek andmebaasiks. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 4–23.

Mare Kõiva

KUIDAS KAITSTA HALDJARAHVAST

Digiteerimine, andmebaasid ja avatud juurdepääs folklooriarhiivile¹

Teesid: Mütoloogilised fantaasiaolendid on tänapäeva kultuuri osa arhitektuuri, rollimängude, raamatute, teemaparkide, meelelahutus- ja turismitööstuse vahendusel. Haldjapärimuse kasutajaskond on nüüdisühiskonnas muutunud, erinevatele sihtrühmadele tagavad avatud juurdepääsu vanadele ja haruldastele arhivaalidele andmebaasid. Mitmeid eri formaate ja andmekogumeid (tekst, audiovisuaalsed formaadid, GPS-koordinaadid jm) ühendavate andmebaaside puhul on perspektiivne portaaliformaat, mida demonstreeritakse kolme andmebaasi näitel. Kõigi puhul on eesmärgiks laiema tausta loomine vastavale teemale, nagu see on levinud nn temaatiliste uurimiskogude puhul. Artikkel tutvustab senise tosina vabavaral põhineva folklooriandmebaasi standardeid, metaandmete esitusviisi, pikaajalise säilivuse, tsiteeritavuse jm lahendusi. Uue perspektiivi uurimistöös avavad tüpoloogia ja tekstimudelite automaatse määramise ja võrdlemise vahendid, transnatsionaalsete ühesuguse ainese tekstikorpuste ühendamine.

Märksõnad: andmebaas, haldjapärimus, metaandmed, portaal, temaatilised uurimiskogud, säilitamine, tsiteeritavus, valideerimine

Olen viimasel kümnendil olnud seotud elektroonilise kirjastamise ja mitme folklooritekstide andmebaasi ettevalmistamisega, järjepidevamalt sellisega, kuhu muude usundiliste juttude ja uskumusteadete kõrval koondatakse haldjalugusid. Haldja(loo)d kuuluvad mu vanade lemmikute hulka. Pikkadel rännuteedel raskete seljakottidega matkates, kuid ka õhtupimeduses olen jutustanud lastele, matkakaaslastele ja võhivõõrastele haldjalugusid, mis olid mingil põhjusel parajasti meelepärased või lihtsalt meenusid. Haldjarahval oli palju häid omadusi: nad aitasid kiiresti vahemaid läbida, muutsid rasked pambud või pikad ooteajad märkamatuks, avasid ukse teistsuguse loogika, mõtlemise, au- ja ilumaailma. Folkloristina oli mul lihtne

oma varudest lugusid leida. Digiteerimisprojektid andsid võimaluse jagada häid jutte, pakkuda arhiivi muistenditele ja kogemusjuttudele trükikirjandusega võrdseid võimalusi, katsetada, kas rahvajutt suudab konkureerida (ulme)kirjandusega ning inspireerida mänguloojaid. Endastmõistetavalt ja ennekõike hõlbustab digiteerimine suurte tekstikorpuste uurimist.

Ulatuslike kultuurilooliste ja folkloristlike digiteerimis- ja andmebaasiprojektide puhul kerkib küsimus, missugune on nende tänapäevane sihtrühm. Kas andmebaas kaitseb haldjarahvast unustuse ja üksnes kirjanduslike versioonide leviku eest? Kas 20. sajandi teise poole ja 21. sajandi arhiiviandmete sihtrühma(de) struktuur ja soovid erinevad varasematest? Kas see mõjutab andmete kuvamist kogukonda ja interaktsiooni kasutajaga?

Artiklis esitatakse (lähtudes haldjalugudest) üldised muutuste tendentsid seoses folkloori sihtrühmade ja kasutusvaldkondade muutumisega. Antakse ülevaade folkloori andmebaaside liikidest, iseloomustatakse kolme näite kaudu võimalust siduda andmebaas portaalilahendusega. Vaadeldakse andmebaaside tehnilisi ja sisulisi probleeme: tööd tekstide ja metaandmetega, standardeid, juurdepääsu andmetele, andmete tsiteeritavust, säilitamist ja kasutamissoodsusi.

Sihtrühma muutumine

Rahvaluulearhiiv sisaldab näiteid erinevate kogukondade minevikulisest ja elavast vaimsest pärimusest. Arhiivimaterjalid on oluline ajaloo ja kultuuriloo allikas mitmete sihtrühmadele (teadlased, loomeinimesed, kultuuritegelased, õpetajad, õppurid, turismitöötajad, meelelahutustööstus jt). Just sellel põhjusel on trükis avaldatud ning sajandite jooksul muuseumidesse ja arhiividesse akumulieritud intellektuaalse pärandi vabalt kättesaadavaks muutmine akadeemilistel, hariduslikel, turismialastel, poliitilistel jm eesmärkidel hädavajalik ja edasilükkamatu ülesanne.

Vaimse pärandi kasutajate tänapäevaste sihtrühmade erinevus ilmnes juba eelnevast loetelust, osutades ametitele ja valdkondadele, mis 20. sajandi jooksul professionaliseerusid, arenesid välja ja diferentseerusid (muuseumid, kultuurisüsteem, turismitööstus). Alles 20. sajandi teisel poolel hakati rõhutama professionaalsete kultuuritöötajate ja nende kaudu kultuuritarbijate vajadusi, mis vahetas välja varasema, ent siiani elujõulise suundumuse, mille kohaselt rahvaluulet hoiab ja säilitab arhiiv, kuid see kuulub kohalikele, rahvale, kelle kaastööga ja kelle käest pärimus on talletatud. Kas siduda see tõsiasi romantismiaja filosoofiaga ja püüda sellest distantseeruda, nagu on saanud heaks tavaks, või analüüsida kaastööd ja kuulumist, on iseküsimus. Pikka aega on rahvaluulet laiemale avalikkusele tutvustatud veel ühe professionaalse rühma – õpetajate – interpreteerituna. Rahvaluule õpetamine koolides eesti keele ja kirjanduse sisukomponendina algas 19. sajandil (Jakobson 1867), jõudis aga spetsiaalsete rahvaluule õpikute ja lugemikeni 20. sajandi alguses (Aavik 1919; Aavik & Põdras 1935; Kutti & Loorits & Tampere 1935 jm) ning on katkematult kooliprogrammi kuulunud, viimase kümnendi jooksul taandatuna põhikooli õppekavasse.

Oluline sihtrühm on teadlased, eeskätt folkloristid, kelle huvidest lähtudes on arhiiv ja selle abisüsteemid üles ehitatud ning kelle poolt ja kelle uurimistöö jaoks on arhiivitekste rohkelt digiteeritud.

Folkloori kasutajaskond on veelgi laiem, kuivõrd folkloori alaliigid, nagu etnobotanika, etnoastronoomia, etnomeditsiin, etnoveterinaaria, etnometeoroloogia, rahvalaulud ja -muusika, rahvatantsud, rahvakalender jpm, on seotud erinevate distsipliinidega, millest mitmed on 20. sajandi jooksul arenenud omaette uurimissuunaks (etnobotanika, etnopsühhiaatria). Seda loetelu on lihtne jätkata, kuid juba esitatu osutab, et tegemist on empiiriliste andmetega erinevate teadusharude jaoks. Neid saab kasutada allikana psühholoogia, loogika, emotsioonide, tavaõiguse jälgimiseks. Teadusliku ja pragma-

tilis-utilitaarse väärtuse kõrval (olgu selleks informatsioon turismi- või ravimitööstusele või muule kommertsile) on tekstid enamasti esteetiliselt elamuslikud.

Areneva turismitööstuse ja linnaruumi tunnuseks on emblemaatilised kujud, suveniirid jpm. Võime küsida, kas *leprechaunid* ja haldjamehikesed Iirimaa kauplustes, trollid Põhjamaades, nõiad Kesk-Euroopa poodides, linnades kerkinud fantaasiaolendite skulptuurid (merineitsi Kopenhaagenis, näkid Keeri järve ääres Ulilas, Kassinurmes ja Hiiumaal) tunnistavad, et ajastu soosib kangelaste ja poliitikutete kõrval kirjandusest ja rahvaluulest tuntud mütoloogia väiksemate tegelaste ja fantaasiaolendite põlistamist monumentidena. Kas ajastu soosib ajaloo taasloomist interaktiivsete mängudena? Muuseumide ja erinevate eksperimentide kaudu? Kindlasti.

Oskar Looritsa sõnade järgi on väikesed rahvad ikka pöördunud oma folkloori ja usundi poole rahvusliku eneseteadvuse loomisel (Loorits 1957: 28), mistõttu lokaalsuse või identiteedi loomine tunnus-suveniiride, võtmesümbolite ja monumentide kaudu on mõistetav. 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses aktualiseerus traditsiooniline folkloor maailma eri paikades korduvalt poliitilistel ja sotsiaalsetel põhjustel, kuid nüüdisajal on see ka individuaalse enesemääratluse osa. Vaevalt et varasematel sajanditel oleks massiliselt haldjaks kehastatud ja haldjaelu imiteeritud. Pigem jäid need fantaasia- või üleloomuliku maailma olenditeks, kes asusid kujuteldavalt inimesega peaaegu samas aegruumis, kuid eraldi ja teisel viisil, kusjuures nendega suhtlemine ei olnud kunagi päriselt mõistetav ega ohutu.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses talletatud haldjapärimuse kasutajaskond on kardinaalselt muutunud. Elavast pärimusest taandunudena (kas võiksime haldjaisu viimseks märgiks pidada Sir Arthur Conan Doyle'i tõestusi haldjarahva olemasolu kohta (Inglis 1985: 254), mis osutusid tütarlaste mänguks?) elavad mütoloogilised olendid – haldjad – tänases kõrg- ja noortekultuuris minevikukultuuri (vi-

suaalsete) sümbolitena. Kui paljude aastate jooksul tundus, et haldjad olid pagendatud profistuudiate filmidesse (eelkõige kaunid feed ja saatusejumalannad, vrd Dégh 1994), haruldastesse lasteraamatutesse või kuhugi eelajaloolisse perifeeriasse (Keithley 2000 [1880]; Kavanagh 1998 [1903]; Ó hÓgáin 1991 jm), siis viimasel kümnendil taastärganud huvi vanade legendide ja etnilise mütoloogia vastu on nihutanud nad professionaalse kunsti ja laiema seltskonna huvivälja. Ulme- ja ilukirjanduses on tähelepanдав kirjanike hulk, kelle fiktsionaalne ruum ja aeg on seotud mütoloogia, haldjate, lohede ja fiktsionaalsete maailmadega. 20. sajandi teise poole ja käesoleva sajandi vaimset kultuuri mõjutasid pöördumatult John Ronald Reuel Tolkieni teosed *Kääbik*, *Silmarillion*, *Sõrmuste isand* jm (Carpenter 1995) ehk kirjaniku enda kujundatud haldjate ja teiste olendite süsteem, genealoogia, keeled, tähestik – terve fiktsionaalne maailm, koostatud erinevate rahvaste mütoloogia ja keelte põhjal.

Kultuskirjaniku raamatutest lähtunud rollimängijate ja ajaloo rekonstrueerijate ettevõtmised on omavahel põimunud. Osa rühmitusi arendab kanoonilist haldjamaailma, mugandades Keskmaal jm elanud haldjarahva eluruumiks Eesti maastikku, teine osa täiendab seda omalt poolt uute hõimude ja siinsel ainestikul põhinevate olenditega. Tekkinud ruum koos asukatega on sidus kohaliku ajaloo ja usundiga, nagu Kassinurmes rekonstrueeritud linnus, mitmel pool rajatavad ajaloo ja mütoloogia teemapargid jms. Eesti ühendused Keskmaa Ordu, Kepsleva Poni Selts, Läänemere Isandad jpt ei tegele üksnes haldjate ja mütoloogiliste olendite kehastamisega rollimängudes (LARP²) ega ajaloo rekonstrueerimisega. Seltsis staatuse omandamine eeldab muinasriietuse, -ehete, lahingukunsti ja muusika tundmist, samuti temaatilise uurimistöö kirjutamist, mis esitatakse kaastlastele hindamiseks. Referaatide vahendusel võrreldakse J. R. R. Tolkieni loodud karaktereid lokaalse mütoloogia ja rahvapärимusega. See-suguseid kirjutisi on edasi arendatud bakalaureusetöödeks ja tõlgitud

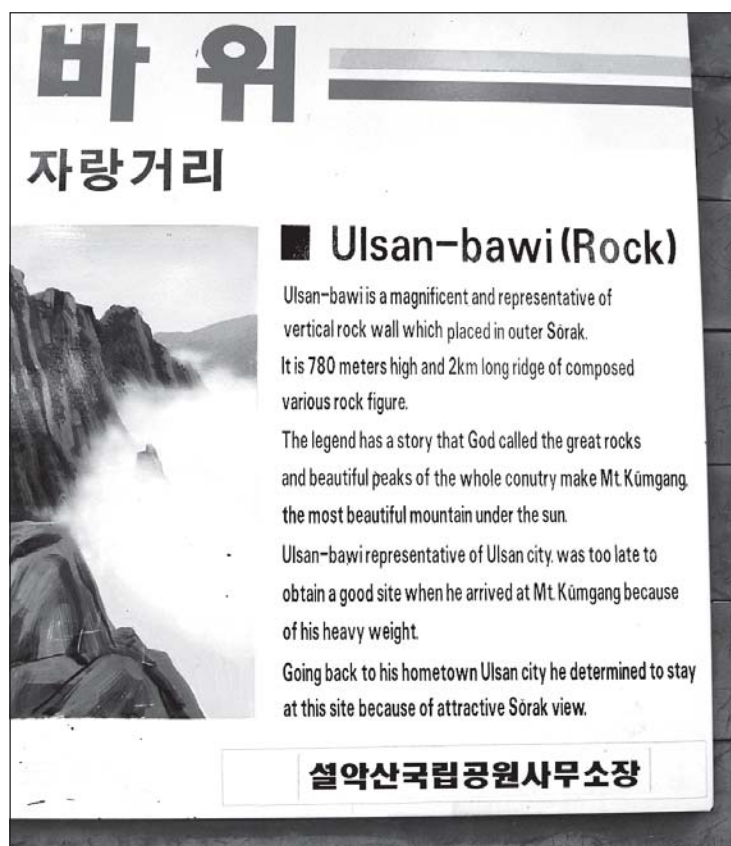

Foto 1. Muistendid Korea vaatamisväärsusi tutvustavatel tahvlitel on korea ja inglise keeles. Seorak, Ulsani mägi. Mare Kõiva foto 2004.

inglise keelde. Eesti rollimängijate seltsidel on sõsarühendused maailma paljudes riikides ja nende vahendusel on haldjalugude kasutajate ja tundjate vanus, sooline kuuluvus ning sotsiaalne seisund avardunud, ulatudes teismelistest auväärse vanuses entusiastideni.

Haldjapärimuse jm sarnaste nähtuste levik ja arenemine nüüdisühiskonnas väärrib omaette kaardistamist. Eelneva taustal on mõistetav, et haldjad on leidnud koha moodsate muuseumide, ka Eesti

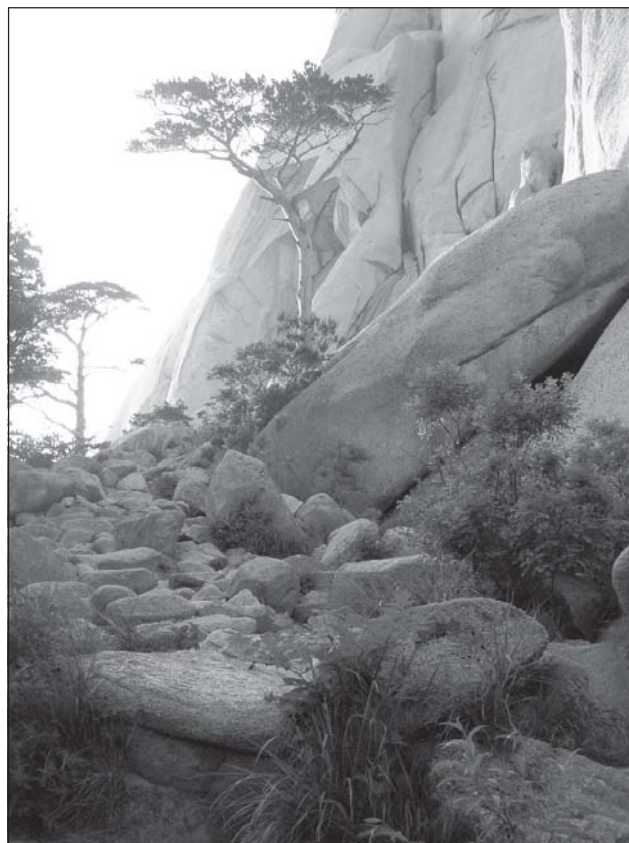

Foto 2. Muistendi järgi kodukohta Seoraki naasnud Ulsani mägi meelitab rahvusparki külastajaid tõusma mäetippu atraktiivset vaadet nautima. Kas muistend aitab kaunist vaadet meelde jätta? Eristab see Ulsani teistest mägedest? Mare Kõiva foto 2004.

Rahva Muuseumi, väljapanekutes. Materiaalsete haldjakujude ja kultusobjektide kõrval tutvustatakse näitusel olendeid, kelle välimust ja käitumist on võimalik ette kujutada üksnes rahvajuttudele tuginedes. Üldise huvi kasvu toetavad professionaalsed mütoloogiauurimused, usundi vanemate kihtide uus analüüs.

Identiteediotsingute ja müütide taassünni taustal, olukorras, kus tuntakse huvi mütoloogia ning kesk- ja varauusaja vastu on haldja-

rahvas ajutiselt naasnud moodsale kultuurimaastikule. See tulek haakub endiste pühapaikade tähistamise, viimastel kümnenditel ka filoloogias keskmesse tõusnud ruumi ja paiga olulisuse tunnustamise ja tõdemusega, et mälu ja mäletamine on seotud loodusobjektidega (Tuan 2001: 123). Võime seega nentida, et nüüdisühiskonda on haldjad kirjutatud turismitekstide abil ehk suurte kivide, pühapuude, allikate ja teiste maastikuobjektide kirjelduste kaudu. Tänapäevase kultuuriturismi osana elavad nad oma elu turistide poolt külastatavates paikades, verbaliseerides ennast kaitsealuste objektide tähistussiltide muistendites, reisujuhtide teabetrükistes ja giidide narratiivides, kohaliku ajaloo tundides ja muul viisil.

Vaimset kultuuri tarbivad, vajavad, edastavad ja taasloovad nüüdisühiskonnas inimesed, kes kasutavad folkloori jätkuvalt igapäevaelus, pidudel või sakraalsetes olukordades. Haldjapärimust säilitatakse Eesti arhiivides kui tähist kunagisest jutu- ja uskumustraditsioonist, selle jagunemisest fiktsionaalseteks ja mittefiktsionaalseteks maailmadeks. Uute sihtrühmade mitmekesisus seab folkloristid silmitsi vajadusega analüüsida, tõlgendada ja vahendada oma uurimistulemusi, anda huviliste kasutusse rikkaliku valiku tekste ja teavet kas tausta loomiseks, rolli kujundamiseks, muistsete aegade värvingu edastamiseks, keele ja jutukultuuri rakendamiseks, kohaliku turismi mitmekesistamiseks, loominguks või milleks tahes.

Andmebaasi eelised

Võttes eelduseks, et ideaalsel juhul ühendab andmebaas endas parima tekstikorpuse ja veel midagi kasutajale olulist, kerkib küsimus, kas ta on kasulik akadeemilisele uurijale või tavakasutajale, mille poolest on see parem näiteks temaatilisest kartoteegist, kataloogist vms.

Andmebaaside eelised muude uurija kasutuses olevate võimaluste – käsikirjade, abiregistrite, kataloogide – ees on lühidalt järgmised:

- otsingute sooritamise lihtsus;
- avatud juurdepääs andmetele ning vanadele ja haruldastele arhiivalidele;
- ainese kvaliteet – autentsed materjalid, ei hõlma võltsitud pärimusi;
- erinevad esitusvõimalused, mitte ainult teksti kujul;
- uue ainese integreerimise lihtsus;
- selgelt piiritletud omandi (esitaja, koguja, kogukond, projekt), aja- ja ruumisuhted;
- laiema teabega ühendamise lihtsus.

Olulisim omadus on materjali leidmise lihtsus, mis muudab andmebaasi kasutajasõbralikuks ja aitab vajadusel luua kasutaja eesmärgke paremini rahuldavaid tekstikorpuse. Suures käsikirjade arhiivi džunglis eksib isegi parimate abiregistrite ja temaatiliste kartoteekide olemasolu korral. Rahvaluule kogumistöö algusest möödunud ligikaudu 150 ning arhiivide komplekteerimisest ja süstemaatika loomisest möödunud 100 aasta jooksul on muutunud folklooriliigid ja küsimused, millele arhiivist vastuseid otsitakse. Tekstide süstemaatika lähtub omaaegsest filoloogilisest klassifikatsioonist, mistõttu huvipakkuva ainese leidmine etnobotanika, sümbolite, maagiliste toimingute jpt aspektidest on aeganõudev, sest seesuguse kasutaja vajadused ei ole esmase klassifikatsiooni tasandil esindatud. Võib juhtuda, et rituaalide ja igapäevaeluga kokkukuuluvad märgid ja sümbolid ei tule kartoteegis ega arhiivisüstemaatikas esile, sest selleni melist kategooriat või rubriiki ei ole loodud. Seesuguste raskesti leitavate teemade hulka kuuluvad ka maagilised märgid, tõrjemaagia võtted, ained, taimed; rituaalsed toidud, teatavad käitumishormid, jutustuse vormiküsimused, jutusisesed ruumi- ja ajasuhted jpm. Tihti

on materjali leidmise eelduseks vastavat ainek sisaldava abikartoteegi koostamine ehk uuest vaatepunktist lähtuva ainekiku kokkuotsimine ja dubleerimine, mis on aja- ja ressursimahukas ettevõtmine – teateid tuleb otsida kas käsikirjadest või paljudest erinevatest kartoteekidest.

Enamasti paikneb huvipakkuv materjal aga erinevates arhiivides, millel on erinev arhiivisüsteematika, struktuur, teenindusstrateegia, andmestik on kogutud erineval ajal ja erineva meetodikaga. Arhiivid paiknevad hajali eri linnades ja maakondades. Tihti on andmete leidmine nii keerukas ja kulukas, et otseste allikate asemel on kasutajal lihtsam leppida raamatutes juba avaldatud pärimusega. Tõsi, seda on vähe, see on stereotüüpne, ei ole ehk kõige ilmekam ja võib olla väljaandja poolt tema ajastu maitset arvestades töödeldud, kuid ta on kergesti kättesaadav.

Digitaalsete tekstikorpuste ja andmebaaside eeliseks on, et erinevatest arhiividest koondatud tekstid aitavad kasutajal otsingumootorite vahendusel leida ühtekuuluvat materjali. Näiteks Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna andmebaasidesse on integreeritud erinevate eesti arhiivide vaimset pärimust, meedialeide (varasemad trükised, sh kalendrisabades ilmunu) ja mõnikord ka uut internetiainet. Kui niisugust digitaalset korpust poleks, tuleks uurijal vajalikkude ainek otsida nii Eesti Rahvaluule Arhiivist ja Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist (Tartus) kui ka Emakeele Seltsi murdearhiivist Eesti Keele Instituudis (Tallinnas), aga ka Tartu Ülikooli keelearhiivist ja Eesti Rahva Muuseumi kogudest. Lisaks leidub unikaalset teavet väiksemates arhiivides ja kohalike muuseumide kogudes. Trükiseid on alati arvestatud akadeemiliste tekstiväljaannete koostamisel, uue erijoonena sisaldavad andmebaasid lisaks trükistes avaldatule ka internetis leiduvat digitaalset materjali.

Eespool loetletud põhjustel on andmebaas mitte üksnes töövahend ja koht päringute tegemiseks, vaid suure eeltöö kaudu ka and-

mete filtreerija ja ühendaja. Uuest aspektist lähtuv andmete koondamine või restruktureerimine on kerge, ainese ühendamine aitab saada uurimiseks relevantse andmekogumi. Andmebaaside põhireeglit järgides (vt Bird & Simmons 2003) on nende sisu vaba avamine uurijatele nende loomise vältimatu eeltingimus. Laiendagem seda printsiipi – andmete vaba kasutamine on endastmõistetav mitteäri- listel, sh teaduse, hariduse ja kultuuriga seotud eesmärkidel.

Koostajad – erialaspetsialistide (ja IT-inimeste) meeskond – lahendab kasutaja eest erialast kompetentsi nõudvad küsimused, sooritab eelnevad otsingud arhiivides, liigendab, tüpologiseerib ja märgendab tekstid. Eeltöö käigus tuvastatakse ja üldjuhul jäetakse kõrvale võltsingud, diletantlik uuslooming, vaimse pärimuse motiividel ja ainetel loodud autoriimitatsioonid. Tekstid on ortograafiliselt korrastatud ja varustatud korrektse metaandmestikuga, nende keeleline tase on verifitseeritud, neid on kasutajal hõlbus vajadusel oma arvutisse kopeerida ja uurimustes kasutada.

Andmebaasid võimaldavad ligipääsu vanadele ja haruldastele käsikirjadele, mille kasutamine on piiratud või mida isegi ei laenutata, laiendades kasutajale uurimisainese ajalist ulatuvust. Ei piirdata üksnes kirjapandud tekstidega, vaid lisatud võivad olla lindistuste translitereeringud, samuti auditiiivne ja visuaalne aines ning andmestik (joonised, fotod, kaardid, geoinfosüsteemi kaudu GPSi (*global positioning systems*, eesti k ülemaailmne kohamäärangu süsteem) abil tehtud mõõtmiste tulemused), samuti muud elemendid. Et audiovisuaalne teave toetab tekstilist, aitab mõista kombestikku, rituaalide detaile ja nendega seotud tegevusi, võimaldab see kasutajal kergemini modelleerida toimuva tähendust ja konteksti, luua mentaalseid kaarte, näha traditsioonelementide omavahelisi seoseid, taastada kultuurinähtuste võrgustikke ja mudeleid. Näiteks pühapaikadega seotud pärimusele lisab visuaalne külg – vanad ja uuemad fotod, joonised – informatiivsust ja emotsionaalsust. Geoinfosüsteemi andmestik võimaldab

integreerida kohta ja reaalsed geograafiat mineviku teksti interpreteerimisse, esitada kohtade füüsilised ja inimlikud karakteristikud, võimaldab kasutada kaarte jm geograafilisi vahendeid kultuuri- ja ajalooinfo edastamiseks ja analüüsimiseks.

Andmebaasi kaudu on kasutajal käes maksimaalne tekstikorpused, mistõttu ta saab rakendada ka seesuguseid materjale, mida varem ei ole eksponeeritud, tema võimalused andmestiku töötlemisel ja üldistuste tegemisel on avaramad. Samal ajal on suurte korpustega lihtne kombineerida muid elemente: entsüklopeedilisi ülevaateid, asjakohaseid kommentaare, lisateavet teemaga seotud nähtuste, paikade, objektide ja isikute kohta, etnograafia või ajaloo seotud kommentaare ja artikleid, linke jpm, mis võimaldab asetada andmebaasi tekstid laiemasse konteksti. Ühendamine/linkimine portaaliformaadiga võimaldab integreerida interaktiivsed kommenteerimis- ja ekspertiisivõimalused, lubab lisada isiklike folklooriteadmisi – st täiendada andmebaase lisainformatsiooniga.

Erinevad andmebaaside tüübid ja näited andmebaasi sidumisest portaaliformaadiga

Eesti folkloristide koostatud kuraditosin andmebaasi on enamasti temaatilised või liigikesksed ja sageli homogeenised – sisaldavad hiiglaslikke tekstikoguseid (5600 sõnamängu, 7600 piltmõistatust (sama ainek on tõlgitud ka inglise keelde), 15 400 keerdküsimust, 130 000 klassikalist mõistatust, 160 000 fraseologismi + 25 400 *on-line*-teksti, 13 000 vanasõna (tiiteltüübid), 10 000 imemuinasjuttu, 30 000 internetianekdooti, 80 000 muistendit ja usunditeadet, 7000 kohamuisendit (esialgu *off-line*-andmebaas), BERTA – rahvakalendri andmebaas, LEPP – 15 000 lõunaeeesti teksti, RADAR – koondab pärimust jm andmeid üksnes konkreetsete reaalsete objektide kohta (need fotografeeritakse, nende geograafilised koordinaadid mõõ-

detakse GPSi abil ja kantakse digitaalsele Eesti põhikaardile). See-
ga hõlmavad andmebaasid

- ühte rahvaluule liiki (vanasõnad, fraseologismid, muinasjutud),
- kahte või enamat rahvaluule liiki (LEPP, RADAR)

või on nende koostamise aluseks

- temaatika (BERTA kui rahvakalendri andmekogu),
- geograafiline päritolu (LEPP kui Lõuna-Eesti andmekogu).

Meediumi järgi on homogeensete, üksnes tekstiandmebaaside kõr-
val levinud heterogeensed (multimeedia) andmebaasid, mis sisalda-
vad vastavalt:

- tekste ja auditiivset materjali;
- tekste ja visuaalset ainet (fotod, joonised, kaardid, geoinfosüs-
teemi andmed, videod);
- üksnes auditiivset ainet;
- üksnes visuaalset ainet;
- ühendavad kõiki võimalusi.

Et rahvaluule on väljaspool arhiiviseinu valdavalt mitte kirjalik, vaid
suuline, situatiivne ja koguni mõnede žanride puhul mitteverbaal-
ne, eksisteerivad paljud liigid kognitiivsete mentaalsete üldistuste
või sünkreetiliste esitusaktidena. Arhiivi jõuavad need verbalisee-
ritud (kokkuvõtlike) tekstide või multimeediasalvestistena. Seetõttu
on uurijale oluline tekstide kõrval leida andmebaasist auditiivset
ainest (nt litereeringud ja lindistused paralleelselt) või visuaalset
informatsiooni (kombekirjeldus koos video- või fotolisadega) – mit-
mekülgne esitus võimaldab mõista arhailisi kombeid. Visualiseeri-
tud ruumiline andmestik aitab kasutajal modelleerida erinevate kul-
tuurinähtuste võrgustikke, nende teket ja levimist. Geoinfosüsteem
võimaldab senisest täiuslikumalt integreerida mineviku interpre-
teerimisse mittefiktsionaalsed reaaliad ehk märkimisväärsed loo-
dusobjektid ja pühapaigad, ruum ja koht.

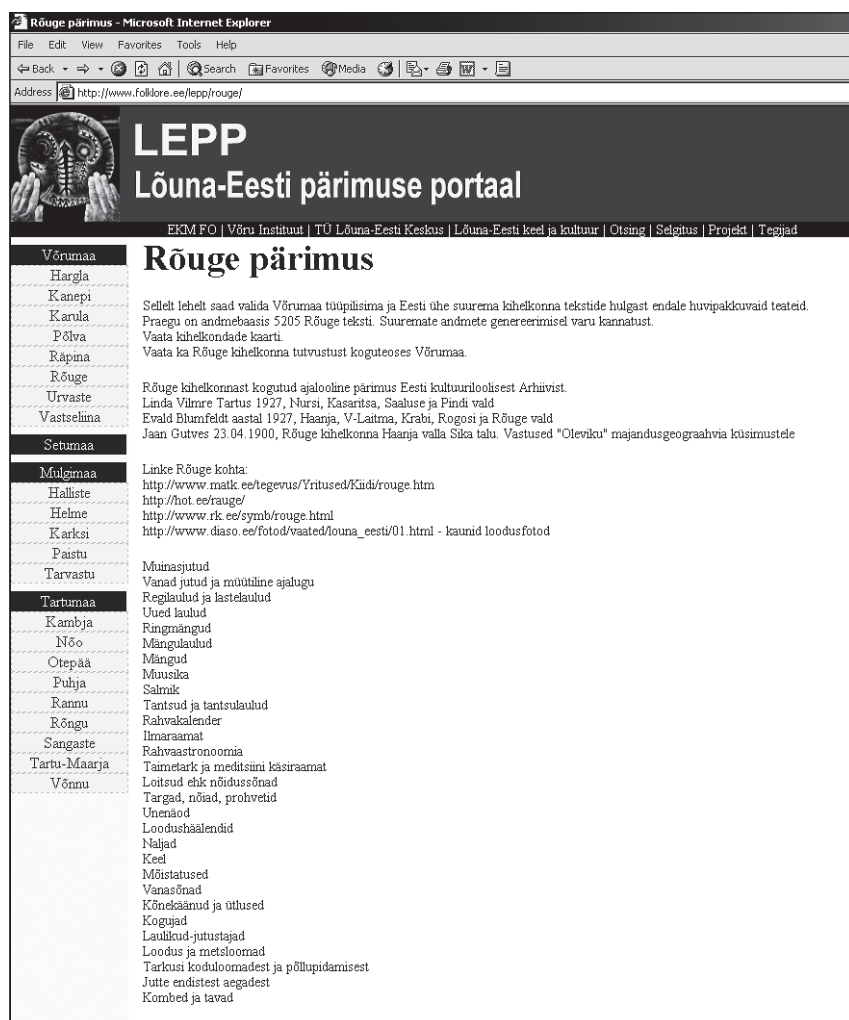

Foto 3. LEPP. Lõuna-Eesti pärimuse portaal ühendab pärimuse, suulise ajaloo teated, 20. sajandi alguses koostatud koguteoste interdistsiplinaarsed ülevaated, e-raamatud ja visuaalse ainestiku ühisesse raamistikku.

Senised kogemused osutavad, et nõudlikem kasutaja on erialainimesest uurija, kes vajab kvaliteetset ainet tervikuna, tavakasutaja seevastu ei vaja ega ole huvitatud niivõrd kõigist tekstidest, kuivõrd kompetentsest abist valiku sooritamisel. Seega andmebaas küll abistab ha-

ridus- ja kultuurisüsteemi, kuid on olulisel määral orienteeritud ikkagi uurijahuvidega (akadeemilisele) kasutajale. John Unsworth on toonud esile teaduse peamiste funktsioonidena avastamise, annoteerimise, võrdlemise, refereerimise, näidete toomise, illustreerimise ja taasesitamise ning osutab, et digitaalsete materjalidega töötamisel vajavad humanitaarteadlased vastavaid abiprogramme ja töövahendeid, et nende ülesannetega edukalt hakkama saada (Unsworth 2000a: 2).

Temaatilistele andmebaasidele lähedased on temaatilised uurimiskogud (sisaldavad mõnikord ka ühte või mitut andmebaasi, vt Palmer 2004; Unsworth 2000b), mida J. Unsworth iseloomustab kui digitaalse materjali uurimise genuiinset liiki, osutades, et lisaks järjest suuremale arvule seesugustele kogudele on neil ühisomadusi:

- 1) nad on digitaalsed;
- 2) koosnevad heterogeensetest (multimeedia) andmetüüpidest;
- 3) ulatuslikud, kuid temaatikalt koherentsed;
- 4) struktureeritud, kuid avatud lõpuga;
- 5) on disainitud uurimist toetama;
- 6) autoriseeritud (sageli mitmete autorite) töö;
- 7) interdistsiplinaarsed;
- 8) digitaalsete otseallikate kogu (ja on ise teise generatsiooni digitaalsed ressursid) (Unsworth 2000b).

Suurte digitaalsete temaatiliste kogude hulk veebis on viimaste aastatega kiiresti kasvanud, kusjuures paljud neist on seotud kas kindla autori, ajastu või temaatikaga, nagu nt Ovidiuse *Metamorfooside* korpus ja selle analüüs (McCarty 2002), *Compus* ehk 100 käsikirjalist prantsuskeelset kirja 16. sajandist (Fekete & Dufournaud 2000), Tiibeti ja Himaalaja digitaalne raamatukogu (Germano 2002–2005), kunagiste neegerorjade autobiograafiliste jutustuste kogu (*Documenting the American South* 2004), *Onu Tomi onnike ja Ameerika kultuur* (Railton 1998–2005), *Cantebury lugude* projekt, mille käigus on digiteeritud 58 vastava

käsikirja versiooni otsinguteks ja analüüsiks, lisatud on ka ajastut iseloomustavaid taustateadmisi (Robinson & Solopova 2005) jpt.

Tanya Clement eristab siiski arhiivilaadseid kogumeid, digitaalsete raamatukogusid ja temaatilisi uurimiskogusid: erinevalt raamatukogust või suurest digitaalsest hoidlast on digitaalsed temaatilised uurimiskogud disainitud pigem paksude raamatute laadseteks. Neist igaühel on keskne argument, mille kaudu digitaalsed objektid on paika pandud (konstalleeritud). Digitaalne keskkond annab laiemat tausta seesuguste komplitseeritud ja hiiglaslike tööde reastamiseks ja muugavamaks juurdepääsuks (Clement 2005). Seesugused kogud sisaldavad sageli ka mitut andmebaasi.

John Unsworthi sõnutsi kõlab humanitaarse arvutiseerimise kolmas oluline reegel:

[---] *klassikalise kommentaari linkimine või siis abstraktsemalt – operatiivsete assotsiatsioonide loomine digitaalsete objektide vahel, suhtes ja abil* (Unsworth 2000a).

Mitmed eespool loetletud veebikeskkonnad on interdistsiplinaarsed, rahvusvahelise meeskonna loodud ja pakuvad informatsiooni teiste sarnaste projektide ja uurijate kohta. Näiteks Virginia Ülikooli Tii-beti-Himaalaja projekti juht usundiuurija Daniel Germano kirjeldab akronüümi THDL all tuntud ettevõtmist:

[---] *eksponeerib maailma selle piirkonna kohta teadmisi, mille on sõnastanud ja mida on säilitanud projekti loomisesse, arhiveerimisse ja rakendamisse kaasatud arvukad kogukonnad. 2002. aasta detsembris sisaldab see üksikisikute ja organisatsioonide loetelu, veebiressursside annotatsioonidega varustatud juhendit, jututuba ja e-konverentsi võimalust. Hoolitseme, et kõik digitaalse raamatukogu ressursid oleksid mitmekeelsed, võimaldamaks vastavate vaatlusaluste kogukondade esindajatel nii luua kui ka näha allikaid oma (tii-beti, nepaali jne) keeles* (Germano 2002–2005).

Mitmekeelsuselt sarnaneb THDL Haldja Sugrimaaga, samuti mõne muu suurema digiteerimisprojekti väljundiga, millest tuleb juttu all-

pool. THDL koondnimetus sedastab, et tegemist on digitaalse raamatukogu ja infoühiskonnaga, mis sisaldab tekstide kõrval ulatuslikke foto- jm visuaalseid kogusid. Koosnedes viiest osast (kollektsoonid, kirjandus, ühiskond, haridus ja töövahendid), moodustab veebileht arhiivi, miniraamatukogu, õppeteenuse, uurimiskeskuse ja keeleressursside kogu – vanade käsikirjade ümber on loodud terviklik ühiskondlik-kultuuriline ruum (vt *The Tibetan & Himalayan Digital Library* – <http://www.thdl.org>).

Nagu näha, seovad Põhja-Ameerika kirjandusprojektid end nimetusega raamatukogu, kollektsoon, kogu või arhiiv (vt nt Walt Whitmani hüpertextide arhiivi – Folsom & Price 2006), ning täpsustavad enesemääratlusi näiteks väljenditega elektrooniline uurimis- ja õppevahend, dünaamiline arenev veebikeskkond jm. Olen eelistanud kasutada seesuguste keskkondade kohta koondnimetust portaalformaat.³ Just see formaat lubab lisada andmebaasile teemako-haseid e-väljaandeid, antoloogiaid, entsüklopeediaid, linkida täiendavaid allikaid ning mitmekesist taustainformatsiooni, esitada galeeriisid jm. Moodustub temaatiliselt ja vormiliselt kirev kooslus, lähedane teematilise uurimiskoguga, vajadusel ühendatav päevakajalise informatsiooni, *on-line*-kommentaaride ning teiste interaktiivsete osadega. Portaali kasutajal on ühtaegu võimalus maailmapilti avardada ja uurijatel võimalus

[--] *dekonstrueerida raamat – mõelda avaramalt ja innovatiivsemalt oma intellektuaalsest loomest; saada tagasi võim oma intellektuaalse tegevuse ja väljundite üle aina rohkem steriliseerivas traditsioonilise publitseerimise maailmas* (Germano 2002–2005).

Järgnevalt tutvustan lühidalt kolme heterogeenset andmebaasi ja nende juurde kuuluvat dünaamilist kogu aeg täienevat keskkonda: BERTA – Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas (<http://www.folklore.ee/Berta>; vrd Vesik ilmumisel), LEPP – Lõuna-Eesti pärimuse portaal ja andmebaas (<http://www.folklore.ee/lepp>; Kõiva & Vesik 2004), RADAR

– interaktiivne kultuurilooline digitaalne kaart (<http://www.folklore.ee/radar>; Radar 2003).⁴

BERTA andmebaasid sisaldavad 20 000 arhiiviteksti, 300 ajaloolist ja tänapäevast fotot ning 20 videot, 62 helifaili (täispikkuses laulud MP3-formaadis). Andmebaasid aitavad saada ülevaadet enam kui 80 tähtpäevast (ajalugu ja traditsioonid, traditsioonilised muusikastiilid). Kuivõrd kalendripärimus puudutab eri ajastute reaaliaid ja erinevatest paikadest lähtunud mõjutusi, abistavad kasutajat etnograafiliste mõistete sõnaraamat, kokkuvõtted nimipühakute elukäigust ja teiste maade pärimusest, lingikollektsioon ja kirjanduse viited. Tähtpäevaülevaateis keskendutakse rohkem 20. sajandi, eeskätt selle teise poole tendentsidele ja muutustele, varasemate sajan-

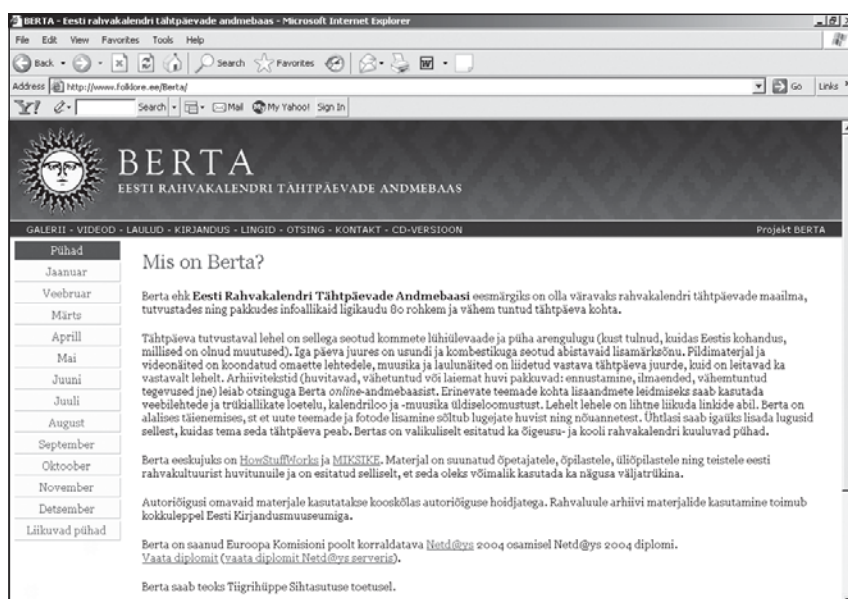

Foto 4. BERTA. Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas on vormistatud portaalina, kus andmebaas on osa informatsioonist, mis aitab kasutajal laiendada ajalooliste ülevaadete, audiovisuaalsete näidete ja muu asjakohase informatsiooni vahendusel saadud teavet pühadest ja pühitsemisest. Tagasiside võimaluse kaudu saab andmebaasi kasutaja lisada sinna oma kogemuslood.

dite pärimuse puhul on esitletud sakraalsusega seotud problemaatika ja rituaalid, sh vastava pühaga seotud keeldude-käskude süsteem, rituaalsed toidud jm indikaatorid. 19. sajandi põllundusmaagia, ma-janduskalender ja ennustustavad on esitatud kokkuvõtlikumalt, sest rahvaluule kogumise ajast, eripärast ja filosoofiast tulenevalt on nende kohta palju arhiiviteateid ja rohkelt käsitusi. Huvitavate, vähetuntud või laiemat huvi pakkuvate teemade kohta (ennustamine, ilma-eneded, vähemtuntud tegevused) leiab andmeid BERTA *on-line*-andmebaasist. Pühade dünaamika esiletoomiseks temporaalsel skaalal on pikemalt käsitletud tänaseni aktuaalseid tähtpäevi (lihavõtted, jõulud, jaanipäev jt), ka on esitatud lühemad käsitlused nii lokaalsetest, olulisematest minevikulistest kui alles viimastel kümnenditel integreeritud pühadest.

Kuivõrd paljude pühade tähistamine on olnud tihedas seoses institutsioonide toetusega, on allunud ja olnud mõjutatud usulistest ja poliitilistest muutustest ning enam kui saja aasta jooksul meedia-kultuurist, on seda problemaatikat puudutatud vastavates üldülevaadetes, kuid ka konkreetsete tähtpäevade juures. Just neist kaalutlustest lähtudes on integreeritud ka koolikalendri olulised tähtpäevad, millel on ühisjooni rahvakalendri pühadega. Rahvakalendri tähtpäevade tähistamine on üle poole sajandi kuulunud koolikalendrisse ja taganud mitmele pühale elujõu.

Carole L. Palmeri sõnutsi on temaatilistel uurimiskogudel (ja oma olemuselt on nimetatud kolm folkloristide portaalivormis projekti John Unsworthi esitatud kriteeriumitele vastavad) hulgaliselt konteksti, interdistsiplinaarne platvorm ja nad toetavad aktiivset osavõttu, mistõttu lisavad tihedust, paindlikkust ja interaktiivsust varem hajutatud ja staatilistele sisuhoidlatele ning abistavad uue uurimise loomisel, parandades tegelikke uurimisvõimalusi (Palmer 2004: 363).

Soovijad saavad BERTA tähtpäevadesse kirjutada oma isiklikke mälestusi, lugusid ja kommentaare. Nende ja viimaste aastate mee-

diast nopitud intervjuude ülesandeks on anda pühadele isiklik ja individualiseeritud mõõde, mida on kergem saavutada nt kirjanike ja kirjandusteoste ümber loodavates portaalides, sest need on seotud konkreetse(te) isiku(te)ga. Suurepärane näide ajalooüldmõtete tausta ja inimliku mõõtme loomisest isiklike kirjade ja mälestuste abil kujutab endast Ameerika Kodusõja kajastamise projekt *The Valley of the Shadow* (Ayers 1993–2006). Mõistagi aitab kommenteerimise võimalus ka laiendada arhiivi ja koguda kaasaegset folkloori, samuti saada tagasisidet ning perspektiivis arendada interaktiivset *on-line*-õpet.

BERTAst leiab materjali ülemise rippmenüü ja üksikute päevade juurde koondatud linkide abil. Kogu kompleksist on olemas *on-line*- ja *off-line*- (CD ROM) versioon, mida aeg-ajalt täiendatakse (BERTA *off-line-versioon* 2004). Nii andmebaas, visuaalsed lisad kui ka ülevaateartiklid on praeguseks meedia ja koolide favoriidid, neid lingitakse kodulehekülgedele, võetakse aluseks Wikipedia artiklitele ning ka raadiosaated ja päevauudised ammutavad sealt teadmisi, viidates BERTAle kui allikale. Sama teeb trükimeedia.

LEPP on määratud teenindama lõunaeestlaste ja Lõuna-Eestist huvitatute sihtrühmi. See on koostatud kui universaalne folkloori ja kultuuriloo andmebaas, mis ühendab kõiki folkloorižanre ja piirkondlikke kultuuriloolisi materjale, peamiselt 19. sajandi keskpaigast nüüdisajani. Andmed on esitatud portaalivormingus – kihelkondade ja maakondade juurde on liidetud eri kujundusega teave, andmebaas, vastavad elektroonilised väljaanded, antoloogiad ja tekstivalimikud.

Ajaloolistest materjalidest hõlmab andmebaas 1920.–1930. aastatel välja antud maakondlike koguteoste digiteeringuid (sisaldavad teavet kohaliku maastiku, ajaloo, arhitektuuri, demograafia ja ühiskondliku tegevuse kohta) ning rahvakultuuri ülevaadet (nt <http://>

www.folklore.ee/lepp/rouge/tutv.php). Avalikkusele vähetuntud allikatest avatakse projekti vahendusel Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 1920.–1930. aastate ajaloolise pärimuse (folkloori ja suulise ajaloo) korjandused, mis esitatakse iseseisvate e-raamatutena. Tänapäevast kultuuri tutvustatakse linkide ja fotode kaudu. Omaette lingikogu juhib muude e-väljaannete ja piirkondlike pärimuste antoloogiate juurde. Ettevalmistamisel on projekti audioosa, samuti tagasiside ja kommentaaride rakendused. Projekti eesmärk on pakkuda materjali uurijatele, kuid abistada ka kohalikku haridus- ja kultuurisüsteemi, sh organiseerida digiteeritud ainestikul põhinevat uurimistööd.

Interaktiivne Eesti kultuurikaart RADAR kujutab endast *on-line*-andmebaasi. See sisaldab pärimusega seotud paikade geograafilisi koordinaate, digitaalseid fotosid, folkloori, teavet objektide ajaloolise tausta kohta, 1920. aastatel kogutud suulise ajaloo materjale (juba osutatud Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kollektsioon), arheoloogia ja kultuuriloo taustteavet seotuna Eesti aluskaardiga. Selle projekti veebilehtedega on lõimitud suurem kohalike muistendite ja pärimuste andmebaas ning spetsiaalne fotode andmebaas.

RADARi andmebaas hõlmab suurematest arhiividest pärinevaid jutte, laule jm folkloori, mis puudutavad konkreetseid kohti maastikul, ning vähemal määral kohalike muuseumide ja asjaarmastajate ajaloolaste kogutud materjale.

Ettevalmistavate välitööde käigus määratakse kindlaks objektide asukohad maastikul, mõõdetakse nende geograafilised koordinaadid GPSi abil ja pildistatakse. Seejärel seotakse saadud andmed digitaalse kaardiga. Eraldiseisvate kihtidena lisandub Muinsuskaitseameti andmebaasist info kaitsealuste arheoloogiamälestiste ja Eesti Looduse Infosüsteemist (EELIS) looduskaitsealuste objektide kohta. Mahuka interdistsiplinaarse materjali tõttu luuakse andmebaas ja selle

põhjal digitaalne kaart etappide kaupa. GIS- (geoinfosüsteem) ja GPS-elemente sisaldavad ka Põhja-Ameerika projektid nagu THDL (Germano 2002–2005) ja *The Valley of the Shadow* (Ayers 1993–2006). Tänapäeval integreeritakse geoinfosüsteeme paljudes teadusvaldkondades, humantiaaraladest eeskätt ajalooteaduses.

Kõigi kolme projekti puhul on arvestatud nii sellega, et uurija kasutuses oleks erinevate arhiivide vastav aineestik, kui ka asjaoluga, et kasutaja vajab mitte üksnes laia valikuga traditsioonilise kultuuri tekste, vaid ka kvaliteetseid asjatundjate koostatud ülevaateid, kokkuvõtteid ja kommentaare. Seega ainek, mis aitab tal oma teadmisi laiendada ja üles ehitada, võimaldab korduvat pikaajalist õpet, motiveerib samale lehele uuesti tagasi pöörduma, aitab seniseid teadmisi verifitseerida. Teiste sõnadega: interdistsiplinaarsete ja erinevaid andmeid sisaldavate kogumite abil on võimalik kiiremini leida süstematiseeritud informatsiooni ja saada üksikfaktide asemel täielik ülevaade. Komplekssete süsteemide ülesehitamine, millest tekstiandmebaas on üksnes osa, on suur töö ja mõttekas eeskätt mitut rahvaluuleliiki, rituaale, kompleksseid nähtusi hõlmavate teemade puhul.

Andmebaasidega seotud tehnilised ja sisuprobleemid

Tekstilise materjali digiteerimine toimub standardse protseduuri kohaselt: tekst translitereeritakse või transkribeeritakse ning varustatakse metaandmetega, seejärel kollatsioneeritakse ning parandatakse vead. Järgneb digiteeritud teksti järelkontroll, et kõik allesjäänud probleemid oleksid lahendatud (reeglina toob andmebaasi konverter esile kõrvalekalded metaandmete esituses) (vt Kõiva & Vesik 2004).

Käsikirjade digiteerimine toimub eelkirjeldatud standardse protseduuri kohaselt. Kuivõrd käsikirjade autorite kirjutamisoskus ja -vilumus on erinev (Eestis on arhiivi eksisteerimisaja jooksul tradit-

siooni talletanud kohalikud korrespondendid, kelle kooliharidus varieerub minimaalsest algharidusest või iseõppimisest filoloogilise kõrghariduseni, arvukalt on kirjapanijate seas labiilse kirjaoskusega õpilasi), toob see kaasa vajaduse tekste elementaarselt korrastada. See tähendab, et digiteeritud tekstid redigeeritakse vastavalt Arvo Krikmanni ja lühivormide töörühma poolt välja töötatud põhimõtetele (uusimat versiooni vt Krikmann & Hussar & Saukas & Voolaid 2001: 22 jj). Lühidalt öeldes seisneb see arhivaalide kõikide murdeeripärade säilitamises ja väheses ortograafilises toimetamises: parandatakse silmanähtavad ortograafilised ja kirjavähemärke puudutavad vead (nt lause algusse suurtähe ja lause lõppu punkti lisamine jne).

Teksti oluline osa on metaandmed. Need hõlmavad teavet tekstide sisu (märksõnad, taksonoomia ja liigitused, tekstitüpoloogia) ja identifikaatorite (käsikirjalise originaalteksti andmed, sellega seotud aeg, koht, isik; digitaalne ID jne) kohta. Lisaks eeltoodule sisaldavad andmebaaside metaandmed õigusalast ja autorsuse teavet (institutsioon, esitaja, koguja, avaldaja, ettevalmistusega seotud isikud, projekt, varasemad trükiversioonid, autentsus/originaalsus jne) ja konkreetset andmebaasi iseloomustavat teavet (vorming, tehnilised andmed). Aega ja kohta iseloomustavad metaandmed on oluliseks abivahendiks uurimistöös, tekstide visualiseerimisel ja analüüsimisel. Geograafiliste andmete täpsustamisel on abiks Eesti Keele Instituudi kohanimede andmebaas KNAB (Päll 2001). Ajamarkerid aitavad määrata nii traditsiooni levimisaega (originaalkäsikirja üleskirjutamisaeg) kui ka edasise tekstoloogilise analüüsi käiku ning silmas pidada avaldamise ja/või taasavaldamise aega (ehk digiteerimise, kollatsiooneerimise ja redigeerimise aeg, trükis avaldamine, digitaalse väljaande või andmebaasi avamise aeg) (temporaalsete metaandmete olulisusest vt Knolmayer & Myrach 2001). Et vaimne kultuur hõlmab eri pikkuse, funktsiooni ja vorminguga tekste ning muid objekte, on nende kirjeldamisel oluline kasutada laialtlevinud standardeid,

kuivõrd tehnilised vahendid ja tarkvaraplatvormid muutuvad kiiresti ning seavad digiteerija ja andmebaasi looja igavesse sõltuvusse vajadusest andmeid ühelt kandjalt teisele konverteerida (vrd Kuperjanov ilmumisel).

Ka standardid metaandmete tähistamiseks ei ole stabiilsed ega staatilised, vaid arenevad. Rahvaluuletekstide digitaliseerimisel on kohandatavad Dublin Core'i metaandmeelemendid (*Dublin Core Metadata Initiative*). Seal esile toodud põhilised liigid on sarnased informatsiooniga, mis meilgi tekste arhiveerides paladele lisatakse: koht, esitaja, kogumisaeg jm, mistõttu süsteemi rakendamine on lihtne ja vajab vaid väikest lisastandardiseerimist, et sobida paremini folkloristika vajadustega. Näiteks on loomulik, et esitatakse teksti koguja ja esitaja täisnimi, kuid pole selge, missugust teavet veel on tarvis lisada (sünniaeg, endine nimi, pseudonüüm, amet). Õiguslaste metaandmete kaasamine kindlustab andmebaaside loojate, originaali esitaja/autori ja fikseerimisega seotud isikute õiguste kaitse, samuti teavitab avaldaja, projekti, digiteerimist rahastanud fondi ja hoiu-institutsiooni kohta. Metaandmed on oluline abivahend tekstide sorteerimiseks ja leidmiseks; digitaalsete tekstide registreerimisel abistavad DOI (*The Digital Object Identifier*) ja TEI (*Text Encoding Initiative*).

Tänapäevani kasutab iga andmebaas oma liigi eripärast johtuvat märksõnade süsteemi. Otsingumootorite abistamiseks ja kasutajasõbralikkuse lisamiseks on vajalik pikemate folklooripalade märksõnastüsteemi standardiseerimine, sest see parandab kogu süsteemi kompatiiblust ja otsimisvõimalusi. Näiteks saaks alustada ühtse rahvusvahelise muistendite märksõnastiku ja üldise abivahendite süsteemi loomisega, sest veebis on avatud mitmed suuremad tekstikorpused.⁵ Tekstitüpoloogia on folkloristile tähtis töövahend ning lisalingid rahvusvahelistele ja lokaalsetele indeksitele ja tüübinumbritele hõlbus-taksid erialast uurimistööd.

Intertekstuaalsete suhete, motiivide, püsiväljendite liikumise ning tekstistruktuuri ja -mudelite uurimiseks, samuti keeleliste iseärasuste jälgimiseks on erinevad projektid kasutanud omaloodud vahendeid (fraseoloogiaandmebaasi seisukohalt vt Baran & Hussar & Õim & Õim 2004; Õim 2006; muistendite ja usundiandmebaasist Vesik 2006), kuid siingi on õppida rahvusvahelisest kogemusest digitaalsete tekstide ja andmebaasi jaoks loodud standardite ja analüüsivahendite osas. Enamik .TXT-formaadis tekste integreeritakse andmebaasi (harvem sisestatakse otse *on-line*), edasine märgendamine on seotud ressursiloojate uurijahuvidega. Tekstide korrapärasuste ja sarnasuste leidmiseks on vajalikud abivahendid, nagu nt 16. sajandi käsikirjade intertekstuaalsete suhete määramiseks loodud *Compus* (Fekete & Dufournaud 2000), ja otsivahendid, nagu neid loob NORA projekt (NORA 2005). Vajadus keerukamate otsingute sooritamise, tüpoloogia ja tekstimudelite automaatse määramise järele ja keeleanalüüsi vajadused muudavad pakiliseks rahvaluuletekstide sõnavara hõlmava alussõnastiku koostamise (vt sama problemaatikat Chauseri-projekti juures Robinson & Solopova 2005, üldiselt aga McCarty 2002).

Tehniliselt küljest on võtmeküsimusteks digiteeritud andmete konverteeritavus ja pikaajaline säilitamine ilma andmekadudeta. Viimase paari aastakümne jooksul on andmekandjad kiiresti muutunud, mistõttu digitaalsete andmete ülekandmine ühest vormingust ja andmekandjalt teise vormingusse ja teisele andmekandjale on nõudnud palju aega ja raha (Kuperjanov ilmumas).

Kõige üldisemate igapäevaste probleemide hulka kuuluvad:

- ühilduvate ja pikaealiste konverteeritavate lahenduste leidmine;
- korrapärane ajakohastatud serveritarkvara uuendamine;
- ressursside kättesaadavuse ja laitmatu funktsioneerimise tagamine;
- automaatsed varukoopiad erinevatel andmekandjatel.

Heterogeensete, kombineeritud andmete esitamine (nt BERTA tekstid, audiovisuaalsed materjalid) suurendab kasutajate arvu, kuid selliste andmete haldamine on keerulisem, sest audiovisuaalsete andmete standardid ei ole ühtlustatud, vaid muutuvad kiiresti ega ole sageli varasemate vormingutega ühilduvad, mistõttu kord juba avatud veebiressurss eeldab järjekindlat kompatiibluse kontrolli. Kõige hõlpsam on tagada sõnaliste tekstide ühilduvus, sest originaalfailid on .TXT-vormingus.

Ebaselged on ka digitaalse meedia pikaajase säilitamise probleemid. Eeltoodud põhjustel annab parima garantii andmete kättesaadavuseks ja allesjäamiseks mitme erineva turvakoopia tegemine. Folkloristide andmeid hoitakse serveris, turvalisuse tagamiseks ka DAT-kassetidel ja korduvkasutatavatel DVDdel. Korrapärane varukoopia tegemine ning serveriketta sisu peegeldamine teisele kõvakettale minimeerivad kettatõrgetega seotud andmekadu ja kindlustavad andmete taasesitamise.

Autoriõigused ja autentsus kinnitatakse veebilehtede ja andmebaaside registreerimisega riiklikus ISBNi (*International Standard Book Number*) keskuses. Usaldusväärse identifikaatorina rakendatakse URLi ja stabiilseid püsiaadresse.

Oluline on kasutajaõiguste määratlemine projekti esilehel (või kergesti leitavas kohas) ja nende ühtimine kogu serverit puudutavate põhireeglitega.⁶ Tavaliselt saab kasutaja vaba juurdepääsu projekti käigus loodud materjalidele, mis tähendab, et tal on õigus neid kasutada õpetamiseks ja kultuurielu edendamiseks, samuti õppe- ja uurimistegevusega seotud eesmärkidel ehk laadida alla, printida ning levitada mitteärielistel eesmärkidel ja linkida veebilehel, kuid vastava projekti koordinaatorile tuleb siiski allika kasutamisest meilitsi teatada. Piiranguteta kasutamine on ette nähtud akadeemilisteks uurin- guteks, ehkki ka sel puhul tuleb kontakteeruda konkreetse projekti juhiga – pärimuse digiteerimise eesmärgiks on akadeemilised uuri-

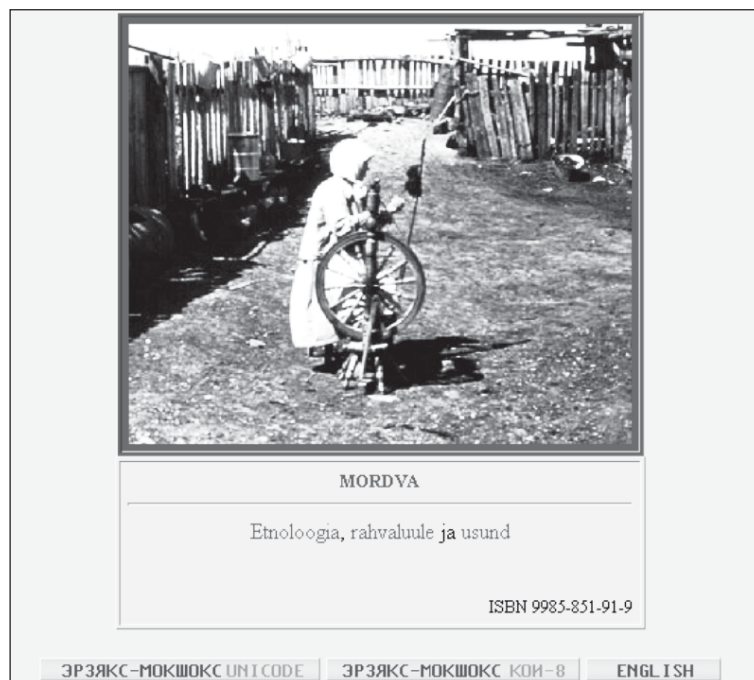

Foto 5. ISBN, URL ja püsiaadress muudavad kergesti tsiteeritavaks Haldjas-serveri väljaanded, temaatilised uurimuste kogud, andmebaasid ja mitmekeelsed pärimuskeskkonnad, nagu Sugrimaa alaosa *Mordva. Etnoloogia, rahvaluule ja usund*.

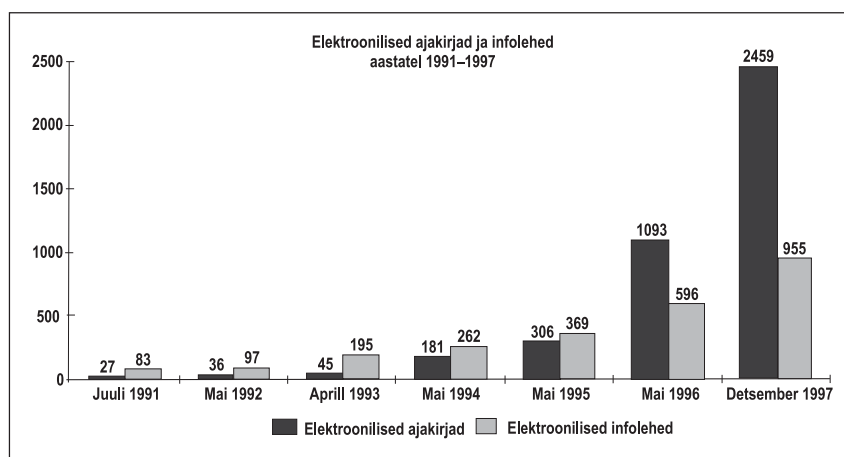
mused ja väljaanded ning projektiga seotud uurijatel on andmete kasutamise eesõigus. Tekstide kasutamine ärilistel eesmärkidel on keelatud.

Keerukaid probleeme on mõistetavalt palju rohkem, alates näiteks andmebaasiks sobiva ainese valikust, otsustusest, mida sisestada andmebaasi, sest kogu arhiivi ei ole võimalik korraga digiteerida. Mõnevõrra on huvipunktid prognoositavad arhiivile esitatavate päringute ja kultuuriasutuste tellimuste kaudu, samuti kooliprogrammide põhjal, kuid täiendav monitooring on siiski vajalik.

Andmebaaside puhul kerkib sisuliste ja õiguslike probleemide kõrval alati eetikaküsimusi, milles puuduvad samuti üldised standardid.

Olukorra muudab keerukaks aspekt, millest seni on kirjutatud teenimatult vähe: traditsiooni hea tundmine on anne ja oskus, selle tunnustamine erialaspetsialistide poolt kujundab esitaja prestiiži kogukonnas, on andnud ja annab tänapäevalgi inimestele esiletõusmise ja sotsiaalse stratifikatsiooni võimaluse, võib avada tee meediasse. Eetikaküsimused on keerukad sellegi asjaolu tõttu, et kirjutamata reeglid muutuvad aja jooksul. Näiteks see, mis on avalik jututeema ja mis kuulub privaatsesse sfääri, on viimase poolsajandi jooksul teisenenud. See puudutab muu hulgas kesksete inimelu sündmuste ja haigustega seotud üksikasju, millest praegu räägitakse märksa emotsionaalsemalt ja detailirohkemalt kui poolsajandi eest. Muutunud on arusaam ebatsensuursusest: paljud sõnad on minetanud alandava ja solvava tähenduse, avalik ropendamine on sallitavam, kuulub mõlema sugupoole rolli juurde, on vähem seotud sotsiaalse seisundiga ja on professionaalse kunsti trendikasutuses. Samas on mitmed murdekeele neutraalsed sõnad omandanud just vastupidiselt halvustava või obstsöönse tähenduse (emane – saartel neutraalne 'naine', üldkeeles kasutusel üksnes loomade kohta, inimese kohta solvava alatooniga). Tänapäevaste mõõdupuudega varasemate tekstide lugemine ja tõlgendamine on eksitav. Seesuguseid olukordi aitavad leevendada kommentaarid. Mõnel juhul on aga otstarbekas jätta osa andmeid avalikkusele avamata või pakkuda neid üksnes spetsiaalse päringu peale.

Viimaks veel lühidalt tehnilistest lahendustest. Andmebaaside kirjutamine kommertstarkvarale nõuab suurt eelarvet juba kirjutamise ja katsetamise ajal, valmisolekut maksta litsentsi eest ja tasuda pikka aega hoolduskulusid. Tulemid ei ole kaitstud kompanii või platvormi ummikusse sattumise eest, kasutaja jääb sageli sõltuvaks firmast, kellela ta ei suuda programmi muuta. John Unsworth, kirjeldades veebi ja IT kommertsialiseerumist 1990. aastatel, vastandab sellele 2000. aastal alanud korporatsioonide, fondi-

Joonis 1. 1996. ja 1997. aasta tähistasid elektrooniliste teadusajakirjade arvu kasvu enam kui poole võrra (McEldowney 1995).

de ja valitsuste suuna avatud arhiividele ja allikatele, sõltumatule tarkvarale:

[---] teaduse ja õpetamise mõttes on programmidevaheline sobivus ja programmi-pakettide koostamine olulised, sest need on ellujäämise ja enesemääratlemise eeltingimused, vabastades ülikooli IP-monopolidest ja IT-monokultuuridest, rõhutades projektide pikaajalisust ning võttes omaks ja edendades avatud lähteallika eetost, st ühiseid eesmärke, ühist tööd ja ühiseid tulemusi (Unsworth 2005).

Siiani ei ole vaimse pärimuse digiteerijatel jätkunud kommertstarkvara soetamiseks raha, nii et olemasolevad folkloristide andmebaasid on ehitatud vabavaral põhinevatele lahendustele. Sellised andmebaasid on paindlikud, kommertsplatvormidest sõltumatud ja hästiühilduvad (nendega saab ühendada mitmesuguse vormingu ja suurusega andmeid). Kasutades programmeerimisel ja veebiväljundi loomisel PostgreSQL, MySQL, PHPd, XHTMLi ei tule kanda olulisi kulusid, kuid andmebaasi põhiväärtuste säilimine on tagatud, samuti saab nende abil kiiresti ja lihtsalt veebis visualiseerida erineva ku-

jundusstiiliga lõpptulemusi. Seesugustes andmebaasides sisalduvate andmete toimetamine on kerge ja mis peamine – andmed ise on konverteeritavad. Kasutajad ei pea materjalidele juurde pääsemiseks installeerima lisatarkvara. Andmete valiidsust XHTMLi standardite suhtes saab automaatselt hinnata ja valideerimistulemuste lisamine andmebaasile on lihtne.

Järeldused

Folkloori, rahvausundi ja suulise ajaloo ehk vaimse pärimuse andmete kasutajaskond tänapäeval on laiem kui saja aasta eest. Samal ajal on sihtrühmad märgatavalt enam spetsialiseerunud. Paljud liigid ei levi enam kogukonnas, vaid on pigem talletatud arhiivides, muuseumides, käsikirjades, trükistes, ka on vaimse pärimuse liikide esindatus sotsiaalse rühma, perekonna ja isiku suulises-kirjalikus kasutuses ning rituaalides ahenenud. Siiski on vaimsel pärimusel nüüdisühiskonnas oma roll näiteks turismis, lokaalse ajaloo õpetamises, hariduses, kultuuriharrastuses, see inspireerib jätkuvalt ka oma teisenenud vormides professionaalset kunsti ja leiab selle kaudu väljendusvõimaluse. Endiselt on vaimne pärimus üks lokaalsuse ja uniikaalsuse loomise allikaid ja vahendeid.

Kas digiteerimine aitab laiendada suulise pärimuse kasutusala, kas see suudab konkureerida kirjanduslike versioonidega, kas ta muudab professionaalset kunsti, seda näitab vastvalt avatud andmebaaside kasutajaskonna analüüs ja pikemaajaline kogukonna monitooring. Varasemate sajandite haruldasi käsikirju, trükiseid ja muid jäädvustusi digiteerides on püütud laiendada nende taaskasutusala ja sihtrühma. Oluline kõrvalväärtus on arhiivide sisu säilitamine veel ühes meedias ja originaalide säästmise, sest neid ei pea enam füüsiliselt välja otsima.

Kiired ülesanded seoses laieneva digiteerimisega on kokkuvõttes:

- vajadus luua ühtsed standardid;

- välja töötada soovitatavad tarkvaraplatformid humanitaarkasutajale;
- vabavaral põhinevate lahenduste edendamine;
- võrdlevad metasaidid või listid;
- väikeste keelte toetamine;
- eestikeelsete originaalide tõlkimine ja tutvustamine laiemale audiitoriumile;
- sarnaste temaatiliste uurimisandmestike loomine võrdlemiseks ja analüüsiks, transnatsionaalse ainese sidumine suuremateks korrusteks.

Digiteerimise ja digiteeritud materjalidest koostatud andmebaaside väärtus on mitmekülgse teabe pakkumine, variantide ja tekstide paljususe kaudu traditsiooni suunamine ja säilitamine piltlikult öeldes metsikus (looduslikus) mitmekesisuses, võimalus demonstreerida elava pärimuse arenguvorme ja edasiarendusi, selle mõeldavat "käitumist", tavaõiguslikke norme jmt.

Et suuri andmehulki sisaldavaid andmebaase on loodud ja neid ka luuakse jätkuvalt juurde, on olemas kogemused standardite, tarkvara, metaandmestiku vormistamise, tekstide tuvastamise, toimetaamise, juriidiliste küsimuste jmt osas. Neid kogemusi on soovitatav jagada nendega, kes alles kavatsevad vaimset pärimust digiteerima hakata, mistõttu võiks näiteks eksisteerida virtuaalne keskus kogemuste kogumiseks ja vahendamiseks, sh koht standardite tutvustamiseks ja abifailid, kuidas ja millised senise praktika põhjal unifitseeritud standardid võiksid olla abiks uue projekti juures. Kuivõrd humanitaarias ja vaimse pärimuse säilitamisel ei looda suure majandus-efekti ja kommertseduga väljundit, võiks seesugune keskus soovitada tarkvaraplatforme ja -lahendusi, promoveerida rakendusi, soovitada ja jagada seniseid vabavaral põhinevaid andmebaasipõhjasid ja muid arenduslikke tooteid. Abi vajatakse näiteks ka visuaalse ja audiitiivse materjali digiteerimise puhul, et kiiremini orienteeruda for-

maatide standardsuses, nende tugevates ja nõrkades külgedes, saada pikaajase kasutamise, säilitamise ja kompatiibluse tagamise seisukohast adekvaatseid hinnanguid infotehnoloogilistele lahendustele. Ka Eesti Kirjandusmuuseumi juures loodud andmebaasipõhju, vormistusvõtteid ja kogemusi on võimalik levitada. Ei ole ju mõtet läbida teekonda nullpunktist alates, kui on võimalik saada kvaliteetset abi.

Digiteeritud e-väljaannete säilitamisega tegelevad nüüdisajal mitmed projektid (LOCKSS (*Lots of Copies Keep Stuff Safe*) – Reich 2002; DIGIAR), kuid on vaja ka ühtset rahvusvahelist vaimse pärimuse digiarhiveerimise keskust, mis koondaks ja turvaks paljude rahvaste ja riikide digiteeritud pärimust, eriti arvestades olukordi, et paljud institutsioonid, seltsid ja isikud ei ole suutnud luua töötavat ja dubleeritud turvakoopiate süsteemi. Sagedased on juhtumid, kus rariteetseid veebiandmed nihutatakse serverist serverisse, halval juhul suletakse rahapuudusel, serverikatastroofi, institutsiooni tegevuse lõpetamise vm põhjusel – ka sellise olukorra vältimiseks on unifitseeritud, andmeid perioodiliselt koguva ja täiendava keskuse olemasolu oluline.

Kasutaja seisukohast on andmebaaside ja vastavate kommentaariumite puhul olulised võrdlevad metasaidid või konkreetsete ressurside loendid. Näiteks mütoloogia ja narratiivide kohta on mitmeid, eeskätt entusiastide koostatud koondliste, kust leiab peamise informatsiooni. Ka keeleressursside puhul on andmebaaside ja projektide kohta olemas mitmeid koondlehti. Sarnased veebilehed on asendamatud ka muude vaimse kultuuri nähtuste puhul.

Kuna eesti keel kuulub maksimaalselt miljoni kasutajaga kirja-keelte hulka ja sellel on mitmeid allmurdeid, on standardite väljatöötamisest tuge ka vaimse kultuuri tõlkimiseks või esitlemiseks teistes keeltes. Abi vajavad eriti veel väiksema kasutajaskonnaga keeled. Tõlkimine on olemuselt keerukas ja kallis tegevus, folkloristika puhul on tarvilik sõna-sõnaline reaalne tõlge, et säiliksid originaali

loogika ja rikkused, mistõttu ei piisa võõrkeelsete lähemate vastete pakkumisest. See, nagu paljud muudki digiteerimisega kaudsemalt seotud probleemid ja toimetamine nõuavad kvaliteetsset ja eriettevalmistusega tööjõudu.

Kaugema perspektiivina võiks andmebaase ühendada temaatiliste uurimiskogude, portaalivormi või teiste esitamisviisidega. Eri rahvaste ühte ja sama teemat käsitlevate andmebaaside ja nende andmestiku koondamine (rituaalne aasta, mütoloogia, rahvamängud, haldjalood) edendab uurimistööd.⁷

Kommentaariid

¹ Artikkel on kirjutatud riikliku sihtfinantseeritava teema 0032472s03 ja Eesti Teadusfondi grandid 5117 toetusel.

² LARP – lühend väljendist *Live Action RolePlay*, vt ka Larp ee koduleheküljelt <http://www.larp.ee/larp.php>.

³ Portaali laiimatele kasutamisevõimalustele on osutanud ka John Unsworth (2005). Portaali formaati kasutavad paljud digitaalsed meelelahutus- ja informatsioonikeskonnad (vt nt <http://www.delfi.ee>, <http://www.rate.ee>, <http://www.neopets.com>), kus kasutajale luuakse nn maailmade paljususe mitmekülgsuse valikuvõimalustega valmisdisainitud veebilehtedel.

⁴ BERTA. Eesti rahvakalendri andmebaas valmis sihtasutuse Tiigrihüpe projektina koostöös Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnaga aastal 2004. LEPP. Lõuna-Eesti pärimuse portaal on töös Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas; aastail 2000–2004 rahastasid seda riiklik programm *Lõuna-Eesti keel ja kultuur*, Eesti Kultuurkapital ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, 2006. aastast on projektil taas riikliku programmi *Lõuna-Eesti keel ja kultuur* toetus. RADARit on rahastanud Eesti Kultuurkapital, Eesti Rahvuskultuuri Fond, Hasartmängumaksunõukogu, Euroopa Liit (Phare) ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond.

⁵ Märksõnastikku oleks võimalik arendada koostöös Islandi, Hollandi ja Belgia kolleegidega, kellel on digiteeritud ja andmebaasidena avatud suured muistenditekstide korpused (vt Gunnel 2005; Effelterre 2005; Meder 2004).

⁶ Tegemist on väga üldise reegluga – seesugused normid esitatakse (nagu ka tehnilised andmed) reeglina serveri avalehtel, kuid ka konkreetsete projektide juures, vältimaks segadusi vabalt veebis kasutamiseks avatud materjalide ja kunstiväärtustega. Haldja materjalide kasutamise reeglid leiab esilehel KKK ja Folklore.ee rubriikidest, samuti konkreetsete andmebaaside ja e-väljaannete juurest. Vrd samasuguseid reegleid Walt Whitmani kollektsiooni kasutamiseks http://www.whitmanarchive.org/fair_use/ ja tehni-

liste standardite kohta <http://www.whitmanarchive.org/introduction>. Folkloristide andmebaasidele on reeglina lisatud vajalikud kasutajjuhendid (vt Baran & Hussar & Õim & Õim 1998–2005; Voolaid 2002 jm).

⁷ Ettevalmistamisel on nt Soome Kirjanduse Seltsi suur runolaulude andmebaas, türgi suuliste juttude kolleksioon (*Uysal – Walker Archive 2002–2003*). Folkloorikogude avamine on käsil Louisiana Ülikoolis ja Bulgaaria Folkloori Instituudis jm.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1919. *Valik rahvalaule*. Keelelise uuenduse kirjastik 24. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes & Põdras, Lucie 1935. *Eesti rahvalaule: Koolidele ja üldsusele*. 2., täiend tr. Tartu: Noor-Eesti.
- Ayers, Edward 1993–2006. *The Valley of the Shadow: Two Communities in Civil War*. University of Virginia (<http://valley.vcdh.virginia.edu> – 17. juuli 2006).
- Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre 2004. Compilation of the Database of Estonian Phrases. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore* 25, lk 35–72 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol25/phrases.pdf> – 17. juuli 2006).
- Baran, Anneli & Anne Hussar & Asta Õim & Katre Õim 1998–2005. *Justkui: Fraseoloogia andmebaas*. Tartu & Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond (<http://www.folklore.ee/justkui> – 17. juuli 2006).
- BERTA = *Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas* (<http://www.folklore.ee/Berta> – 16. juuli 2006).
- BERTA *off-line-versioon* 2004 = Kõiva, Mare & Särg, Taive. *BERTA: Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas* (<http://www.folklore.ee/Berta/cd-versioon> – 16. juuni 2006).
- Bird, Steven & Simons, Gary 2003. Seven Dimensions of Portability for Language Documentation and Description. *Language* 79, lk 557–582.
- Carpenter, Humphrey 1995. *J. R. R. Tolkien: A Biography*. London: HarperCollins.
- Clement, Tanya 2005. *19th Century American Literature Online: Literary Digital Thematic Research Collections*. University of Maryland (<http://www.wam.umd.edu/~tclement/palms/19thcElecEditions.html> – 17. juuli 2006).
- Dégh, Linda 1994. Magic for Sale: Märchen and Legend in TV Advertising. Dégh, Linda. *American Folklore and the Mass Media*. Folklore Today. Bloomington: Indiana University Press, lk 34–53.
- DOI (*The Digital Object Identifier*): *The DOI® System* (<http://www.doi.org> – 17. juuli 2006).

- Documenting the American South: North American Slave Narratives* 2004. University Library, The University of North Carolina at Chapel Hill (<http://docsouth.unc.edu/neh> – 17. juuli 2006).
- Dublin Core Metadata Initiative*[®] (<http://dublincore.org/documents/dcmi-terms/#H2> – 17. juuli 2006).
- Effelterre, Katrien van 2005. The Vlaamse Volksverhalenbank [Flemish Folk-narrative Database]: Surfing between Dwarfs, Ghost Animals, Freemasons, Devils, Witches on www.volksverhalenbank.be. *Folk Narrative Theories and Contemporary Practices: 14th Congress of the International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) July 26–31, 2005, Tartu, Estonia: Abstracts*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum & Tartu Ülikool, lk 277–228 (<http://www.folklore.ee/isfnr/abstracts1.htm> – 17. juuli 2006).
- Fekete, Jean & Dufournaud, Nicole 2000. Compus: Visualization and Analysis of Structured Documents For Understanding Social Life in the 16th Century. *International Conference on Digital Libraries: Proceedings of the fifth ACM conference on Digital libraries*. San Antonio (Texas) (<http://portal.acm.org/citation.cfm?id=336597.336632&coll=portal&dl=ACM&type=series&idx=336597&part=Proceedings&WantType=Proceedings&title=International%20Conference%20on%20Digital%20Libraries&CFID=15151515&CFTOKEN=6184618> – 17. juuli 2006).
- Folsom, Edward & Price, Kenneth M. (toim) 2006. *The Walt Whitman Archive* (<http://www.whitmanarchive.org> – 16. juuli 2006).
- Germano, David 2002–2005. *The Tibetan and Himalayan Digital Library and Information Community: A Technological Model for the Nexus of Information and Community in the Academic Study of Other Cultures*. University of Virginia (<http://www.crl.edu/areastudies/ticfia/thdl2.pdf> – 17. juuli 2006).
- Gunnell, Terry 2005. *Sagnagrunnur: An Icelandic Database of Folk Legends*. *Folk Narrative Theories and Contemporary Practices: 14th Congress of the International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) July 26–31, 2005, Tartu, Estonia: Abstracts*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum & Tartu Ülikool, lk 109–110 (<http://www.folklore.ee/isfnr/abstracts1.htm> – 17. juuli 2006).
- Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret 2001. *Eesti mõistatused I: 1–1350 = Aenigmata Estonica I: 1–1350*. Monumenta Estoniae Antiquae IV: 1. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Inglis, Brian 1985. *The Paranormal: An Encyclopedia of Psychic Phenomena*. London & New York: Granada.

- Jakobson, Carl Robert 1867. *Kooli Lugemise raamat 1: 80 pildiga*. Tartu: H. Laakmann.
- Kavanagh, Herminie Templeton 1998 [1903]. *Darby O'Gill and the Good People*. Scranton (Pennsylvania): One Faithful Harp Publishing Company.
- Keightley, Thomas 2000 [1878]. *The World Guide to Gnomes, Fairies, Elves, and Other Little People*. New York: Gramercy Books.
- Keskmaa Ordu* (<http://www.keskmaa.ee> – 16. juuli 2006).
- Kepsleva Poni Selts* (<http://www.kps.ee> – 17. juuli 2006).
- Knolmayer, Gerhard & Myrach, Thomas 2001. Concepts of Bitemporal Database Theory and the Evolution of Web Documents: Proceedings of the 34th Hawaii International Conference on System Sciences. *The Guide to Computing Literature* (<http://portal.acm.org/citation.cfm?id=820759.821958&coll=GUIDE&dl=GUIDE> – 17. juuli 2006).
- Kuperjanov, Andres. Ilmumas. Does the Age of Multimedia change the World of Humanitarian Scholars?
- Kutti, Selma & Looits, Oskar & Tampere, Herbert 1935. *Valimik eesti rahvalaule*. Keel ja Kirjandus 32. Tartu: Loodus.
- Kõiva, Mare & Vesik, Liisa 2004. LEPP: The Database And Portal Of South-Estonian Folklore. *Folklore: An electronic Journal of Folklore* 27, lk 133–162 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol27/koivavesik.pdf> – 17. juuli 2006).
- Larp.ee* (<http://www.larp.ee/larp.php> – 16. juuli 2006).
- LEPP = *Lõuna-Eesti pärimuse portaal* (<http://www.haldjas.folklore.ee/lepp> – 20. juuni 2006).
- Looits, Oskar 1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 3. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18: 3. Lund: Carl Blom.
- McCarty, Willard 2002. Knowing True Things by What their Mockeries Be: Modeling in the Humanities. *COCH/COSH Conference "Inter/Disciplinary Models, Disciplinary Boundaries" 26–28 May 2002 Toronto, Canada* (<http://www.cch.kcl.ac.uk/legacy/staff/wlm/essays/knowing/Knowing.html> – 17. juuli 2006).
- McEldowney, Philip 1995. Scholarly Electronic Journals – Trends and Academic Attitudes: A Research Proposal. *DList: Digital Library of Information Science and Technology*. Spring (<http://dlist.sir.arizona.edu/335/01/ejs.html> – 18. juuli 2006).
- Meder, Theo 2004. *Nederlandse Volksverhalenbank* (<http://www.verhalenbank.nl> – 17. juuli 2006).

- NORA 2005 = *NORA annual Report for the period October 2004 through October 2005* (<http://www.noraproject.org/nora.05.report.pdf> – 17. juuli 2006).
- Ó hÓgáin, Daithí 1991. *Myth, Legend and Romance: An Encyclopedia of the Irish Folk Tradition*. New York: Prentice Hall Press.
- Palmer, Carole L. 2004. Thematic Research Collections. Schreibman, Susan & Seimens, Raymond George & Unsworth John (toim). *A Companion to Digital Humanities*. Blackwell Companions to Literature and Culture 26. Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing, lk 348–365.
- Päll, Peeter 2001. *EKI kohanimeandmed*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (<http://www.eki.ee/knab> – 17. juuli 2006).
- RADAR – *interaktiivne kultuurilooline digitaalne kaart* (<http://www.folklore.ee/radar> – 17. juuli 2006).
- Radar 2003 = Radar Project: Interactive Map of Cultural History. *Folklore: An electronic Journal of Folklore* 25, lk 99–102 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol25/point.pdf> – 17. juuli 2006).
- Reich, Victoria A. 2002. Lots of Copies Keep Stuff Safe as a Cooperative Archiving Solution for E-Journals. *Issues in Science and Technology Librarianship*. Fall (<http://www.istl.org/02-fall/article1.html> – 17. juuli 2006).
- Robinson, Peter & Solopova, Elizabeth 2005. *The Canterbury Tales Project*. Faculty of English, University of Oxford (<http://www.ucalgary.ca/~scriptor/chaucer/rob.html> – 17. juuli 2006).
- Tuan, Yi-Fu 2001. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Railton, Stephen 1998–2005. *Uncle Tom's Cabin and American Culture (UTC): A Multimedia Archive*. University of Virginia (<http://www.iath.virginia.edu/utc> – 17. juuli 2006).
- TEI = Text Encoding Initiative (TEI) Metadata. *Metadata Reference Guide: A Guide to Metadata by the Metadata Advisory Group of the MIT Libraries* (<http://libraries.mit.edu/guides/subjects/metadata/standards/tei.html> – 20. juuli 2006).
- The Tibetan & Himalayan Digital Library* (<http://www.thdl.org> – 20. juuli 2006).
- Unsworth, John 2000a. Scholarly Primitives: What Methods Do Humanities Researchers Have in Common, and How Might our Tools Reflect This? *Symposium on "Humanities Computing: Formal Methods, Experimental Practice" Sponsored by King's College, London* (<http://www3.isrl.uiuc.edu/~unsworth/Kings.5-00/primitives.html> – 17. juuli 2006).

- Unsworth John 2000b. Thematic Research Collections. *Modern Language Association Annual Conference, December 28, Washington, DC. April 2005* (<http://www.iath.virginia.edu/~jmu2m/MLA.00> – 17. juuli 2006).
- Unsworth John 2005. Open Access, Open Archives and Open Source in Higher Education. *National Scholarly Communications Forum: "Open Access, Open Archives and Open Source in Higher Education: The Changing Nature of Scholarly Communication": State Library of New South Wales, Sydney, Australia. Sidney 2005* (<http://www3.isrl.uiuc.edu/~unsworth/nscf.htm> – 17. juuli 2006).
- Uysal-Walker Archive 2002–2003. *Uysal-Walker Archive of Turkish Oral Narrative (U-W ATON) in the Southwest Collection/Special Collections Library at Texas Tech University, Lubbock, Texas = Türk Öyküleri Sandığı* (<http://aton.ttu.edu> – 17. juuli 2006).
- Vesik, Liisa. Ilmumas. *BERTA: Database of Estonian popular calendar*.
- Vesik Liisa 2006. The Narrative Database "Rehepapp" and its Application to the Example of *lendva*-Tradition. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Ilmumas.
- Voolaid, Piret 2002. *Traditsioonilisest ja improvisatsioonilisest eesti piltmõistatustes: Elektrooniline andmebaas* (<http://haldjas.folklore.ee/Reebus>). Hiimäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused = Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 30. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 141–156.
- Õim, Asta 2006. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas: mis seal sees leida on. Kõiva, Mare (koost). *Võim ja kultuur 2*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum & Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 25–41.

Ingrid Rüütel

EESTI REGIVÄRSILISTE RAHVALAULUDE MUUSIKALINE TÜPOLOOGIA

Teesid: Formaalsete tunnuste kogumi abil võib kirjeldada muusikastiile, kuid ei saa määratleda meloodiatüüpe. Universaalset meetodikat, mis sobib kõikide muusikakultuuride meloodiatüüpide tuvastamiseks, ei ole olemas. Ükski teadaolevatest ei sobi hästi eesti regiviiside meloodiatüüpide tuvastamiseks. Seetõttu osutus vajalikuks välja töötada oma meetodika. Meetod kujunes välja pikemaajalises töös, mille tulemusena jõudsin järeldusele, et regivärsiliste rahvalaulude meloodiatüüpe on võimalik tuvastada meloodilise konteksti statistilise analüüsi põhjal. Siinkirjeldatav meetodika automatiseeritud versioon on välja töötatud koos programmeerija Koit Haugasega. Tõhusaimaks osutus klasteranalüüs, mis võimaldab rühmitada uuritavaid viise eelnevalt fikseeritud tsentrite (meloodiamudelite) ümber. Ent klasteranalüüs ise ei anna võtit tsentrite leidmiseks. Meetodika väljatöötamine meloodiamudelite ehk tsentrite tuvastamiseks on käesoleva tüpoloogiameetodi põhitelg.

Märsõnad: klasteranalüüs, meloodiamudelid, muusikaline tüpoloogia, regivärsiline rahvalaul, tüpoloogiameetod

Tüpoloogia loob sisukama aluse erinevate muusikakultuuride uurimiseks ja võrdlemiseks kui üksikute viiside kõrvutamine, sest **tüübid esindavad mis tahes traditsiooni süvatasandit enam kui üksikvariandid**. Meloodiatüüpide tuvastamine on aga väga keeruline, eriti arhailises muusikas. Seetõttu nõuab tüpoloogia loomine muusika süvaanalüüsi ja adekvaatset meetodikat.

Formaalsete tunnuste kogumi abil võib kirjeldada muusikastiile, kuid nende abil ei saa määratleda meloodiatüüpe. Samas ei tähenda ka meloodiline lähedus iseenesest tingimata geneetilist sugulust, kuid on viimase tuvastamisel olulisem kui mingid üksiktunnused.

Maailmas on loodud hulk rahvaviiside muusikalisi süsteeme erinevate muusikakultuuride materjalidel ja erinevate meetoditega (vt

näit Rüütel 1981: 3–4; Bartók & Kodály 1997; Járdányi 1969; Cze-kanowska 1976; Elscheková 1969; Kolehmainen 1977; Knudsen 1976; Launis 1919; Launis 1939; Ling & Jersild 1965; Lippus & Remmel 1977; Lomax 1976; Merriam 1967; Pelinski 1981; Rajeczky 1969; Remmel & Rüütel & Sarv & Sule 1975; Tampere 1964 *etc.*). Ent universaalset meetodikat, mis sobiks kõikide muusikakultuuride meloodiatüüpide tuvastamiseks, nagu ka üldist maailma rahvaste meloodiatüüpide süsteemi ei ole veel olemas. Ükski ülalviidatutest ei sobi hästi eesti regi-viiside meloodiatüüpide tuvastamiseks. Seetõttu osutus hädavajalikuks välja töötada oma meetodika. Meetod kujunes välja pikemaajalises töös, mille tulemusena jõudsin järeldusele, et **regivärsiliste rahvalaulude meloodiatüüpe on võimalik tuvastada meloodilise konteksti statistilise analüüsi põhjal**. Esimese katse nimetatud suunas tegin käsitsi väikesel materjalil (Rüütel 1979). Konstrueerisin uuritava viisimaterjali kontekstuaalse mudeli, millest tuletasin grammatilised reeglid ja eraldasid üksikute meloodiatüüpide mudelid. Mudel võimaldab tuletada ka sellised viisikujud, mida antud materjal ei esine, kuid mis on vastava tüübi konstruktsioonireeglite järgi tuletatavad (Rüütel 1981: 15). Siinkirjeldatav meetodika automatiseeritud versioon on välja töötatud koostöös programmeerija Koit Haugasega.

I. Tüpoloogia alused ja põhimõtted

Tüüp ja variant

Eesti rahvaviiside tüpoloogilisel uurimisel (meloodilises sugulises olevate viisirühmade tuvastamisel) on kõige tõhusamaks osutunud klasteranalüüs, mis võimaldab rühmitada uuritavaid viise eelnevalt fikseeritud tsentrite (meloodiamudelite) ümber. Materjali rühmitamine tüüpiliste mudelite (lähtetsentrite) ümber vastab folklooriteoorias tuntud **tüübi ja variandi** vahekorrale. Selle kohaselt on folklooriteose – rahvaviisi, vanasõna, mõistatuse jne – kõigil variantidel ühine põhikuju, millest nad võivad erineda detailides, säilitades sealjuures ühise invariandi.

Ent klasteranalüüs ise ei anna võtit tsentrite leidmiseks. **Adekvantse meetodika väljatöötamine meloodiamudelite ehk tsentrite tuvastamiseks ongi käesoleva tüpoloogiametodi põhiteljeks.**

Invariant ja põhikuju

Eesti jt läänemeresoome runoviiside analüüsist ilmneb, et nende kõige olulisemaks sisu ja geneetilist sugulust kandvaks tunnuseks on meloodialiikumine. Sealjuures pole niivõrd oluline mingi meloodialiikumise üksikkomponent, isegi mitte üldsuund, kuivõrd **meloodia põhitelg – sama tüübi variantides püsiv ühine meloodia tugisüsteem, mis moodustub teatud süntaktiliste positsioonide helirea astmetest** (Rüütel 1980; Rüütel 1986: 155).

Meloodia põhiliste tugihelide süsteem ehk lühidalt tugisüsteem osutubki meloodiatüüpi määravaks **invariandiks**. Paraku on selle kindlaksmääramine võimalik alles pärast viisitüübi piiritlemist selle variantide analüüsi tulemusena. Pealegi ei tarvitse see anda piisavat informatsiooni tüüpide tuvastamiseks, sest ei sisalda andmeid kõikide süntaktiliste positsioonide, vaid üksnes meloodia kõige stabiilsemate elementide kohta. Seetõttu ei saa selliseid tugisüsteeme võtta klasteranalüüsi lähtealuseks.

Lisaks invariandile iseloomustab iga viisitüüpi teatav **põhikuju**, mis moodustub vastava meloodiatüübi iga süntaktilise positsiooni kõige dominantsemast väärtusest (s.o sama tüübi variantides kõige sagedamini esinevast heliastmest). Selliseid põhikuju mudeleid on võimalik välja arvutada kogu uuritava viisimaterjali meloodilise konteksti statistilise analüüsi abil ja need sobivad klasteranalüüsi lähtetsentriteks.

II. Algmaterjali iseloom ja klasteranalüüsi meetodika

Klasteranalüüsi tulemus sõltub suurel määral ka algmaterjali iseloomust ja klasteranalüüsi meetodikast. Valides klasteranalüüsi rah-

vaviiside tüpologiseerimise aluseks, tuleb silmas pidada, et materjali iseloomust tingitult **võivad klastrid üksteisest erineda:**

1) neisse kuuluvate **viiside hulga poolest**, sest erinevad viisitüübid on levinud ajas ja ruumis ebaühtlaselt ning on ka erineval määral kajastatud uurimuse aluseks olevais arhiivimaterjalides;

2) **homogeensusest**, sest üksikute viisirühmade variaabluse määr on erinev;

3) **kompaktsusest** – nende piirid võivad olla hajuvad, kusjuures neil on erineval määral kokkupuutepunkte teiste tüüpidega. Kust maalt pidada teatavat variantide rühma uueks tüübiks, on suurel määral empiiriline ja sõltub materjali iseloomust;

4) ka võib ette tulla viise, mis ei kuulu ühtegi klastrisse, jäädes kogu süsteemist väljapoole.

Ülalnimetatud asjaolud on folkloorinähtuste puhul universaalsed. Meetodi valikul tuleb arvestada aga ka konkreetse uurimisobjekti spetsiifilisi iseärasusi.

1. Regiviisid koosnevad reeglina võrdse pikkusega mikrostruktuuri üksustest, milleks on ühele regivärsile vastav viisirida. Selle invariantseks pikkuseks on kaheksa silpnooti.

2. Loendatavaks üksuseks viisiridade sees on silpnoot.

3. Eesti regiviiside tüpologiseerimisel selgus, et olulised ei ole niivõrd meloodia üksikute elementide konkreetset helikõrguslikud suhted, kuivõrd nende suhtelised vahekorrad, st **mitte konkreetne helirida, vaid helirea astmed**. Viimaste intervallisuhted võivad erineda ka ühe ja sama viisi variantides ning koguni sama laulu kestel. Seetõttu on meloodiate kodeerimisel tüpoloogilise analüüsi tarvis otstarbekas asendada konkreetset heliread (pooltoonid) helirea astmetega, meloodiatüüpide variantides esinevaid heliridu uurida aga alles pärast tüpoloogiliste rühmade tuvastamist.

4. Regivärsiliste rahvalaulude viise iseloomustab teatav autonoomsus. Ühel ja samal viisil lauldakse paljusid laule ja ka erinevatesse

laululiikidesse kuuluvaid tekste. Seetõttu ei saa laululiiki (žanri) arvestada meloodiatüüpe määrava tunnusena.

5. Sama kehtib rütmitüüpide kohta, mis on suhteliselt iseseisvad – sama rütm esineb paljudes viisitüüpides ja vastupidi, ühe meloodiatüübi variantides võib kohata erinevaid rütme.

Seetõttu on ka rütmitüüpide suhteid meloodiatüüpidega otstarbekas uurida alles pärast viimaste kindlakstegemist.

Seega saab meloodiatüüpide tuvastamisel lähtuda üksnes meloodialiikumisest.

III. Tüpoloogia meetod

Käesolev meetod koosneb kahest iteratiivsest algoritmist. Esimene (*Center*) määrab algandmete (uurimuse aluseks olevate viiside) meloodilise konteksti statistilise analüüsi põhjal kindlaks lähtetsentrid (meloodiatüüpide esialgsed mudelid).

Teine algoritm (*Cluster*) teostab materjali liigituse vastavalt eelnevalt leitud meloodiamudelitele (tsentritele). Siin kerkib üles küsimus adekvaatse meetrika leidmisest. Klasteranalüüsil kõige sagedamini kasutatav Eukleidese meetrika osutus ebasobivaks, sest **eesti regiviiside puhul osutub olulisemaks mitte niivõrd kvantitatiivne kõrvalekalle mudeli mingi süntaktilise positsiooni helikõrguses, kui võrd mudeliga kattuvate (või sellest lahknevate) elementide hulk**. Ehk teisiti öeldes, olulisem on, mitu antud viisi silpnooti ei kattu mudeliga, mitte see, mitme pooltooni (või astme) võrra need vastavast mudeli väärtusest erinevad.

Üksikute süntaktiliste positsioonide kvalitatiivsete (helikõrguslike) kõrvalekaldumiste võimalikud piirid ja reeglid, samuti see, millised on antud viisitüübi stabiilsemad ja millised mobiilsemad (varieeruvamad) süntaktilised positsioonid, selgub alles pärast tüpoloogiliste rühmade kindlakstegemist. Seepärast tuleb algul käsitada kõiki positsioone võrdsetena.

On välja töötatud ka spetsiaalne algoritm, mis võimaldab pärast esialgset rühmitamist teostada uus klasterisatsioon, milles kõrvalekaldumist mudeli stabiilsemates positsioonides peetakse teatava koeffitsiendi võrra olulisemaks kui kõrvalekallet ebapüsivais positsioonides. Esimesel juhul saadakse “puhtamad” tüübid, kuid üsna suur hulk algmaterjalist jääb klastritest välja. Enamik viimastest jääb kahe või mitme klatri piirile, osa ei seondu ühegi tsentriga. Kui võtame arvesse üksikute süntaktiliste positsioonide erinevat kaalu, liitub osa piirivariante mingite klastritega, kuid suureneb viimaste heterogeensus ja väheneb kompaktsus. Sõltuvalt uurimisülesandest ja eesmärgist võib kasutada mõlemat moodust, näiteks esmalt esimest, mis selgitab reljeefsemalt välja tüübid, seejärel teist, mis määrab kindlaks piirivariantide eelistused.

Teoreetiliselt on võimalik pärast esialgset viisitüüpide tuvastamist võtta arvesse mitte üksnes üksikute süntaktiliste positsioonide kaalukust, vaid ka konkreetsete heliastmete esindatust neis. Väikesel materjalil käsitsi teostatud tüpoloogivariandis (Rüütel 1979, 1981) seda ka tehti ja see aitas oluliselt vähendada piirivariantide hulka. Suure materjalihulga puhul nõuaks see olulist lisatööd – sellised reeglid saab kehtestada vaid iga rühma jaoks eraldi pärast tüüpide kindlakstegemist.

Klasterisatsiooni iteratiivset algoritmi on varem detailselt kirjeldatud vene ja inglise keeles (Rüütel & Haugas 1988, 1990).

Kuidas see toimib?

1. Määratakse kindlaks klasterisatsiooni parameetrid:

- klatri raadius, s.o objektide maksimaalne lubatud kaugus klatri tsentrist (maksimaalne arv viisi elemente, mis võivad antud tüübi mudelist ühe tüübi piires erineda);
- maksimaalne lubatud kaugus tsentrite vahel väga lähedaste klastrite võimalikuks ühendamiseks (kui neid võib lugeda samasse tüüpi kuuluvaiks);

- objektide minimaalne arv klastris, väiksema objektide arvu puhul klaster likvideeritakse.

Parameetrite määramisel eksisteerivad mõistagi loogilised piirid. Klatri raadius peab näiteks kindlasti olema selline, mis lubab erinevusi vähem kui pooltes positsioonides, vastasel juhul ei saa rääkida ühest põhikujust. Samas ei või see olla liiga kitsas, sest peab võimaldama normaalset tüübisisest varieerumist. Nii osutus üherealiste viiside puhul optimaalseks lubatavaks piiriks kolm erinevat silpnooti kaheksast. Kaherealiste puhul on see viis-kuus 16st.

2. Teostatakse objektide esialgne jaotus klastritesse. Meloodia liidetakse klastrisse, mille tsepter on talle lähim, tingimusel, et selle kaugus on väiksem kui lubatud raadius.

3. Likvideeritakse klastrid, mille objektide arv on väiksem kui etteantud norm (antud juhul ühe-kahe objektiga klastrid).

4. Tsentrid täpsustatakse ja vajadusel korrigeeritakse antud klastrisse kuuluva konkreetse viisimaterjali põhjal.

5. Edasi käivitub uus iteratsioon, mille tulemusena mõned objektid võivad täpsustatud tsentrite tõttu asukohta vahetada.

6. Kontrollitakse klastritesse jaotumise stabiilsust. Juhul, kui objektide jaotus erineb eelmisel klasterisatsioonil saadud tulemustest, toimub järjekordne objektide jaotus vastavalt vahepeal korrigeeritud tsentritele jne.

7. Koostatakse tsentritevaheliste kauguste maatriks; kontrollitakse, kas on ühendatavaid klastreid, ja liidetakse klastrid, mille tsentrite kaugus oli väiksem kui lubatud raadius. Edasi täpsustatakse taas saadud uue klatri tsepter.

8. Kogu protseduuri korratakse, kuni süsteem jääb stabiilseks (st kui tsentrite muutumisi ja objektide ümberpaiknemisi enam ei toimu).

9. Lõpuks trükitakse välja lõplikud klastrid, arvutatakse nende statistilised karakteristikud ja esitatakse analüüsi lõpptulemused.

IV. Materjali kodeerimine ja esitamine andmebaasis

Tüpoloogia koostamise aluseks on andmebaas, kus meloodiad on spetsiaalsel viisil kodeeritud ja lisaandmetega varustatud. Iga laulu kood koosneb üldosast ja meloodia kodeeringust.

Üldosa

Siia kuuluvad:

I. Arhiivitähised ning andmed kogujate, litereerijate ja noodistajate kohta

1. Laulu number andmebaasis (hiljem on lisatud kontrollimise hõlbustamiseks ka number Eesti Rahvaluule Arhiivi viisikartoteegis).
2. Meloodia allikaviide (vastav arhiivitähis).
3. Teksti allikaviide.
4. Viisi koguja(d) – noodistaja või helilindistaja(d).
5. Teksti koguja(d) (kuuldelse ülestähenduse puhul on sõnade kirjutaja reeglina teine isik, helisalvestuste puhul teksti ja viisi salvestajad kattuvad).
6. Viisi kogumise aasta.
7. Teksti kogumise aasta (erandjuhtudel, kui näiteks viisikoguja käis varem üles tähendatud sõnade viise noodistamas, võivad need erineda).
8. Helisalvestatud laulu meloodia noodistaja(d).
9. Helisalvestatud laulu teksti litereerija(d).

II. Esitajate andmed

10. Rahvus.
11. Keel.
12. Maa.
13. Kihelkond (väljaspool Eestit asuva administratiivse üksuse puhul kihelkonna asemel kubermang või mõni muu üksus).
14. Küla või linn (mõis, vald, asula, asundus vms).

15. Esitaja perekonna- ja eesnimi (või nimed).

Kui esitaja on vahetanud elukohta, märgitakse tema elukohad punktides 13–14 kronoloogilises järgnevuses alates sünnipaigast seotuna omavahel nn põlvnemismärgiga <.

16. Vanus või sünniaasta, nende puudumisel võimaluse korral tähis *l* – laps, *t* – täiskasvanu, *v* – vanur).

17. Sugu.

Mitme esitaja puhul eraldatakse nimed ja muud andmed omavahel märgiga /, kusjuures andmete järjestus peab vastama nimede järjekorrale.

III. Andmed esituse kohta

18. Tegelik esitusviis laulu fikseerimisel (vastavalt andmebaasile lisatud tabelile: üksi, eeslaulja ja koor, rühmalaul jne).

19. Traditsiooniline esitusviis, kui see on teada (sama tabeli alusel).

20. Lauluga tegeliku esitusega kaasnev tegevus või liikumine laulu esitamisel.

21. Lauluga kaasnev traditsioonipärane tegevus või liikumine, kui see on teada.

22. Instrumentaalsaade (selle olemasolu korral märgitakse vastavate pillide nimetused).

Punktid 18–21 täidetakse siis, kui nende kohta on kogus olemas konkreetsed andmed või kui see tuleneb otseselt konkreetselt laululiigist (näiteks esitatakse hällilaulu reeglina üksi ja last hällitades, s.o teatud rütmilise liikumise saatteks).

IV. Andmed teksti ja viisi kohta

23. Laululiik (tekstist lähtudes, vastavalt lisatud tabelile).

24. Meloodiažanr (juhul, kui esitaja on selle määratlenud, näiteks: *kiigeton*).

25. Teemaatiline rühm (tekstist lähtudes, vastavalt lisatud tabelile).
26. Värsivorm (regivärsiline, siirdevormiline, riimiline, asemantilistest häälikutest koosnev jne).
27. Laulutüüp (konventsionaalsed tüübinimetused).
28. Meloodia vorm (üherealine, kaherealine, üherealine refrääniga jne, vastavalt lisatud tabelile).
29. Stroofi vorm.
30. Meloodia rütmitüüp (vastavalt tabelile, iga rütmitüüp tähistatakse vastava numbriga).

Vajaduse korral võib kodeeringutes määrata vaid osa tunnuseid, ülejäänud on võimalik hiljem lisada või jätta märkimata, kui need pole teada (näiteks andmed esitusviisi ja kaasneva tegevuse kohta). Kõik paralleelsed tunnusetähised eraldatakse märgiga / (näiteks mitu kogujat või esitajat; jutustav laul, mida esitatakse kiigelauluna, saab vastavalt kaks laululiigi määratlust jne). Tabelites antud määratlustele võib vajadusel lisada uusi, neid saab sisse viia aga vaid andmebaasihaldur või selleks spetsiaalselt määratud isik, mitte kasutaja.

Tüpologiseerimisel lähtutakse üksnes meloodiast, üldosa andmeid kasutatakse vastavalt vajadusele tulemuste hilisemal interpreteerimisel, samuti on neist tunnustest lähtuvalt võimalik mis tahes laulu üles leida.

Viiside kodeerimine

Meloodia kodeeringule eelnevad tähised: noodivõti, alteratsioonimärgid, põhitoon (määrab kodeerija; küsitaval juhul võib viisi lisada variandi erineva põhitooni tähisega), algkõrgus, tempo, taktimõõt. Kolm viimast tähistatakse juhul, kui need on märgitud. Analüüsis neid ei arvestata. Retsitatiivse, sõnarõhke säilitava meetrumi puhul taktimõõtu ei märgita. Muid meloodiatunnuseid eraldi ei kodeerita, sest

need võib tuletada meloodiast enesest. Eraldi programm on näiteks helirea tuvastamiseks.

Meloodia kodeeritakse tähtnimetustes vastava vormi järgi, kus igal meetrilisel positsioonil on oma väli. 1. oktaavi ei märgita, 2. oktaavi iga noodi ees seisab tähis 2, väikese oktaavi puhul –, suurel oktaavil –2. Kui üht positsiooni täidab kaks või enam nooti (nn silbi-jaotused), eraldatakse need kaldjoonega /. Samas positsioonis samal helikõrgusel korduvaid juhuslikke lisahelisid ei märgita.

V. Eesti üherealiste refräänita regiviiside tüpoloogiline süsteem

Käesoleva uurimuse aluseks olid kõik Eesti Rahvaluule Arhiivi viiskartoteegis leiduvad ühehäälsed üherealised refräänita regivärsiliste rahvalaulude viisid. Esimesel etapil on kõrvale jäetud Kihnu viisid. Viimaseid on uuritud eraldi ja hiljem võrreldud muu materjaliga. Samuti on eraldi uuritud hälli-, laste- ja muinasjutulaulude viise, mille tekstid on rõhulises värsimõõdus. Ka neid on võrreldud põhimaterjali andmetega.

826 analüüsitud viisist 623 jaotusid 40 klastrisse, mille põhikujud erinevad üksteisest vähemalt kolme elemendi võrra. Kahe või mitme klatri piirile jäi 178 viisi ja süsteemist jäi välja 29 viisi. Viimane tulemus osutub nii suure algandmete arvu puhul väga heaks. Suur piirivariantide hulk on aga arvestades materjali iseloomu ja levikut sama kultuuriareaali piires loomulik.

Leitud klastrid on erineva suurusega. Kõige suurem (1.) klaster sisaldab 92 viisi, väikseimad sisaldavad minimaalse lubatud arvu objekte – kolm viisi.

Kauguste maatriksi abil on järgnevalt leitud üksikute viisitüüpide omavahelised seosed ning konstrueeritud kogu tüpoloogilise süsteemi struktuur (vt Rüütel 1999; Rüütel 2001). Erinevus kolmes positsioonis osutus üksikute viisimudelite optimaalseks minimaalseks kau-

Tabel 1. Üherealiste eesti regiviiside tüübimudelid

I	II	III
1: 0332 3200	5: 0234 2200	29: 0033 2000
4: 4443 3200	31: 2342 2200	9: 0202 2000
2: 0323 4200	6: 4343 2202	30: 3243 2000
17: 2453 4200	34: 3233 2202	35: 3320 2000
	26: 4343 3223	(38:) 3030 4220
	25: 4443 2-03	3: 3232 0000
		28: 4434 0000
		40: 3420 3000
		37: 3020 0200
		10: 2342 0032
		(39:) 0232 2022
		21: 2302 0000
V	IV	Süsteemist väljas:
32: 0432 3320	11: 0343 20-0	
33: 3354 3320	12: 0-03 00-0	19: 4524 0302
	13: 0-00 2--0	20: 4302 -022
27: 0353 0432	14: 2200 2-00	23: 520- 0056
8: 0243 0320	15: --32 2-00	24: 330- 0336
36: 0342 0220	16: 2332 0-02	
7: 0303 0202		
22: 0300 -200		
18: 0032 020-		

Mudelid on esitatud astmetes:

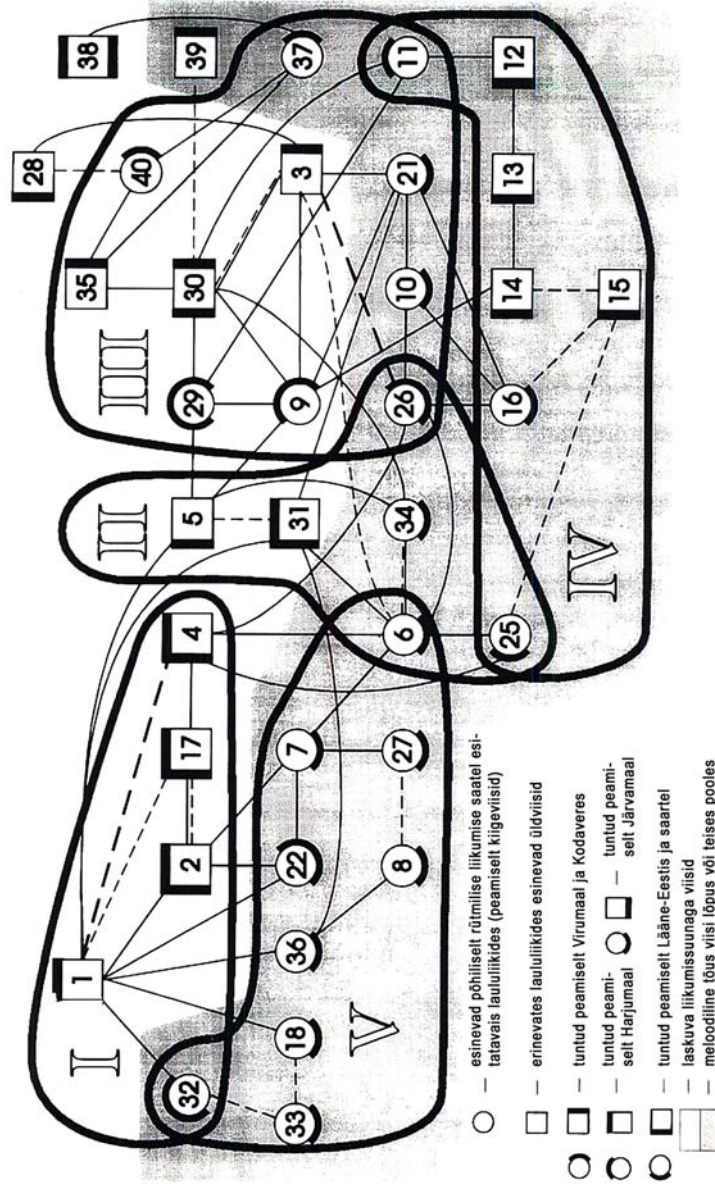
0 – alumine tugiheli;

2 – helirea 2. aste (väike kuni suur sekund kõrgemal kui 0);

3 – helirea 3. aste (väike kuni suur terts kõrgemal kui 0);

jne;

- – milline tahes alumisest tugihelist allpool asetsev heli.

Joonis 1. Üherealiste refräänita regviiside tüpoloogiline süsteem.

guseks. Nii rühmituvad kõik uuritud viisid tüpoloogiliseks süsteemiks, mida võib jaotada viieks suureks alarühmaks, kusjuures vaid neli viisitüüpi jäid süsteemist välja, erinedes teistest enam kui kolmes positsioonis.

Lisaks helirea astmetel põhinevale analüüsile on eraldi arvestatud viisimudelite üksikute elementide omavahelised kaugused intervallisuhete alusel. Nii selguvad viisimudelid, mis on lähedased meloodialiikumisel või sisaldavad sarnaseid meloodialõike, sõltumata tugihelist. Sellised viisimudelid on joonisel 1 tähistatud punktiiriga. Katse määrata meloodiatüüpe üldse intervallide, mitte astmete alusel ei andnud tulemust, ent antud meetod aitas täpsustada leitud viisitüüpide omavahelisi suhteid.

Uuriti viisitüüpide üksikute süntaktiliste positsioonide stabiilsust ja varieeruvust. Tabelis 1 on näidatud üksikute tüübimudelite stabiilsemad positsioonid. Need on tüübiti erinevad. Tabelis 2 on kokku võetud, mitmes tüübis antud positsioon on invariantne ning toodud positsioonide järjestus stabiilsuse alusel kogu uuritud materjali põhjal.

Tabel 2. Tüüpide invariantseid positsioonid (90–100%)

Positsioonid	1	2	3	4	5	6	7	8
Tüüpide arv	20	26	22	28	21	25	30	35
Järjekord	8	4	6	3	7	5	2	1

Niisiis selgus, et stabiilsemad positsioonid on 8 ja 7, seejärel 4., 2. ja 6. ning kõige muutlikumad on 3., 5. ja eriti 1. positsioon. Kõige ebastabiilsemaks osutus seega viisi algusnoot (invariantne vaid pooltes tüüpides).

Tähelepanuväärne on aga see, et kõige stabiilsemad positsioonid ei ole kõige enam tüüpi määravad, sest nad on kvaliteedilt (astmete esinemuselt) kõige standardsemad: nii 7. kui 8. positsioonis domineerib põhitoon (0), mida sageli asendab 2. aste.

Kadentsist olulisem on esimene viisipool, v.a algusnoot. Tegelikult sõltub meloodiatüüp 2.–6. positsiooni astmete kombinatsioonist. Viimane ei kattunud üheski uuritavas tüübis. Need olid huvitavad tulemused, sest rahvusvahelises praktikas määratakse meloodiajoonise iseloomu tihti just esimese ja viimase noodi suhte järgi.

VI. Levikualad ja laululiigid

Viisitüüpide leviku ja liigilise kuuluvuse selgitamisel osutus, et viisitüübid on tugevamini seotud geograafilise levikuala kui laululiigiga.

Suurem osa viise on polüfunktsionaalsed üldviisid, mis oma läheduse tõttu kõneintonatsioonile sobisid erinevate laulutekstide ja laululiikidega, kus domineeris jutustav alge.

Siiski selgus, et mõned viisitüübid omavad selgeid žanrispetsiifilisi erijooni. Osa viisitüüpe (tumedal taustal) on laskuva-tõusva liikumissuunaga ja seotud peamiselt kiigelauludega, mida esitati kiigerütmis. Siia kuuluvad ka mõned mängulaulude viisid ning erandina mõned Lääne-Eesti pulmaviisid (nr 12, 13 ja 14 IV rühmas).

Kõnelähedastes üldviisides, nagu eesti keele prosoodilises intonatsiooniski langeb rõhuline silp tavaliselt kõrgemale ja rõhutu madalamale helisagedusele (erandiks on sagedamini vaid viisirea algus). Meloodia helikõrguslik kulminatsioon vastab seejuures kõnefraasi (antud juhul värsi) prosoodilisele kulminatsioonile.

Selliseid viise võib käsitleda kaheksasilbilise regivärsi prosoodilise intonatsiooni muusikalise üldistusena. Vastavalt prosoodilise kulminatsiooni asukohale võivad ka meloodiakaared mõnevõrra erineda (lähemalt Rüütel 1986: 173–180).

Leidub viise, kus selline vastavus on väga markantne, ja teisi, kus muusikaline alge on omandanud suurema kaalu ning iseseisvama tähenduse.

Kõneintonatsiooni matkivad viisid olid emotsionaalselt neutraalsed ja sobisid mis tahes lauludele, millega edastati mingit sõnumit, olgu siis tegemist loitsulise iseloomuga tavandilaulude, lüüriliste või jutustavate lauludega. Statistiline analüüs on osutanud siiski vanemate liikide (pulmalaulud, kalendritavandi laulud, vanemad eepilised laulud) eelistust (vt Rüütel 1986a, 1987).

Kõnelähedased viisitüübid on oma sisemiselt struktuurilt üsna sarnased, hoolimata oma ulatuslikust levialast. Kiigeviisid, vastupidi, moodustavad piiratud levikust hoolimata rohkem erinevaid tüüpe ja on ka rütmilt mitmekesisemad. Värsijala languste meetriliste pikendustega kaasnes mitmekesine melismaatika ning meloodiakontuurid arenesid vastupidiselt kõneintonatsiooniga (tõusvad helikäigud värsijala langustes viisi keskel ja lõpus).

Seega mõjutab kiige rütm mitte üksnes laulude rütmi, vaid ka meloodikat. Tegemist ei olegi niisiis niivõrd laulu sisust, kui just esitusviisist tulenevate erijoontega.

Üherealised laskuva üldsuunaga kõnelähedased refräänita viisid moodustavad eesti regiviiside kõige arhailisema kihistuse. Nad on struktuurilt lähedased kogu levikualal ning neid võib oletamisi seostada Põhja- ja Lääne-Eesti kultuuriühitsusega nooremal pronksi- ja varasel rauaajal (vt Rüütel 1994). Viimase tsentrumiks oli ka Põhja-Eesti rannik ja Saaremaa (koos Muhuga). Sama arheoloogiline kultuur levis ka Põhja-Tartumaal, Pärnu jõgikonna aladel ja läänerannikul (Matsalu lahest lõuna pool), s.o alal, mis üldjoontes langeb kokku vaadeldava viisikihistuse peamise levikualaga.

Mõistagi pole kokkulangevus muinasasustusega absoluutne. Näiteks on need viisid hästi säilinud Kihnus ja Kuusalus, mis asustati

hiljem, kuid konserveerisid eriti hästi muistseid kultuurijooni. Üherealised viisid puuduvad aga täiesti hiljem asustatud Lääne-Eesti madalikul.

Kiigerütmilised viisid seevastu levisid eeskätt Järvamaal ning sellega külgnevates Harju- ja Virumaa kihelkondades, seega palju kitsamal alal.

Tüüp 29, mis seostub peamiselt regivärsiliste hällilauludega, on levinud sporaadiliselt üle maa, k.a Lõuna-Eestis, kus üherealised refräänita meloodiad pole iseloomulikud, esinedeski peamiselt vaid rõhulise värsimõõduga hälli- ja laste- ning muinasjutulauludes, mida hiljem eraldi uurisin.

Olen võrrelnud eesti üherealisi refräänita viise Lõuna-Eesti refrääniliste pulmaviisidega ja leidnud, et need on enamasti erinevad, kuid mõni tüüp, näiteks Kuusalu pulmaviis, ulatub kuni Karulani välja, kuid liitub lõuna pool refrääniga (Rüütel 1986). Võrdlus läti pulmaviisidega näitas, et väga sarnaseid meloodiaid leidis muu hulgas endistel Lutsi aladel (Rüütel 1998).

Eesti üherealiste refräänita viiside võrdlus karjala ja ingeri üherealiste refräänita viisidega näitas, et nad on kõige lähemad Põhja-Karja runoviisidele, kuna Ingeri materjali erinevused olid suuremad ja sarnaseid tüüpe vähem (Rüütel 2001). Põhja-Karjala on runolaulu klassikaline ala, Ingerimaal on segunenud aga erinevad kultuurimõjud – läänemeresoome, idabalti, slaavi (vt Rüütel 1977).

Kirjandus

- Bartók, Béla & Kodály, Zoltán (koost) 1997. *A magyar népzene tára = Corpus musicae popularis Hungaricae 10: Népdaltípusok 5*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Czekanowska, Anna 1976. On the Theory and Definition of Melodic Type. *Yearbook of the International Folk Music Council* 8, 1976, lk 108–116 (vt ka [http://links.jstor.org/sici?sici=0316-6082\(1976\)8%3C108:OTTADO%3E2.0.CO;2-I&origin=icm](http://links.jstor.org/sici?sici=0316-6082(1976)8%3C108:OTTADO%3E2.0.CO;2-I&origin=icm) – 21. aprill 2006).

- Elscheková, Alica 1969. Technologie der Datenverarbeitung bei der Klassifizierung von Volksliedern. Elschek, Oskár (toim). *Methoden der Klassifikation von Volksliedweisen*. Bratislava: Slowakische Akademie der Wissenschaften.
- Járdányi, Pál 1969. Die neue Ordnung der ungarischen Volkslieder. Elschek, Oskár (toim). *Methoden der Klassifikation von Volksliedweisen*. Bratislava: Slowakische Akademie der Wissenschaften, lk 123–133.
- Knudsen, Thorkild 1976. Editorial Principles and the Compositional System of the Melodies. Knudsen, Thorkild & Nielsen, Svend & Schiørring, Nils (koost). *Denmarks Gamle Folkeviser = Old popular ballads of Denmark 11: Melodier*. København: Univ.-Jubilæets Danske Samfund, lk 41–126.
- Kolehmainen, Ilkka 1977. *Kalevalasävelmän musikologista syntaksia*. Progradututkielma musiikkitieteessä ja sivulaudaturtyö suomalaisen ja vertailevan kansanrunouden tutkimuksessa. Helsinki: Helsingin yliopisto, Musiikkitieteen laitos ja Kulttuurien tutkimuksen laitos.
- Launis, Armas 1919. *Inkerin runosävelmät*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 68. Suomen kansan sävelmiä 4: Runosävelmiä 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Launis, Armas 1939. *Karjalan runosävelmät*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 68. Suomen kansan sävelmiä 4: Runosävelmiä 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ling, Jan & Jersild, Margareta 1965. A Method of Cataloguing Vocal Folk Music: A Description of the System Used at the Svenskt Visarkiv. *ARV: Scandinavian Yearbook of Folklore*, lk 103–135.
- Lippus & Remmel 1977 = Липпус, Урве & Реммель, Март 1977. Опыт грамматического вывода на материале эстонских рунических песен. *Проблемы таксономии эстонских рунических мелодий*. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, lk 56–74.
- Lomax, Alan 1976. *Cantometrics: A handbook and training method*. Berkeley: Extension Media Center, University of California.
- Merriam, Alan P. 1967. *Ethnomusicology of the Flathead Indians*. New York.
- Pelinski, Ramón Adolfo 1981. *La musique des Inuit du Caribou: Cinq perspectives méthodologiques*. Sémiologie et analyse musicales. Montréal: Presses de l'Université de Montréal.
- Rajeczky, Benjamin 1969. Die Melodieordnung der Monumenta Monodica Medii Aevi I. Elschek, Oskár (toim.) *Methoden der Klassifikation von Volksliedweisen*. Bratislava: Slowakische Akademie der Wissenschaften, lk 135–137.

- Rommel, Mart & Rüütel, Ingrid & Sarv, Jaan & Sule, Raili 1975. *Automatic notation of one-voiced song*. Preprint (Keele ja Kirjanduse Instituut) KKI-4. Tallinn: Academy of Sciences of the E.S.S.R.
- Rüütel, Ingrid 1977. Vadja rahvamuusika tüpoloogia ja stiilid. Rüütel, Ingrid (koost & toim). *Soome-ugri rahvaste muusikapärandist*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 216–281.
- Rüütel 1979 = Рюйтел, Ингрид. *Опыт структурно-типологического исследования однострочных рунических напевов*. Preprint (Keele ja Kirjanduse Instituut) KKI-10. Tallinn: Академия наук ЭССР.
- Rüütel, Ingrid 1980. *Mustjala regiviiside tüpoloogia*. *Ars Musicae Popularis* [1]. Tallinn: Valgus.
- Rüütel, Ingrid 1981. *Typology of Estonian Runo-Tynes: Experiment and some Results*. Preprint (Keele ja Kirjanduse Instituut) KKI-18. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.
- Rüütel 1986 = Рюйтел, Ингрид. Типология, структура и развитие эстонских однострочных свадебных напевов. Рюйтел, Ингрид (koost & toim). *Музыка в обрядах и трудовой деятельности финно-угров*. Tallinn: Ээсти Раамат, lk 153–187.
- Rüütel, Ingrid 1986a. Experiment in folk music typology and establishing correlations between tune types and other features. Bónis, Ferenc & Szonyi, Erzsébet *et al.* (koost & toim). *International Kodily Conference, Budapest 1982*. Budapest: Editio Musica, lk 275–285.
- Rüütel, Ingrid 1987. Regiviiside tüpoloogia eksperimentaalmeetod ja selle rakedamise mõningaid tulemusi. Sarv, Ingrid (koost) & Valdre, Tiia *et al.* (toim). *Rahvaluulest*. Emakeele Seltsi Toimetised 21. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 174–200.
- Rüütel 1994 = Рюйтел, Ингрид. *Исторические пластм эстонской народной песни в контексте этнических отношений*. *Ars musicae popularis* 12. Tallinn: Академия наук ЭССР.
- Rüütel, Ingrid 1998. A comparison of one-line melody structures in Estonian and Latvian wedding songs. Sneibe, Zaiga & Mežaraups, Imants (toim). *Folk Music: Traditional Inheritance and Modern Process: Commemorating the 100th Birthday of Jekabs Vitolinš: October 29–30, 1998: Riga*. Riga, lk 20–21.
- Rüütel, Ingrid 1999. Some results of a computerized comparative analysis of the Balto-Finnic runotunes. Niemi, Jarkko (toim). *Etnomusikologian vuosikirja* 11. Helsinki: Suomen etnomusikologinen seura, lk 27–45.

- Rüütel 2001 = Рюйтел, Ингрид. Типология эстонских рунических напевов в прибалтийско-финском и балтском контексте. Seilenthal, Tõnu & Nurk, Anu & Palo, Triinu (toim). *Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum 7.–13.8.2000 VII: Dissertationes sectionum: Folkloristica & ethnologia*. Tartu: Eesti Fennougristide Komitee, lk 215–226.
- Rüütel, Ingrid & Haugas, Koit 1988 = Рюйтел, Ингрид & Хаугас, Койт. Метод распознавания мелодических типов и определения типологических групп. Алексеев, Эдуард Е. (toim). *Количественные методы в музыкальной фольклористике и музыковедении: Сборник статей*. Москва: Советский композитор, lk 85–103.
- Rüütel, Ingrid & Haugas, Koit 1990. A method for distinguishing melody types and establishing typological groups (on the material of Estonian runo songs). Boroda, Mojsej G. (toim). *Musikometrika 2*. Quantitative Linguistics 43. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Tampere, Herbert 1964. *Die Stiltypen der Melodik estnischer Runen*. Tallinn: Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR.

Liisi Laineste

EESTI ANEKDOOTIDE DIGITAALNE ANDMEBAAS

Teesid: Eesti anekdootide digitaalne andmebaas lihtsustab uurija tööd selle žanri sünkroonilisel uurimisel 20. sajandi teise poole kontekstis või mõne teema lõikes ning pakub huvitavat ajaviidet anekdootihuvilisele, kes leiab sealt muidu eri kohtades asuvad või asunud anekdoodid. Artikkel kirjeldab, millised on digitaalse kogu ja kategoriseerimise puudujäägid ja eelised. Pike-malt peatutakse materjali liigitamisel, mis peaks lähitulevikus võimaldama sooritada praegusest põhjalikumaid sisulisi otsinguid. Tutvustatakse loo-dud süsteemi kui üht lahendust tekstide organiseerimiseks. Edasise tegevuse põhieesmärk on kategoriseerimissüsteemi täiustamine ja senikogutud ma-terjali kategooriatesse paigutamine, arendatakse ka verbaalse huumori teoo-rial põhinevat kategoriseerimissüsteemi, mis on erinev igal anekdootideksti tasandil.

Märksõnad: huumor, kategoriseerimine, tekstiline andmebaas

Sissejuhatus

Arvutiteaduse arenguga käsikäes on kasvanud ka inimeste nõudmi-sed (uurimis)töö lihtsustamisele. Kui varem oli arvuti abiks kvantita-tiivset arvutust vajavatele reaalteadustele, siis nüüd nõuavad ka hu-manitaarteadlased võimalusi materjali digiteeritud säilitamiseks, klas-sifitseerimiseks ja analüüsiks. Ühest küljest tähendab see olemasole-va materjali digiteerimist, teisalt edasise kogumis- ja archiveerimistöö ning analüüsi arvutipõhiseks muutmist (Fischer 1994). Eesti naljade andmebaas puutub kokku esimesega neist ülesannetest (kuigi näiteks edasine uurimustöö anekdootirääkimise populaarsusest – vastandi-na anekdootikirjutamise populaarsusele – nõuab ilmselgelt tutvumist ka teise suunaga; samuti hõlmab naljade uurimine digiteeritud ma-

terjali kvantitatiivset analüüsi, mis ei kuulu käesoleva artikli probleemistikku).

Folkloristi töö suurte tekstikorpustega kuulus nn Soome koolkonna põhitegevuste hulka, kuid vajadus töötada suurema hulga tekstidega (*versus* üksikjuhtumi analüüsiga) püsib. Peale mikrostruktuuri kirjeldamise ja kontekstuaalse analüüsi tuleb sageli uurimusele kasuks makrostruktuuri nägemine, materjali esialgne üldine kirjeldamine elementaarse statistika abil. Selleks peab digiteeritud materjal omama n-ö loendatavaid parameetreid, ehk teisisõnu: arvuti peab "mõistma" võimalikult täpselt tekstilise materjali sisu (või peab see olema liigitatud sisulisest aspektist lähtuvalt võimalikult detailselt, seda kas uurijapoolsete pingutuste tulemusena või arvuti abiga).

Praegune (Eesti) arvutiteaduse seis ei võimalda eestikeelse teksti täielikult digiteeritud sisulist kategoriseerimist, sest kuigi arvutile teksti "mõistmise" õpetamine teeb edusamme, on esialgu nõudlus nt tekstikorpuste kategoriseerimist abistava programmi järele veel peaaegu olematu. Seetõttu on kaasaegsete anekdootide praegune andmebaas vaid üks võimalik katsetus ja mitte sugugi ainuõige tee digiteeritud tekstikogu loomiseks.

Käesolev ülevaade tutvustab Eesti Kirjandusmuuseumi kaasaegsete anekdootide digitaalse andmebaasi materjali ja sellega tehtud tööd ning kirjeldab eesmärke ja arengusuundi, samuti seda, millised on antud digitaalse kogu puudujäägid ja milline näeb ideaalpildis välja kogumis-, arhiveerimis- ja toimetamisprotsess, kui selle juures on abiks arvuti. Peatun ka üldiselt digitaalse kogu võimalustel materjali kategoriseerimise vallas.

Kaasaegseks anekdoodiks või naljaks nimetatakse siinkohal folkloorset teksti, lühikest puänteeritud nalja, mis eristub vanast pikemast puänteerimata rahvanaljandist. Enamasti erinevad need kaks žanrialaliiki ka sisuliselt, kuid eristamise mõttes on esikohal siiski vormilised muutused, mis naljandiga aja jooksul on aset

leidnud. Anekdootide andmebaas sisaldab vaid uuemaid, puänteeritud nalju.

Materjal

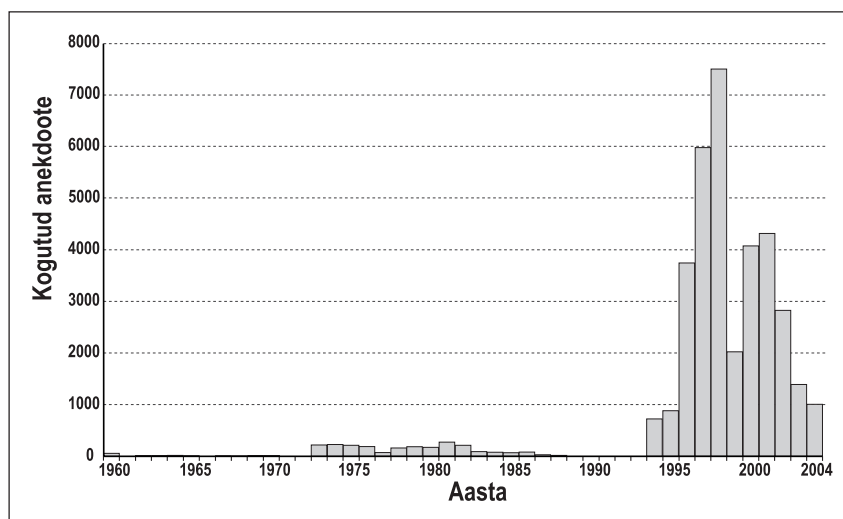
Eesti kaasaegseid anekdoote on Eesti Kirjandusmuuseumi digiteeritud kogus umbes 50 000 ja nende hulk kasvab keskmiselt paarikümne teksti võrra päevas (koos korduste ja variantidega, mis lisatakse siiski andmebaasi). Anekdoodikogu eesmärgiks oli talletada 1990. aastate teisel poolel seoses interneti levikuga hüppeliselt kasvanud naljade kirjutamise, saatmise ja ilmselt ka lugemise praktika, mis väljendus näiteks Sünerkomi *Jokebooki Meie Naljaraamat* (www.zzz.ee/jokes) fenomenis. See viitab anekdoodižanri tähtsale rollile internetikommunikatsioonis.

Internetikeskkonnas asuv aktiivne jututoa-tüüpi "plank", kuhu kõik võisid nalju kirjutada, teiste omi kommenteerida, naljale naljaga vastata vms, saavutas ülisuure populaarsuse ja avas seninägemata võimaluse jäädvustada ning vormistada uurimiseks sobivasse formaati midagi suulise anekdoodirääkimise sarnast. Lisaks paberkaartoteegile otsustati kogu avaldada ka digitaalse andmebaasina (sh otsinguna), sest internetis leiduvate anekdootide esmane ja loomulik olek on digiteeritud olek. Pealegi on materjali sedavõrd palju, et digitaalne andmebaas oli peaaegu ainuke võimalus ülevaatlikkuse säilitamiseks.

Anekdoodiandmebaas lihtsustab uurija tööd selle žanri sünkroonilisel uurimisel 20. sajandi teise poole kontekstis või mõne teema lõikes, samuti pakub huvitavat ajaviidet lihtsalt anekdoodihuvilisele internetikasutajale, kes leiab sealt muidu eri kohtades asuvad või asunud anekdoodid. Hetkel kannab digitaalne kogu veel selle praeguse arendaja, st käesoleva artikli autori huvidest tulenevat ilmet (nt täielikult on kategoriseeritud vaid etnilised anekdoodid). Selline kallutatus on probleem, mida on teravalt tun-

netatud just tekstilise materjali digiteeritud kogudega töötamisel (Coffey & Atkinson 1996), sest kuigi kategoriseerimisüsteem püütakse luua võimalikult erinevaid huviseid arvestav ja mitmetasandiline, on see siiski välja mõeldud peamiselt ühe grupi uurijate poolt, seega dikteerib selle ülesehitus edasiste uurimisküsimuste ringi. Andmebaasi koostamise võimalusi ja kvalitatiivseid meetodeid, mis lubaksid uurijal formuleerida täpselt teda huvitavad hüpoteesid ja uurimisküsimused, mitte lastes neid dikteerida baasi struktuuril, kirjeldavad näiteks Robert G. Burgess (1995) ning Eben A. Weitzman ja Matthew B. Miles (1994).

Kaasaegsete anekdootide andmebaas koosneb peamiselt internetis leiduvatest (www.delfi.ee/jokes) või sealt leitud (kodulehekülgedel asunud anekdoodikogud) naljadest, mõned allikatest, näiteks Jüri Viikbergi kogu (Viikberg 1997) on ilmunud trükis. Andmebaas katab ajavahemikku 1960. aastatest tänase päevani. Materjal pole jaotunud kaugeltki ühtlaselt (vt joonis 1, millel on esitatud summaarselt salvestatud anekdootide hulk aastate kaupa).

Joonis 1. Materjali jaotus anekdootide andmebaasis kogumisaastate lõikes.

Kõige arvukamalt on anekdoote *Meie Naljaraamatu* algusaegadest (asus aadressil www.zzz.ee/jokes) aastatest 1996–1998, sellele järgnev tõus kuulub internetiportaali www.delfi.ee/jokes (*Delfi Naljaleht*) avamisaastasse (naljalehekülg avati anekdootide saatmiseks, hindamiseks ja kommentaarideks 2000. aasta aprillis). 1990. aastate alguses on graafikul lünk, kuigi sel ajal korraldatud koolipärimuse kogumise käigus saadi muu hulgas ka hulgaliselt anekdoote. Neid pole aga veel muust materjalist eraldatud (v.a keerdküsimused, mida võib lugeda ka anekdootide alla kuuluvaks) ega digiteeritud.

Ebaühtlane jaotus muudab tüübi või teema esinemise arvukusel põhinevad arvutustulemused kallutatuks, kuid selle kompenseerib mõnevõrra varasemate (enne 1990. aastaid kogutud) anekdootide representatiivsus – suur hulk erinevaid tüüpe, mõned paralleelvariandid, väga vähe kordusi. Enamasti näitavad graafikud siiski üsna objektiivset pilti.

Pidevalt täienev digitaalne andmebaas, mis oleks internetis kättesaadav ja käepärane nii anekdoodihuvilisele arvutikasutajale kui ka folklooriuurijale, on parim vorm anekdootide aktiivse ja elusa traditsiooni kogumiseks, säilitamiseks ja eksponeerimiseks.

Kategoriseerimine

Kõikidele sissekannetele lisatakse juba internetist alla laadides juurde info, mis puudutab nende allikat ja kogumise (või naljaportaali saatmise) aega. See võimaldab vastata küsimustele anekdootide populaarsuse, kogumise aktiivsuse ja ulatuse kohta. Kuid detailsemaks uuringuks mõne teema siseselt (nt prantslaste- või Juku-anekdoodid, nende põhiteemad, teised tegelased, vormilised eripärad vm uurijat huvitav) on vaja kategoriseerida materjal ka sisuliselt.

Enne kategoriseerimissüsteemi loomist pöördusin Ameerika, Suurbritannia ja Soome huumoriuurijate poole, et jõuda selgusele, kas on mingit levinud süsteemi, mida ka Eestis tasuks järgida. See oleks vajalik eriti juhul, kui uurijal on eesmärgiks kultuuridevaheline uuri-

mistöö. Erinevate maade anekdootide võrdlemine on palju lihtsam ja tulemuslikum, kui taksonoomiad seda soodustavad. Kahjuks selgus, et iga maa arhiivis kasutatakse erinevat süsteemi, mis enamasti lähtuvad andmebaasi looja isiklikust uurimisfookusest. Enamasti ei looda andmebaase üldiseks kasutamiseks ega pikemaajaliseks arhiiveerimiseks. Huumoriuurijad, kes kasutavad uurimismaterjalina kirjutatud anekdoote, piirduvad anekdoodikogude ja/või internetiportaali läbivaatamisega ega kogu kõike, mida leiavad. Näiteks Alan Dundese koostatud tuntud ja olemasolevatest ilmselt kõige põhjalikum (ameerika) anekdootide arhiiv jagab anekdoodid seitsmesse suuremasse alaliikideks jagunevasse kategooriasse:

- 1) anekdooditsükliid (*knock-knock*-naljad, anekdoodid elektripirni keermisest jms);
- 2) mittenarratiivsed naljad, üherealised naljad, laused, mõistatuse vormis naljad;
- 3) narratiivsed naljad, mis ei kuulu anekdooditsükletesse;
- 4) nn karvase koera lood (*shaggy dog stories*);
- 5) obstsöönset naljad (seksuaalsed, skatoloogilised jms);
- 6) vembud ja vingerpussid (*practical jokes*);
- 7) etnilised, rassistlikud, ka poliitilised naljad (*blason populaire*).

Nimekirjast jäävad silma A. Dundese enda artiklitest tuntud huviobjektid – tema huumoriuuringud räägivad naljatsüklitest, obstsöönsetest naljadest, poliitilisest ja etnilisest huumorist (Dundes 1985, 1987; Dundes & Banc 1986 jpm). N-ö tavaliste anekdootide jaoks tundub olevat siin vaid kolmas kategooria, eraldi asetatud on seksuaalse (ning skatoloogilise vm obstsöönse) sisuga ja etnilisi rühmi pilavad naljad.

Järeldärimiste põhjal sai selgeks, et konkreetse eeskuju puudumise tõttu tuleb liigitussüsteem ise koostada. Järgnevalt kirjeldan, milliseid põhimõtteid järgides on loodud kategooriad ja kuidas toimub sisuline kategoriseerimine digiteeritud andmemassiivi sees.

Kategooriad on loodud juhuvalimisse sattunud anekdootide sisu analüüsimise tulemusel. Valim hõlmas u 3000 anekdooditeksti. Kategoriseerimissüsteemi väljatöötamiseks kasutasin paberkartoteeki, et anekdoodid oleksid realselt silma ees ja naljad, millele esialgu sobivat kategooriat ei leitud, võiks hiljem uuesti läbi vaadata ja ära paigutada.

Põhiliseks eristusparameetriks on võetud tegelase isik, sest see on naljas tavaliselt kõige selgemini määratletud (nt Juku; vs situatsioon, mis võib olla konkreetselt nimetatud või markeeritud ainult vihjeliselt, nt sissejuhatusena: *Kohtunik kohtualusele:...*). Kuid on ka situatsioonidel põhinev kategooria selleks puhuks, kui tegelasi pole otseselt nimetatud, ning liigitusvõimalus muul sisulisel alusel, kui selline kategooria tundub pakkuvat huvi uurijale või on esinduslikult ja selgelt eristatav mingi muu tunnuse poolest (nt absurdihuumor).

Liigitussüsteem laenas arenduspõhimõtteid hetkel eesrindlikemast huumoriuurimise valdkonnast, verbaalse huumori teooriast (GTVH, *General Theory of Verbal Humor*; vt Attardo & Raskin 1991; Attardo 1994; Ruch & Attardo & Raskin 1993; Hempelmann 2004; Brône & Fayaerts 2004). Selle kohaselt on verbaalseid nalju võimalik kirjeldada kuuel tasandil (nende hierarhia ja asetuse kohta üksmeel veel puudub): keel (LA, *language*), narratiivne strateegia (NS, *narrative strategy*), objekt (TA, *target*), situatsioon (SI, *situation*), loogikamehanism (LM, *logical mechanism*), ja skriptivastandus (SO, *script opposition*). Lisaks tegelasele (GTVH sõnastuses objekt, *target*) võiksid andmebaasi lõplikus variandis olla anekdoodid eristatud ka ülejäänud mainitud tunnuste alusel (v.a keelelisel (LA) tasandil, mis tähendaks oma kategooriat peaaegu igale naljale). See on ilmselt esimene katse kasutada GTVH süsteemi naljade klassifitseerimisel, ja kui lähenemine peaks osutama viljakaks, võib see olla aluseks ka teiste maade anekdoodibaaside loomisel.

Esimese sammuna eraldasid tegelaste jaotuse suuremad põhikategooriad, seejärel alamkategooriad ja nende alajaotused (viimased

juhul, kui tundus, et selline eristamine võib hilisemat andmebaasikasutajat huvitada või kui mingi jaotus hakkas silma arvukuse poolest). Alajaotuse vajalikkus kerkis esile näiteks abielurikkumisteevaliste lugude alamkategorias: armukese omamisest rääkivate naljade hulgas eristuvad need, mis algavad sellega, et mees tuleb (varem) komanderingust koju. Selline arvukas alajaotus nõuab äärmärkimist ka kategoriseerimissüsteemis. Teised armukese-anekdoodid kuuluvad aga mehe-naise suhete üldisema kategooria abielurikkumise alamkategoriasse. Vajadusel lisatakse kategoriseerimise käigus uusi alamkategoriaid, kui koguneb teistest mingi tunnuse põhjal selgelt eristuvaid anekdoote, mida algsest valimist välja ei tulnud (nt *Mehe-naise suhted* > *Abielurikkumine* > *Armuke kapis*).

Loomulikult tuleb lubada anekdooditeksti kuulumist mitmesse kategooriasse samaaegselt. Tekstilised andmebaasid jagunevad kolme suuremasse rühma: ühemõõtmelised, hierarhilised ja relatsioonilised (Burnard 1987). Vaid viimane neist võimaldab kirjeldada tekstidevahelisi seoseid, lubab liigitada ühte teksti samaaegselt mitmeti ning annab kasutajale sel viisil kõige mitmekesisema ja anekdooditekstide loomulikku mitmetasandilisust arvestava ülevaate.

Andmebaasi relatsiooniline ülesehitus nõuab uurijalt ka vähem tööd ja vastutust, sest kategoriseerija ei pea oma arusaamise kohaselt ja vägivaldselt valima teksti sisulist poolt esindama vaid ühte märksõna (nt Juku-anekdoodi tegelane pole ainult Juku, vaid ka õpetaja, vanemad vm; situatsioon võib olla seks, õppimine jne). Selline tekstide mitmeti märgistatus osutub vajalikuks siis, kui uurija või huviline andmebaasist reaalselt mõnda anekdooti otsima hakkab. Et olla kindel, et soovitud anekdoot ka leidub (kui see kogus sisaldub), peab selleni jõudmiseks olema võimalikult palju erinevaid lähenemisteid – näiteks peaksid lühikeses anekdoodis *Elevant ja sipelgas olid luurel. Korraga sosistas sipelgas: "Rooma üksi edasi, mind on märgatud!"* olema eristatud kategooriad *Loomad* > *Elevant*, *Loomad* > *Sipelgas*, aga ka *Absurd*.

Mõni suurem kategooria võib olla jaotatud alajaotusteks mitmel viisi üheaegselt. Näiteks etniliste anekdootide (erinevaid rahvaid pilavate naljade) seas liigitati anekdootid lisaks rahvuse-kategooriatele naljadeks, kus juttu tegelase ihnsusest, rumalusest, seksuaalsest kommetest, mustusest või alkoholitarbimisest. Järgnev anekdoot näiteks kuulub kategooriatesse *Rahvused > Mustanahaline* ja *Rahvused > Mustus*).

Miks neegrikirstu kannavad ainult 2 meest? Sest prügikastil pole rohkem sängu (Tanel Mägi kogu).

See, millised on etniliste anekdootide põhiteemad (kas konkreetse etnilise rühma kohta räägitakse pigem nalju nende ihnsusest kui lol-lusest vms), kõneleb suhtumisest naljaobjektiks olevasse rahvasse ja annab seega huvitavat teavet kultuurist, kus see anekdoot liigub (nt viimane anekdoot pole niivõrd indikaatoriks mustanahaliste ameeriklaste mustuse, kuivõrd valgete ameeriklaste hügieeniobsessiooni kohta – Davies 1990, 2002 ja mujal).

Sageli tuleb ette anekdoote, millel on erinevad tegelased, kuid iseenesest on tegu sama või sarnase skriptiga. Paralleelide toomine nende naljade vahel on tähtis, sest peamiselt ikkagi tegelaste (või mõnel harval juhul, kui tegelane puudub, situatsiooni) põhjal kategoriseeritud materjali sees otsimine ei too uurijale kõiki selle skriptiga anekdoote, kuigi need võivad lisada väärtuslikku infot, mida tasub naljade analüüsimisel arvestada.

Näiteks on etniliste anekdootide seas sageli nalju, mis võivad olla kohaldatavad mitmele erinevale rahvale. Eriti selgelt väljendub see nende naljade puhul, mille skript on üles ehitatud tegutseja rumalusele. Kui otsida rahvuse järgi nalju soomlastest, näeme tulemuste seas anekdoote, mis räägivad ajuoperatsioonist ja kirurgi eksitusest tulenevast rahvusliku kuuluvuse muutusest. Võtmefraasiks on lause, mille opereeritu pärast narkoosist ärkamist kuuldavale toob (soomlase puhul nt: *Ah perrkele, külla see käy...!* (*Delfi Naljaleht* 5.06.2003)).

Kuid sageli tuleb ette nalju, milles inimene, kes kaotab kogemata rohkem ajast kui planeeritud, räägib ärgates mõnda muud keelt (vene, läti). Anekdooditegelase muutmise võimalus on nalja levikupotentsiaali tunnus. Siinkohal pole oluline see, mis keeles ja mis tegelasega anekdoot “alguses” võis olla, vaid mitme kultuurikonteksti ja sotsiaalse situatsiooniga sobiva skripti avastamine ja selle analüüs.

Lisaks sellistele naljadele, kus skripti ei muudeta ja vahetatakse vaid tegelast (nt sellise vastu, kes anekdoodirääkijatele on omasem ja tuntum kui tegelane algses naljas – näiteks eestlane vahetab iirlase soomlase vastu), on raskemini leitavad ja subjektiivsemalt kategoriseeritavad need, kus ühes naljad on põimitud kaks erinevat skripti või esineb sama situatsioon, kuid puänt on teine. Viimasel juhul on tulemuseks uus anekdoot (puänt kui anekdoodi kõige olulisem osa erineb), kuid nendevahelist seost on siiski huvitav märkida ja teinekord vajadusel kiiresti andmebaasist leida. Näiteks anekdoodid, kus kolme rahva esindajad püüavad kuldkala ja viimane soovija tahab erinevates variantides kas sõpru tagasi (üksikule saarele), luba tervitusi saata või lööb kala sakuska saamiseks maha jne.

Iga kategooria, kuhu anekdoot kuulub, märgitakse vastavasse veergu punktidega eraldatud numbritena (näiteks 1.11.2). Kasutades punkti kui eraldusmärki, saab need hiljem eraldi veergudesse lahutada, et kiirendada otsingumootori tööd. Esialgu pole see vajalik, sest materjali hulk on väike ja tulemused ilmuvad brauseriekraanile piisavalt kiiresti. Kategooriate numbrid ja nendele vastavad nimed on indekseeritud eraldi tabelisse.

Kategoriseerimiseks kasutatakse Postgresi andmebaasi graafilist internetipõhist kasutajaliidest PhpPgAdmin. See on andmebaasi haldamiseks loodud vahend, mis lubab administraatoril kerge vaevaga leida vajalikke sissekandeid ja muuta, lisada või kustutada andmeid.

Järgnevalt kirjeldan lühidalt olemasolevaid andmeid ja tabelit, kus need andmed asuvad – selles esinevaid veerge ja nende sisu ning veergude täitmise tingimusi. Postgresi tabelis on kategoriseerimise põhiliseks tööriistaks käsk *Edit Row*. Selle valimisel avaneb aken, mis on näha joonisel 2.

anekdoodid: Tables: anekdoodid: Edit Row

Field	Type	Format	Null	Value
id	integer	Value	☐	34574
anekdoot	text	Value	☐	"Härra direktor, kui palju lapsi teie koolis õpib?" "Päris täpselt ei tea, aga pooled kindlasti."
kuupaev	timestamp without time zone	Value	☐	2004-04-15 19:52:00
allikas_id	integer	Value	☐	1
anekdoodityyp	integer	Value	☐	2
parent_id	integer	Value	☐	34574
parent_id_lisa1	integer	Value	☒	
parent_id_lisa2	integer	Value	☒	
kategooria1	text	Value	☐	1.10
kategooria2	text	Value	☒	
kategooria3	text	Value	☒	

Joonis 2. Andmebaasi kasutajaliides PhpPgAdmin.

Kuigi tekstid on tabelisse juba paigutatud ja mõningal määral grupeeritud programmi abil, mis koondab anekdoodivariante sama nimetaja alla, vaadatakse iga tekst kategoriseerimise käigus üle, et väl-

tida sisulisi eksimusi kategoriseerimises ja korrigeerida vormilisi vigu anekdoodi tekstis. Veerud on järgmised:

Id – veerg, mis sisaldab anekdoodi unikaalset numbrit. See antakse anekdoodile kohe andmebaasi sisestamisel.

Anekdoot – nalja tekst. Vahel ka koos kommentaaridega, kui nalja saatja on lisanud naljale anekdooti puudutavat metateksti (tuleb ette nt Sünerkomi *Meie Naljaraamatust* pärit anekdootidel).

Kuupaev – enamasti täpne kuupäev ja kellaaeg, millal anekdoot on portaali või naljakogusse saadetud. Internetti riputatud anekdoodikogude puhul on kuupäevaks üks juhuslikult genereeritud päev ajavahemikust, mille jooksul konkreetne kogu koostati (sest veeru formaat nõuab ka päeva ja kuud lisaks aastale). Otsingu tulemusaknas kuvatakse ajavahemik, mil anekdoodikogu koostaja oma kogusse anekdoote lisas (nt Tanel Mägi kogu on koostatud aastatel 1994–2000).

Allikas_id – koondtabelis ülevaatlikkuse ja info kättesaadavuse kiiruse ja lihtsuse huvides väljendatud numbriga, viitega indekstabelile, kus numbrile vastav anekdoodiallikas (interneti- või trükikogu) on lahti kirjutatud.

Anekdoodityyp – nt keerdküsimus, kolmeastmeline anekdoot, anekdooditsükklisse kuuluv anekdoot vms. Anekdoodi vormiline määratlus on vajalik juhul, kui andmebaasi kasutaja soovib vastuseid ainult teatud ülesehitusega anekdootide hulgast, nt kolmeosalise ülesehitusega etnilisi anekdoote.

Parent_id – number, mis võib olla identne selle anekdoodi *Id*-numbriga (kui naljal puuduvad samasse tüüpi kuuluvad paralleelvariandid või kui nalja tekst on selle tüübi pea) või sisaldab veerg tüübi pea numbrit, kusjuures tüübi peaks on alati vastava tüübi väikseima *Id*-numbriga anekdoot. Selle veeru täidab esialgu automaatselt programm, mis hindab anekdooditekstide täht-tähelist sarnasust. Kui kokkulangevus kahe teksti vahel oli suurem kui 80%, märgitakse sinna sarnastest anekdootidest väikseima *Id*-numbriga nalja *Id*. Väiksema

kokkulangevuse puhul jäetakse veerg tühjaks ja kui ülevaatamise käigus sama tüübi anekdoote ei avastata, saab anekdoot *parent_id*-ks oma *Id*-numbriga identse arvu.

Parent_id_lisa1 – veergu märgitakse sarnase tüübi pea *Id*-number (nt juhul, kui on olemas sama anekdoot teiste tegelastega).

Parent_id_lisa2 – täidetakse juhul, kui on olemas paralleelvariant, mis erineb teistest millegi muu kui tegelaste poolest (nt juhul, kui anekdoot on sama situatsiooni ja ülesehitusega, kuid teistsuguse puändiga). Tegelikult peaks veerge, kuhu paralleelseid tüüpe märgitakse, olema veelgi rohkem (vastavalt vajadusele), praegu märgitakse siia veergu komadega eraldatult vastavate tüübipeade *Id*-numbrid.

Kategooria_1–3 – kolm veergu, mis sisaldavad kategooriasse kuuluvust. Seda väljendab punktidega eraldatud numbriline tähistus. Kui kategooriaid, mida anekdoodist võib välja lugeda, on rohkem kui kolm, üritatakse üles märkida kolm kõige selgemini välja tulevat kategooriat. Kui edasise kategoriseerimise käigus selgub, et rohkem kui kolme kategooriasse kuuluvaid anekdoote on väga arvukalt, võib kategooriaveerge juurde luua (*Kategooria_4* jne).

Näiteks järgmine anekdoot:

Kuldkalake on Eestis. Ta ütleb, et võib täita kolm soovi, aga ainult kolm.

Eestlane ütleb, et tema sooviks, et Eestis ei oleks enam ühtegi venelast.

Venelane ütleb, et tema sooviks, et Eestis ei oleks enam ühtki eestlast.

Juut ütleb, et kui eelmised soovid täidetakse, siis tema sooviks pitsi konjakit (Viikberg 1997).

Siin tuleb märkida kategooriaveergudesse 11.7 (“eestlane”, veerg *Kategooria_1*), 11.39 (“venelane”, veerg *Kategooria_2*) ja 11.19 (“juut”, veerg *Kategooria_3*); viite kuldkalale võib antud juhul märkida *Parent_id_lisa1* veergu, et siduda anekdoot teiste naljadega, kus kuldkala täidab kinnipüüdjate soove.

Veerge *Id*, *Kuupaev* ja *Allikas_id* ei muudeta, need on juba eelnevalt standardiseeritud ja sissekande õigsus (kuupäeva puhul) on kont-

rollitud – vales formaadis sissekannet ei lase programm sisestada, vaid teatab veast. Kui veerus, kus on anekdoodi tekst, leidub mõni nähtavalt häiriv kirjaviga, üleliigne tähemärk või anekdoodi juurde mittekuuluv tekstilõik (nt *
*), võib muuta selle veeru sisu. Lisatakse info anekdoodi ülesehituse kohta (veerg *Anekdoodityyp*). Kontrollitakse, parandatakse või lisatakse info selle teksti tüübilise kuuluvuse kohta (veerg *Parent_id*). Kui tegu on naljaga, millele on sarnaseid tekste (nt teise tegelasega, kuid sama ülesehituse ja puändi või isegi täiesti kattuva sõnastusega anekdoote), täidetakse ka veerg *Parent_id_lisa1* – väikseima *Parent_id*-ga anekdoot saab nende ühisenimetajaks. Veergu *Parent_id_lisa2* kirjutatakse nende anekdootide *Parent_id* numbrid, mis sarnanevad tegelaste ja/või situatsiooni osas, kuid erinevad puändi poolest. Veerud *Kategooria_1–3* täidetakse vastava kategooria numbrilise tähistusega, kuhu antud anekdoot kuulub. Esialgu kasutatakse klassifitseerimiseks punktidega eraldatud pikemat tähist (nt kategooria 6.2.2 tähistab alakategooriat *Loomad > Kalad > Lest*).

Digiteeritud materjalil on kategoriseerimisel paberkartoteegi ees eeliseid. Esiteks on sarnaste tekstide koondamiseks võimalik luua andmebaasisiseseid programme (kuigi selle tulemusel tekkinud tüübid nõuavad kindlasti uurijapoolset ülevaatamist ja korrektiive). Anekdootide grupeerimiseks loodi tekstide sarnasuse hindamisel põhinev programm. Kõiki anekdoote võrreldi omavahel ja arvutati nende tähtsuse kokkulangevuse protsentuaalne väärtus. Kui sarnasus oli suurem kui 80%, märgiti veergu automaatselt nendevaheline sarnasus (kuuluvus samasse tüüpi). Protsessi optimeerimine toimus sarnasusprotsendi märkimise piirmäära väljaselgitamise abil, vastasel juhul oleks tulemustabel tulnud u 50 000x50 000 veergu, mis kokkuvõttes oleks pigem segadust tekitanud, kui abistanud sarnasuste avastamisel.

Teiseks, palju kergem on leida ja grupeerida identseid koopiasid – see ei nõua mingit reaalselt ümberpaigutamist, piisab vastava kate-

gooriamärgistuse kandmisest anekdootide koondtabeli vastavasse veerugu. Sama tekst võib sel moel kuuluda mitmesse kategooriasse, ilma et seda peaks seejuures realselt mitu korda kopeerima.

Kolmandaks, kategoriseeritud andmemassiivis on kergem pärinud sooritada, tulemusi on võimalik oma vajaduse kohaselt eelsortida (nt hilisemad sissekanded enne).

Neljanda plussina võib välja tuua selle, et digiteeritud kogu võimaldab juurdepääsu igalt poolt, selleks ei pea viibima Eesti Kirjandusmuuseumis.

Viidendaks osutub andmete digitaalne kuju kasulikuks sellele, kes soovib rakendada andmeanalüüsis statistilisi meetodeid. Andmeid saab tellida vastavalt vajadusele (nt erinevate rahvaste kohta käivaid anekdoote aastate kaupa), neid saab tõsta ümber andmetöötlusprogrammi ja seejärel analüüsida, tulemusi graafiliselt kujutada jms. Praegu nõuab see ligipääsu Postgresi tabelile andmebaasi sees, kuid esialgse üldpildi saab ka internetis kättesaadava anekdoodiotsingu abil ja lisamaterjali saamiseks või selle leidmisel abi saamiseks on võimalus pöörduda andmebaasi haldaja poole.

Digitaalsel kategoriseerimisel on ka miinuseid. Keeruline on meelde tuletada töö käigus juba varem tehtud kategoriseeringuid. Kui juhtub ette mõni redaktsioon juba varem liigitatud naljast või on vaja kategoriseerida anekdoot, milles on kahe juba kategoriseeritud nalja elemente, on nende viidete *Parent_id* leidmine aeganõudev toiming, mis nõuab sageli mitut otsingut ja eeldab naljas esinenud märksõna(de) mäletamist. Selleks tuleb kas väljuda kategoriseerimisprogrammist või teha lahti uusi otsinguaknaid, mis aeglustab tööd. Samuti ei saa anekdoote n-ö kõrvale panna ja hiljem üle vaadata, mis paberkartoteegi sorteerimisel on lihtne toiming. Hilisemaks ülevaatamiseks peab tegema uue otsingu, sest märgistatud anekdoodid paigutatakse järjest naljakogu lõppu. Otsing ajab omakorda segi märgendamist ootavate anekdootide järjestuse. Ka

brauseriakna sulgemine ajab järjestuse segamini ja uuesti alustades peab liikuma kõigepealt õigesse kohta, olles eelnevalt sorteerinud anekdoodid *Id*-numbri, tähestiku vm järgi.

Anekdoodihulga kategoriseerija kohtab ka klassikalisi probleeme, mis tulenevad kategoriseerimissüsteemi subjektiivsusest. Antud ülesande puhul üritati kategooriate loomisel vähendada subjektiivsust sellega, et üksikisikuliselt loodud süsteemi vaatasid üle üks ekspert ja kolm n-ö naiivset teadlast ehk folkloorikogumisega mitte kokku puutunud inimest, kes andsid oma hinnangu süsteemile ja esitasid parandusettepanekuid.

Kõige objektiivsem on naljade liigitamine anekdoodis selgelt väljendatud tegelas(t)e järgi, kuigi praeguste ettekirjutuste kohaselt võib tegelase järgi kategoriseerida ka juhul, kui sellele viitab ainult situatsioon (nt dialoog kahe inimese vahel toimub kohtus, millest võib järeldada, et tegelasteks on kohtunik ja kohtualune, kategooria 1.5, või nt dialoog, kus üheks tegelaseks on märgitud õpetaja, kategooria 1.10, kuid vastajat pole nimetatud – järeldatakse, et teiseks tegelaseks on laps ehk õpilane, kategooria 5.2.3).

Juhtudel, kus tegelast pole märgitud ja seda ei anna tuletada ka situatsioonist, liigitatakse anekdoot situatsiooni järgi (nt *Ühistranspordis*, kategooria 2.2, aga situatsiooninali on ka poliitiliste naljade alaliik *Nõukogudeaegne eluolu*, kategooria 10.1.3, või *Obstsöönused naljad*, kategooria 15 ja selle alaliigitused).

Tegelaste järgi liigitamine on võimalikest variantidest objektiivsemaid, kuid selline mitmetähenduslik ja mitmekesine materjal nagu anekdoodid ei allu ühelegi kategoriseerimiskatsele ideaalselt. Seetõttu tuleb möönda, et mis tahes kategoriseering ei suuda märkida ära kõike, mis ühes anekdoodis sisaldub. Küsitavusi tuleb ette pea-aegu igal sammul ja need peab lahendama kategoriseerija ise vastavalt oma nägemusele selle kohta, kuidas oleks andmebaasi kasutajal seda nalja hiljem kõige kergem leida. Võimalik, et GTVH-l põhine-

va verbaalse huumori tasandite põhjal loodud kategoriseering aitab tulevikus seda objektiivsemaks muuta.

Kategooriate arv peaks olema optimaalne – piisavalt suur, et andmehulka haaratavateks osisteks liigendada. Samas peaks kategooriaid olema võimalikult vähe, et säiliks ülevaatlikkus. Kui mõni kategooria osutub töö käigus ülearuseks, st ei sisalda piisavalt suurt hulgal ja eristuvaid nalju, võib kõik sinna kuuluvad anekdoodid kergesti ühe käsu abil ümber kategoriseerida. Suuremad kategooriad tuleb hiljem üle vaadata ja luua vajaduse korral kategooriaseseid liigitusi.

Otsing

Nüüd vaatleme, milliseid võimalusi pakub (juba olemasolev) otsinguprogramm. Otsinguks on kaks võimalust: esiteks lihtne sõnaotsing, mis sirvib tõstutundlikkuseta läbi kogu andmebaasi anekdoodid (mitte autori, allika vm infoga veergu). Kui on soov leida mõnd anekdooti, mis osaliselt meelest läinud, või otsida nalju mõne konkreetse tegelase kohta, kellel on piiratud arv pseudonüüme (nt Juku, Illar (Allaste, aga ka Hillar või Hallaste), kuldkala vms), sobib see otsing hästi. Samas võib nt Juku-anekdootide koopiaid või variante võib leida ka kujul, kus tegelast pole mainitud (Juku asemel poiss või on tegelaseks lihtsalt õpetaja, isa vms). Tüüpilise Juku-anekdooti tegelane võib olla mõni hoopis teise nimega poiss (nt Robert, kes tuleb ette Sõnumilehe *on-line*-väljaande anekdootides tüüpiliste Juku-anekdootide tegelasena).

Otsinguga on keeruline leida vajaminevat ka juhul, kui märksõna, mis seda anekdooti iseloomustada võiks, ei meenu või konkreetne anekdoot ei sisaldagi ühtegi “erilist”, ainult sellele tekstile omast väljendit või sõna.

Lisaks sellele töötab kategoriseeritud anekdootide (esialgu *Delfi Naljalehe*) ulatuses detailsem otsing, mis leiab otsitava autori, allika, sõna

või täpse väljendiga soovitud kategooriasse kuuluva anekdoodi. Anekdootidest on kategooriate kaupa kättesaadavad *Delfi Naljalehel* leitud anekdoodid, mille on liigitanud Delfi portaali töötajad. See kategoriseering on väga üldine, koosnedes kuueteistkümnest suuremast naljaliigist ilma alakategooriateta. Praeguseks on lisaks kategoriseeritud ka etnilised anekdoodid, neil puudub veel vormiline liigitus, mis tuleb lisada. Etniliste naljade juures on ka kataloog, mis võimaldab kõigi praegu andmebaasi kuuluvate etniliste anekdootide seast vajalike tegelastega naljad välja otsida.

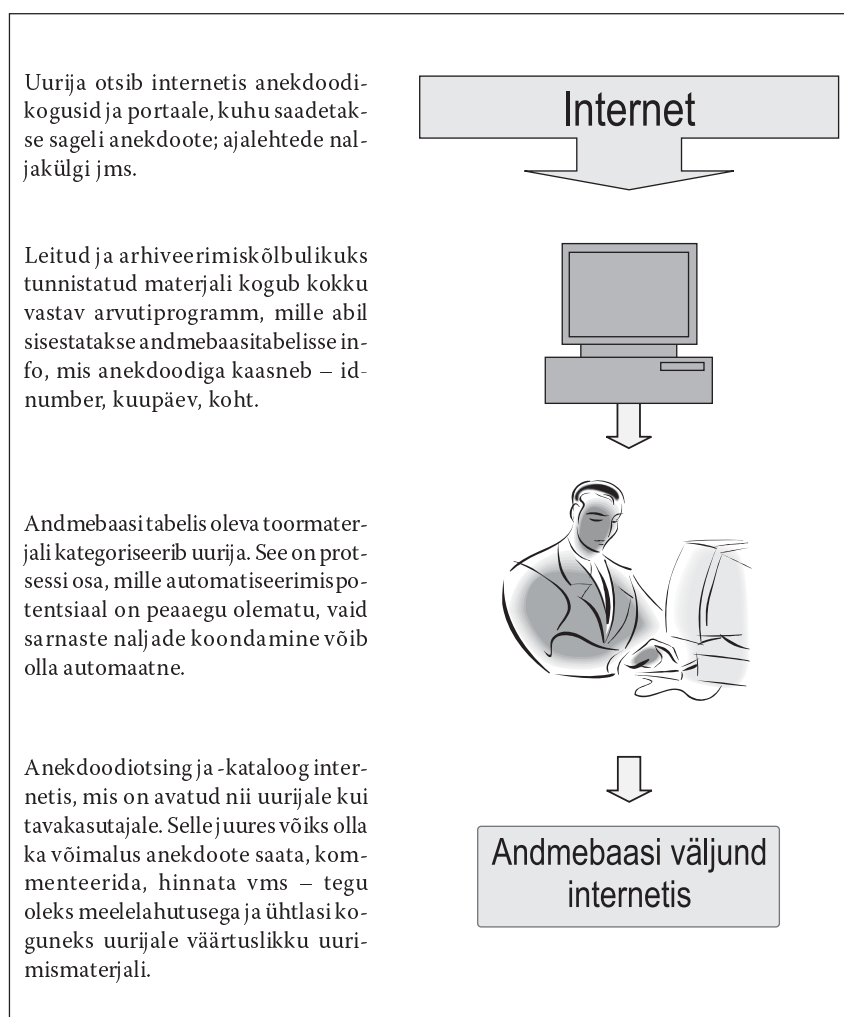
Tulevikus saab kategooriate kaupa anekdoote sirvida ka ilma otsingu abita. Selleks otstarbeks on kataloog, mis võimaldab soovi korral valida lugemiseks nt kõik naljad, mis puudutavad elukutseid, või siis vaadata alamkategooria tasemel selliseid anekdoote, mis räägivad ainult kultuuritöötajatest, või lugeda veelgi täpsemalt vaid tsirkuse-artistide puudutavaid nalju, seda lihtsalt lingile klikkides.

Tulemuslehel on ka link sarnastele naljadele. Enamikul juhtudest on see link praegu alles tühi, sest suurem osa anekdoote pole vastavat tähistust paralleelsete tüüpide või variatsioonide kohta juurde saanud. Etniliste anekdootide puhul aga on süsteem lõplikult välja töötatud ja lingile vajutades jõuab andmebaasi kasutaja järgmisele tulemuslehele, kus on toodud kõik samasse tüüpi kuuluvad naljad. Lubatud on ka väikesed variatsioonid (erinevad tegelased, mõnel juhul ka erinev puänt). Pole veel otsustatud, kas lubada sarnaste naljade tulemuslehele ka nt sarnase teksti ja tegelaste, kuid erineva puändiga nalju või peaks selle kohta olema eraldi viide. Viimane oleks otstarbekas siis, kui tulemusi tuleks vastasel juhul liiga palju, praegu aga tundub, et lihtsam ja ülevaatlikum on kõik (nii sama tüübi naljad kui selle tüübi variatsioonid) koos tulemuseks tuua.

Töötab ka kategoriseerijale abiks loodud lisaotsing, mis annab tulemuseks arvuti poolt sarnasuse alusel järjestatud anekdooditeks-
tid (rohkem kui 80% tekstidevahelist sarnasust).

Kogumis- ja arhiveerimisprotsess

Arvtuti abil on arhiveerimisprotsessi võimalik muuta kiiremaks ja paindlikumaks. Joonis 3 kirjeldab folkloori kogumise ja arhiveerimise protsessi internetis ja märgib, millised võimalused on digitaalse materjaliga töötamisel.

Joonis 3. Folkloori kogumise ja arhiveerimise protsess internetis.

Kokkuvõte

Edaspidi tuleb jätkata kogu materjali juba alustatud ülevaatamist ja kategoriseerimist loodud süsteemi alusel. Töö edenemise põhitakistuseks on kohmakas kasutajaliides PhpPgAdmin, mille vahendusel toimub kategoriseerimine. See ei võimalda kiirelt ja paindlikult liikuda sama andmetabeli eri akende vahel – näiteks otsida sarnaseid anekdoote lisaks ka sõnaotsingu abil, kui käsil on arvuti poolt tekitatud sarnaste (sama tüübi) naljade sülemi ülevaatamine ja vajadusel korrigeerimine, – ega pöörduda tagasi mõne sülemi juurde, kui ette satub anekdoot samast tüübist või paralleelvariant, mille seost oleks otstarbekas kajastada ka kategoriseeringus. Selle asemel võiks olla spetsiaalselt programmeeritud vahend.

Miinuseks tuleb selle töö juures pidada ka suurt subjektiivsust, mis paratamatult kaasneb tõsiasjaga, et kategoriseerimisega tegeleb vaid üks inimene. Esiteks tähendab see, et kategooriad on loodud paljuski kategoriseerija enda vajadusi arvestades, teiseks seda, et anekdoodid on liigitatud lähtuvalt ühe inimese visioonist. Pealegi, nagu varemgi mainitud, on siin tegu žanriga, mis on peaaegu resistentne igasugusele lahterdamisele. Seda puudujääki saab vähendada nt sellega, kui paigutada anekdoodid võimalikult mitmesse kategooriasse, ja kui võimalik, kaasata kategoriseerimisprotsessi (vähemalt etapi) n-ö naiivseid teadlasi või eksperte.

Küsimuseks jääb, kas andmebaasi peaks hiljem täiendama ka arhiivis olemasoleva materjaliga (näiteks puuduvad andmekogust praegu koolipärimuse kogumisel saadud anekdoodid ning enne 1960. aastaid kogutud naljad ja naljandid on samuti arhiveeritud vaid mitte-digitaalsel kujul). Naljandite puhul saab komplitseerivaks asjaoluks see, et nende klassifikatsioon on hoopis midagi muud kui kaasaegsete anekdootide oma, nende teemad ja tegelased on hoopis teistest valdkondadest (nt sulase-peremehe naljad) ja nii naljandeid kui ka anekdoote katva ühise kategoriseeringu väljatöötamine on ilmselt

vöimatu. Seetöttu on nende kahe ainese lahushoidmine põhjendatud, kuigi longituudsete uuringute tegemine on keerulisem, kui naljandid ja naljad asetsevad eraldi kogudes. 1990. aastate esimesel poolel eestlaste hulgas räägitud ja arhiivi jõudnud anekdootidega tuleb aga kindlasti tööd jätkata – need ülejäänud (koolipärimuse) tekstidest välja sorteerida, digitaalsesse andmebaasi sisestada ja süstematiseerida.

Tegu on projektiga, mida ei saa lõpetatuks lugeda nii kaua, kuni anekdoovid veel säilitavad oma värskuse ning traditsioon pole staatiline ja hääbuv, vaid aktiivne ja pidevalt muutuv ning kohanev. Kuigi on märke, mis osutavad anekdootide rääkimise vähenemisele, ei saa sama täheldada internetis leiduva huumoripärimuse kohta. Tundub, et anekdoodivestmine võtab lihtsalt teisi vorme, ja antud projekt ning andmebaas on üks katse seda muutust jäädvustada ning pakkuda materjali, vahendeid ja inspiratsiooni selle muutuse kirjeldamiseks.

Allikad

Delfi Naljaleht (<http://www.delfi.ee/jokes> – 19. aprill 2006).

Meie Naljaraamat (Sünerkomi *Jokebook*) (<http://www.zzz.ee/jokes> – praeguseks suletud).

Tanel Mägi anekdoodikogu (<http://gabriel.ircnet.ee/jokes.html> – praeguseks suletud).

Sõnumileht Online (<http://www.sl.ee> – praeguseks suletud).

Viikberg, Jüri (koost) 1997. *Anekdoodiraamat: Naeruga eilsest: Eesti anekdoot 1960–1990*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kirjandus

Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Humor research 1. Berlin: Mouton de Gruyter.

Attardo, Salvatore & Raskin, Victor 1991. Script Theory Revis(it)ed: Joke Similarity and Joke Representation Model. *Humor – International Journal of Humor Research* 4: 3/4, lk 293–348.

- Brône, Geert & Fayaerts, Kurt 2004. Assessing the SSTH and GTVH: A View from Cognitive Linguistics. *Humor – International Journal of Humor Research* 17: 4, lk 361–372.
- Burgess, Robert G. (toim) 1995. *Computing and Qualitative Research*. Studies in Qualitative Methodology 5. Greenwich CT: JAI Press.
- Burnard, Louis D. 1987. Knowledge Base or Database? Raben, Joseph & Sugita, Shigeharu & Kubo, Masatoshi (toim). *Toward a Computer Ethnology*. Senri Ethnological Studies 20. Osaka: National Museum of Ethnology, lk 63–95.
- Coffey, Amanda & Atkinson, Paul 1996. *Making Sense of Qualitative Data: Complementary Strategies*. Thousand Oaks: Sage.
- Davies, Christie 1990. *Ethnic Humor Around the World: A Comparative Analysis*. Bloomington: Indiana University Press.
- Davies, Christie 2002. *The Mirth of Nations*. New Brunswick (New Jersey): Transaction Publishers.
- Dundes, Alan 1985. JAP and JAM in American Jokelore. *Journal of American Folklore* 98 (390), lk 456–475.
- Dundes, Alan 1987. *Cracking Jokes: A Study of Sick Humor Cycles & Stereotypes*. Berkeley (California): Ten Speed Press.
- Dundes, Alan & Banc, C. 1986. *First Prize, Fifteen Years!: Annotated Collection of Romanian Political Jokes*. Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press & London: Associated University Presses.
- Fischer, Michael D. 1994. *Applications in Computing for Social Anthropologists*. ASA research methods in social anthropology (Routledge (Firm)). London & New York: Routledge.
- Hempelmann, Christian F. 2004. Script Opposition and Logical Mechanism in Punning. *Humor – International Journal of Humor Research* 17: 4, lk 381–392.
- Ruch, Willibald & Attardo, Salvatore & Raskin, Victor 1993. Toward an Empirical Verification of the General Theory of Verbal Humor (GTVH). *Humor – International Journal of Humor Research* 6: 2, lk 123–136.
- Weitzman, Eben A. & Miles, Matthew B. 1994. *Computer Programs for Qualitative Data Analysis: A Software Sourcebook*. Thousand Oaks: Sage.

Piret Voolaid

MÕISTATUSTE PERIFEERIA DIGITAALSED ANDMEBAASID AASTAL 2006. VAHEFINIŠ¹

Teesid: 2001. aasta sügisel alanud projekti *Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine* käigus oli 2006. aasta aprilliks loodud kuus andmebaasi: *Eesti piltmõistatused* (2002), *Eesti (liit)sõnamängud* (2003), *Estonian Doodles* (2003), *Eesti keerdküsimused* (2004), *Eesti lühendmõistatused* (2004), *Eesti valemimõistatused* (2005). Need on enam kui 100 aasta jooksul arhiivi kogutud materjali põhjal koostatud eesti mõistatuste perifeeria žanritüpoloogilise paberkartoteegi täisandmetega infosüsteemsed koopiad. Andmebaasid sisaldavad ka trükistes ilmunud ainek ja vähesel määral nn digitaalselt sündinud materjali. Andmebaaside jaoks on välja töötatud ühtne struktuur ja neid saab pidevalt täiendada. Otsingumootori tarvis hoitakse andmeid Haldja serveris andmebaasisüsteemis PostgreSQL. Arvutikasutaja võib genereerida mõistatuse vastavalt kõigile arhiiviteksti atribuutidele: küsimus, vastus, arhiiviviide, koguja, kogumiskoht, kogumisaeg või märksõna.

Märksõnad: Folklooriainese digiteerimine, internetifolkloor, mõistatuste perifeeria andmebaasid, otsingumootor

1. Andmebaaside eel- ja loomislugu

1.1. Folkloristika ja arvutiajastu

1990. aastate algul jõudsid eesti folkloristideni esimesed arvutid ja 1995. aastat võib pidada uue ajastu sünniajaks eesti folkloristikas. 1996. aastal oli juba enesestmõistetav, et iga folkloristi töölaual on personaalarvuti. Nii nagu seegi, et folklorist hoiab end korrapäraselt kursis eesti folkloristikat ja folkloriste puudutava teabega, mida pakub Tartus Kirjandusmuuseumi ruumes 1995. aasta detsembris Eesti Keele Instituudi rahvausundi töörühma rajatud Haldja serveris paiknev veebisait *Eesti rahvaluule* (<http://haldjas.folklore.ee> ehk <http://www.folklore.ee>), mille eesmärk oli algselt ja

on jätkuvalt ühendada tervikuks informatsioon folkloristika institutsioonide, uurimisteemade, publikatsioonide, andmebaaside, uurijate ja uurimisteemade kohta (Kõiva 1997: 117).

Kümme "arvutiaastat" on hõlbustanud folkloristide tehnilist tööd, mis esmajoonel väljendub paberkandjal, eriti aga virtuaalselt ilmuvate väljaannete enneolematult suures hulgas. Alates 1996. aastast on olnud folkloristidel võimalik oma töid ja tegemisi tutvustada nii kitsamale kui ka laiemale huvilisteringile mõeldud internetipõhises emakeelses folklooriajakirjas Mäetagused (<http://www.folklore.ee/tagused/>) ja ingliskeelses erialaajakirjas Folklore: An Electronic Journal of Folklore (<http://www.folklore.ee/folklore/>). Arvutite tõhusat tuge on viimase kümnekonna aasta jooksul rakendatud ka Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA), mille ülesandeks on

[---] *mitteinstitutsionaalse vaimse kultuuri nähtuste võimalikult mitmekülgne jäädvustamine, säilitamine ja kogutu kättesaadavaks tegemine. Selle juurde kuulub orgaaniliselt materjali teaduslik analüüs, uurimistulemuste ja allikmaterjalide publitseerimine, populariseeriv ja pedagoogiline tegevus* (<http://www.folklore.ee/rl/era/ava.htm>).

Kõigi nende ülalnimetatud funktsioonidega tänapäeval ilma arvutiteta toime tulla on mõeldamatu.

Mitteinstitutsionaalse vaimse kultuuri nähtuste mitmekülgne jäädvustamine tähendab muu hulgas ka seda, et nüüdisajal luuakse ja kogutakse suur hulk folkloori just arvutites, sh internetikeskkonnas,² ehkki käibel on ka kõik varasemad, arvutieelse ajastu jäädvustamis- ja kogumismeetodid. Ka kogutu säilitamisel võivad arvutid osutada vana ja seetõttu hävimisohus materjali päästmisel hindamatut abi.

Sõna *digiteerimine* iseloomustab nüüdisaegsete mäluasutuste era- ja avalike andmebaaside loomistuhinat, mida reklaamitakse kui täpset, vastupidavat, hõlpsasti ülekantavat ja käepärast viisi salvestada ja säilitada mälestusi ning informatsiooni kontsentreeritud ruumis (Mäkelä 2001: 51).

1990. aastatel tähendab *digiteerimine* arhiivimaterjaliga seotud uurimisprojektidega töötavatele folkloristidele eelkõige arhiivimaterjalide sisestamist arvutisse, skaneerimise ja tekstituvastuse vahendusel kättesaadavaks muudetud rareetseid raamatuid ja arhiivimaterjalide masinakirjakoopiaid. Kirjanduslooliste digitaalprojektide põhjal on Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur Marin Laak jaotanud kultuuriloo massilise digiteerimise laias laastus kaheks: suu-remahuliste digikoopiate loomiseks (rareetsete vanade raamatute füüsilise konserveerimise eesmärgil) ja suurte tekstikorpuste rajamiseks (aluseks kanooniline ilukirjandus) (Laak 2004: 727). Mõlemal juhul on tegu vanemate ja “unustatud” tekstide *kättesaadavaks tegemisega*, nende n-ö töölepanekuga, sest paljud sellised tekstid on haruldased, füüsiliselt raskesti kättesaadavad ja originaalist sageli vaevaliselt väljaloetavad. Digikoopiaid ja tekstikorpusi ühendab kiire elektrooniline kättesaadavus, ent tehnilisest küljest on tegu põhimõttelise erinevusega. Folklooriarhiivides sobib selline jaotus näiteks vanade käsikirjaliste rahvaluulekogude skaneerimisel pildina, suurte tekstikorpuste näiteks on folkloristikas aga arhiivimaterjali põhjal rajatud žanritüpoloogilised arvutiandmepangad.

Viimasel kümnendil on eesti folkloristid loonud arhiivikogude põhjal digitaalseid žanriandmebaase. Kohapärimust on andmebaasidesse digiteeritud alates 1998. aastast grandiprojektide *Muistised ja kohapärimus Eestis ja Soomes* (juht Heiki Valk) ja *Kohapärimus rahvajuttudes* (grandihoidja Mall Hiimäe) raames (Remmel 2002: 115–132). 1999. aastal alustas Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool muinasjuttude tüpologia korrastamiseks ja antoloogia koostamiseks projekti *Eesti imemuinasjutud*, mille eeltöökäsi sai Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud imemuinasjuttude digitaliseerimine (Järv 2002: 157).

Selle ettevõtmise käigus oli 2006. aasta juuniks sisestatud umbes 5700 muinasjututeksti (eravestlus Risto Järvega mais 2006). Regi-

laule on arvutisse sisestatud grandi *Eesti regilaulude keel ja poeetika* toetusel *Vana kandle* ettevalmistustööde käigus (Västriik 2000: 167), samuti Soome Kirjanduse Seltsi ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühisprojekti *Suomen kansan vanhat runot* raames (Eestis skaneeriti 100 000 soome kalevalamõõdulist rahvalaulu). Folkloori lühivormide kohta loodud andmebaasidest täiuslikem (sisaldab vaid autentseid üleskirjutusi) on eesti mõistatuste akadeemilise väljaande koostamise käigus aastail 1997–1999 sisestatud mõistatuste tüpoloogiline andmebaas. Kõnekäändude ja fraseologismide täisteabelise andmebaasi *Justkui* loomist alustati 1998. aastal ning praeguseks on materjal (150 000 kirjet) arvutisse sisestatud.

Mitmesaja aasta vältel arhiividesse kogutu kättesaadavaks tegemisel pakuvad arvutid kõige enam võimalusi. Folkloristidele kui erialaurijatele on viimastel aastatel andmebaasidesse talletatud materjal hõlpsasti kättesaadav sisearvutivõrgu kaudu. Ent ka laiemale üldsusele ükskõik millises maailma paigas on juba praegu loodud kasutajasõbralik ligipääs väga paljudele vanema- ja uuemaegsetele folkloorimaterjalidele interneti kaudu. Neljateistkümne aastaga on internet leidnud väga paljude eestlaste seas alalist kasutamist.³ Seda väidet kinnitavad mitmesugused uuringufirmade korraldatud küsitlused, mille põhjal on Eesti interneti kasutuse poolest nii maailmas kui ka Euroopas esirinnas. Näiteks on Eesti rahvusvahelise uuringufirmade keti TNS poolt 2003. aasta augustist oktoobrini 32 riigis korraldatud nn e-riiki puudutava uuringu põhjal (kokku küsitleti ligikaudu 32 000 inimest) Kesk- ja Ida-Euroopa arenenumaid avaliku sektori e-teenuste kasutajaid (TNS Emor Meediauuringud 2003). Eesti suurima turundusuuringute ja konsultatsioonide täisteenus pakkuja TNS Emori andmetel oli 2006. aastal 6–74-aastastest eestimaalastest internetikasutajaid 60 protsenti, mis teeb veebi vahendusel suhtleva kogukonna suuruseks 713 000 inimest (TNS Emor Meediauuringud 2006).

Ühelt poolt internetivõrkude tehniline laienemine, teiselt poolt internetikasutamise harjumuse süvenemine on põhjused, miks eesti folkloristidki seda mugavat keskkonda oma tööde ja nende aluseks olevate arhiivmaterjalide tutvustamiseks rakendavad. Ehkki arvutite kõrval on endiselt oma koha säilitanud kõik varasemadki meediumid, võib paljuski tõene olla internetiajastul leviv veidi liialdatud folkloorne ütlemine: "Kui sind pole internetis, siis sind pole olemas!" See ütlemine kinnitab võrgumeedia võimaluste laiahaardelisust. Folklooriarhiivis peituvale materjalile hõlpsamaks ligipääsuks ükskõik millisest maailma paigast interneti kaudu on viimastel aastatel loodud näiteks järgmised arhiivmaterjalil põhinevad andmebaasid:

Kõnekäänud ja fraseologismid (koostanud Arvo Krikmann; sisaldab u 25 400 eesti kõnekäändu ja fraseologismi, mis pärinevad Asta Õimu *Fraseoloogiasõnaraamatust*, ERA käsikirjalisest rahvaluulearhiivist ja Eesti Keele Instituudi murdearhiivist – <http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht3.html>);

Justkui. Kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas (koostanud Anneli Baran, Anne Hussar, Asta Õim ja Katre Õim; sisaldab u 150 000 kõnekäändu – <http://www.folklore.ee/justkui>);

Netihuumor (koostanud Liisi Laineste; sisaldab u 50 000 eesti netinalja 1996. aastast tänini – <http://www.folklore.ee/~liisi/raamid.html>);

Maailm, taevas ja taevakehad (koostanud Aado Lintrop; sisaldab antoloogilisel põhimõttel süstematiseeritud usunditeateid maailma, planeetide, tähtede ja taevaalaotuse kohta – <http://www.folklore.ee/~aado/maailm/>);

LEPP, Lõuna-Eesti pärimuse portaal (koostanud Mare Kõiva; sisaldab 10 000 Võru- ja Setumaa rahvaluuleteksti – <http://www.folklore.ee/lepp/>);

Berta. Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas (koostanud Liisa Vesik ja Mare Kõiva; sisaldab andmebaasi ning teateid ja tutvustusi

80 rohkem või vähem tuntud tähtpäeva kohta – <http://www.folklore.ee/Berta>);

Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite andmebaas (koostanud Mare Kõiva ja Mare Kalda; sisaldab üle 10 000 muistenditeksti, teemadeks hiiud, katk, maa-alused, halltõbi, lendva, Tõnn, mets- ja vetehaldjad, järved, puud, libahunt, aarded, samuti valikteated muude mütoloogiliste olendite, kosmoloogia, loitsude, meediumite kohta – <http://www.folklore.ee/rehepapp>).

Ülalnimetatud ritta kuuluvad ka mõistatuste perifeeria ainese põhjal loodud žanritüpoloogilised internetiandmebaasid.

1.2. Projekt Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine

Eesti mõistatused žanrina (u 175 000 teksti) jaotuvad arhiivimaterjali ja trükistes leiduva põhjal vormi aluseks võttes tuumaks ja perifeeriaks (Krikmann 1997: 16). Mõistatusi eristab muudest folkloori alaliikidest kindel küsimus-vastusvormiline ülesehitus. Vormilised iseärasused tingivad ka žanrisesse taksonoomia. Mõistatuste tuuma ehk tsentraalse ala moodustavad tavalised mõistatused, mille puhul (u 130 000 üleskirjutust) esitatakse küsimus olendi, eseme, nähtuse või olukorra poeetilise kirjeldusena, mis sisaldab ülesannet selgitada mõistatuse objektide vabalt valitud tunnuste alusel välja tekkinud kujutelma taga peituv olend, ese, nähtus või olukord (Laugaste 1975: 287) (*Üks hani, neli nina. – Padi*).

Žanri piirialadele jäävad alljärgnevad, tänapäeval väga elujõulised mõistatuste alaliigid.

1. Keerdküsimused (u 25 000 üleskirjutust) on küsisõnalise või küsisõnaühendilise algusvormeliga mõistatused, mille puhul küsija eesmärgiks on vastaja lollitamine ja hanekstõmbamine (*Mis vahe on eestlastel ja soomlastel? – Eestlaste B-proov on negatiivne*).

2. (Liit)sõnamängulised mõistatusküsimused (u 5000 üleskirjutust) asuvad folkloori ja keele piirimail, algusvormel on *Missugune?* või *Milline?* Erinevalt sama küsisõnaga algavaist keerdküsimustest nõua-

vad need ootuspäraseks vastuseks mitte tavapäraselt neile küsisõnadele vastavat omadussõna, vaid enamasti hoopiski liitnimisõna (*Missugused konnad ei krooksu? – Ülikonnad; Missugust vorsti ei sööda? – Laiskvorsti*).

3. Lühendmõistatuste (u 3000 üleskirjutust) küsimuspoole moodustab peamiselt üldtuntud lühend ehk akronüüm, millele antakse vastuses tavapärasest hoopis erinev, vaimukas ja humoorikas tõlgendus, sealjuures on üldjuhul tegu valiktähtlühendiga; sõnade lühendiks võetakse mingi ilmekas osa tähtedest, sõnaühendi puhul tavaliselt sõnade algustähed (*SSSR? – Suur sibulasööjate riik*).

4. Valemimõistatuste (u 600 üleskirjutust) puhul esitatakse küsimuspooles lause või sõna valemina, kasutatakse märgisüsteemi (sh tähti, numbreid ja/või muid märke) ning vastus saadakse märke traditsiooniliselt hääldades (*SAA 1x5A2? – Saa ükskord viisakaks*).

5. Tähemängud (u 3000 üleskirjutust) on sageli enigmaatiline autorilooming, kus luuakse kahest või enamast riimuvast eri tähendusega sõnast värsivormiline küsimus, milles iseloomustatakse vastussõnu (*J-ga ilmas olen toiduks, r-ga mässu järel võiduks? – Jahu/rahu*).

6. Tähelepanutestides (u 200 üleskirjutust) juhitakse vastaja tähelepanu vastuse seisukohalt vähetähtsa infoga kõrvale, nii et vaid tähelepanelik kuulaja suudab õige vastuse ära arvata (*Te olete lendur ja lendate kaks korda nädalas liinil Moskva-Jerevan, vahemaandumisega Taškendis. Kui vana on lendur? – Teievanune*).

7. Arvutusülesanded (u 300 üleskirjutust) põhinevad lihtaritmeetikal (*Kahe poisi vahel jaotati neli õuna. Kuidas sai kumbki poiss kaks õuna, kui korvi jäi üks õun? – Üks poiss sai õuna koos korviga*).

8. Sugulussidemetega opereerivate ülesannete (u 500 üleskirjutust) küsimuspool sisaldab eri tasemel sugulussuhteid, millega aetakse vastaja segadusse, kuigi vastus võib olla väga lihtne (*Ta on sinu vanemate laps, aga pole sinu õde ega vend? – Sina ise*).

9. Kirjalikku folkloori esindavad piltmõistatused (u 7200 üleskirjutust), mille küsimuspoole moodustab paberile joonistatud (tavaliselt raamiga ümbritsetud) skitseeritud pilt koos selle kohta esitatud küsimusega (*Mis on pildil?*), vastuseks on aga pildil oleva nähtuse, eseme, tegevuse või olukorra ühe sõna või lause pikkune kujundlik selgitus.

Ülalloetletud liigitus põhineb tekstide vormilistel iseärasustel ja vajadusel saab mõistatused süstematiseerida.

Klassikaliste mõistatuste kartoteegi põhjal valmis Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna lühivormide töörühma töötajatel 1999. aastal mahukas arvutiandmebaas. See on ühtlasi “Monumenta Estonia Antiquae” sarjas ilmunud eesti mõistatuste akadeemilise väljaande (EM 2001–2002) lähteallikas. Samal ajal jõudis ka uuema, nn perifeerse mõistatusmaterjali süstematiseerimine etappi, kus edasise töö hõlbustamiseks oli tarvis seda ajakohastada – luua elekt-

Tabel 1. Seni rajatud mõistatuste perifeeria andmebaaside koondandmed (aprill 2006)

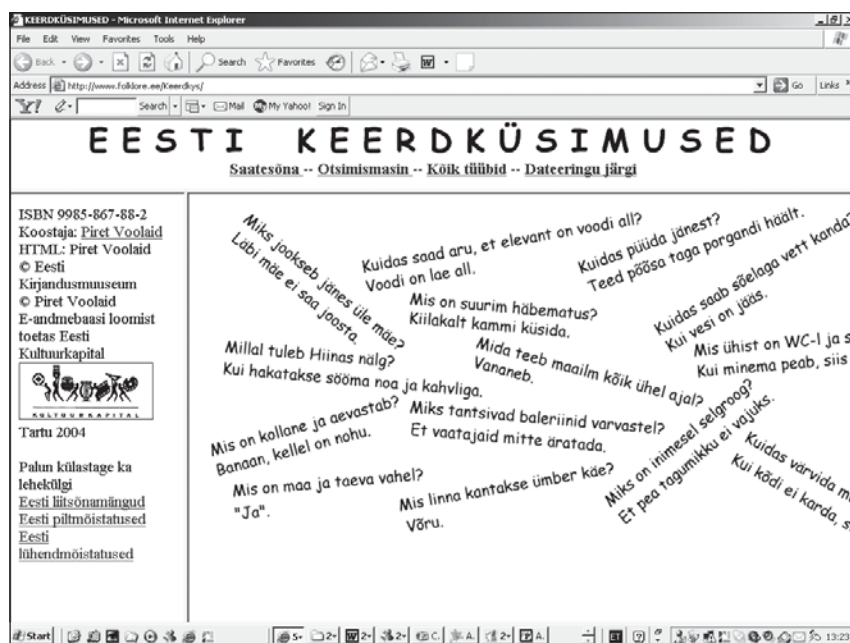
Mõistatuste alaliik	Andmebaas	Tekstide ja tüüpide arv andmebaasis
Piltmõistatused	Eesti piltmõistatused (http://www.folklore.ee/Reebus), Tartu 2002, ISBN 9985-867-36-X	7289 teksti, 683 tüüpi
Liitsõnamängud	Eesti (liit)sõnamängud (http://www.folklore.ee/Sonamang), Tartu 2003, ISBN 9985-867-75-0	4843 teksti, 899 tüüpi
Keerdküsimused	Eesti keerdküsimused (http://www.folklore.ee/Keerdkys), Tartu 2004, ISBN 9985-867-88-2	19 600 teksti, 2400 tüüpi
Lühendmõistatused	Eesti lühendmõistatused (http://www.folklore.ee/Lyhendid), Tartu 2004, ISBN 9985-867-99-8	2954 teksti, 208 tüüpi
Valemmõistatused	Eesti valemmõistatused (http://www.folklore.ee/Valemid), Tartu 2005, ISBN 9949-418-34-8	631 teksti, 66 tüüpi

Joonis 1. Andmebaasi *Eesti piltmõistatused* avalehekülg (<http://www.folklore.ee/Reebus/>).

rooniline andmepank, mis sisaldab kogu teadaoleva info iga mõistatuste perifeeriasse kuuluva arhiiviteksti kohta ja oleks tulevikus üks osa rajatavas suures folklooriandmebaaside süsteemis. Ühtlasi oli teiseks eesmärgiks luua arvutisse sisestatud ainesele veebi kaudu ligipääs erinevatele kasutajatele – nii erialaspetsialistidele, st folkloristidele, kui ka laiale huviliste ringile, nt emakeeleõpetajatele, õpilastele, õppejõududele ja tudengitele.

Vaadelgem andmebaaside saamislugu tabeli 1 (koondandmed seni rajatud mõistatuste perifeeria andmebaaside kohta aprillis 2006) abiga. Esimeseks proovikiviks kujunes 2001. aasta varasügisel Eesti Kultuurkapitali toetusel alanud projekt *Eesti piltmõistatuste andmebaasi loomine*, mille käigus avati internetikasutajale 2002. aasta maikuu Haldja serveris andmebaas *Eesti piltmõistatused* (joonis 1). Selle andmebaasi tarvis välja töötatud struktuur ja

Joonis 2. Andmebaasi *Eesti keerdküsimused* avalehekülj (http://www.folklore.ee/Keerdkys).

kujundus said ühtlasi kõigi hilisemate mõistatuste baaside alusmu-deliks. Esimese andmebaasi programmeerimisel olid mulle suureks abiks folkloristika osakonna tollase võrguadministraatori Indrek Zolki asjatundlikud näpunäited.

2002. aasta sügisel algas tekstide sisestamine teise mõistatuste perifeeriasse kuuluva alaliigi – liitsõnamängude – andmebaasi *Eesti (liit)sõnamängud* tarvis.

2003. aastal algas töö ka eesti mõistatuste perifeeria materjali kol-manda, ühtlasi suurima alaliigi keerdküsimuste andmebaasi loomise-ga. Tööjärgus andmebaasi *Eesti keerdküsimused* (joonis 2) on sisesta-da veel alla poole allikmaterjalist.

2004. aastal valmis paralleelselt tööga keerdküsimuste andme-baasi kallal lühendmõistatuste andmebaas *Eesti lühendmõistatused*.

Eespool nimetatud andmebaaside eeskujul on 2005. aastal koostatud ka viies, valemilaadsete küsimuste andmebaas *Eesti valem-mõistatused*.

2. Andmebaaside tehniline teostus ja struktuur

2.1. Standardid

Ülemaailmsete standardimise süsteemide ISO (Rahvusvaheline Standardimisorganisatsioon) ja IEC (Rahvusvaheline Elektrotehnikakomisjon) määratluse kohaselt nimetatakse andmebaasiks mingit rakendusvaldkonda toetavat andmete kogumit, mis on organiseeritud vastavalt mingile kontseptuaalsele struktuurile ning kirjeldab nende andmete omadusi ja neile vastavate olemite⁴ vahelisi seoseid (<http://ee.www.ee/ITterminid/> – 5. detsember 2004). Mõistatuste perifeeria andmebaaside võrguversioonide loomisel on arvestatud Euroopa riikide ministeeriumide jt organisatsioonide digiteerimisalase koostöövõrgustiku Minerva (*MINisterial NETwork for Valorising Activities in digitisation*)⁵ viiendas töörühmas välja töötatud hea kultuuriveebi põhimõtteid (Minerva 2005).

1. Veebileht peab olema läbipaistev: selgelt peab olema sõnastatud lehe olemus ja eesmärk ning näidatud lehte haldav organisatsioon.

Kõik mõistatuste perifeeria andmebaasid on ammendavad digitaalsed koopiad Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalistes kogudes leiduvatest perifeersetest mõistatustest. Lisaks arhiivimaterjalidele sisaldavad andmebaasid trükistes ja vähemal määral digitaalselt sündinud ainekust internetiväljaannetest (nt Postimehe *online*-väljaande huumorilehekülg (*Postimehe Naljapäev* 2005)).

2. Veebileht peab olema efektiivne, sellel esitatud teave õige ja kasutajatele vajalik, andmete õigsuse eest vastutab koostaja. Veebileht peab olema korrastatud. Järgitakse veebilehe haldamispõhimõtteid, peetakse kinni väljatöötatud süsteemist.

Mõistatuste perifeeria andmebaaside täiendamine, uuendamine ja avastatud vigade parandamine on koostaja pidev ülesanne. Kõiki-

de andmebaaside struktuur on kasutajasõbralik, saidi avalehelt pääseb “Saatesõna”, otsingumootori (“Otsimismasin”) ja tüpoloogilist taksonoomiat kajastava tüüpide loetelu “Kõik tüübid” juurde. Link “Dateeringu järgi” võimaldab näha tekste kogumisaastate lõikes.

3. Veebileht peab olema kättesaadav. Andmebaaside lehitsemine, sisu ja interaktiivsed elemendid peavad toimima sõltumata kasutaja võrgulehitsejast.

Mõistatuste perifeeria žanriandmebaaside koostamisel on lähtutud põhimõttest, et infole oleks soovi korral tagatud kiire juurdepääs veebi kaudu. See eeldab digitaalselt arhiveeritud dokumentidele nõuetekohaseid säilitustingimusi. Tehniliselt on iga andmebaasi tekstid sisestatud MS Exceli tabelisse. Exceli tabeli kirjekogumi tekstivariandis (txt-failis) sisalduvad andmed saadetakse Haldja serverisse, kus nende töötlemisel ja veebilehel nähtavaks tegemisel kasutatakse kaht süsteemi:

- a) o t s i n g u m o o t o r i tarvis on andmed Haldja serveris andmebaasisüsteemis PostgreSQL, mille poole kasutaja pöördub brauseri Perl-keelse skripti toel.
- b) e r i t ü ü p i d e lahutus ja samuti lahutus dateeringu järgi saab internetileheküljel nähtavaks *gawk*- ja kooriku⁶ skriptide abiga.

Piltmõistatuste andmebaasi loomise ja teostuse tegi ülejäänuid keerukamaks visuaalse poole – joonistatud pildi – olemasolu. Arvutisse sisestamisel eraldati pildid tekstidest, iga kartoteegis leiduv pilt sai läbijoonistamise käigus numbri. Pärast piltide arvutisse skaneerimist, lahtilõikamist ja mõningast töötlemist graafikaprogrammi GIMP (*GNU Image Manipulation Program*) abil paigutasin üksikud pildid gif-failidena andmebaasi põhikataloogi.

4. Veebileht peab olema kasutajakeskne, arvestama kasutajate vajadusi, kindlustama asjakohase ja lihtsa tagasiside ning olema reagee-

rimisvõimeline. Kasutajatel peab olema võimalus kontakteeruda lehe haldajatega ja saada vastuseid oma küsimustele.

Kasutajate asjatundlik reageering võib aidata andmebaasi parandada alates tekstide sisestamisel tehtud vigadest kuni sisuliste vajakajäämisteni. 2005. aasta augustis juhatas näiteks andmebaasi juhusliku kasutaja kiri mind Peeter Grünfeldti (1898 & 1904) raamatuni *Kunst viisakas olla ehk Nõuuandja elu mitmesugustel teedel*, milles avaldatud keerdküsimusi ei olnud folkloristidel arvel. Keerdküsimuste andmebaasi struktuur võimaldas kohe täienduse sisse viia.

5. Veebileht on mitmekeelne, võimaldades juurdepääsu vähemalt põhiinfole rohkem kui ühes keeles.

Andmebaaside iseloomustus leidub ingliskeelsel andmebaaside lehel. Piltmõistatuste andmebaasist on loodud ingliskeelne paralleelversioon *Estonian Doodles*, mille kasutaja leiab veebiaadressilt <http://www.folklore.ee/Doodles>.

6. Veebileht on lõimitud teiste kultuurivõrgustikega, et kasutajad saaksid hõlpsasti leida huvipakkuvat teavet või teenuseid.

Mõistatuste perifeeria andmebaaside saatesõnades ja esilehtedel on kasutatud hüperlinke, info andmebaaside kohta on olemas eesti rahvaluule üldlehel.

7. Veebileht on vastavuses intellektuaalse omandi ja isikuandmete kaitse normidega. Selgelt on sõnastatud reeglid, kuidas lehte ja selle sisu on lubatud kasutada. Avalehel on kirjas koostajad, ISBNi number ja näidatud ära autoriõigus.

8. Veebileht rakendab strateegiaid ja standardeid, et kindlustada lehe ja selle sisu pikaajaline säilitamine.

Mõistatuste perifeeria andmebaaside pikaajalise töövõime eesmärgil on algandmed (txt-formaat) sõltumatud väljundprogrammidest ja kergesti konverteeritavad uutesse formaatidesse vastavalt tehnika arengule.

Andmebaaside HTML-leheküljed on valideeritud ja vastavad W3C (*World Wide Web Consortium*) kehtestatud 4.01.HTML standarditele.

2.2. Otsingumootor ja atribuudid

Kõikidele mõistatuste perifeeria spetsialiseeritud andmebaasidele võimaldab veeb ligipääsu päringu kaudu. Otsinguväljas kasutatakse termin saadetakse PostgreSQL-süsteemis andmebaasi ja tulemusena saab kasutaja vastuseks dünaamiliselt genereeritud veebilehe. Tänu otsingumootorile võib andmebaasist genereerida mõistatuskirjete loendeid vastavalt arhiiviteksti kõigile andmetüüpidele, millele vastavad andmebaasis järgmised väljad ehk atribuudid:⁷ *Küsimus, Vastus, Arhiiviviide, Koguja, Kogumiskoht, Kogumisaeg* ja *Märksõna* (joonis 3). Iga atribuuti tähistab veebileheküljel vastav otsingukast. Otsingumootori abil on võimalik sorteerida sõnaosa, sõna või terve lause (teksti) esinemust kas ühe atribuudi või kõikide järgi. Kasutajale kuvab masin pärast *Otsi*-nupu klikkamist küsitud terminit sisaldava mõistatusteksti koos kõigi soovitud andmetega. Kui *Otsi*-nuppu klikates kõik väljad tühjaks jätta, genereeritakse veebilehitsejasse kogu andmepank.

OTSING ÜLE KEERDKÜSIMUSTE ANDMEBAASI:

Küsimus:

Vastus:

Arhiiviviide:

Koguja:

Koht:

Dateering:

Märksõna:

Otsi

Tõstuhundlik

[Abiks otsimismasina kasutajale!](#)

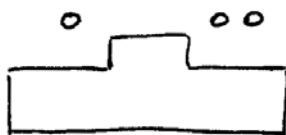
Joonis 3. Keerdküsimuste andmebaasi otsingumootori kasutajaliides.

Atribuut *Küsimus*. Mõistatuse vorm eeldab küsimust ja vastust. Seetõttu on kõik tekstid sisestatud andmebaasi kahte veergu – küsimuse veergu küsimus ja vastuse veergu vastus.

Piltmõistatuse küsimuspool võib omakorda jaotuda kaheks: pildilisele võib võib lisanduda verbaalne küsimus, nt *mis on pildil?*, *mis see on?* (narratiivsetes piltmõistatustes on verbaalne küsimus – pikem jutt – obligatoorne, vastus võib piirduda ühe sõnaga). Esitussituatsioonis kuulub küsimus vähemalt mõistatamise alustamisel kohustusliku elemendina pildi juurde. Et enamik piltmõistatuse on arhiivi jõudnud koolilastelt vastustena kirjalikele küsitlusankeetidele, on tekstiline küsimuspool arhiivimaterjalis sageli hoopis olematu.

Kõigis ülejäänud andmebaasides on küsimuspooleks vaid tekst, vastavalt konkreetse alaliigi eripärale – liitsõnamängude puhul tavaliselt *milline/missugune*-alguline küsimus, keerdküsimuste puhul ükskõik millise küsisõnaga algav küsimus ja lühendmõistatuste puhul akronüüm, mille vastuseks oodatakse harjumuspärasest erinevat seletust.

Atribuut *Vastus* kätkeb kasutaja tarvis enim informatsiooni, kui võrd see sisaldab seletust pildi kohta. Näiteks teame, et üks piltmõistatuste produktiivseid tegelasi on *kass*, aga meid huvitab, kas tegelaste hulgas on ka *isakass*. Otsinguga leiame andmebaasist kaks teksti.

Otsin vastuse isakass järgi: leitud: 2 kirjet	
PILT	ANDMED
	<p>Küsimus:</p> <p>Vastus: Isakass teeb emakassile silma</p> <p>Arhiiviviide: RKM II 428, 143 (20)</p> <p>Koguja: M. Kõiva</p> <p>Koht: Ttt</p> <p>Dateering: 1989</p> <p>Märksõna: säisik</p>
	<p>Küsimus:</p> <p>Vastus: Isakass teeb emakassile silma</p> <p>Arhiiviviide: RKM II 369, 500 (63)</p> <p>Koguja: M. Kõiva</p> <p>Koht: Ta</p> <p>Dateering: 1983</p>

Joonis 4. Otsingu tulemused piltmõistatuste andmebaasis, kui mõistatuse vastus on *isakass*.

Atribuut *Arhiiviivide* võimaldab leida teksti unikaalse arhiiviviite järgi või saada ülevaate mingis kindlas originaalköites leiduvast materjalist, mis paberkartoteegi põhjal on väga aeganõudev. Trükisest pärineva teksti korral on arhiiviviiteks trükise lühend, täisviite leiab saatesõnast, enesestmõistetavalt on igasse andmebaasi kuuluvate trükiste nimekiri erinev. Näiteks lühend *Tuisk 60 ja 62 (154)* tähendab, et tekst pärineb Astrid Tuisu koostatud raamatu *Neeger päevitab* (Tuisk 1996) lehekülgedelt 60 ja 62, sulgudes on üksuse number 154.

Atribuut *Koguja* annab võimaluse genereerida korraga kõik ühe koguja kirja pandud tekstid, mis paberkartoteegiga töötades, rääkimata käsikirjadest on taas väga ajakulukas. Juhul, kui koguja väljas on lühend L (literatuur ehk kirjandus), pärineb tekst trükisest, mille puhul koguja on üldjuhul teadmata.

Atribuut *Koht* märgib üksuse pärinemise kohta ja on kõikides andmebaasides sisestatud kaht asjaolu arvesse võttes. Kõigepealt on märgitud informandi kodukihelkond ja täpsustatud teadaolev kodupaik. Et mõistatuste perifeeria ainese kogujateks on enamasti õpilased, oli oluline kajastada ka kooli. Tihti moodustuvad üheaegsed lokaalredaktsioonid just ühest ja samast koolist üles kirjutatud materjali põhjal. Seda kinnitavad näiteks keerdküsimustüübi *Mis vares siis teeb, kui ta kaheteistkümneaastaseks saab?* kaks redaktsiooni, kummaski kaks varianti, mis kogutud sama kooli samast klassist:

1. *Mida teeb inimene, kui on saand kolmeaastaseks? Alustab neljandat eluaastat* (RKM, KP 21, 195 (14)) ja *Mida teeb inimene, kui saab kolmeaastaseks? Alustab neljandat eluaastat* (RKM, KP 21, 328 (69) < Han, Voose; Virtsu Pk, 9. kl).

2. *Mis juhtub siis, kui varblane on viieaastane? Saab kuueaastaseks* (RKM, KP 19, 471 (29)) ja *Mis juhtub siis, kui varblane on viieaastane? Saab kuueaastaseks* (RKM, KP 19, 573 (7) < Mär; Märjamaa Kk, 11. kl).

Ülaltooduga sarnaseid näiteid leidub andmebaasis hulgaliselt. Enamasti jääb kool õpilase kodukihelkonna piiresse, aga alati ei pruugi see nii olla (nt Haapsalu Sanatoorne Internaatkool ja Nõo Reaalgümnaasium on koolid, kus õpib lapsi üle terve Eesti; sama kehtib kõrgkoolide kohta). Kodukoht ja kooli asupaik on andmebaasis teineteisest eraldatud semikooloniga.

Kogumiskohaks või kogumiskoha ette on märgitud 0 kolmel tingimusel, kui: 1) mõistatus on võetud andmebaasi trükisest, kus selle üleskirjutamise kohta pole määratletud, 2) käsikirjalise saadetise aluseks on trükis, 3) üleskirjutuse aluseks on varasem käsikiri.

Pärismõistatuste akadeemilise väljaande puhul oli samalaadsete probleemide lahendamisel abiks Anne Hussari ja Rein Saukase koostatud autentsuskartoteek. Perifeeriaainese tüpologiseerimisel lisati puuduvad andmed (kogujanimed, kogumisaastad), samuti märke autentsuse kohta mõistatuste autentsuskartoteegi põhjal. Siia hulka kuuluvad näiteks ühe koguja topeltüleskirjutused (koguja saatis sama materjali Matthias Johann Eisenile ja Jakob Hurdale – sel juhul saab 0-märgi üks saadetud materjalidest) ja kahe koguja ühtelangev saadetis. Niisuguse autentsuskontrolli tulemused on märgitud vaid perifeeria varasema ainese puhul tüübisekse korraldamise jooksul, 1992. aasta koolipärimuse materjal on sõelumata. Ent intuiivse üldmulje põhjal tundub koolipärimuse aines olevat autentsusplaanis suhteliselt “puhas”, enim on siin ühe kooli ja ühe klassi piires laekunud tekstide ühtelangevusi, nn pinginaabrite ühisüleskirjutusi, mis on arhiivi jõudnud kahe tekstina.

Kui pärismõistatuste puhul jäeti sellised “äranullitud” tekstid andmebaasist hoopis välja, siis mõistatuste perifeeria andmebaasidesse olen sisestanud mitmel põhjusel needki. Esiteks on võimalik juba teadaolevate “nullide” põhjal edaspidi sisestatavaid tekste otsingumootoriga üle kontrollida ja ühtlustada. Teiseks ei ole internetist

kogutud mõistatuste perifeeriasse kuuluvate tekstide puhul ilmselt mõtet autentsuse väljaselgitamisel.

Atribuut *Dateering* võimaldab otsida piltmõistatusi kogumisaasta järgi. Enne otsingumootori valmimist lahutasin tekstid ka dateeringu põhjal, kasutaja leiab pealehelt aktiivse lingi lahutustulemustele. Nii saame hõlpsasti jälgida vastava mõistatuse alaliigi vanimaid üleskirjutusi.

Piltmõistatuste üldist kogumisdünaamikat iseloomustab hästi baasi põhjal summeeritud andmestik (tabel 2). Vanim arhiivitekst pärineb 1963. aastast. Materjali põhimass kuulub aga aastasse 1992, mil korraldati üle-eestiline koolipärimuse kogumise aktsioon. Selle käigus laekus ERAsse muu koolifolkloori hulgas ka 5977 piltmõistatust.

Usutavasti pole piltmõistatused kui folkloorne traditsioon jõudnud Eestisse aastal 1963, vaid juba varem. Nagu üldjuhul, nii jäi siingi uue žanri tekke ja selle üleskirjutuste vahele mõningane "peiteaeg" – ilmselt teati ka piltmõistatusi enne, kui nad arhiivi jõudsid. 1996. aastast hilisem materjal pole veel andmebaasi paigutatud.

Liitsõnamängud ja keerdküsimused on piltmõistatustest märksa vanemad. Ka andmebaaside otsingutulemused *Dateeringu* järgi kinnitavad seda hinnangut.

Vanim liitsõnamängutekst, küll ilma vastuseta küsimus, pärineb Johann Voldemar Jannseni Sannumetoja VI numbrist, kus kaheksa mõistatuse hulgas leidub ka üks liitsõnamäng: *Missuggune kepp on keige raskem kanda?* (andmebaasis arhiiviviide Sannumetoja VI (1857) 153 (2)).

Keerdküsimuste vanimate tekstidena näeme andmebaasis Salomo Heinrich Vestringi tõenäoliselt 1720. aastatel koostatud eesti-saksa sõnaraamatu *Lexicon Esthónico Germanicum* käsikirjas leiduvat keerdküsimust *Mis tulleb sündimatta ilmale? Munna* (KM EKLA, ÕES, M.B. 69, l. 154).

Ehkki lühendmõistatused on suhteliselt hiline ala- liik, on nende varaseimad üleskirjutused dateeritud aastaga 1938, mil koguja Johannes Raidla on esitanud lühendi *ETK – Eesti Tarbijate Keskihistu* mitu vaimukat lahendust: *elab tarvita- ja kasust, elab teiste kulul, eesti töörahva kurnaja* (ERA II 202, 528 (125.1–125.3) < Kolga-Jaani).

Siinkohal on oluline märkida, et kogumisaasta ei pruugi alati kajastada tegeliku leviku aega, sest dateeringuks on alati folklooripala üleskirjutamise aeg. Teksti tegeliku käibe, üleskirjutamise ja ärasaatmise (või arhiivi jõudmise ja seal arvelevõtmise) vahele võib jääda pikk ajavahemik. Keerdküsimuste kartoteegis leidub tüübi *Miks on venelased Afganistanis nii kaua?* [või: *Miks on ühed väed teisel maal nii kaua?*] Otsivad neid, kes appi kutsusid juures näiteks järgmi-

Tabel 2. Kogutud piltmõistatuste hulk kogumisaegade kaupa*

Kogumisaasta(d)	Kogutud tekstide hulk
1963	6
1964	1
1966	5
1968	8
1970	3
1975	17
1976	65
1978	39
1979	7
1980	9
1981	5
1982	4
1983	41
1984	17
1985	53
1986	14
1987	12
1988	155
1989	38
1990	52
1991	37
1992	5977
1993	25
1994	187
1995	96
1996	62

* Lisaks 2 piltmõistatust aastatest 1963–1964, 21 aastatest 1972–1973, 7 ajavahemikust 1975–1986, 71 aastatest 1988–1989 ja 5 aastatest 1989–1990.

ne Jüri Viikbergi 1980. aasta marginaalne üleskirjutus viitega RKM II 422, 598/9:

Miks punaarmee nii kaua Afganistanis? Otsivad neid, kes neid appi kutsusid.

(Aastal 1968 oli küsimus: Miks punaarmee nii kaua Tšehhoslovakkias? Vastus sama.)

Üleskirjutus sisaldab justkui kaht teksti ehk sama tüübi eri redaktsiooni. Andmebaasi sisestades ongi see üksus jagatud kahte kirjesse, ent kuna traditsiooniliselt on märgitud nii kartoteegis kui ka andmebaasides teksti üleskirjutamise formaalne aeg, on mõlema kirje dateeringuks saanud 1980:

Küsimus: *Miks punaarmee nii kaua Afganistanis?*

Vastus: *Otsivad neid, kes neid appi kutsusid.*

Arhiivi viide: *RKM II 422, 598/9*

Koguja: *J. Viikberg*

Koht: *Rap*

Dateering: *1980*

Märksõna: *Miks?*

Küsimus: *Aastal 1968 oli küsimus: Miks punaarmee nii kaua Tšehhoslovakkias?*

Vastus: *Vastus sama.* [Vt eelmine tekst: *Otsivad neid, kes neid appi kutsusid.*]

Arhiivi viide: *RKM II 422, 598/9*

Koguja: *J. Viikberg*

Koht: *Tt*

Dateering: *1980*

Märksõna: *Miks?*

Aasta 1980 on märgitud vaatamata koguja täpsele märkusele: *1968. aastal oli küsimus.* Teisisõnu, sisuüksuste tegeliku käibimise ja üleskirjutamisaja vahele jäävad puhuti käärid, mida andmebaas ei suuda kajastada. Selline puudus jääb paratamatuks, kuna andmeid konkreetsete teksti- või tüpoloogiliste üksuste tegeliku tarvita-

misaja kohta on nii vähe, et nende jaoks oli mõttetu eraldi välja teha. Küll aga on andmebaasi loomisel ka seda koguja teavet leviku aja kohta oluliseks peetud ja teksti küsimuseväljas kasutajale esitatud.

Selliseid erandeid kohtab süstematiseerija ikka ja jälle. Analoogisel põhjusel on lisatud näiteks lühendmõistatuste andmebaasi järgmise teksti juurde vastusevälja nurksulgudesse koguja kommentaar, millest selgub üleskirjutatud rahvaluulepala tegelik, 40 aastat varasemasse aega ulatuv levimise aeg.

Küsimus: *ENSV?*

Vastus: *Eestlased, nõudke Stalini verd!* [Mäletab pärast sõda kooliajast. Poisid kirjutasid pelta seinale.]

Arhiiviviide: *RKM II 453, 198 (2)*

Koguja: *A. Vissel*

Koht: *Nõo*

Dateering: *1992*

Märksõna: *Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik*

Atribuudi *Märksõna* eristamine sai alguse paberkartoteegi süstematiseerimis- ja tüpologiseerimisjärgus ning selle spetsiifika on mõistatuste perifeeria andmebaasides erinev, püüdes arvestada iga alaliigi iseärasusi. Märksõnade hulk on piiratud, mistõttu kasutaja ei saa seda omatahtsi otsingumootori välja sisestada, vaid ta teeb valiku rippmenüü (peamiselt alfabeetiliselt järjestatud) nimistust.

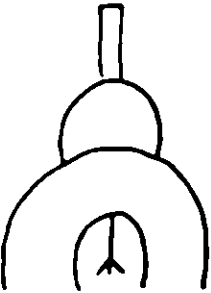
Piltmõistatuste märksõna tulenes teksti kahedimensioonilisusest (pildipool ja tekstipool) ning tarvidusest piltmõistatusi paberkartoteegis süstematiseerida. Vanasõnade ja päris mõistatuste eeskujul on ka ülejäänud mõistatuste perifeeria tüübid reastatud alfabeetiliselt. Et pilte pole võimalik reastada tähestikuliselt, tuli üleskirjutustest intuitsiooni järgi leida mingi sisuliselt salientne märksõna, mille järgi on tekst kartoteegist leitav. Kui graafilisel kujutisel haruharva verbaalne vastus puudub, on aluseks võetud pilt ja üleskirjutus on liigitatud pildi

Otsin vastuse kass järgi: Otsin märksõna <i>elevant</i> järgi: leitud: 23 kirjet	
PILT	ANDMED
	<p>Küsimus:</p> <p>Vastus: Kass</p> <p>Arhiivivide: RKM, KP 14, 134 (2)</p> <p>Koguja: V. Lillepool</p> <p>Koht: Lai; Haapsalu Sanat Internaatk, 6. kl</p> <p>Dateering: 1992</p> <p>Märksõna: elevant?</p>

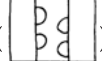
Joonis 5. Otsing piltmõistatuste andmebaasist, kui vastus on *kass* ja märksõna *elevant*.

tavapärase vastuse juurde. Pildid on liigitatud kujutiste sarnasuse alusel. Näiteks kasutaja saab vastussõna *kass* järgi kätte ka piltmõistatused, mis on leitavad märksõna *elevant* järgi (joonis 5 ja 6).

Märksõna *elevant* valik tuleneb sellest, et sellised stiliseeritud tagantvaates esitatud loomad on vastustes ülekaalukalt määratletud elevantidena, nt joonis 6 (*Elevant tagantpoolt*):

Otsin arhiivivite RKM II 445, 191 järgi: leitud: 3 kirjet	
PILT	ANDMED
	<p>Küsimus: Mis see on?</p> <p>Vastus: Elevant tagantpoolt</p> <p>Arhiivivide: RKM II 445, 191 (16)</p> <p>Koguja: M. Hiimäe</p> <p>Koht: Trm, Avinurme</p> <p>Dateering: 1991</p> <p>Märksõna: elevant</p>

Joonis 6. Tüüpiline piltmõistatus, mille vastus on *Elevant tagantpoolt* (RKM II 445, 191 (16)).

Piltmõistatustüübi *Karu ronib puu otsa* () kõige sagedasem vastus ja märksõna on *karu*. Kuigi samasuguse pildi vastuses võib figureerida ka mõni muu loom, nt kass või ahv, on need pildid ühendatud ikkagi märksõna *karu* alla.

Eespool joonisel 4 (lk 127) kujutatud kahe piltmõistatuse *Isakass teeb emakassile silma* (,) märksõna on *sääsk*. Tegu pole eksitusega. Et pildid – kassisilmad – sarnanevad märksõnaga *sääsk* tähistatud piltmõistatustega, mille tunnistajaks on nt tüüp *Sääsk näitab oma sõbratarile viimast töökohta* (), asuvad need tekstid pa-berkartoteegis *sääse*-märksõnaliste tekstide hulgas.

Liitsõnamängude andmebaasis moodustab märksõna liitsõnamängu vastuseks oleva liitnimisõna põhisõna. Niisiis on teksti *Milliseid pükse ei panda jalga? Argpükse* märksõna *püksid*. Sama märksõna kannavad kõik sõnamängud, mille vastuses esineb *pükse* sisaldav liitsõna. Nt *Milline püks ei kuiva? Vesipüks; Missugused püksid kasvavad nurmel? Kikkapüksid*.

Ka paberkartoteegis on liitsõnamängud järjestatud tähestikuliselt sellise märgendi järgi, alustades sõnaga *aas* (*Missugune aas ei kasvata rohtu? Ukseaas*) ja lõpetades sõnaga *ümbrik* (*Missugune ümbrik ei ole tehtud paberist? Portselannõude põletamiseks tarvilik saviümbrik*).

Keerdküsimuste puhul on märksõna valikul lähtunud materjali jagunemisest vormiliste tüüpikondade vahel, aluseks on võetud keerdküsimuste vormitunnus – algussõnad *Mis?, Kes?, Mida teha?* jne. Neist eraldi asetsevad selliste temaatiliste märksõnadega tähistatud rühmad nagu *elevandid, neegrid, hiinlased, tšuktšid, nõukogude miilits ja blondiinid*, mida pole mõistlik vormitunnuse – küsimuse alguse – järgi laiali paisata. Nt *Mis vahe on kommi ja apelsini vahel?* kuulub tüüpikonda *Mis vahe on?* ja ka märksõna on sama. *Miks*-alguliste keerdküsimuste märksõnaks on *Miks?* jne. Kui tegemist on mõne muu žanri ja keerdküsimuse piirjuhuga (nt keerdküsimuste hulgast võib leida ka küsi-

mus-vastusvormilisi anekdoote, nn Armeenia raadio nalju), kajastub see samuti märksõnalahtris, peale märksõna on sel juhul lisatud märkus paralleelžanri kohta, nt *Miks? Anekdoot*. Sama süsteemi järgi on korraldatud juba paberkartoteek.

Loomulikult võivad ühe keerdküsimustüübi variandid alata ka eri küsimusvormelitega. Nt tüübis *Miks ei saja kaks päeva järjest? Sest öö on vahel* leidub ka *kas*-algulisi tekste, nagu *Kas kaks päeva järjest võib sadada?* Olukord on lahendatud lihtsa aritmeetika toel: *Miks?*-algulised tekstid on ülekaalus, seega on tekstid märgistatud märksõnaga *Miks?*

Ent on ka juhte, kus süstematiseerija märksõnamäärangut võib pidada subjektiivseks ja vaieldavaks. Näiteks kaks eri tüüpi ja ka eri tüüpkonda kuuluvat teksti:

Kuidas läheb elu edasi, kui olümpia läbi? Eks karu ime käppa ja hüljes elab vanast rasvast (RKM II 421, 143).

Miks valiti olümpiamaskottideks karu ja hüljes? Sellepärast et peale mängu karu imeb käppa ja hüljes elab vanast rasvast (RKM II 421, 144).

Koostaja oletab, et kasutaja tahab neid kahte teksti leida üheskoos, seetõttu ei ole *Miks?*-algulist teksti *Kuidas?*-märksõnaliste juurde tõstatatud. Selliseid juhtumeid on vähe ja subjektiivsus on neil puhkudel paratamatu.

Lühendmõistatuste andmebaasis ja paberkartoteegis lähtuvad tüübid akronüümist ja on esitatud tähestikulises järjekorras. Rippmenüü listis on märksõnaks küsimuses esitatud akronüümid, ot-singutulemuste märksõnaväljas on ära toodud ka nende ametlikud tavatähendused. Kui nt teksti *AKSK?* folkloorne vastus on *Aids ka-bistab sinu kallimat*, siis märksõnaväljast leiab lisaks akronüümile ka ametliku tähenduse *AKSK – Armee Keskspordiklubi* (RKM, KP 36, 317 (7)). Folkloorset inspiratsiooni andnud lühendite ametlike tähenduste leidmiseks on vajadusel toetunud Martin Ollisaare *Väikesele lühendiraamatule* (Ollisaar 1980).

Valemmõistatuste andmebaasis märksõnaväli puudub – ainuüksi tekstide vähese hulga tõttu pole põhjust märksõnu eraldi välja tuua.

2.3. Tüpoloogilise taksonoomia kajastusi andmebaasides

Tekste ja kõiki passiandmeid (arhiiviviide, koguja, koht, kogumisaeg, märksõna) väljastav otsingumootor on küll kasutaja asendamatu abimees, kuid tema võimalused pole piiramatud.

Et arvutisse sisestati kõik mõistatuste perifeeria alaliigid juba tüpologiseeritult, sai justkui iseenesestmõistetavaks säilitada andmebaasis otsinguvõimalus tüübi järgi – kõigi andmebaaside esileheküljel asub link *Kõik tüübid*.

Mingite tunnuste alusel sarnastest, sisult ja vormilt kokkukuuluvatest variantidest moodustuvate kogumite ehk tüüpide arv erinevates andmebaasides on näidatud tabelis 1. Kui klikata tüübi linki, avaneb kaks horisontaalselt järjestatud freimi: ülemises tüüpide nimistu, igaüks esindatud oma tiitelteksti, selle juurde kuuluva arhiiviviite ning tüübi variantide arvuga, alumises klikitava tüübi materjal variandikirjete kaupa.

Praeguse lahenduse puuduseks on võib-olla see, et tüübisisesed redaktsioonid ehk ühe tüübi piires sarnaste sõnastusvormide kogumid ei ole kuidagiviisi märgendatud. Hoolikalt mingit tüüpi vaadeldes võib aga kasutaja ise aimata redaktsioonipiire.

Iga rahvaluuleliigi tüpologiseerimine on mõneti subjektiivne, nii tekivad ka mõistatuste kõigi perifeersete alaliikide puhul iseloomulikud probleemid.

Alljärgnevalt vaatleme andmebaasis kajastatud tüpologiseerimise üldpõhimõtteid.

Piltmõistatuste süstematiseerimisel tuli teha valik, kas lähtuda: a) varieeruvast küsimuspoolest või b) varieeruvast vastusest, nende samaaegne arvessevõtt polnud võimalik. Praegu joonistub andmebaasis redaktsioonilisus väga selgesti välja küsimust (*versus* pil-

ti) järgivas lõikes. Iga ühesuguselt läbijoonistatud pilt moodustab omaette redaktsiooni. Ühe ja sama pildi taha võivad koonduda väga erinevate vastusevariantidega talletused. Seetõttu on baasi kätke- tud piltmõistatuskirjete ja neid esindavate tegelikult väljajoonista- tud piltide arv erinev – viimaseid on oluliselt vähem. Ehkki küsi- mus ja vastus on omavahelises sõltuvuses/järgnevuses, on kõigis andmebaasides tüpoloogilise liigendamise aluseks võetud küsimu- se struktuur. Annikki Kaivola-Bregenhøj arvates vastab selline lä- henemine nende mõistatuseuurijate (nt Robert Petch) käsitustele, kes jagavad mõistatuse struktuuralselt kaheks – küsimuseks ja vas- tuseks – ning vaatlevad neid eraldiseisvate vormielementidena (Kai- vola-Bregenhøj 2001: 39).

Vaatleme lähemalt suurimat ja levinumat, 710 tekstivariandiga piltmõistatustüüpi *Karu ronib puu otsa*. Selles tüübis on realselt välja joonistatud (üksteisest identifitseeritavaid) pilte ehk redakt- sioone kokku 307.

Redaktsioonideks koondub näiteks pildi alla 56 kirjet, pildi alla võime mahutada 84 identsete piltidega varianti, alla ühe va- riandi, alla kaks varianti jne.

Alati pole kerge otsustada, kuidas toimida piiripealsete juhtumi- tega, kus kaht pilti ei saa enam käsitada tüübisest redaktsioonide, vaid pigem iseseisvate tüüpidena.

Kui kasutaja vaatab arvutist nt sedasama tüüpi *Karu ronib puu otsa*, tekib viimaste tekstide puhul küsimus, kas need on juba uued tüübid või veel sellesama tüübi redaktsioonid. Uurides lähemalt ka naabertüüpe (*Karud ronivad puu otsa* (üks variant), *Karupo- jad puu otsas* (kaks varianti) ja *Karu tassib mesipuud* (üks va- riant)), võib kerkida küsimus, et vahest võiks neist kõigist formee- rida megatüübi *Karu ronib puu otsa*, kus praegused omaette tüübid jääksid redaktsioonide staatusse. Niisuguste probleemolukordade la- hendamisel on andmebaasi koostaja lähtunud intuitsioonist.

Keerdküsimuste klassifitseerimisel on lähtutud kahest aspektist: sisust, mis määrab tüübi, ja küsimuse vormist, mis määrab tüüpkonna (vt Voolaid 1998: 81), ja otsingumootori atribuudist *Märksõna*. Lehekülg *Kõik tüübid* annab võimaluse näha sisult ja geneetiliselt kokkukuuluvate variantide kogumeid, mille tekstid vormitunnuse – küsimuse algusvormeli – järgi võivad hajuda ka eri tüüpkondadesse.

Folklooriainete arhiivilisel korraldamisel (sh andmebaasides) on paratamatu järgida teatud kindlaks kujunenud tavasid ja (tihti üsna formaalseid) kriteeriume, kuigi folkloor oma elavas käibes ei hooli neist. Rahvaluule elavas kasutuses pole esitamise vaatenurgast vähimatki tähtsust järgmistel uurijatöö aspektidel.

1. Samasisulised keerdküsimused ei pruugi alata ühe tüübi piires ühe ja sama küsisõnaga, sellistel puhkudel hoiab tüüpi koos esmajoones sisu. Tüüpkond on määratud tinglikult kõige sagedasema küsisõna järgi. Selline probleem kerkib esile nt alljärgnevates tekstides.

Mis on ühist mehel ja rotil? Mõlemad otsivad auku (RKM, KP 13, 410 (13)) ~ *Miks sarnaneb mees rotiga? Mõlemad otsivad auku* (RKM, KP 2, 451 (3)).

Miks lest on lapik? Sest ta magas vaalaga (RKM, KP 33, 322 (1)) ~ *Mis ajast on lest lame? Sellest ajast, kui ta vaalaga magas* (RKM, KP 43, 255 (35)) ~ *Kui pikka aega on olnud lestakala lapergune? Sellest ajast, kui magas vaalaga* (RKM II 445, 377 (55)).

Miks mustad lambad söövad rohkem kui valged lambad? Sest musti lambaid on rohkem kui valgeid (RKM, KP 44, 261/2 (7)) ~ *Missugused lambad söövad rohkem, kas mustad või valged? Valged söövad rohkem, sest neid on rohkem* (RKM II 294, 434/5 (1)) ~ *Kumba värvi lambad söövad rohkem rohtu? Valged, sest neid on rohkem* (RKM, KP 44, 368 (10)).

Kuidas värvida mune? Pintsliga, kui kõdi ei karda (RKM II 362, 379 (93)) ~ *Kas mune võib värvida? Võib küll, kui kõdi ei karda* (RKM II 327, 208 (4)) ~ *Millega värvitakse mune? Pintsliga, kui nad kõdi ei karda* (RKM, KP 44, 315 (12)).

2. Mõistatusžanri kuuluv tüpoloogiline üksus võib vormi poolest võnkuda keerdküsimuse ja tavamõistatuse vahel:

Mis on punane, 12 cm pikk, mõnel seisab, teisel ei seisa? 10-rublane (RKM II 377, 138 (54)).

Samas tüübis on palju tekste, mis on vormilt pigem mingi objekti kirjeldused kui tavamõistatused:

Punane, 12 cm pikk, mõnel on, mõnel pole? 10-rublane (RKM II 388, 229 (15)).

Ka sellise probleemi korral on oluline kõigepealt tüüp koos hoida.

3. Küsimus ja vastus võivad vahetada kohad ja kui tüpologiseerimisreegleid rangelt järgida, tekivad nii tõepoolest eri tüübid, näiteks:

Mis on kusi? Mis ta mujal on, see on iseasi, aga meil on ta ainus asi, mis ei ole sitt (RKM II 427, 224 (X)).

Ja vastupidises asetuses:

Mis meil kaubanduses veel sitt ei ole? Kusi (RKM II 425, 610); *Mis on kool? Vabatahtlik vangla* (RKM II 377, 112 (44)) ja vastupidises asetuses: *Mis on vabatahtlik vangla? Kool* (RKM, KP 44, 312 (9)); *Mis on kvaliteedimärk? Ilma peata venelane* (RKM II 458, 359 (4)) ja vastupidises asetuses: *Mis see on: käed-jalad laiali, pead otsas ei ole? Kvaliteedimärk* (RKM II 420, 441/2).

4. Esitussituatsioonis on iseloomulik küsimuste järjestamine sarjaks või jadaks, mille puhul küsimused esitatakse kindlas järjekorras, kuid loomulikult ei ole välistatud nende esinemine omaette. Neist sarjadest ilmneb, et küsimusteksti järgmistes lülides eeldatakse, et on justkui käima lükatud eriline sündmustik ja vastused lähtuvad eelmistes lülides tekkinud situatsioonidest. Või siis toimub see üheainsa lüli piires, näiteks tuues sisse viiteid vastajale tundmatust minevikust. Selliseid kontinuatiivses suhtes esinevaid küsimuste jadasid on mõistlik ka arhiivis koos hoida ning sellisel juhul võivad tüü-

bis ühe tekstivariandi moodustada korraga mitu küsimust ja vastust. Kui tähistame kolmest küsimusest koosneva jada eri küsimused tähtedega *A, B, C*, siis jada ühe küsimuse piires kujunevate variatsioonide tähisteks on *A1, A2, A3 ...; B1, B2, B3 ...* ja *C1, C2, C3 ...* Vastavalt jadale moodustuvad kombinatsioonid, milles tüübipea on kõige täiuslikum, käesoleval juhul siis kolmest komponendist (*A+B+C*) koosnevad jaded:

A. Lamab voodi all ja algab p-tähega, mis see on? Harilikult arvatakse, et pott, aga õige on: paar saapaid. Siis küsitakse edasi: B. Lamab voodi all ja algab t-tähega, mis see on? Arvatakse, et tuhvel, aga õige on: teine paar saapaid. Edasi küsitakse: C. Lamab voodi all ja algab k-tähega, mis see on? Kõik arvavad, et kolmas paar saapaid, aga on kalossid (RKM II 300, 334 (2)).

A. Mitme liigutusega saab panna elevanti külmkappi? – Kolmega: üks lahti, elevant sisse, üks kinni. B. Mitme liigutusega saab kaelkirjaku panna külmkappi? – Neljaga: üks lahti, elevant välja, kaelkirjak sisse, üks kinni. C. Kes võidab võidujooksu, elevant või kaelkirjak? – Elevant, sest kaelkirjak on alles külmkapis (RKM, KP 34, 622 (8–10)).

Kahest komponendist (*A+B*) koosnevad jaded:

A. Mis on kollane ja roomab? – Hiinlane otsib miini. B. Mis on kollane ja lendab? – Hiinlane leidis miini (RKM, KP 5, 479 (4–5)).

A. Mis on suur sinine ja väike must? – Neeger ujub ookeanis. B. Mis on suur sinine? – Neeger sukeldus (RKM, KP 34, 391 (2–3)).

A. Mõista, mõista, mis see on? 32 hammast ja 2 muna? – Mees. B. Aga 2 hammast ja 32 muna? – Ei tea. – Poliitbüroo (selles on 16 liiget) (RKM II 422, 267).

Andmebaasis asub niisugustel puhkudel keerdküsimuseahela esimene küsimus küsimuseväljas, vastus ja iga järgnev küsimus-vastus vastuseväljas. See on tegelikult andmebaasi Achilleuse kand, sest kasutajal pole võimalik genereerida otsingumootori küsimuseväljast jadade küsimusi rohkem kui vaid esimese küsimuseteksti piires.

Kokkuvõtteks

2001. aasta sügisel alanud projekti *Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine* väljundiks on mõistatuste klassikalisest ainesest väljapoole jäävate mõistatuste perifeeria allžanride veebiandmebaasid. Piltmõistatuste, keerdküsimuste, (liit)sõnamängude, lühendmõistatuste ja valemõistatuste andmebaasid on digitaalsed koopiad peamiselt Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalistes kogudes leiduvate piltmõistatuste põhjal koostatud paberkartoteegist. Lisaks arhiiviainele sisaldavad andmebaasid erinevates trükistes ilmunud ja vähesel määral ka nn digitaalselt sündinud materjali (nt Postimehe võrguväljaande huumorileheküljel toodud piltmõistatused).

Andmebaasid on täisandmetega infosüsteemsed dokumentide kogumid, mis on mõeldud nii folkloristidele kui ka laiemale huviliste ringile, sh kooliõpilastele, kes on tänapäeval materjali elavas kasutuses hoidjad, ja õpetajatele.⁸

Igasugusel digitaalsel infol on positiivseid ja negatiivseid omadusi. Ühelt poolt iseloomustab seda dünaamilisus ja liikuvus – seda on lihtne luua, muuta, asendada ja täiendada. Ka mõistatuste perifeeria ainese digiteerimine on pooleli ega lõpe seni, kuni elavas esituses jätkub mõistatuste eri alaliikidesse kuuluvat folkloori. Seega tähistab käesolev kirjutus vahefinišit. Andmebaaside jaoks väljatöötatud ühtne struktuur ja tehniline teostus võimaldavad baaside haldajal nende sisu pidevalt täiendada uue materjaliga, mistõttu nii tekstide üldhulk kui ka tüüpide arv võivad andmebaasidesse materjali lisandudes pidevalt muutuda ja ainekogu kohta käesolevas esitatud arvparameetrid ei ole seetõttu lõplikud. Ent digitaalsed andmebaasid sõltuvad ka kiiresti vananevast tehnoloogiast, mille tulevikku ei oska tänapäeval keegi ette aimata.

Väga pikka aega kogutud mahukas aines (varaseim keerdküsimus pärineb 1720. aastatest) annab konkreetse folkloorižanri kohta hea läbilõike, loodud tekstikorpuseid iseloomustab filoloogiline ja

tekstikeskne suunavõtt. Puudusena võib nimetada, et paberkartoteeki koostades ja süstematiseerides on palad folkloori seisukohalt väga olulisest esituskontekstist isoleeritud, tekstide elavale esitusele pöörati tekstikeskse kogumisspetsiifika tõttu üldse vähe tähelepanu. Nii ei saa kasutaja, keda huvitab tekstide esituskontekst, andmebaasist kuigi palju abi. Tulevikus vajaksid baasid kontekstilise teabe tarvis lisaveergu uurijate selgitustega, sest varasem materjal vajaks paljudel juhtudel uurijate selgitusi. Keerdküsimuste andmebaasi nõukogudeaegsed naljaküsimused võivad jääda arusaamatuks tänapäeva lastele ja noortele, kes ei tunne tollast sotsiaalset, poliitilist ega kultuurilist tausta. Sel juhul oleks lisatava kommentaariveeru eesmärk tagada teksti mõistmine kasutajale, kel puudub teadmine eri ajastutest. Folkloor muutub koos eluga, mistõttu inimene vajab mõnigi kord oma kasutusväljast kõrvale jäävast pärimusest aru saamiseks teadlaste selgitusi.

Artikli läbivad märksõnad – ühelt poolt pika aja vältel kogutud mitmetahuline arhiivimaterjal, teisalt selle materjali põhjal rajatud andmebaasid – peaksid ideaalis kajastama vaatlusaluste nähtuste üldisemat kultuuridünaamikat. Soome folkloristi Lauri Harvilahti sõnul eeldab kultuuridünaamika selles mõtestuses folklooriarhiivilt võimet reageerida uutele sotsiokultuurilistele protsessidele ja väljakutsetele (Harvilahti 2004). Tänapäeva infotehnoloogia areng toetab vaimse pärandi kogumist, talletamist ja uurimist. Mõistatuste perifeeria andmebaaside lähtematerjal on saadud pärimusekandjalt ja läheb andmebaaside kaudu pärimuskandjale interneti teel tagasi, kujunedes laias laastus vanade ja uute kultuuripiltide kokkupuutepunktiks. Niisuguste internetiandmebaaside olemasolul on ootuspärane, et neid hakatakse kasutama tänapäeva meedias vm kultuurikontekstis uudsetel, võib-olla ettearvamatutel viisidel (nt piltmõistatuste andmebaasi materjali kasutatakse ajalehe Postimees *on-line*-väljaandes, mida lugeja saab kommenteerida, mõistatuste sisumotiive realiseeritakse arvutimängu vormis) ja nii tekivadki folkloristika uurimisobjektid.

Kommentaariid

- ¹ Kirjutise aluseks on 7. juunil 2005 Tartu Ülikooli eesti võrdleva rahvaluule õppetooli juures kaitstud magistritöö *Eesti mõistatuste perifeerne aines: Elektroonilised andmebaasid internetis* 3. peatükk. Autori varasemaid piltmõistatuste andmebaasi teemalisi kirjutisi vt Voolaid 2002, 2003. Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandid nr 5117 toetusel.
- ² Vt nt Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna koduleheküljel <http://www.folklore.ee/dl/fo/valitoo/> asuvad interaktiivsed küsitluskavad, millele vabatahtlikud kaastöölised saavad vastata sealsamas kodulehel ja kohe ka vastused elektrooniliselt ära saata. Peale selle on folkloristid leidnud võimaluse jälgida ning jäädvustada suhtlustubades ja portaalides kasutajate ja kommenteerijate poolt spontaanselt kirjutatud.
- ³ Swedish Space Corporation (SSC) pani peaaegu üheaegselt 1992. aasta märtsis-aprillis satelliidid aldrakud üles nii Tallinna kui ka Tartu Tähetorni ning asjasse pühendatud teadlased pääsesid virtuaalmaailma. Eesti geneetikutel ja molekulaarbioloogidel oli vaja juurdepääsu suurtele geenandmebaasidele ja välismaal asuvatele võimsatele arvutitele, mis tegid molekulaarbioloogilisi arvutusi (Niitra 2002: 8). Eesti Teaduse ja Hariduse Andmesidevõrgu EENeti kodulehekülje andmetel käivitus esimene TCP/IP-ühendus Eesti ja muu maailma vahel 26. märtsil 1992, kui Teaduste Akadeemia Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudi (KBFI) ja Rootsi Kuningliku Tehnikaülikooli (KTH) vahel pandi tööle 64 kbit/s satelliidiühendus. Mais käivitus Küberneetika Instituudi maakanal 19,2 kbit/s Helsingisse. 3. juunil registreeriti KBFI .ee ülemdomeen, Eestist sai ametlikult interneti liige. 15. juulil käivitus .ee primaarne nimeserver (<http://www.eenet.ee/EENet/ajalugu.html>).
- ⁴ Olem, objekt (*entity*) – infosüsteemiga kirjeldatava süsteemi või valdkonna konkreetne või abstraktne komponent, kontseptuaalmudeli põhielement (<http://www.vallaste.ee/index.htm?Type=UserId&otsing=2362>). Mõistatuste perifeeria andmebaaside olemid moodustuvad vastavatest mõistatuste perifeersetest alaliikidest. Käesoleval juhul on olemid seega nt keerdküsimused, liitsõnamängud, piltmõistatused, valemimõistatused.
- ⁵ Võrgustik võimaldab koostööpartneritel arutada kultuuri- ja teaduspärandi digiteerimisega seotud tegevusi, vahetada informatsiooni, teha koostööd digiteerimisalase informatsiooni levitamisel, luua ühine Euroopa platvorm ning töötada välja arendussoovitused ja juhised kultuuripärandi digiteerimise, metaandmete, pikaajalise säilitamise ja kättesaadavaks tegemise kohta; koostöövõrguga liitus 2003. aasta detsembris ka Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium.
- ⁶ Koorik on interpreteeriv keel. Kooriku skript on tekstifail, millesse on kirjutatud üksteise järel programminimed või kooriku sisekäsud.
- ⁷ Atribuut on nimeline olemi rekvisiit, kasutaja muudetav faili, programmi või liideseobjekti omadus. Infotehnoloogias on atribuut programmi mingi komponendi muudetav omadus, millele saab anda erinevaid väärtusi. Andmebaasihaldurites (DBMS – *Database Management System*) võib atribuut kirjeldada andmebaasi komponenti nagu

tabel või väli ning sõna *atribuut* võib kasutada kui sõna *väli* sünonüümi (Vallaste 2000–2006), nagu on toimitud käesoleval juhul.

⁸ Kõnealused andmebaasid on juba leidnud tegelikkus rakendust kõrgkooli õppetöös, nt Tartu Ülikooli rahvaluule õppetooli juures Tiiu Jaago kureeritava WebCT-kursuse *Eesti rahvaluule* (FLKN.01.080) peatükis “Lühivormid. Allikad ja uurimine”. Piltmõistatuste andmebaasi materjali põhjal on koostatud ka esmajoones alg- ja põhikooliõpilastele mõeldud slaidiettekanne “Piltmõistatuste õpituba”.

Arhiiviallikad

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

KM EKLA, ÕES = Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi laekunud
Õpetatud Eesti Seltsi materjalid

RKM = Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd
Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (peamiselt
alates 1945. aastast)

RKM KP = Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd
Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu koolipäri-
muse kogu

Andmebaasid

Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre (koost). *Justkui: Kõne-
käändude ja fraseologismide andmebaas* (<http://www.folklore.ee/justkui> –
21. aprill 2006).

Krikmann, Arvo (koost). *Kõnekäänud ja fraseologismid* ([http://www.folklore.ee/
rl/date/robotid/leht3.html](http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht3.html) – 21. aprill 2006).

Kõiva, Mare (koost). *LEPP; Lõuna-Eesti pärimuse portaal* ([http://www.folklore.ee/
lepp](http://www.folklore.ee/lepp) – 21. aprill 2006).

Kõiva, Mare & Kalda, Mare (koost). *Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite
andmebaas* (<http://www.folklore.ee/rehepapp> – 29. mai 2006).

Laineste, Liisi (koost). *Netihuumor* (<http://www.folklore.ee/~liisi/raamid.html> –
21. aprill 2006).

Lintrop, Aado (koost). *Maailm, taevas ja taevakehad* ([http://www.folklore.ee/
~aado/maailm/](http://www.folklore.ee/~aado/maailm/) – 21. aprill 2006).

Vesik, Liisa & Kõiva, Mare (koost). *Berta: Eesti rahvakalendri tähtpäevade and-
mebaas* (<http://www.folklore.ee/Berta> – 21. aprill 2006).

Kirjandus

- Akadeemiliste andmeside areng Eestis. *Eesti Teaduse ja Hariduse Andmesidevõrk EENet* (<http://www.eenet.ee/EENet/ajalugu.html> – 21. aprill 2006).
- Eesti rahvaluule* (<http://haldjas.folklore.ee> & <http://www.folklore.ee> – 21. aprill 2006).
- Eesti Rahvaluule Arhiiv* (<http://www.folklore.ee/rl/era/ava.htm> – 21. aprill 2006).
- EM 2001–2002 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret (koost). *Eesti mõistatused = Aenigmata Estonica I–II. Monumenta Estoniae antiquae IV*. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Folklore: An Electronic Journal of Folklore* (<http://www.folklore.ee/folklore> – 21. aprill 2006).
- Grünfeldt, Peeter 1898 & 1904. *Kunst wiisakas olla ehk Nõuuandja elu mitmesugustel teedel*. Tallinn: G. Pihlakas.
- Harvilahti, Lauri 2004. *Opening words: Folklore Archives and Cultural Dynamics* (<http://www.finlit.fi/english/kra/facd-seminar.htm> – 21. aprill 2006).
- IT terminid* (<http://ee.www.ee/ITterminid> – 5. detsember 2004, praegu link ei avane).
- Jannsen, Johann Voldemar 1857. *Kues Sannumetoja aastal 1857, ehk, uut ja wanna ma-rahwa rõmuks ja õppetuseks* [Kuues Sõnumitooja aastal 1857, ehk, uut ja vana maa-rahva rõõmuks ja õpetuseks]. Tartu: H. Laakmann.
- Järv, Risto 2002. “Ehe” ja “ehitud”: Mõnest autentsusprobleemist 19. sajandi muinasjutukirjapanekutes. Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused = Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 157–180.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2001. *Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre*. Studia Fennica. Folkloristica 10. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kõiva, Mare 1997. Rahvausundi ja -juttude uurimise tööühm 1990–1996. Viikberg, Jüri (toim). *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 93–121.
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse 1: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laak, Marin 2004. Eesti kirjandusloo traditsioonist ja võrgukeskkonnast: ERNI kui mudel. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 721–735.

- Laugaste, Eduard 1975. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- Minerva: *MINisterial NETwoRk for Valorising Activities in digitisation* 2005 (<http://www.minervaeurope.org/structure/workinggroups/userneeds/documents/cwqp-ee.htm> – 2. jaanuar 2006).
- Mäetagused: Hüperajakiri* (<http://www.folklore.ee/tagused> – 21. aprill 2006).
- Mäkelä, Tapio 2001. Digitaalpalavik: mälukunst, *interface*, metafoorid ja representatsiooni uued žanrid. *Kunst.ee* 4, lk 51–55.
- Niitra, Nils 2002. Eesti internet sai sellel nädalal kümneaastaseks. *Postimees* 97, 26. aprill, lk 8.
- Ollisaar, Martin 1980. *Väike lühendiraamat*. Tallinn: Valgus.
- Postimehe naljakülg* 2005 (<http://www.nali.postimees.ee/020305/naljakulg.php?SECT=piltmoistuats> – 2. jaanuar 2006).
- Rommel, Mari-Ann 2002. Kohapärimuse digitaliseerimine Eesti Rahvaluule Arhiivis. Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused = Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 20. *Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 115–132.
- TNS Emor Meediauuringud 2003 (<http://www.emor.ee/arhiiv.html?id=1139> – 21. aprill 2006).
- TNS Emor Meediauuringud 2006 (<http://www.emor.ee/arhiiv.html?id=1552> – 8. juuni 2006).
- Tuisk, Astrid 1996. *Neeger päevitab: Maa ilma rahvad eesti laste naljades*. Tallinn: Koolibri.
- Vallaste, Heikki 2000–2006. *e-teatmik: Inglisekeelsete info- ja sidetehnoloogia terminite seletav sõnaraamat* (<http://www.vallaste.ee> – 21. aprill 2006).
- Voolaid, Piret 1998. Keerdküsimusest nii ja teisiti. *Mäetagused: Hüperajakiri* 7, lk 70–97 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr7/piret.htm> – 21. aprill 2006).
- Voolaid, Piret 2002. Traditsioonid ja improvisatsioon eesti piltmõistatustes: Elektrooniline andmebaas <http://www.folklore.ee/Reebus>. Hiimäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused = Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 141–156.
- Voolaid, Piret 2003. Constructing Digital Databases of the Periphery of Estonian Riddles: Database Estonian Droodles. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore* 25, lk 87–92 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol25/droodles.pdf> – 5. juuni 2006).

- Västrik, Ergo-Hart 2000. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Oras, Janika & Västrik, Ergo-Hart (koost & toim). *Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat* 17. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 162–174.
- Õim, Katre 2003. *Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast*. Reetor 2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Eve Annuk

UURIJA ROLLIST JA EETIKAST BIOGRAAFILISE UURIMISE KONTEKSTIS ILMI KOLLA KIRJAVAHETUSTE NÄITEL

Teesid: Biograafia uurimine – biograafika – on viimastel aastatel eristunud omaette interdistsiplinaarseks valdkonnaks. Biograafia on keerukas tekstuaalne konstruktsioon, kus lisaks biograafi panusele mängivad kaasa ka tekstuaalsed vahendid ja narratiivi loogika. Artiklis käsitletaksegi biograafia uurimise problemaatikat luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) kirjavahetuste näitel. Keskendutakse küsimustele, kuidas adekvaatne on biograafilise esitusviisi biograafia subjekti suhtes ning milline on uurija roll selles protsessis. Analüüsitakse ka kirjade kasutamisega seotud probleeme nõukogude perioodi uurimise kontekstis.

Märksõnad: biograafia, eetika, kirjavahetused, kultuuriajalugu

Biograafia uurimine – biograafika – on viimase paarikümne aasta jooksul eristunud omaette interdistsiplinaarseks valdkonnaks, mis on toonud esile uudseid küsimuseasetusi ja vaatepunkte. Biograafia on muutunud oluliseks näiteks ajalookirjutuse kontekstis, mis on suunanud tähelepanu kultuuriajaloole ning selle kaudu ka individuaalsele ja unikaalsele, tuues ajalukku tagasi inimesed (Lässig 2004: 147).

Biograafilise uurimise puhul on hakatud tähelepanu pöörama ka biograafia uurija – biograafi – rollile, mis on keskne nii uurimisküsimuste püstitamisel, vaatenurga ja käsitusviisi leidmisel, biograafilise narratiivi konstrueerimisel kui paljudes muudes aspektides (Backscheider 2001; Benton 2005; Bourdieu 2003; Donaldson & Read & Walter 1992; Epstein 1991; Homberger & Charmley 1988; Stanley 1992). Biograafia kui narratiiv, mida varem on peetud biograafia subjekti – teise inimese elu – objektiivseks kirjelduseks, on osutunud keerukaks tekstuaalseks konstruktsiooniks, kus lisaks biograafi pa-

nusele mängivad kaasa ka tekstuaalsed vahendid ja narratiivi loogika.

Biograafi rolli faktide valija ja interpreteerijana ei saa alahinnata: just biograaf on see, kes faktide selekteerimise kaudu loob kujutuse teise inimese elust, mida traditsiooniliselt on mõistetud kui “tõde” selle inimese kohta. Biograafia kui narratiiv on “petlik kõrvalepõige”: autor paneb kokku meelevaldse detailide valiku selles raamistikus, mida nimetatakse “eluks”, ning seda valikut võib lõpmatuseni varieerida, et see sobiks kokku autori eelarvamustega, või kui valik on tehtud, lõputult ümber paigutada ühe või teise väite kinnituseks. Lugejale on ainsaks garantiiks selle faktide valiku ja paigutuse kohta (et see vastab enam-vähem reaalsusele ega ole propaganda) biograafi vilumus ja ausus.

Ent hoolimata vilumuse ja aususe määrast on lõplik biograafia ikkagi kunstlik ja teatud määral võlts looming, mis esitab eksitavat muljet korrast ja koherentsusest. Biograafia saab eksisteerida ainult kaadrite reana, mis üritab antud ajahetkel külmutada sündmuste kulgu kujundavaid sisemisi ja väliseid jõude. Ja samal ajal on need jõud ise pidevas muutumises, hoolimata sellest, kui kohusetundlikult üritatakse neid kinni püüda ja taastoota, ning selle püüdel on mõned hetked hiljem sama vähe kehtivust kui fotol tuulest liikvele puhutud pilvedest või mägiõjel, mida murravad keeristeks kaljud ja veevirrad. Biograafi töö on staatiline, inimese olemus on liikuv ja püsimatu, esimene ei saa kunagi hõlmata teist tervikuna (Ziegler 1992: 229–230).

Biograafi rolli nähtavamaks muutmine on tähendanud uudseid küsimuseasetusi biograafika valdkonnas ja toonud esile ka sellega seonduvad eetilised probleemid, nagu eespool mainitud ausus allikmaterjalide ja uuritava inimese suhtes. Eetilised küsimused võivad seostuda ka uurija enda isikuga või tuleneda käsitletavast perioodist, selle vahetust lähedusest kaasajale, mis muudab mitmete allikmaterjalide kasutamise problemaatiliseks. Näiteks nõukogude aja uurimise kontekstis võib avalikku sfääri puudutavate dokumentide kasutamine näida suhteliselt probleemivabana, ent isikliku sfääriga seotu,

nagu isiklikud kirjavahetused, kasutamine võib tekitada küsimusi, millele ei ole lihtne vastust leida.

Kirjad ja kirjavahetused ongi olulisteks allikateks biograafia uurimisel. Kuigi Eestis on kirju palju kasutatud ajaloo- ja kultuuriuuri-
mise allikatena ning neid on ka publitseeritud nii ajakirjanduses kui eraldi raamatutena (nt Koidula 1926; Kreutzwald 1953–1979; Liiv 2000; Tepandi 2005; Under & Tuglas 2006), ei ole neid peaaegu üldse uuritud teoreetilisemast aspektist, keskendudes kirjadele kui tekstitüübile või žanrile.¹ Tähelepanu pole pööratud ka eetilistele probleemidele, mis seostuvad kirjade kasutamisega, eriti nõukogude aja uurimise kontekstis, kus uurija võib seista silmitsi keerukate eetiliste küsimustega, mis mõjutavad nii uurimisobjekti valikut, teemapüstistust kui materjali analüüsi ja uurimistulemust, aga ka uurija enda positsiooni ja suhet uuritavasse.

Ometi on biograafiline uurimine mõeldamatu ilma eetilise raamistikuta, mis peaks panema paika lubatu ja lubamatu piirid. Impulsiitne, uurimistöö praktikast johtuv n-ö praktiline eetika on ilmselt olemas igal uurijal, keerukam on luua selle põhjal üldistavaid käsitlusi. Alljärgnevas püüangi konkreetse näite varal esile tuua probleeme, millega puutusin kokku uurimistööd tehes ja mis on tegelikult laiemal kandepinnal, iseloomustades biograafilise uurimise võlu ja valu. Kuna selline küsimuseasetus puudutab samavõrra nii uurimisobjekti kui uurijat ennast, viimast ilmselt rohkemgi, on artikli rõhuasetus uurija vaatepunktis.

Biograafia ja selle uurimisega seotud eetilised probleemid seostuvad kahe peamise valdkonnaga. Esiteks on oluline pöörata tähelepanu representatsiooni probleemidele: kas biograafiline esitusviis on adekvaatne biograafia subjekti suhtes? Kuidas on võimalik tunda ja kujutada teist inimest? Teine probleemidering seostub privaatsusega, sellega, kuivõrd on meil õigus kujutada teist inimest ja rikkuda selle kaudu tema privaatsust (Jolly 2001: 308).

Ühelt poolt eksisteerib arusaam, et isiklik, privaatne ei kuulu kõrvalistele isikutele, teisalt on arhiiv kui mäluinstitutsioon, kus säilitatakse kirju, dokumente ja teisi käsikirjalisi allikaid, avalik asutus ja selles asuvad materjalid kõigile kättesaadavad, arvestades muidugi seadusi ja nende alusel arhivaalidele seatud juurdepääsupiiranguid. Samas pole seaduste abil võimalik kõike reguleerida ja nii on otsustav osa uurijal, kes nende materjalidega kokku puutub. Kui hakkasin tegelema luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) pärandi uurimisega, kaanes sellega ka teadmine, et ta kirjavahetusi kasutades liigun selgelt määratlemata valdkonnas, kus pean ise endale teejuhiks olema, sest iga konkreetne juhtum on samas eriline, nõudes individuaalset lähenemist ja konkreetse kontekstiga arvestamist. Viimane tähendab mitte ainult allikmaterjalidega seotud ajastusta silmas pidamist, vaid ka uurijaga seotud konteksti arvestamist, st tänapäevast vaatenurgade mõju probleemipüstitusele ja vaatenurgale Ilmi Kolla kirjad, mida säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA f 220), on pärit lähiminevikust, 1940. aastate lõpust ja 1950. aastate algusest. Ilmi Kolla viimane ärasaatmata kiri kannab kuupäeva 6. detsember 1954 ja on kirjutatud Tallinnas Kivimäe haiglas kaksteist päeva enne autori surma. Lisaks leidub kogus ka Ilmi Kolla ema kirju ja I. Kolla adressaatide (sõbratarid, tuttavad, ajakirjade toimetused jms) kirju. Mitmel juhul on säilinud terviklikud kirjavahetused (emaga, sõbrataridega), mis loovad mitmekülgsema ettekujutuse poetessi suhtevõrgustikust ja keskkonnast, milles ta liikus.

Kirjad heidavad valgust I. Kolla elu ja loomingu erinevatele külgedele ning võimaldavad näha üksikisikut, tema rolle ja valikuid ajastu kontekstis ning ajastut läbi üksikisiku, mikrotasandil. Et Ilmi Kolla hakkas juba varakult (alaealisena) elama iseseisvat elu vanematest lahus, tähendas see ka vajadust teenida raha enda ülalpidamiseks. Luuletuste avaldamine oli talle praktiliselt ainsaks rahateenimise võimaluseks, seda enam, et nõukogude ühiskonna suured honorarid olid

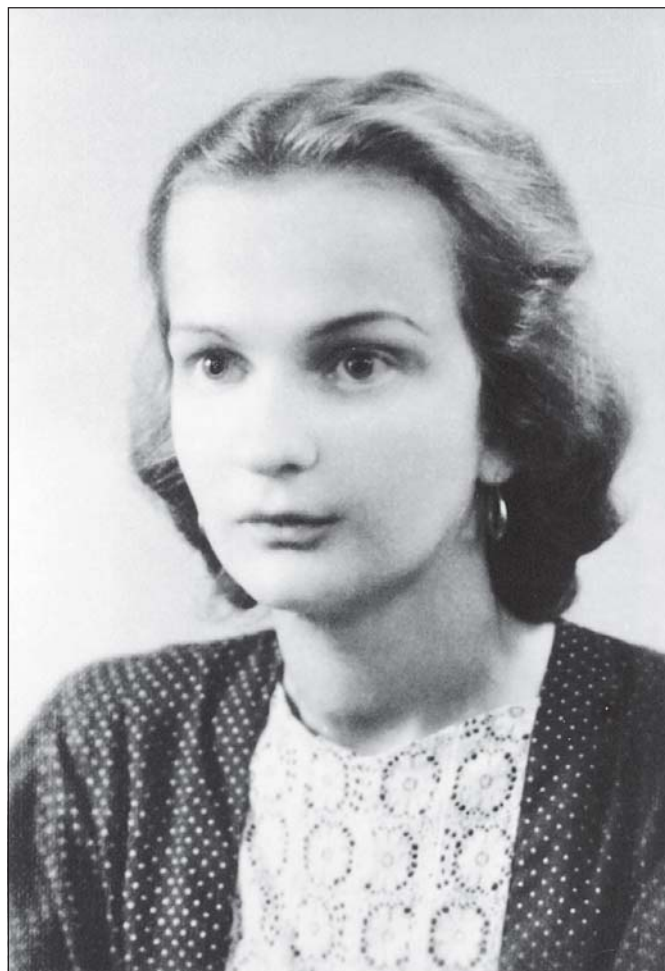

Foto 1. Ilmi Kolla (EKLA fotokogu A-37:5378).

kirjutamisel tugevaks stiimuliks – see oli positiivne boonus ideoloogiliselt konformistlikele autoritele. Nii kirjutaski I. Kolla erinevaid luuletusi: avaldamiseks ja rahateenimiseks mõeldud, sotsialistliku realismi esteetikast kantud tekste ning teisi, mis olid kirjutatud iseendale ja toetusid teistsugusele esteetilisele arusaamale. Seega kasutas ta teadlikult erinevaid diskursiivseid võimalusi.

Ilmi Kolla põdes tuberkuloosi. Haigus avastati siis, kui ta oli alles 15-aastane, ning seetõttu veetis suure osa oma elust haiglates ja sanatooriumides. Kirjad valgustavad seetõttu üsna detailselt ka nõukogude sanatooriumielu ja ajastumaseid meditsiinilisi ravipraktikaid, olles seega rikkalikuks kultuuri- ja meditsiiniajaloo allikaks. Näiteks kirjeldab I. Kolla oma kirjades detailselt tuberkuloosi kui haigust ning sanatooriumide ja haiglate karmi reaalsust, tema enda sõnutsi nende “surmalõhnalist ümbrust”, nagu ka tuberkuloosiravi tagajärgi – operatsiooni, mis ähvardas muuta ta invaliidiks (vt Annuk 2004).

Ilmi Kolla kirjavahetused kajastavad ka ajastut ja ühiskonda, paljastades totalitaarse süsteemi erinevaid tahke. Kirjade põhjal võib vaidlustada lihtsustatud käsitlust stalinismist kui repressiivsest ühiskonnast, kus inimestel ei olnud valikuvõimalusi ning mille reeglite surve all elades olid nad ainult totalitaarse ühiskonna süütud ja passiivsed ohvrid. See muidugi ei tähenda, nagu polnuks stalinistlik ühiskond repressiivne ja inimõigusi eirav, arvestades kogu süsteemi aluseks olevat vägivaldapolitikat. Ent teisalt viitasid kirjad sellele, et isegi totalitaarse režiimi tingimustes oli inimestel (ja sugugi mitte ainult *nomenklatuuril*, vaid ka n-ö tavalistel inimestel) teatud valikuvabadus, mis sõltus nende sotsiaalsest positsioonist ja staatusest. Süütu ohvri rolli asemel olid inimesed pigem aktiivsed tegutsejad, kes ühelt poolt olid sunnitud kohanema totalitaarse ühiskonna reeglitega, kuid teisalt võisid neid vaidlustada. Inimesed võisid mõningaid totalitaarse ühiskonna aspekte ka enda huvides ära kasutada, näiteks arvestada kirjutades avaldamiseks vajalikke sotsialistliku realismi nõudeid ja valitsevat ideoloogiat, et teenida tollaseid suheliselt suuri honorare.

Kirjakirjutajad vaidlustasid mõnikord ka stalinistlikku ideoloogiat kogu selle retoorikaga. Kirjade põhjal on võimalik teatud määran järeldada, kui sügavale privaatsfääri oli imbunud avalik ideoloogia ja retoorika, sest enamik kirju Ilmi Kolla fondis on sugulaste ja sõp-

radega vahetatud erakirjad. Teistsuguseid aspekte lisasid ajalehtede-ajakirjade toimetustest Ilmi Kollale saadetud kirjad, mis pooleldi ametlikena olid omalaadseks sillaks avaliku ja isikliku sfääri vahel (põhjalikumalt vt Annuk 2003a).

Kirjanikuna ei pälvi Ilmi Kolla ametlikus kirjandusloos kuigivõrd tähelepanu:² näiteks kõige värskemas, postsotsialistlikust vaatepunktist kirjutatud eesti kirjanduse ajaloos (Annus & Epner & Järv *et al.* 2001) teda isegi ei mainita. Varasemas kirjandusajaloos käsitletakse teda lühikeses ülevaates (Kalda 1991: 239–240), lisaks on ilmunud veel käsitlused biograafilistes leksikonides (vt Annuk 2003b: 72). Kuigi I. Kolla loomingust on postuumselt avaldatud kaks väikest valimiku koos saatesõnadega (1957, 1983), esindavad need ainult osa tema loomingust. Ülejäänud luuletuste käsikirju koos kirjade jm isiklike materjalidega säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, kuhu need andis ilma kasutuspiiranguteta 1963. aastal üle Ilmi Kolla ema.

Ilmi Kolla elu ja loomingut on ümbritsenud müüt, sest mitmed ta elulooga seostuvad seigad on olnud avalikkusele segased ja varjatud, nagu on väitnud ka Aarne Ruben oma Kolla-käsitluses (Ruben 2001). Seetõttu on mitmeid aspekte I. Kolla elust ja loomingust edasi kantud suulises pärimuses, teda tundnud inimeste mälestustes. Osalt on müüti võimendanud 1966. aastal tema kohta ilmunud artikkel (Siimisker 1966), mis tugineb samale Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatavale allikmaterjalile (EKLA f 220). Samadele allikatele toetudes on valminud ka minu Kolla-käsitlused (Annuk 2003a, 2003b, 2004, 2005a). Kõnealusel artiklis on Ilmi Kollast loodud mõnevõrra ühekülgne pilt kui “naiivsest” tütarlapsel. Artiklis loodud kujutus pehmenab ja osalt ka varjab nii tema isiku ja elukäiguga seostuvaid kui ka stalinistlikku ühiskonda laiemalt puudutavaid problemaatilisi aspekte. Kirjade põhjal avaneb luuletajast (ja ajastust) hoopis teistsugune pilt, nii et Helene Siimiskeri artikkel tekitab mitmeid küsimusi. Arvestades aga artikli kirjutamise konteksti ehk nõukogude

ühiskonna ideoloogilist raamistikku – rangeid ideoloogilisi ettekirjutusi, kontrolli ja tsensuuri –, on selge, et sel ajal ei olnud võimalik ausalt kirjutada stalinistlikest repressioonidest ja kultuuripoliitikast, mis mõjutasid nii I. Kolla elu kui ka loomingut. Ent teisalt võib sellise ühekülgse tõlgenduse taustana näha ka põhjusi, mis tulenevad kirjade kui komplitseeritud allikmaterjalide eripärast.

Ilmi Kolla kirjad samaaegselt nii paljastasid kui ka varjasid, sest isikul, kes nende kaudu rääkis, oli palju erinevaid hääli sõltuvalt adressaadist, kellele kiri oli suunatud. Lugu, mis peitus kirjade taga, oli tihedalt läbi põimunud kirjade keeruka tekstuaalse koega, mis omakorda kujundas ka seda “lugu”. Kirjade referentsiaalsus – suhe tegelikkusega, selle sotsiaalse ja ajaloolise kontekstiga, mille toode nad on – võimaldabki rekonstrueerida nende kaudu minevikus toimunut; samas kirjad mitte ainult ei peegelda, vaid konstrueerivad seda suhet, kujundades selle väljendamiseks diskursuse (Stanley 2004: 211–212).

Samad Ilmi Kolla kirjad, mis olid H. Siimiskeri (1966) artikli aluseks, vaidlustavad tegelikult artiklis esitatud ettekujutust temast. Kuidas on võimalik, et erinevad uurijad (arvestades ka minu käsitlusi) on tõlgendanud sama allikmaterjali nii erinevalt? Kuivõrd tulenes tõlgenduste erinevus lisaks kirjade spetsiifikale ka nõukogude aja eripärast, sellest diskursiivsest raamistikust, mis kujundas mitte ainult avalikke tekste, vaid ka nende aluseks olevaid mõtlemismudeleid?

Samuti tekkis küsimus, kuivõrd oli arusaam Ilmi Kollast mu enda looming ja kuivõrd toetasid seda ta kirjad, mis löid temast ettekujutuse kui haavatavast ja fragmentaarsest subjektist? Kui kirjad ei ole tõestuseks “reaalse isiku” kohta, vaid pigem jäljed sellest isikust epistolaarses maskeeringus (Stanley 2004: 223), siis kuidas on üldse võimalik tabada kõnealust isikut? Teisalt on eelkõige uurija see, kes loob biograafilise narratiivi biograafia subjektist, kasutades erine-

vaid allikmaterjale, mis uurija seisukohalt on tekstuaalsed tõestused tolle inimese elu kohta.

Ilmi Kolla kirjad näitasid teda erinevatest külgedest sõltuvalt sellest, kellele ta kirjutas: näiteks emale oli ta kohusetundlik tütar, kes muretses perekonna majandusliku heaolu pärast, ent sõbrataridele loominguindu täis noor naine, kel ei puudunud ka erootilised ihad, mida ta avameelselt kirjeldas. Kolla kohandas oma “mina” vastavalt kirja adressaadile ja see eripära on otseselt seotud kirjade kui dialoogiliste tekstidega.³ See kirjadele kui žanrile omane tunnusjoon, väljendatuna Ilmi Kolla individuaalse praktika kaudu, muudabki biograafia rekonstrueerimise kirjade kaudu keerukaks, tõstatades küsimuse biograafia subjekti *mina* autentsusest. Milline nendest *minadest* on “tõeline” või kuivõrd kajastavad need *minad* subjekti erinevaid külgi?

Samas võivad kirjad olla küll kirjlikud ja emotsionaalsed, *kuid see ei tähenda tingimata, et ka näost näkku kohtumised olid sellised* (Stanley 2004: 212). Mulje, mille kirjad suhete iseloomu kohta jäta-
vad, võib olla petlik ja sõltuda suuresti lugeja (uurija) interpreteerimist. Teisalt, kuigi kirjajutust iseloomustab fragmenteeritus ja hajumine, nõuab allesjäänud fragmentidest arusaamine teatavat ter-
viklikku ülevaadet (Stanley 2004: 204–205).

Kuigi kirjad on eripärast tüüpi tekstid, viitavad nad alati ka elatud elule, tegelikult aset leidnule: igapäevaelule, isiklikele ja ühiskondlikele sündmustele jne, seega nähtustele, millel on materiaalne, sotsiaalne, ajaline ja ruumiline reaalsus ning mille reaalsus tähendab ka nende mõju kirjavahetusele (Stanley 2004: 212). Seega, hoolimata I. Kolla kirjade pidevalt muutuvast ja mõneti tabamatust “minast”, ei saanud neid käsitleda ainult eripärast tüüpi tekstidena – nende kirjutaja oli reaalne, elav isik, noor naine, kes armastas ja kannatas, kirjutas luuletusi, võitles stalinistlikus ühiskonnas oma olemasolu eest ning oma võimaluste piires ka selle ühiskonna endaga.

Noor naine, kes rääkis nende kirjade kaudu, näis niivõrd haavatav ja niivõrd inimlik oma haavatavuses, et tundus ebaõige kasutada teda (või seda, mis oli temast järele jäänud – kirju) minu enda eesmärkide saavutamiseks. Surre oli ta nii noor, et tõenäoliselt ei mõelnud oma kirjade tulevikust – võimalusest, et need võiksid sattuda võõrastesse kättesse, eriti arvestades nende tekstide tonaalsust ja avameelsust. Kirjad ei olnud I. Kollale mitte ainult suhtlemisvahendiks, vaid ka omalaadseks eneseväljenduseks päeviku asemel, eriti sõbratarile kirjutatud kirjad. Neis kirjutas ta oma tunnetest, mõtetest ja armastussuhetest, aga ka loomingulistest probleemidest, lisades mõnikord kirjale ka uue luuletuse või selle katke. Ka kirjutas ta igapäevaelust ja probleemidest nõukoguliku bürokraatiaga, näiteks raskustest saada sissekirjutust, mille puudumine võis tuua kaasa tõsiseid repressioone. I. Kolla kirjutas ka probleemidest Kommunistliku Noorsooühingu liikmemaksu tasumisel, sest sinna kuulumata ei lubatud tal mõnda aega oma loomingut avaldada, ning mudest rahalistest raskustest. Raha pärast kirjutamine tähendas tallegi sotsialistliku realismi kui esteetilise praktika normide järgimist. Seetõttu valmisid tal luuletused Stalinist, õnnelikust nõukogude elust jmt, mis ajastu kontekstis tähendas teadlikku valetamist. Iseenda jaoks kirjutas I. Kolla teistsuguseid luuletusi, mis ei olnudki mõeldud avaldamiseks – isiklikel teemadel, armastusest, kurbusest, loodusest, nukrusest, mõeldes elust lahkumise võimalusele, nagu üks ta tuntumaid luuletusi “Nukrad hetked”. Kirjas sõbratarile on I. Kolla tunnistanud, et konformistlikke luuletusi kirjutades ta lihtsalt “teeb raha” (Ilmi Kolla Lehti Metsaaltile 1952, daatumita kiri (EKLA f 220, m 1:4)).

Arusaam elavast inimesest tekstide varjus määratles omakorda ka mu uurimise eesmärgi kui püüdluse tabada tõest sissevaadet Ilmi Kolla ellu. Vaatamata sellele, et ükski teise inimese kujutus ei saa olla täiuslik ega täiesti adekvaatne (Jolly 2001: 308), tuleks biograafilise uurimise puhul lähtuda siiski taotlusest olla aus inimese vastu,

Kallis Lehti !

Nüüd olen mina sinust värgem, kirju sajab sulle nii mi hirmus. Nüüd hakkab mina kirjutama, et näata et sa naha töha kirjutad.

Tead, mul on jälle need plaanid. See on need mõeldud väga kangeli ette, nimelt tulwan sügisel. Ja just sellepärast nuttangi nüd sulle teatama, et mul on, üh, tumistaja, kes mind õigel ajal narkiliga toovab, et nüüd on aeg lubadusi täita. Nü et panajal ajal pead kontrollima minu lubaduste täitmist.

Foto 2. Ilmi Kolla kiri Lehti Metsaaltile 1952. aastast (EKLA f 220, m 1:4).

keda uuritakse. Teise inimese elust kirjutades tuleb leida tasakaal nii empaatia ja kriitilisuse kui ka üksikindiviidi ja laiemate ajalooliste protsesside vahel. Lähtekohaks peaks olema eetilise kohustus teise inimese suhtes – mõista teist inimest ja olla tema suhtes õiglane (Leskelä-Kärki 2001: 118–119).

Ilmi Kolla elu ja tegevuse uurimine puudutas ka teisi temaga seotud inimesi. Tema fondis leidub ka kirju tema adressaatidelt – inimestelt, kellega ta aastate jooksul oli suhelnud. Mõned neist kirjadest on poolametlikud, nagu näiteks kirjad ajalehtede-ajakirjade toimetajatelt, milles ilmneb tugev ideoloogiline surve I. Kolla kui autori suhtes. Toimetajad soovitasid otseselt luuletuste teemasid ja andsid ka vormilisi soovitusi; oma loominguga avaldamiseks tuligi I. Kollal selliste normidega arvestada (vt Annuk 2003a). On ka kirju isikutelt, kes ei olnud I. Kollale kuigi lähedased. Ehkki need kirjad pole sisu ja tonaalsust arvestades isiklikud, on mõned nende autoritest elus, mis muudab kirjade kasutamise uurimise allikmaterjalina problemaatiliseks, kuigi ei riku otseselt seadusi ega arhiivireegleid.

Nõukogude perioodi ajalise läheduse tõttu on selle uurimine senini komplitseeritud. Paljud seda aega kogenud on meie kaasaegsed, paljusid nähtusi pole võimalik uurida konkreetseid isikuid või nende tegusid mainimata ja ka paljud allikmaterjalid on seotud meie keskel elavate inimestega. Seega on eetilised probleemid kõige otsesemalt seotud ka uurimisküsimuste püstitamisega, sellega, milliseid küsimusi üldse saab ja tohib esitada, st milliseid probleeme on üldse võimalik käsitleda.

Ka kirjade kui allikmaterjalide eripära võib nende kasutamisega seotud kahtlusi võimendada, sest kirju peetakse olemuslikult privaatsedeks tekstideks, kuigi, nagu ilmneb kirjakirjutamise ajaloost, ei ole need olnud alati sugugi nii privaatsed, nagu me tänapäeval arvame.⁴ Kirju on kirjutatud kollektiivselt ja loetud ette kollektiivselt, kirju on dikteeritud teistele inimestele, kes on need autori nimel kirja pannud, kirju on kirjutatud vanglast teadmisega, et neid loetakse seal kontrollimiseks läbi jne. Privaatsuse tähendus ei ole kirjade puhul sugugi üheselt määratletav, sõltudes nii ajastust kui ka nende kirjutamise konkreetsest kontekstist.

Kui uurimuse eesmärgiks on rääkida tõtt, siis mida võiks see tähendada teise inimese elu uurimise kontekstis? Kuivõrd on elu üldse võimalik käsitleda tõe vaatenurgast? Kus paiknevad teadmise ja teada tahtmise piirid?

Folklorist Ingrid Rüütel on viidanud tõe väljaütlemise piiridele visuaalses antropoloogias, mis tähendab arvestamist kogukonnaga, keda kasutatakse uurimisobjektina: kui tahes objektiivselt võttes positiivne ja eetiline eesmärk ei saa olla õigustuseks, kui meetodid selle saavutamiseks ei ole uuritavale kogukonnale eetilises mõttes vastuvõetavad (Rüütel 2000). Kuivõrd saab aga eeltoodud seisukohta kohaldada arhiiviallikatel põhinevale uurimusele? Et arhiivimaterjalide puhul on enamasti tegu surnud inimese materjalidega, võiks nende kasutamisel eeldada suuremat vabadust kui antropoloogias, kus

uurimisobjektiks on elavad inimesed. Teisalt tuleks tähelepanu pöörata sellele, et selliste materjalide puhul ei saa nende autor ennast enam kaitsta võimalike väärtõlgenduste või sensatsioonihuvi eest. Samuti võivad materjalid olla sattunud arhiivi näiteks vastu inimese tahtmist tema pärijate annetuseks vms. Tuleb arvestada ka võimalike veel elavate lähisugulastega, kelle huve materjalide kasutamine ja nendes sisalduva info avalikustamine võib riivata.

Ilmi Kolla puhul võib tema kirjade kasutamist õigustada ühelt poolt see, et tema kui luuletaja isik ja tegevus olid avalikumad kui n-ö tavainimese puhul ning see põhjendab ka huvi tema eraelu ja sellega seotud materjalide vastu. Selline arusaam ongi osalt määratlenud kirjanike ja teiste avalikkusele rohkem tuntud inimeste isiklike materjalide, sh kirjade, kasutamist, sest neid peetakse kultuurilukku kuuluvaks. Näiteks on avaldatud kirjavahetusi tänapäevale üsna lähedastest perioodist, samuti üksikuid isiklike kirjavahetusi (Tepandi 2005; Under & Tuglas 2006).

Ent Ilmi Kolla kirjade kasutamist võib õigustada teisestki aspektist. Ta elu langes sellesse aega, mille uurimine on tänasest vaatenurgast vaadatuna vajalik mitte ainult uute teadmiste saamise seisukohalt ühe luuletaja kohta, vaid ka lähiajaloolise kogemuse ümbermõtestamiseks. Totalitaarse ühiskonna toimimismehhanismide analüüs mikrotasandilt, I. Kolla elu ja tegevuse uurimise kaudu, toob esile olulist ja kohati uudset teavet. I. Kolla kirjad on seetõttu nõukogude aja uurimisel hindamatuks allikaks.

Siiski osutusid uurimise seisukohalt problemaatiliseks mitmed tahud Ilmi Kolla elust, eriti need, mis on seotud tema kui noore naise ja tema seksuaalsusega, samuti asjaolud, mis ümbritsesid ta ootamatut abiellumist vahetult enne surma ja abielu tühistamist kohtus aasta pärast tema surma. Seisin vastamisi küsimusega, kuidas kirjutada teise inimese elu intiimsetest, mahavaikitud aspektidest? Kas mul oli õigus seda teha? Või olin ma hoopis selleks kohustatud, et

luua tõest käsitlest noorest naisest, käsitlest, mis näitaks teda kogu ta inimlikus vastuolulisuses? Sel intiimsel poolel oli tugev seos loomingu ja juba seetõttu ei saanud seda maha vaikida. Eraelulise ja intiimsuse mõistmist piiritlet aga diskursiivne raam, mis oli tugevasti mõjutatud lähiminekiviku painetest.

Nõukogude ajal oli eraelu avalikkuse eest suhteliselt varjatud – see ei kuulunud avalikku diskursusesse (nt meediasse). Avalikkuse eest polnud varjatud mitte ainult parteiliidrite (kelle elust avalikkuses ei räägitud), vaid ka kirjanike, näitlejate jt tuntud inimeste eraelu. Eraelu nähtamatus oli seotud ka tsensuuri ja enesetsensuuri praktikatega nõukogude meedias ja laiemalt avalikes diskursustes. See on üheks põhjuseks, miks Eesti kultuuriruumis on kirjutatud vähe biograafiaid, sh ka kirjanikest. Olemasolevadki räägivad üldreeglina väga vähe kirjanikust kui inimesest. Suhtumine eraellu kui tabuteemasse ongi kujundanud biograafilist diskursust viimase viiekümne aasta jooksul. Ent selle põhjuseks pole olnud mitte niivõrd respekt eraelu suhtes, kuivõrd kartus selle ees. Arvestades ka domineerivat arusaama, mille järgi tähtsustatakse eelkõige kunstilist loomingut, mitte inimest selle taga, muutuvad diskursiivsed piirid eriti selgeks. Eeldatakse, et biograafiat kirjutades või kellegi elu rekonstrueerides ei rikuta neid väljaütlemata reegleid liigse avameelsuse ja aususega (vt ka Annuk 2005b).

Paraku just seda ma oma uurimusega tegingi, vastustades soolisi stereotüüpe ja müüte, mis ümbritsesid Ilmi Kollat, ning püüdes muuta nähtavaks nende müütide aluseks olevaid sotsiaalseid ja kultuurilisi võimumehhanisme. Selle ettevõtmise ainsaks õigustuseks tundus olevat tõese käsitlese ja inimliku haavatavuse esiletoomise püüdlus, sest ainult see suutnuks tasakaalustada uurimuse eesmäärke.

Teisalt olen nii inimese kui ka teadlasena veendunud teise isiku õiguses privaatsusele: tahe teada saada ja uurimust kirjutada ei saa olla selle õiguse rikkumise õigustuseks. Võib-olla on mu tundlikkus

selle teema suhtes tingitud ka totalitaarses ühiskonnas elamise kogemusest. Selles ühiskonnas ei järgitud inimõigusi ega privaatsust, näiteks võisid ametivõimud avada ja lugeda erakirju. Seetõttu valdas mind I. Kolla kirju lugedes nende ärakasutamise tunne, mis oli tihedalt seotud isikliku kogemusega.

Ka aastatepikkune arhiivis töötamise kogemus on mõjutanud minu arusaama teise inimese kirjade lugemisest, mistõttu mulle näis, et inimeste privaatsust rikub juba nende kirjade arhiivis säilitamise fakt iseenesest.

Eksisteeris selge vastuolu arhiivi avaliku, kõigile kättesaadava olemuse ja kirjade isikliku loomuse vahel. Ilmi Kolla kirjad on arhiivis ilma juurdepääsupiiranguteta, kättesaadavana "kõigile", kuigi "kõik" ei ole neid tegelikkuses kasutanud. Neil kirjadel oli õnnestunud säilida suhteliselt puutumatusena arhiivi põhjatutes hoidlates paradoksaalselt tänu nõukogude arhiivipraktikale, mis piiras uurijate ligipääsu materjalidele nii, et juurdepääs oli pigem erand kui reegel (Valge 2005: 143). Mõnes mõttes suutis nõukogude arhiivipraktika hoida palju materjali käigust väljas ilma selgete ja kirjepandud juurdepääsupiiranguteta, surudes omakorda maha ka võimalikud eetilised küsimuseasetused, mis seostunuks nende kasutamise ja uurimisega.

Uurija roll ja uurimistöo eetika on seotud ka konkreetse uurimisvaldkonna traditsioonidega, sellega, mida ja kuidas on varem tehtud. Kui on välditud sensitiivse isikliku materjali uurimist, isegi juhul, kui seda on mingil määral publitseeritud, pole ka traditsiooni, millele toetuda. Nõukogude ajal oli keerukas selliseid materjale uurida ja nende põhjal artikleid avaldada, sest toimis (enese)tsensuur ning isiklikku valdkonda ja eraelu peeti avalikus sfääris tabuks. See on tähendanud samas relevantsete eetiliste küsimuseasetuste vältimist, eriti seoses kirjade kui allikmaterjalidega. Teisalt, kuigi nõukogude ajal eksisteerisid teatud vaikimisi aktsepteeritud arusaamad, mis arvestasid nõukogude arhiivipraktikat või toetusid sellele, ei toimi

need arusaamad nüüdses demokraatlikus ühiskonnas, kus arhiivide roll on teistsugune ja määratletud vaba juurdepääsuga allikmaterjalidele.

Seadusandlikku tasandit arvestades on otsustamine jäetud paljuski allikmaterjalide kasutajale. Kirjade kasutamist ei reguleeri otseselt ükski seadus, v.a Eesti Vabariigi põhiseadus, mis tagab kirjavahetuse saladuse (§ 43). Kaudsemalt reguleerivad arhiivimaterjalide (sh kirjade) kasutamist arhiiviseadus ja muud arhiivimaterjalide kasutamist reguleerivad seadusandlikud aktid, mis sätestavad ka juurdepääsupiirangud arhivaalidele. Eesti isikuandmete kaitse seadus (Riigi Teataja 2003, 26, 158) reguleerib üsna karmilt igasugust isikuandmete kasutamist, kuid ei ütle otseselt midagi kirjade kohta, kust võib samuti leida palju isikuandmeid. Seega muutub uurija roll selliste probleemide puhul keskseks: just uurija on see, kes peab otsustama, mida ja kuidas tohib uurida ning kust läheb eetilise ja ebaeetilise piiri. See tähendab ühelt poolt vastutust oma uurimisobjekti ees, sest teist inimest uurides on teadlasel kohustus olla tema suhtes aus, teisalt vastutust oma eriala ees, sest ükski tõsiseltvõetav uurimine ei saa vältida eetilisi küsimuseasetusi.

Kui sensitiivse valdkonna uurimise vältimine on olnud väljaütlemata reeglisk, kuidas on siis võimalik kujundada teistsuguseid lähenemisviise ilma kõnealuse valdkonna eelnevaid eetilisi piire rikkumata? Kas püüdlus tõese käsitlemise poole on piisav õigustus sellise rikkumise puhul?

Eetika tähendab püüdu olla aus uurimisobjekti – uuritava inimese – suhtes ka selles mõttes, et uurija kohus on tuua esile arusaam sellest, et ta näeb kõne all olevat inimest ainult läbi tekstide (kirjad jms), mis on olemuselt fragmentaarsed ja suudavad esile tuua ainult teatud tahke, mitte inimest tervikuna. Selline (biograafiline) kirjutis inimesest peaks olema läbipaistev, näidates, kui paljus on uurimus konkreetse uurija ja konkreetse materjali vastasmõju tulemus. Narratiiv,

mis allikmaterjalide alusel luuakse, on tegelikult uurija loodud ja tuleks küsida, kui palju see mõjutab uurimust.

Kaisa Vehkalahti on toonud esile teisegi probleemi erakirjade uurimise kontekstis. Uurija peaks olema teadlik, milliseid reaktsioone uurimus võib tekitada, ja küsima endalt, kas ta tõepoolest tahab äratada ka negatiivseid tundeid või tekitada sensatsiooni. Et uurimine tähendab samaaegselt ka oma uurimisobjekti konstrueerimist, pole tähtsusetu viis, kuidas uurimist ja selle tulemusi esitletakse. Seetõttu eeldab selliste allikate kasutamine *empaatilist lugemist (empathetic reading)*, arusaamist, miks ja kuidas miski juhtus, *muutes tundmatu mineviku mõistetavaks* (Vehkalahti 2002).

Empaatiline lugemine võib olla seotud ka sooliste tähendustega: nii nagu naiste kirjutatud kirjad võivad teatud aspektides erineda meeste kirjutatud kirjadest, võib ka nende kirjade uurija kui nais- või meeslugeja vaatenurk sõltuvalt soost erineda. Meeslugejale võivad naiste kirjade puhul olla olulised teistsugused aspektid kui naislugejale, samas on naisel lihtsam samastuda teise naisega (kirja autoriga). Selline hoiak võib uurija seisukohalt olla teadvustamata, ent mõjutada samas küsimuseasetusi ja interpretatsiooni ning mängida kaasa ka eetiliste probleemide ees seistes. Kuivõrd võib näiteks arusaam soolisustatud ajaloo nähtavale toomise vajadusest olla uurimisteema jätkamisel oluliseks tõukejõuks, mis tasakaalustab võimalikud eetilised probleemid või kujundab ümber nende piirid? Kuidas suhestub uurija isiklik kogemus selliste küsimuseasetustega? Kas positsioonide nihutamine – enese asetamine oma uurimisobjekti rolli – võib osutada nende (eetiliste) piiride määratlejaks?

Uurimistöö jätkamine võib eelnevat arvestades olla teadlik valik poolt- ja vastuargumentide vahel, kus kaalukausil on ühelt poolt eetilised küsimuseasetused ja teisalt arusaam soolisustatud ajaloo uurimise vajalikkusest. Väärtustades Ilmi Kolla kirju kui erakordset allikmaterjali, võib selles näha ka isiklike tekstide kasutamise õigustust.

Siiski ei ole olnud võimalik lahendada täielikult tõe väljaütlemise ja vaikimise vastuolu, sest biograafia uurimisega seotud eetilised küsimused ei ole ainult abstraktsed teoretiseeringud, vaid võivad kaasa tuua tõsiseid tagajärgi ka uurijale endale. Nagu minuga tegelikult oligi juhtunud, kui üht mu I. Kollat käsitlevat artiklit ei olnud võimalik avaldada, sest seal väljendatud seisukohad, mis näitasid nõukogude aega kriitilises valguses, ei meeldinud retsensendile. Kuna ma ei olnud nõus oma seisukohtade tsenseerimise ega kohandamisega ideoloogiliselt ohutuks ja mittemidagiütlevaks, osutus see mu uurimisteema ja käsitlusviisi tõsiseks proovilepanekuks. Mõistsin, milliseid reaktsioone võib äratada nõukogude aja kriitiline käsitlus Eestis kui postsotsialistlikus ühiskonnas, kus nõukogude ühiskonna fassaad (see, mis välja paistis) samastatakse sageli tegelikusega (sellega, mis tegelikult toimus), tegemata nende vahel vahet. Mõistsin samuti, kui oluline on selles kontekstis kriitiline uurimine, mis analüüsib ka omaenda eeldusi kriitiliselt, mitte ei aksepteeriks vaikimisi teatud kollektiivseid väärtushinnanguid, mis sageli on nõukogude aja käsitluste aluseks. Need väärtushinnangud võivad olla kantud näiteks illusioonidest, et nõukogude ajal oli võimalik kultuuriinstitutsiooni sees tegutsedes jääda täiesti puutumatuks ja sõltumatuks totalitaarsetest võimumehhanismidest ning nõukogudeaegne Eesti kultuur oli tervikuna kantud rahvusliku vastupanu allhoovusest. Sellises tähendusvõrgustikus omandab kultuur koos selles süsteemis tegutsejatega heroilise varjundi, peites reaalseid vastuolusid ning ambivalentseid ja konformistlikke rolle, mis olid süsteemi lahutamatuks osaks.

See konfrontatsioon osutas jätkuvatele valupunktidele nõukogude aega käsitledes ja samas ka uurija rollile või isegi võimule: sümbolne võim, mille abil uurija verifitseerib oma uurimistulemust, andes sellele kaalu ja tõsiseltvõetavust, on lahutamatu uurija isikust ja ta positsioonist teadushierarhias, aga ka antud etnilises teadus-

kogukonnas omaks võetud hoiakutest. Nõukogude aja lähedus, isiklik seotus sellega (näiteks läbielatud kogemuse kaudu) võib toimida tegurina, mis takistab nägemast seda ajastut kriitilises valguses. See võib kujundada ka käsitusviisi tõesuse piire, mille puhul on segunenud pooltõed, vaikumised ja valed ning mille kontekstis aus olla püüdev uurimus võib mõjuda rünnakuna seniste tõekspidamiste suhtes. Sellisel taustal muutuvad oluliseks söakus pürgida tõese käsitusviisi poole ning vajadus ja julgus avardada eelkäijate poolt paikapandud pooltõdede ja vaikumiste diskursiivset raamistikku. Ausus oma uurimisobjekti vastu on või peaks olema lahutamatu aususest iseenda kui uurija vastu, mis eeldab vaba ja avatud interpretatsiooni võimalust, mis ongi intellektuaalse aususe ja vabaduse eeltingimus.

Kommentaariid

¹ Kirjade uurimine avaramas teoreetilises raamistikus, mitte ainult allikatena, vaid ka spetsiifilist laadi tekstidena, ongi suhteliselt uus valdkond. Tõsisemalt on sellega tegeledud viimase paarikümne aasta jooksul (nt Altman 1982; Barton & Hall 2000; Earle 1999; Gilroy & Verhoeven 2000; Gerber 2000; Jolly 2001; Stanley 1992, 2004).

² Laulutekstide autorina on Ilmi Kolla siiski tänapäevani populaarne.

³ Kirjade teoreetiliste aspektide kohta vt Stanley 2004.

⁴ Kirjakirjutamise ajaloo kohta vt Barton & Hall (2000).

Allikad

EKLA f220 = Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Ilmi Kolla fond

Kirjandus

Altman, Janet Gurkin 1982. *Epistolarity: Approaches to a Form*. Columbus: Ohio State University Press.

Annuk, Eve 2003a. Tekstid ja vastutekstid: Kirjavahetused stalinismi kontekstis. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 838–848.

Annuk, Eve 2003b. Naised ja kirjanduslugu: Tuntud ja tundmatu Ilmi Kolla. *Ariadne Lõng* 1/2, lk 72–90.

- Annuk, Eve 2004. Keha ja haigus Ilmi Kolla kirjades ja luuletustes. *Ariadne Lõng* 1/2, lk 43–57.
- Annuk, Eve 2005a. Toimetamine kui tsensuur: Mida jutustas Ilmi Kolla ema? *Vikerkaar* 9, lk 52–71.
- Annuk, Eve 2005b. Kuidas kujutada teise inimese elu? Biograafia uurimisprobleemina. *Looming* 11, lk 1724–1734.
- Annus, Epp & Epner, Luule & Järv, Ants & Olesk, Sirje & Süvalep, Ele & Velsker, Mart 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- Backscheider, Paula R. 2001. *Reflections on Biography*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Barton, David & Hall, Nigel 2000. *Letter Writing as a Social Practice*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Benton, Michael 2005. Literary Biomythography. *Auto/Biography* 13: 3, lk 206–226.
- Bourdieu, Pierre 2003. Biograafiline illusioon. Bourdieu, Pierre. *Praktilised põhjustused: Teoteooriast*. Avatud Eesti raamat. Tallinn: Tänapäev, lk 90–100.
- Donaldson, Ian & Read, Peter & Walter, James (toim) 1992. *Shaping Lives: Reflections on Biography*. Humanities Research Centre monograph series 6. Canberra: The Humanities Research Centre, The Australian National University.
- Earle, Rebecca (toim) 1999. *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers 1600–1945*. Warwick studies in the humanities. Aldershot & Brookfield: Ashgate.
- Epstein, William H. (toim) 1991. *Contesting the Subject: Essays in the Postmodern Theory and Practice of Biography and Biographical Criticism*. The Theory and practice of biography and biographical criticism 1. West Lafayette: Purdue University PressPurdue.
- Gerber, David A. 2000. Epistolary Ethics: Personal Correspondence and the Culture of Emigration in the Nineteenth Century. *Journal of American Ethnic History* 9: 4, lk 3–23.
- Gilroy, Amanda & Verhoeven, W. M. (= Wil) (toim) 2000. *Epistolary Histories: Letters, Fiction, Culture*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Homberger, Eric & Charmley, John (toim) 1988. *The Troubled Face of Biography*. New York: St. Martin's Press.
- Isikuandmete kaitse seadus. Riigi Teataja 2003, 26, 158.
- Jolly, Margaretta (toim) 2001. *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms* 1. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Kalda, Maie (toim) 1991. *Eesti kirjanduse ajalugu: Viies köite 5: 2: Kirjandus Eestis 1950–1980-ndail aastail*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Koidula, Lydia 1926. *Koidula kirjad omakseile: 1873–1886*. Rosenthal-Lipp, Edith (tõlk & toim). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Kolla, Ilmi 1957. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kolla, Ilmi 1983. *Minu kevad*. Nagelmaa, Silvia (koost). Tallinn: Eesti Raamat.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953–1979 = Lepik, Mart & Aaver, Eva & Nagelmaa, Abel & Raud, Liis & Laanekask, Heli (koost). *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus* 1–6. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus & Eesti Raamat.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2001. Kerrottu elämä: Naishistorioitsija ja toisen ihmisen historian kirjoittamisen ongelmia. Kalela, Jorma & Lindroos, Ilari (toim). *Jo-kapäiväinen historia*. Tietolipas, 177. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 98–120.
- Liiv, Juhan 2000 = Vinkel, Arne (koost) & Aaver, Eva (toim). *Mu kallis Liisi: Kirjad Liisa Goldingule*. Tartu: Ilmamaa.
- Lässig, Simone 2004. Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography – Modern Historiography in Biography. *German Historical Institute Bulletin* 35, lk 147–155.
- Ruben, Arne 2001. Ingel ei ole naine – Ilmi Kolla juhtum. *KesKus* 1 (jaanuar).
- Rüütel, Ingrid 2000. Tõde ja eetika visuaalses antropoloogias. Kõiva, Mare (toim). *Meedia. Folkloor. Mütoloogia*. Tänapäeva folkloorist 3. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 170–179.
- Siimisker, Helene 1966. Kõik jäi pooleli: Ilmi Kolla elust ja lauludest. *Looming* 7, lk 1112–1122 & 8, lk 1123–1273.
- Stanley, Liz 1992. *The Auto/Biographical I: The Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. *Auto/Biography* 12: 3, lk 201–235 (vt ka <http://www.ingentaconnect.com/content/arn/auto/2004/00000012/00000003/art00002> – 21. märts 2006).
- Tepandi, Tio (koost) 2005. *Evaldi armastus: Kirjad*. Tallinn: Tänapäev.
- Ziegler, Philip 1992. Biography: The Narrative. Donaldson, Ian & Read, Peter & Walter, James (toim) 1992. *Shaping Lives: Reflections on Biography*. Humanities Research Centre monograph series 6. Canberra: The Humanities Research Centre, The Australian National University, lk 225–237.
- Under & Tuglas 2006 = Hinrikus, Rutt (koost). *Under ja Tuglas: Marie Underi ja Friedebert Tuglase kirjavahetus*. Tallinn: Tänapäev.
- Valge, Jaak 2005. Teabevabadus ja eraelu kaitse. *Tuna* 1, lk 143–145.

Vehkalahti, Kaisa 2002. Sensitive sources and empathetic reading. *Ennen ja nyt: Historian tietosanomat* 1 (<http://www.ennenjanyt.net/1-02/vehkalah.htm> – 21. märts 2006).

Rein Veidemann

EESTI KIRJANDUSLIKUST MODERNISMIST

A. H. Tammsaare modernism

Teesid: Artiklis keskendutakse modernismi kui kultuuridiskursuse vastuvõtule eesti kultuuriruumis. Modernismi mõiste muutus reljeefsemaks, kui 1960. aastatel võeti uuenenud kultuuripraktikate analüüsiks ja üldistamiseks kasutusele postmodernismi mõiste. Postmodernismi tõlgendamine on olnud vastuoluline. Selles on nähtud modernismi “hauakaevajat” ja uuele totaalsusele pürgivat metamõistet, teisalt on see ajendanud üle vaatama senist kultuuriteoreetilist diskursust. Eesti kirjanduskultuuris ei ole modernism ega ka postmodernism olnud nii laialt ekspluateeritavad mõisted kui lääne kultuuridiskursuses. 20. sajandi algul seostus modernismiga Eestis uusromantism. 19. sajandi lõpu kriitilist realismi esindavas Eduard Vilde loomingus võib leida modernismile omaseid jooni. Eripärasel viisil on modernismi tõlgendanud ja juurutanud ka Friedebert Tuglas. Eesti kirjanduslik modernism on vaadeldav metarealismina, mille eripäraks on lõpuleviidamatus, mitmete kujutamismeetodite segamine. A. H. Tammsaare looming sobib iseloomustama just seda tüüpi modernismi.

Märksõnad: Eesti 20. sajandi kirjanduslugu, Friedebert Tuglase ja A. H. Tammsaare looming, metarealism, modernism, postmodernism

Modernismi mõiste, selle suhestumine modernse tegelikkusega, tegelikkuse kujutamine modernismi paradigmas ja selles kujutatud modernismi äratundmine ehk teisisõnu modernismi eneseteadvus (metamodernism) – kõik see on ammu juba hakanud paistma kirjanduslike arutluste Minotauruse labürindina, mõiste modernism ise aga sellesse labürinti suletud Minosena, keda/mida postmodernism otsekui Theseus tappa üritab.

Või mütoloogilis-metafoorselt jätkates: sellest labürindist välja pääsemiseks “leiutatigi” Ariadne lõngana võetav postmodernism, mis orienteerub omaenda jäljele (enesekirjutusele) ja seejuures pidevalt vaatepunkti vahetades ehk simultaanselt kogu ühiskonna-, poliiti-

ka-, kultuuri-, kunstide (sh kirjanduse) välja erinevate tasandite, väljendusvahendite segamisele. *Postmodernism on vastuoluline ja väga erinevaid arvamusi, autoreid ja teoseid sisaldav kultuuriline skaala, mille üks serv väljendab optimismi uutest võimalustest, samas kui teine äärmus suhtub nendesse arengutesse samavõrra skeptiliselt*, tõdeb seni eesti keeles esimese ja kõige ülevaatlikuma postmodernismikäsitluse autor Janek Kraavi (Kraavi 2005: 15).

Määratu suurt modernismi ja postmodernismi alast kirjandust kas või üksnes ääri-veeri omandada tahtes leiab lugeja end õige pea Vilde *Pisuhänna* peategelase Tiit Piibehe ütlusega silmitsi seisvat: nemad on igaüks ise endale pisuhänna leiutanud, mida nad nüüd palehigis arvustavad. Kõik see on loomulikult mõistetavgi, sest mida universaalsema kategooriaga meil tegemist on, seda suurem on selle kategooria emantsipeerumistung, nii et me ei märkagi, kui kategooria ise hakkab määratlema tegelikkust, selle asemel, et tegelikkus kinnitaks iseenda “kategoriaalsust”.

Võimalik tõesti, et postmodernismi tulebki käsitleda diskursiivse mässuna modernismi totaliseerumisele, et tegemist on oma-moodi metamõistega, koguni modernismi (auto)paroodiaga, mille poeetikalisi tunnuseid on analüüsinud näiteks Linda Hutcheon monograafias *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction* (Hutcheon 1988). *Postmodernism õpetab, et kõik kultuuripraktikad omavad ideoloogilist allteksti, mis määrab ära nende tähendusloome tingimused*, väidab Hutcheon (Hutcheon 1988: xii–xiii). Ent sedasama võib ju põhimõtteliselt väita modernismigi kohta, mis oma kulminatsioonis (romantismiajastu kõrgmodernismina) väljendas teose enda võimet luua uusi realiteete mitte niivõrd tegelikkuse kirjeldamise, kuivõrd teose *süntaktilise intensiivsuse* läbi (eriti luules), nagu ütleb *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* (Preminger & Brogan *et al.* 1993: 793). Teosekesksus, teose “tung” tabada oma müüdilist põhja, arheteksti ja saavutada

seeläbi postmodernismi poolt troonilt tõugatud “suure narratiivi” seisust – see on võetav modernismi ideoloogilise alltekstina.

Kõige üldisemas plaanis võib modernismis näha teatavat vaheisundit kunagise (ka “vanaks, traditsiooniks” nimetatud) jumalikkust ettemääratusest ja hierarhiatest küllastatud (kultuuri)ajaloolise tegelikkuse (mis omakorda oli sotsiaalajalooliselt agraarne ja feodaalne, kuningavõimukeskne, selle viimases faasis aga ka juba inimeses jumalikkust avastavale renessansile toetuv tegelikkus) ning tänase, nüüd juba üle neljakümne aasta kestnud ja infoajastuna tõlgendatava tegelikkuse (mille paradigmaatiliseks esindajaks on arvatud “postmodernism”) vahel.

Modernismi mediaansusest, vahepealsusest kultuuriseisundina tuleneb tema tõlgendusvõimelisus ja miks ka mitte kohanduvus, sest kõike uut, eksperimendiväärset manifesteerides võib alati tajuda ja esitada juba olnut “uuenä”. Vastuolust minevikuga ammutatud jõu abil artefakte ümber töödeldes või tõlgendades manifesteerib modernism end kui *vanalt uuele ülemineku tulemust* (Habermas 1996: 76).

Jürgen Habermas, kes on näinud modernismis selle n-ö ühele allikale taandamatust ja teisalt sellest tulenevat lõpetamatustki, on kunsti arengus välja toonud *progresseeruva autonomiseerimise liini*: kõigepealt, kirjanduse, kunsti ja muusika institutsionaliseerimine, eraldumine sakraalsest ja õukondlikust elust 18. sajandil, seejärel esteetistliku arusaama teke kunstist 19. sajandi keskel, siis *esteetilise isemeelsuse* muutumine eesmärgiks omaette 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, sealt edasi eesmärgivaba kunstinaudingu institutsionaliseerimine, kunstnike ja kriitikute *estetistlik enesemõistmine* ning kujutamishandite ja tootmistehnikate pürgimine ise esteetiliseks objektiks. Viimati loetletud muutused iseloomustavad 20. sajandit (Habermas 1996: 84–86) ja kujutavadki endast modernismi liikumist oma piirväärtuse poole.

Modernismi algust kunstiigiti loetakse erinevalt. Ühele momendile modernismi *püsiva üleminekulisuse, mediaansuse* kõrval – millele olen leidnud kinnitust J. Habermasi modernismi-käsitlusest – tahaksin siiski tähelepanu juhtida.

Nimelt on tavaks saanud näha uuema aja filosoofia algust René Descartes'i 1637. aastal ilmunud *Arutluses meetodist*. R. Descartes'i ideaaliks oli selgus ja eristatavus. Ta tahtis luua universaalse teaduse, mis peaks tooma selguse kõigis teistes teadustes. See universaalne teadus pidi omakorda lähtuma neljast põhimõttest: 1) tunnistada tuleb ainult seda, mida on tõeselt tunnetatud ja mida ollakse võimeline selgelt eristama ning eksperimentaalselt tuvastama; 2) kõik tuleb lahutada paremaks tunnetamiseks osadeks; 3) tõeni jõudmiseks vajatakse teatavat korda, mis järgiks lihtsamalt keerulisema suunas liikumist ning 4) olemuse ja terviku uurimisel vajatakse loendeid ja ülevaateid (Koort 1996: 14–15).

Jätkem kõrvale selle ratsionalismi manifestiks peetava ideestiku otsese ülekandmisvõimaluse modernistliku kunstikontseptsiooni. Ometi ei saa märkamata jääda, et *Arutluse...* mitmedki elemendid on vägagi tähtsad modernismi “mootoris”: uue avastamise kirg, teadvuse aktiivsus, eksperimentaalsus, terviku lahutamine osadeks. Ent veelgi tähtsam sarnasus näib seisnevat “metoodilisuses” endas, mille üksühest kattuvust näeme 20. sajandi vene formalistide manifestis *kunst kui võtte*. Tõepoolest, kogu modernismi ajalugu võib võtta ka kui meetodite ajalugu. Modernismis teostub “uus” “uue paistmise” kaudu. Paista laskmine, esile toomine sõltubki aga just meetodist. Niisama tähtsaks tuleb modernismis pidada seda, mida R. Descartes nägi põhistas oma dualismi – teadmist inimvaimu autonoomsusest, teadmist sellest, et *osaleme lõpmatusest* (Koort 1996: 17). R. Descartes'ile tuginev valgustusideoloogia vormistas kaks suurt modernismi narratiivi – *lõpmatu progressi ja inimese jumalikkuse*, milles leidis aset ka modernismi eneselegitimatsioon. Selles mõttes mahub ka roman-

tism modernismi alla, sest romantilises ideaaliski avaldub inimvaimu sõltumatus.

Tavaõiguslikult vastandatakse modernismi aga realismile, laiemas plaanis keelelist või igasugust vaimset kreatiivsust tegelikkuse passiivsele jäljendamisele, registreerimisele, fikseerimisele.

Eestis on modernismiga lood veelgi keerulisemad, iseäranis, kui jutt on kirjanduslikust modernismist.

Tuleb nõustuda Ele Süvalepaga, et *Eesti kirjandusuurijad ei ole seda mõistet eriti armastanud* (Süvalep 1998: 221). Eesti kirjanduslugudes esinevad küll aeg-ajalt sõnad *modernism* ja *modernne*, ent need on enamasti *uue* sünonüümid. Neis puudub kategooriaalne, mõisteteline sisu. E. Süvalep küsib õigustatult, kas eesti kirjandusel on üldse modernismiga pistmist (Süvalep 1998: 222), viidates Tiit Hennostele, kelle 20. sajandi eesti kirjanduskäsitluse "Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal" (Hennoste 1993, 1994, 1995, 1996, 1997) põhijärelduseks olevat see, et *eesti kirjanduses, eriti sajandi alguspoolel, puudub selgelt jälgitav modernistlik arengujoon ja esinevad vaid üksikud "hüpped" modernismi suunas* (Süvalep 1998: 22).

Siiski õnnestub E. Süvalepal veenda, et see, mida eesti kirjandusloos on kanooniliselt võetud kokku mõistega uusromantism, on vaadeldav ka varajase modernismina (Süvalep 1998: 226). Ta on täheldanud, et üks modernismi mõiste järjekindlaid kasutajaid on ise silmapaistvalt modernistlik kirjanik Jaan Oks, kes nimetas Friedebert Tuglastki modernistiks. Fr. Tuglas on küll seda terminit vältinud (Süvalep 1998: 224–225). Siiski on mitu vihjet, mis lasevad aimata, et kuigi Fr. Tuglas ei leidnud põhjust modernismi mõistesse mahutada oma kaasaegsete loomingut, kasutades selleks mitmeks alaliigiks jaotuvat uusromantismi (vanaromantism, uusromantism, romantism) ja tema enda loomingu meetodit iseloomustavat *spirituaalset* ja *sünteetilist realismi* (Undusk 1986: 31, 39), on ta siiski vaikimisi aktsepteerinud.

teerinud eesti kirjanduse peavoolu arengut 19. sajandi lõpust alates kui modernismi võidukäiku eesti kirjanduses.

Noor-Eesti kogemust kokku võtvas ja üldistavas käsitluses, mis kannab sümptomaatilist pealkirja “Moodsa kirjanduse algus Eestis”, seob Fr. Tuglas seda 1896. aastal ilmunud Eduard Vilde romaaniga *Külmale maale* (Tuglas 1936: 162). Selle kriitilise realismi *küpsena esinemise ajalugu* (Tuglas 1936: 162) sissejuhatava romaani lõpus on stseen, kus välk lööb ootamatult põlema kiriku ja uhke linnamaja, millest lugeja Fr. Tuglase arvates võis välja lugeda autori kriitilise hoiaku avaldamist sümbolse akti kaudu (Tuglas 1936: 164). Niisiis, kuigi kriitilise realismi tipp-teos, on siin ometi tegemist ühelt poolt romantismi sugemetega (Fr. Tuglase sõnul *minevikus oli kaeveldud tuleviku nimel*) (Tuglas 1936: 164), teisalt aga ka sümbolismiga.

Tuglase arvates selle ajastu ideoloogia – implitsiitselt modernism – *pole mingi eeskätt valmis kava, vaid kujuneb alles tegevas töös*. Jätakuva loomingu *orgaaniline kasvuloogika* kujutab endast aga otsekui selle paisuva tüve kontsentrilisi ringe. *See ajastu mõtte mõistmise ja vormimise kirg on jõud, mis arengut edasi kannab*, resümeerib Fr. Tuglas nooreestlaste juurutatud eluhoiakuliste ja esteetiliste põhimõtete tähendust eesti (kirjandus)kultuuris (Tuglas 1936: 177).

Ootuspäraselt mahub Fr. Tuglase süsteemi ka Anton Hansen-Tammsaare, kes küll ise Noor-Eestist distantseerus, kuigi käis oma loominguulise tee hakul läbi uusromantismi kooli. 1918. ilmunud esees “A. H. Tammsaare” leiab Fr. Tuglas siiski, et A. H. Tammsaare pole olnud uue omandamisel piisavalt järjekindel. Kuigi A. H. Tammsaare looming, mis ülevaate kirjutamise hetkeks oli alles algusjärgus ja sisaldas külarealistlikku “Vanad ja noored”, mõistukõnede kogumikku *Poiss ja liblik* ning üliõpilasnovelle “Pikad sammud”, “Noored hinged” ja “Üle piiri”, vääris see Fr. Tuglase silmis tiitlit kui kõige rohkem ülevaatelist ainet sisaldav näitestik *sellest edust, mis meie kirjandus viima-*

se aastakümne jooksul on üle elanud (Tuglas 1935: 83). Siiski tõdeb ta A. H. Tammsaare stiili igavust (Tuglas 1935: 101). *Tema stiilil puudub aktiivsus [---]. Ta [st A. H. Tammsaare] ei lähenda meid inimlike tundmuste algallikale, vaid ainult refereerib neid* (Tuglas 1935: 108).

On huvitav, et see, mida Fr. Tuglas A. H. Tammsaarele ette heidab, nn targutamist, saabki viimase kirjandusliku käekirja olemuslikuks jooneks. Niisamuti teinegi tähelepanek, mille Fr. Tuglas 1918. aastal samuti leiab puuduse olevat. A. H. Tammsaare pakkuvat *õigupoolest ainult hingeelulisi paradokse ega mitte probleeme, tema toodangus ei kannu inimene igakord mõtet, vaid paradoks kannab inimest* (Tuglas 1935: 124). Hiljem selgub, et just *paradoks* on see, mis teeb Tammsaarest Tammsaare.

A. H. Tammsaare ebapuhtus, ebamäärasus, järjekindlusetus modernismi meetodis viib Fr. Tuglase järeldusele, et ta *on naturalismi ja impressionalistliku uusromantismi vahepealne nähtus* (Tuglas 1935: 128). Kolm aastat hiljem täitub see, millega Fr. Tuglas oma esimese esse A. H. Tammsaarest lõpetab: *Aasta varem oleksin Tammsaaret teisiti mõistnud ja aasta hiljem kahtlemata niisama* (Tuglas 1935: 136). Eesti 1921. aasta kirjanduse ülevaates ütleb ta A. H. Tammsaare näidendil *Juudit* olevat murranguline tähtsus (Tuglas 1922: 215). *Ta oluline tunnus on soliidsus ja küpsus* (Tuglas 1922: 218).

A. H. Tammsaarel on olnud aga Noor-Eestist oma ettekujutus. Kolm aastat enne Fr. Tuglase kirjutatud Tammsaare-portreed, 1915. aastal, kirjutab A. H. Tammsaare artiklis "Keelest ja luulest":

Noortel kibeleb midagi uut rinnas ja nad katsuvad sellest teistele uskumapanevalt teatada. Aga uuest rääkida on raske, temale kuju anda peaaegu võimata. Uue algus peitub sealpool teadvuse läve, hõljub mingisuguses müstilises unistuste udus ja nõnda laduvad noored arvamisele, et udusest ainult uduse keele ja uduste kujudega aimu võib anda (Tammsaare 1988: 222–223).

A. H. Tammsaare modernism lähtub plastilisest elukujutusest, milles elu enda faktid toovad esile juhuse ja paratamatuse, lõpliku ja

igavikulise vastasseisu. Tema taotluseks on luua *fatamorgaanilise plastikkusega kujud, mis aastasajad elavaks jäävad* (Tammsaare 1988: 235). Nad esindavad A. H. Tammsaare sõnul kõrgemas mõttes realismi, isegi sümbolismi, seda, mille kohta ta ise kasutab Johann Wolfgang Goethe määratlust ühest kirjast Carl Ernst Schubarthile: *Alles, was geschieht, ist Symbol* (Tammsaare 1988: 235). A. H. Tammsaare meelest oleks see *mingisugune tõsine reaalsus, mis vahetpidamata liigub, muutub, aga ometi ei kao* (Tammsaare 1988: 235).

Tänases kirjandusteoreetilises keeles võiksime selles näha meta-realismi, st niisugust elukujutuslikku meetodit, mis pürib ühelt poolt oma psühholoogilise sügavuse ja panoraamsusega piirväärtuse poole (milleks on sümbol, ja see teeb temast modernismi paradigmasse kuuluva taotluse), teisalt aga ka eneseületuse poole iroonia ja paradoksi kaudu, mis otsekui tühistaks kujutatava tegelikkuse mõttekuse. Metarealism – see on ühelt poolt tegelikkuse tähenduse mitmekordistamine, teiselt poolt selle tühjendamine.

Nii muutub ka mõistetavaks A. H. Tammsaare metodoloogiline kaskaad, mida Jaan Kross on iseloomustanud kui laadilist mitmepalgelisust:

Tammsaare kui realist, kui nii-öelda vanarealist, süvarealist ja uusrealist, Tammsaare kui impressionist, kui uusromantik, aga ka kui jutustaja, kui heietaja, ja taas kui aforist. Ning hoiakuti, vahelduva dominatsusega erinevais teostes ja erinevail perioodidel, on ju olemas veel Tammsaare kui lüürik, Tammsaare kui satiirik, Tammsaare kui poleemik, Tammsaare kui filosoof (Kross 1982: 185).

Mõistetavaks saab ka, miks A. H. Tammsaare tõlkija ja üks säravaimad uurijad Friedrich Scholz on pealkirjastanud ühe oma Tammsaareuurimustest “Anton Hansen-Tammsaare (1878–1940). Eesti proosa realismi ja modernismi vahepeal” (Scholz 2001: 100–141). Niisiis taas see juba mitmel korral esile tulev “vahepealsus”, millega kõigepealt sai iseloomustatud modernismi kui paradigmaatilist perioodi

16. sajandi hilisrenessansist kuni 20. sajandi teise pooleni, “vahepealus, üleminekulisus, mittetäielikkus”, mis iseloomustab eesti uusromantismi erinevaid avaldusi ja mida võib täheldada A. H. Tammsaare juureski.

Kõik see viib mõttele, et eesti modernism – kui seda nimetada võtame ja siiski tunnustame selle kui 19. sajandi lõpul alanud ja 20. sajandi 1980. aastateni kulgenud kirjanduse peajoone olemasolu – ongi katse ületada selle meetodi sisemist heterogeensust, seda sünteesides ja eesti kogemusega kohandades. Euroopa modernismi suhtes marginaalne eesti modernism toimib väljakutsena sellesama Euroopa kirjanduse suhtes ja A. H. Tammsaare loomingus leidis see väljakutse kõige võimsama ja tunnuslikuma kehastuse. F. Scholz, kellele A. H. Tammsaare on *euroopa kirjanik par excellence, kelle töödes ka leidoskoopiliselt peegeldub Eesti ja Euroopa kirjanduse käekäik meie sajandi esimesel neljal aastakümnel* (Scholz 2001: 105), ei kahtle ka selles, et A. H. Tammsaare on oma loomingu algusest peale järgimas just euroopa modernismi peavoolu iseloomustavaid momente, nagu naturalismi (selle sugemeid leiab ta jutustuses “Kaks paari ja üksainus”), mõistukõnet, allegoorilisust ja sümbolismi (A. H. Tammsaare miniatuurid, mis koondatud kogumikku *Poiss ja liblik*), impressionismi, groteski ja antirealism, mida F. Scholz leiab A. H. Tammsaare üliõpilasnoveellides, ning paraboolsust, mida esindab läbimurdeteosena näidend *Juudit* (1921) (Scholz 2001: 108–112).

1921. aastal ilmunud *Kõrboja peremeest* võib võtta kui A. H. Tammsaare meetodi esimest sünteesi. F. Scholzi sõnul leiab siin realistliku külaelupildi edasiandmisel ja sümboliks võimendamisel kasutamist terve skaala varasematest väljendusvahenditest, nagu lüürilis-impressionistlik keel, kujundite võime tõusta sümboliteks, sisemonoloogilisus, ekspressiivne žestikulatsioon (Scholz 2001: 113). Ja seejärel juba *Tõe ja õiguse* epopöa, mille juhatab sisse modernismi manifesti ja modernistide vennaskonda kuulutavuse näitajana Charles Baudelaire’ilt

laenatud moto: *Imelises tundlikkuses mõõtmatuseni avardatud iga tühisem lapsepõlve mure, iga väiksemgi rõõm saab hiljem kunstiteose aluseks täiskasvanule, ilma et see ise seda ette teaks* (Undusk 1991: 491). Kuigi selle moto ohtlikku ligilähedust Thomas De Quincey *Inglise oopiuisööja pihtimustele*, kellelt Ch. Baudelaire oma teksti laenas (Undusk 1991: 494), peetakse vähetõsiseks kartuseks (Treier 2000: 15), ollakse ometi ühte meelt, et selles tsitaadis, motos, mis *alati on kirjaniku poolne näpuganäitamine* (Undusk 1991: 492), leiab rõhutamist lapse mikrokosmoses ja mälus säiliva makrokosmiline võimekus (Treier 2000: 40) ning kestva mööduvuse (*igavese mineviku*) aja kuristikku vajuva sündmustiku elavustamise allikas (Undusk 1991: 493).

Põrgupõhja uut Vanapaganat pole põhjust pidada ainult A. Tammsaare loomingu apoteosiks, vaid see on ka eesti modernismi tähtteos. See on nii metarealism kui ka sümbolism, aga selles on ka maagilise realismi ettekuulutust. Sest just siin teostub see, mida Tiit Hennoste peab modernistile oluliseks: *vabadus, eitamine, skepsis, müütilisus, maailma lagunemine, isakuju kadumine, ambivalentsus, kõleda ja hirmutava maailma tunne* (Hennoste 1996: 149). Siin jõuab A. H. Tammsaare *lõpuks tõdedeni, mis kehtivad kogu inimkonna kohta* (Treier 2000: 41).

A. H. Tammsaare ja eesti modernismi erilisus ootab veel avastamist. Seepärast tundub ka kuidagi vaesestav lugeda uusimast eesti kirjandusloost Epp Annuse väidet:

Jah, muidugi, Tammsaarega saavutas eesti realism oma küpsuse, Tammsaare kaasaegsed tema taset saavutada ei suutnud, kui nad teda ka jäljendada püüdsid. [...] Nii tundub, et Tammsaare peamine osa meie kirjandusdiskursis on tema olemasolu – millest võib soovi korral ka mööda vaadata (Annus 2001: 288).

Arvan vastupidist: eesti kirjandusdiskursuses on A. H. Tammsaare modernismil paradigmaatiline tähendus, millest ei saa üle ega ümber.

Kirjandus

- Annus, Epp 2001. Anton Hansen Tammsaare (1878–1940). Annus, Epp & Epner, Luule & Järv, Ants & Olesk, Sirje & Süvalep, Ele & Velsker, Mart. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, lk 275–290.
- Habermas, Jürgen 1996. Modernsus – lõpetamata projekt. *Akadeemia* 1, lk 75–93.
- Hennoste, Tiit 1993. Hüppeid modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal *Vikerkaar* 10, lk 41–50 & 11, lk 62–66 & 12, lk 69–74.
- Hennoste, Tiit 1994. Hüppeid modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal *Vikerkaar* 1, lk 74–77 & 3, lk 41–49 & 4, lk 71–74 & 5, lk 63–68 & 6, lk 68–72 & 7, lk 73–78 & 9, lk 74–78 & 11, lk 70–75 & 12, lk 63–68.
- Hennoste, Tiit 1995. Hüppeid modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. *Vikerkaar* 2, lk 78–82 & 3, lk 76–78 & 4, lk 78–84 & 5/6, lk 131–136 & 9/10, lk 124–130 & 11, lk 87–94.
- Hennoste, Tiit 1996. Hüppeid modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. *Vikerkaar* 3, lk 69–76 & 4, lk 86–93 & 5/6, lk 142–149.
- Hennoste, Tiit 1997. Hüppeid modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. *Vikerkaar* 1/2, lk 115–127 & 4/5, lk 144–153 & nr 7/8, lk 152–161 & 9, lk 101–107 & 10/11, lk 142–149.
- Hutcheon, Linda 1988. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York & London: Routledge.
- Kraavi, Janek 2005. *Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur: ülevaade 20. sajandi teise poole kultuuri ja mõtlemise arengust*. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Kross, Jaan 1982. *Vahelugemised 3: Kirjandusteoreetilised ja -kriitilised artiklid, sõnavõtud jms*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Koort, Alfred 1996. *Inimese meetod*. Eesti mõttelugu 8. Tartu: Ilmamaa.
- Scholz, Friedrich 2001. Anton Hansen-Tammsaare (1878–1940): Eesti proosa realismi ja modernismi vahepeal. Treier, Elem (koost). *Tammsaare maailmakirjanikuna: Kolm välismaa Tammsaare-uurijat: [Veli Ilmari Mikkonen, Friedrich Scholz, Vladimir Macura]*. Tallinn: Olion, lk 100–142.
- Süvalep, Ele 1998. Modernismi alguse probleem eesti kirjanduses. Laak, Marin (koost). *Traditsioon & pluralism: Kirjanduskonverentside materjale: Ettekan-*

- deid, artikleid, esseid ja eksperimendikirjeldusi eesti ja soome uuemast kirjandusteadusest.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 221–227.
- Tammsaare, A. H. 1988. *Publitsistika 2: (1914–1925)*. Kogutud teosed 16: Tallinn: Eesti Raamat.
- Preminger, Alex & Brogan, Terry V. F. *et al.* (toim) 1993. *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton paperbacks. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Treier, Elem 2000. *Tammsaare ja tema "Tõde ja õigus"*. Tallinn: Olion.
- Tuglas, Friedebert 1922. *Kriitika* IV. Tartu: Noor-Eesti.
- Tuglas, Friedebert 1935. *Kriitika* III. Tartu: Noor-Eesti.
- Tuglas, Friedebert 1936. *Kriitika* VI. Tartu: Noor-Eesti.
- Undusk, Jaan 1986. *Realismi mõiste ümber: F. Tuglase "realism" ja sajandivahe-tuse kultuur*. Valminud uurimuse eeltrükk. Preprint (Keele ja Kirjanduse Instituut) KKI-46. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Undusk, Jaan 1991. Tammsaare, Baudelaire ja De Quincey: "Tõe ja õiguse" esimese osa motost. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 491–495.

Ergo-Hart Västrik

ILMUTUSE TEEL SAADUD LAULUD: INGERISOOME SEURALAISTE LIIKUMISEST SAJANDIVAHETUSE SEISUGA¹

Teesid: Artiklis heidetakse pilk ingerisoomse seuralaiste usuliikumise laulutraaditsioonile. Väljastpoolt avaldatav surve tingis liikumise sees vajaduse erilaadsete alalhoiustrateegiate järel, milles olid kombineeritud suulisele pärimusele oma sed mälu tehnilised võtted ja kirjalik lauluraamatutraditsioon. Artikkel põhineb peamiselt materjalidel, mis salvestati aastatel 2001–2002 Vadja-Ingeri välitööde käigus. Võtmeinformant oli välitöödel Peterburi eeslinnas Kolpinos elanud vanema põlve ingerisoomlane Sohvi Petrova, kes oli seuralaiste usuliikumise põhimõtete veendunud järgija ja vastava laulurepertuaari hea tundja. Salvestatud materjalid lubavad arutleda kohalike rahvapohvetite rolli üle usundilise traditsiooni loomisel ja edasiandmisel, tõsta esile helilindistuste tähtsust vaimuliku osaduse jagamisel nendele inimestele, kes ei saanud teenistustest osa võtta, ning jälgida käsikirjaliste lauluraamatute ja fotode osa usuliikumise traditsiooni vahendamisel.

Märksõnad: Ingerisoomlased, käsikirjalised lauluraamatud, pärimuslikud ekstaatilised usuliikumised, rahvapohvetid, vaimulikud laulud

Sissejuhatus

Veel tänapäevalgi ingerisoomlaste hulgas tuntud seuralaiste usuliikumine on päritolu poolest seotud Venemaal 17. sajandi lõpus usulõhe aegu alguse saanud *христовщина*-liikumisega (tuntud ka kui *секта хлыстов*),² mille üheks keskuseks oli 18. ja 19. sajandi vahetusel Sankt-Peterburg. Alates 1820.–1830. aastatest levis liikumine Peterburis viibinud ingerisoomlaste vahendusel paljudesse Kesk- ja Põhja-Ingeri küladesse, kus see sai laialt tuntuks kui hüppajate (*хуппääjäät*) usulahk. Rahvapärase pejoratiivse varjundiga nimetuse³ tekkel olid määravaks selle kristliku äratusliikumise jumalateenistustele tunnuslikud ilmutusliku algupäraga laulud, ekstaatiline tants

(nn hüppamine) ning spontaanne prohveteerimine – rituaalne kompleks, mida vene keeles tähistatakse mõistega *padennue* ('religioosne ekstaas').

Soome usundiloolase ja slavisti Matthias Akianderi 1850.–1860. aastatel publitseeritud mahuka Ingerimaa usuolusid kajastava ülevaate järgi – just tema raamat on seni teema kohta kõige põhjalikum käsitlus, mis sisaldab ühtlasi rohkelt folkloristile vajalikku allikmaterjali – kasutasid liikumises osalejad ise enda kohta nimetusi ärganud (*heränneet*), usklikud (*uskovaiset*), määratlesid end lihtsalt kui palvetundidest osavõtjaid (*seuralaiset, seuraväki*), õdesid ja vendi (*sisot/siskot ja veikot*) Kristuses. 1820. aastatel Peterburis kasutati ingerisoomi ärganute kohta ka nimetust uueusulised (*uusi-uskoiset*), Ida-Soomes Viiburi läänis, kuhu liikumine levis 1830. aastate teisel poolel, olid tuntud ka nimetused lugejad (*lukijat*) ja palvetajad (*rukoilijat*). Pärimuse kohaselt "ärkasid usule" esmalt Tyrö kihelkonnas kolm õde, kes hakkasid "püha vaimu võimust jutlustama" (*pitivät rukouksia hengen voimasta*) ning keda käisid vaatamas paljud ümberkaudsed inimesed. 1830. aastatel oli liikumises osalejaid ka Ropsu, Kupanitsa, Koprina, Skuoritsa, Moloskovitsa jt kihelkondades (Akiander 1860: 191–192; Akiander 1864: 3; Heino 1976: 67–68, Jalkanen 2003: 26 jj).

Nn hüppajate usulahul ei olnud keskset juhtimist ega ühtset väljakujunenud õpetust: paiklikud rühmad koondusid karismaatiliste jutlustajate ehk prohvetite ümber, kelle ilmutuslikul algel põhinevad seisukohad võisid olla põikuvad. Kujuka pildi sellest mitmekesisusest annavad 19. sajandi esimese poole kirjeldused, mille on kirja pannud inimesed, kes olid küll liikumises osalenud, kuid sellest hiljem erinevatel põhjustel distantseerunud.⁴ Neist dokumentidest selgub, et liikumisega olid siis liitunud kirjaoskajad, paremal järjel inimesed, kes olid pidevalt või ajutiselt Peterburis tööl, kuid samas säilitanud sidemed maapiirkondadega. M. Akianderi publitseeritud ma-

terjalides on mõnel juhul nimetatud ka venekeelset kirjandust, millele ärganud teatud tõekspidamistes toetuvad; teisalt leiab samades allikates viiteid nii pietistlike kui ka luterlike teoste kasutamisele usulahu teenistustel (vt Akiander 1860: 178–179). Kuigi mitmed soome uurijad on osutanud ingerisoomi seuralaiste liikumise seostelega vennastekogudustega, viitavad siinkirjutajale teadaolevad allikmaterjalid siiski otsesest vene analoogsete müstilis-ekstaatiliste usulahkudega. Võib oletada, et usundiliste ideede keele-, rahvus- ja konfessioonipiiride ületamisele aitas kaasa Peterburi kui metropoli multikultuuriline keskkond.

Liikumise jutlustajatest liidrid asusid opositsiooni luterliku kiriku õpetusega, keeldudes armulauast ja kirikuskäimisest üldse, ning pälvisid nii oma äärmuslikkuse tõttu pastorite tähelepanu. 19. sajandi keskpaiku kirjutati usulahust mitmel korral luterlikele vaimulikele mõeldud väljaannetes ja võeti sellel teemal sõna Soome ajalehtedes (vt nt S-s 1856, Ullmann 1857). Usuliikumise puutusid ühel või teisel viisil kokku paljud 19. sajandi teisel poolel Ingerimaa eri osades liikunud rahvaluulekogujad, kellest osa pani vanema rahvalaulu kõrval kirja ka nn hüppajate laule. Mitmed kogujad nimetasid välitööpäevikutes usuleärganute vastumeelsust vanemaid laule laulda, kuid teisalt toovad nad esile ka nende enama avatuse uuenemisele ja haridusele.⁵

Seiku seuralaiste usulahust

Sarnaselt vene analoogsetele liikumistele olid ka ingerisoomi seuralaiste usulahule tunnuslikud eripalgelised käsud ja keelud, mille abil püüti saavutada selgem ja suurem osadus jumalikuga. Nende normide hulka kuulusid eri pikkusega paastud, lihasöömisest, tubakast ja alkoholist (mõnes koguduses ka soolast, suhkrust ja pär-mileivast) loobumine ning sugulisest läbikäimisest hoidumine, millega kaasnes ka varem sõlmitud abielusidemetest lahtiütlemine.

Oluliseks muutusid suhted koguduse enda sees, palvevendade ja -õdede vahel, kes perekondadest lahus elades moodustasid kristlikele algkogudustele sarnaseid üsna suletud kommuune. Mitmed kohalike rühmituste liidrid jutlustasid erilisest Kristuse armastusest, mis võis puhkeda spontaanselt koguduse nais- ja meesliikmete vahel, kuigi nende kaasaegsete kirjeldusest ilmneb, et selles küsimuses ei olnud eri suundumuste juhid üksmeelel (vt nt Akiander 1860: 146–152).

Lähedaste suhete tekkimist vendade ja õdede vahel soosisid ka usuleärganute hilisõhtused ja öised teenistused, mille järel kaugemalt tulnud koguduseliikmed samasse ka läbisegi magama heitsid. Ilmselt on just selline praktika andnud alust hüppajate usulahust negatiivse kuvandi loonud jutupärimusele, milles on kesksel kohal intsesti motiiv.⁶ Ühe tõlgenduse kohaselt olid just liialdused sugudevahelises läbikäimises põhjuseks, miks liikumisest eraldus nn lõikajate (kastraatide) usulahk, mille liikmetele oli tunnuslik vabatahtlik “patuste kehaosade” kõrvaldamine.⁷ Nii hüppajate kui ka kastraatide usuliikumised olid kantud eshatoloogilistest ideedest, mis jutlustasid maailma peatsest hävingust ja vajadusest end selle vastu ette valmistada.

Usulahu kogunemisi ei korraldatud ühes kindlas paigas, vaid koguduseliikmete elumajades või suuremates majapidamishoonetes, suvisel ajal ka vabas õhus (on andmeid teenistuste pidamisest metsas, külakogukonna vaateväljast eemal). Kogunemistele oli tunnuslik spontaanne jutlustamine ja eespalvete lugemine, mida raamistas vaimulike laulude laulmine. Nii palvetamine kui ka vaimulike laulude laulmine võis teenistuse käigus üle minna ekstaatiliselt liikumiseks ja hõikumiseks, mida tõlgendati Püha Vaimu pealetulekuna (Heino 1976: 68). Nii praktiseeriti kollektiivset ekstaasi, hingelist joobumust (nn *hengen ilo*) ja vaimus olemist, millega kaasnes pidev valmisolek ilmutuslike sõnumite vastuvõtmiseks. Vaimus ole-

mine võis tipneda võõrastes keeltes kõnelemise, riiete seljast heitmise või omalaadses transiseisundis mahalangemisega (Akiander 1860: 172–173).

Mitmed 19. sajandi alguse kirjeldused mainivad korduvalt sektiliikmete kohustuslikke valgeid rõivaid ning teenistustel läbi viidud erilaadseid puhastus- ja pühitsusriitusi, mida võib vaadelda kui rahvapäraseid tõlgendusi (edasiarendusi) kiriklikest rituaalidest (vt küünlajalaga piiramine jutlustajaks pühitsemisel, põlvili läbi “taeva väravate” roomamine). Mitmel korral on neis allikates mainitud näiteks ka kadakate kasutamist maagilistel ja rituaalsetel eesmärkidel, mida illustreerib kujukalt Matthias Akianderi informandi M.J.-i kirjeldus 1855. aastast:

Nad võtsid kadakaid, põletasid neid ja lugesid issameie, usutunnistuse, kümme käsku. Põhjus oli selles, et kadakasuitsuga saab ära ajada saastaseid vaime ehk kuradeid. Veel õpetati kadakavett jooma ja kadakaveega leiba küpsetama ja sööma. Põhjuseks oli see, et kadakamarja del on rist ja seetõttu on nad õnnistatud (Akiander 1860: 161).

Esimesed kohtuprotsessid ingerisooe ärgranute üle peeti juba 1830. aastatel – seega kohe pärast liikumise ingerisooe erivormi tekkimist – ning need tipnesid sajand hiljem massiliste repressioonidega Nõukogude Venemaa religioonivastase kampaania raames. Tsaariajal tegelesid sedalaadi pahe väljajuurimisega nii ilmalikud kui ka kiriklikud võimud, seksti liidreid karistati ihunuhtlusega, millele järgnes sageli vangistus ja/või väljasaatmine (vt Akiander 1860: 193–195; Puolanne 1936: 286–290). Siiski püsis liikumine visalt edasi ning liikumises osalejate hulka Lääne- ja Kesk-Ingeris hinnati 19. sajandi lõpus *ca* 2000 inimesele (Raudalainen 2004: 85).

Nõukogudeaegsete massrepressioonide mõju liikumisele oli märgatavalt fataalsem. Regulaarselt koos käinud rühmad hajusid ja seksti liikmed said jätkata jumalateenistuste pidamist varjatult, peami-

selt vaid sugulaste ja lähimate tuttavate kitsas ringis. Samas ei olnud võimalik konspiratsiooni tingimustes traditsiooni järgnevatele põlvkondadele edasi anda. Nii on ilmne, et nõukogude repressioonidest alates pole hüppajate kogukond ennast taastootnud ja oli määratud järkjärgulisele hääbumisele. Siinkirjutaja osavõtul läbi viidud hiljutiste välitööde andmetele toetudes on seuralaised paiguti palvekoosolekuid pidanud siiski veel 1980. ja 1990. aastatel (vt allpool).

Siinse käsitluse kontekstis on oluline küsimus, kuidas usuliikumine, millel ei olnud kanoniseeritud õpetust ja mis ei olnud institutsionaliseeritud, püsis pidevate repressioonide kiuste ilma välise toetuseta kaks sajandit. Kui vene analoogsete usuliikumiste kohta, mis hääbusid märksa varem, on avaldatud mitmeid eriuurimusi, sh põhjapanevaid käsitlusi just viimase kümnendi jooksul, siis ingerisooime vastavad liikumised pole siiani saanud piisava uurijatähelepanu osaliseks.⁸ Ka käesolev artikkel ei suuda seda tühimikku täita, kuid püüan järgnevalt vaadelda selle usulahu traditsiooni ühe paikse rühma, tegelikult veel kitsamalt, ühe konkreetse inimese näitel. Minu analüüsi aluseks on salvestised ühelt Skuoritsa kihelkonnast⁹ pärit seuralaiste liikumise – just nii ta ise usulahku nimetas – aktiivselt “osalejalt” aastatel 2001–2002.

Välitöösalvestiste taustast

Meie välitöörühm külastas Sohvi Petrovat esimest korda informandi 83. sünnipäeval tema kodus Peterburi satelliitlinna Kolpino üheksakorruselise betoonmaja korteris, kus ta elas koos poja-tütrega perega. Juba esimesel kohtumisel tõdesime vaimulike laulude olulisust seuralaiste liikumise traditsioonis ja Sohvi-tädi suurt vaimulike laulude repertuaari. Siiski ei olnud Sohvi pelgalt nende laulude passiivne mäletaja, vaid tõsiusklikuna ka nende aktiivne praktiseerija ja edasikandja hoolimata sellest, et juba aastaid pol-

Foto 1. Arvo Survo ja Sohvi Petrova juunis 2001 vaimulikke laule laulmas. Kaader videost (ERA, DV 275).

nud tema kõrval usuvendi ja -õdesid, kellega koos ta oleks saanud laulda ning palvetunde pidada. Tugeva ja karismaatilise isikusena oli ta jäänud truuks oma usule ning kohanenud üksiolemisega, leides väljapääsu usuliste vajaduste rahuldamiseks ka nendes tingimustes.

Aastail 2001–2002 intervjuerisime Sohvit kolmel korral, kokku kogunes 5,5 tundi audio- ja videosalvestisi, mis sisaldavad nii vaba vestlust kui spontaanset ja ka meie initsieeritud vaimulike laulude laulmist.¹⁰ Esimesel korral oli teejuhiks Kupanitsa kiriku pastor Arvo Survo, kelle kohalolek ja “vahendustegevus” löid meie kui uurijate ja Sohvi vahel usalduslikud suhted, mis tegi võimalikuks naasmise hilisematel kordadel omal käel. Pastor Survo, kellel on erakordsed teened Ingeri kiriku renessansis ja seetõttu ka väga suur autoriteet, oli Sohvi-tädi külastanud varemgi, et koos laulda

ja vaimulikku lauluvara õppida. Tema siiras huvi usuliikumise laultraditsiooni vastu ning tutvus Sohvi pojatütre Nataljaga olid aidanud ületada umbusu tema kui ametliku kirikuinstitutsiooni esindaja ees. Arvo Survo varasemad katsed viia Sohvi kokku Soome uurijatega olid siiski ebaõnnestunud, sest siis polnud tekkinud usalduslikku suhet ja Sohvi oli salvestamise keelanud. Seegi kord pidime uurijatena enda kanda võtma (laulu)õppijate rolli, ühtlasi ka ise omalt poolt “vastu laulma”, et suhelda võrdsematel alustel. Kuigi põhjendasime mitmel korral oma head kavatsust liikumise traditsioone tulevatele põlvedele jäädvustada, jäi Sohvi mõnedel suhtlusteemadel nipsisõnaliseks. Tema soovitusel kohaselt ei peaks inimesed Jumalaga seotud asjade kohta liiga palju uurima ega sellesse sekkuma.¹¹ Meie vestlusi iseloomustaski mõlemapoolne piiride kompamine, milles kohtusid Sohvi usulised tõekspidamised ja meie kui uurijate püüdlused usuliikumise kohta rohkem teada saada.

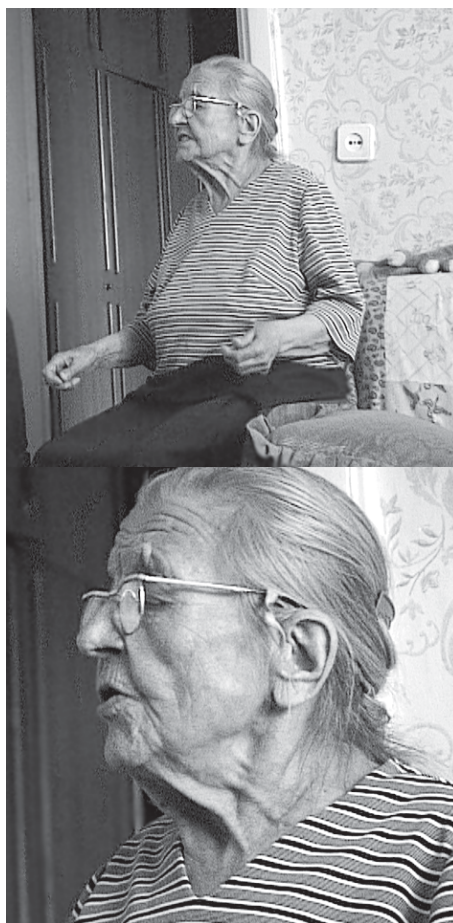
Juba enne Sohviga kohtumist kogesime, et vanemad inimesed mäletasid Lääne-Ingeris veel hüppajate-usulahu kogunemisi ning tuntud oli usulahku puudutav halvustava alatooniga jutupärimus, mis esindas selgelt väljaspoolset vaadet nimetatud teemale.¹² 2001.–2002. aasta välitöödel tehtud intervjuud Sohvi Petrovaga lasevad seuralaiste usuliikumist vaadelda n-ö seestpoolt, võimaldades paremini mõista varasemaid, 19. sajandist pärit usulahu traditsioonide kirjeldusi ning jälgida sellele rühmale omase usundilise pärimuse muutumise dünaamikat.

Mitmed teemad jäid meie põgusates intervjuudes käsitlemata ning need küsimused on vastuseta tänaseni, sest Sohvi Petrova suri 2003. aasta augustis. Kahe aasta jooksul toimunud kohtumised selle erakordse isiksusega, tema usulised veendumused ja ulatuslik vaimulike laulude repertuaar olid sedavõrd köitvad, et on toonud siinkirjutaja sellele teemale juurde ühe uuesti ja uuesti tagasi.

Sohvi Petrova portree

Sohvi Petrova sündis seuralaiste peres 1918. aastal. Tema ema oli pärit Kupanitsa kihelkonna Kantola külast ja isa¹³ Skuoritsa kihelkonna Ylä-Purskova külast, mis mõlemad olid tuntud kui usuliikumise tuumkülad Kesk-Ingeris. Perekond elas Skuoritsa lähedal asuvas Taaitsa (*Большая Тайица*) asulas, kus Sohvi isa oli väikepoe omanik kuni eraomanduse natsionaliseerimiseni nõukogude ajal. Nende majapidamine asula keskuses oli üks suuremaid ja jõukamaid ümberkaudsete ingerisoomlaste hulgas. Sohvi mälestuste kohaselt oli selles piisavalt ruumi, et võõrustada palvekoosolekule kogunenud 50 inimest.

Sohvi nagu ka tema kolm nooremat õde ristiti Skuoritsa kirikus, kuigi seos kihelkonnakirikuga jäi põgusaks, sest perekond ei osalenud pühapäeviti ega muude pühade aegu kirikus peetud jumalateenistustel, vaid käis usulahu liikmete kodus palvetundides. Ka ametlikule ristimisele järgnes õnnistamine palvetunnis vanemate usuvendade ja -õdede poolt. On ilmne, et peres kasvatati lapsi seuralaiste

Fotod 2 ja 3. Sohvi Petrova juunis 2001 vaimuliklike laule laulmas. Kaader videost (ERA, DV 274)

vaimus, sest nemadki võeti kaasa koosolekutele, kus nad tutvusid varakult usulahu traditsioonidega.

Kolm esimest klassi lõpetas Sohvi kohalikus soomekeelses koolis, neljanda aasta õppis ta samas vene keeles¹⁴ ning siirdus seejärel Leningradi kutsekooli, kus omandas kangruameti. Sohvil tuligi varakult hakata ise elatist teenima, sest ta ema suri 1930. aastal ja isa, kes selleks ajaks töötas tuletõrjedepoos, suri tuleõnnetuses saadud vigastustesse neli aastat hiljem. Nii sai Sohvist 16-aastaselt kolme noorema õe hooldaja. Peagi abiellus ta Paavali Kottoneniga, kes oli temast neliteist aastat vanem. Ilmselt tutvus Sohvi oma tulevase abikaasaga palvetunnis, sest ka Paavali oli kohaliku seuralaiste rühma aktiivne liige.

Perekonna kuulumine usulahku oli põhjuseks, miks tuli Leningradis raamatupidajana töötanud Paavalil ja kangruametis olnud Sohvil Teise maailmasõja ajal ümber asuda Tšeljabinskisse, kus mees hakkas tööle metallurgiatehases. 1947. aastal sündis nende ainus laps poeg Aleksanteri ning kui pärast sõda oli võimalik asumisel naasta, elasid nad kuus aastat Pärnus. Olude paranedes kolis pere tagasi Leningradi, kus Paavali töötas raamatupidajana kuni elu lõpuni 1973. aastal. Sohvi jätkas tööd kangruna ning elas pensioonile jäädes koos poja ja pojatütrega perega.

Intervjuuainesele toetudes võib kinnitada, et Sohvi oli aktiivne usukogukonna liige kogu oma elu. Seuralaiste perre sündinuna võttis ta varakult omaks selle rühma tõekspidamised ja kogudus pakkus talle ka edasiseks eluks vajalikke sotsiaalseid sidemeid. Lapsepõlvest oli pärit tõenäoliselt ka tema usuline enesemääratlus, mis tõmbas selge piiri "jumalalaste" ja "maailmameeste" vahele. Selle kajastuseks oli nii Sohvi keeldumine pioneeri- ja komsomoliorganisatsiooni astumisest kui ka eemalehoidmine omaaegsetest noorte ühistest kooskäimistest ja vaba aja veetmisest. Ometi ei saa rääkida sotsiaalsest isolatsioonist, sest väljapoole suhtlemist kompenseeris ti-

hedam läbikäimine palverühma sees, mis kajastus kujukalt Sohvi enda jutus kohaliku koguduse liikmetest, usuõdedest (*siso/sisko*) ja -vendadest (*veikko*), aga ka rühma liidritest – isadest (*isä*). Ta nimetas neid eranditult eesnime pidi, millele lisandus kaaskondse sugu ja staatus eristav sõna, kusjuures naissoost koguduseliikmete puhul oli näiteks pärisnimi liitunud sedavõrd tihedalt murdelise sugulusterminiga *siso*, et see moodustus kui omalaadse tuletussufiksi -s(s)oo (vt Sohvi mainitud nimesid *Katjussoo*, *Hedussoo*, *Liisbetssoo*, *Marissoo*). Nii nagu see ilmnes verbaalsel tasandil, iseloomustas Sohvi üldisemaltki palverühma kui üht suurt perekonda. Mitmel puhul oligi raske vahet teha, kas ta kõneles oma noorematest õdedest või koguduse naisliikmetest.

Nõukogude usuvastase võitluse perioodil, kui enamik koguduseliikmeid represseriti, suured palverühmad killustusid, kuid palvetundide pidamist jätkati väiksemates rühmades ka kodust eemal olles. Koos käidi siiski korrapäraselt, kui koguduse liikmetel oli võimalik koguneda ja selleks olid sobivad tingimused. Olukorras, kus usulisi veendumusi ei olnud võimalik ega lubatud avalikult eksponeerida, siirdus palvetundide korraldamine usklikke perekondade privaatsfääri. On ilmne, et pideva konspiratsiooni tingimustes ei olnud võimalik usulahu traditsioone vanematelt lastele edasi anda¹⁵ ja nii hakkas koguduse liikmeskond nõukogude ajal järk-järgult kahanema. Sohvi soov, et nende poeg jätkaks vanemate usutraditsioone, kajastus ilmekalt ka tema käsikirjalise lauluraamatu tiitelhel, kuhu ta 3. juulil 1994 oli kirja pannud järgmised read (vt foto 4):

Armas Taevane Isa ja kallis Jeesus Kristus, kinnita meie poega Surat neid palveid ja laule lugema ja kiitma kõrget Kolmainust kõiki aegade, kõiki kannatuste eest.

Palvekoosolekute toimumist väikestes rühmades veel 1970. ja 1980. aastatel kinnitas Sohvi valduses olnud ulatuslik helisalvestiste kogu, milles kajastus seuralaiste liikumise püüd dokumenteerida surutise tingi-

mustes palvekoosolekuid kaasaegseid tehnilisi vahendeid kasutades.¹⁶ Teisalt on sedalaadi tegevusel olnud ka praktiline eesmärk. Sohvi sõnul andsid salvestised nendele rühma liikmetele, kes ei saanud palvetundides osaleda, võimaluse hiljem ühistest palvetest ja laulmisest osa saada. Ta ise kasutas oludes, kus tema võimalused kaasusklikega suhelda olid väga piiratud (pärast Teist maailmsõda elasid ingerisoomlased hajutatult ning koguduse vanema põlvkonna liikmeid jäi aasta-aastalt vähemaks), magnetofonisalvestisi igapäevaseks palvetundide kuulamiseks ja kaasaulamiseks. Nii võimaldasid need salvestised Sohvil palvetunde “vaimus” kaasa teha ja usulist osadust regulaarselt taaskogeda. Võib oletada, et sedalaadi praktika, milles olid ühendatud pärimuslik teadmine, korduv esitus ja tehnilised vahendid, oli aidanud Sohvil hoida seuralaiste laulud aktiivses kasutuses. Sohvi pojatütre Natalja andmeil oli ta elu viimastel üksiolekuaastatel sisustanud aega sagedasti ja korrapäraselt palvetundide salvestiste kuulamise ja kaasaulamisega.

Lisaks koosolekute salvestistele kasutas Sohvi laulmisel ka kassette, mida talle oli saatnud Teise maailmasõja ajal Rootsi põgenev sugulane ja palvevend Mikkeli Haukka (1913–1997) Kupanitsa kihelkonna Korkkyläst. Nendel helikandjatel esitas *Mikkel-veikko* vaheldumisi eestpalvetega valiku seuralaiste laule bandžo saatel. Need salvestised jõudsid Sohvi raudsest eesriidest hoolimata ning hiljem, kui Rootsis elavate kaasmaalaste küllakutsumine oli juba võimalik, kinkis Mikkeli talle portatiivse magnetofoni kassettide paremaks käitlemiseks (Sohvi nõukogudeaegne Vesna oli ilmselgelt amortiseerunud, kuigi ta eelistas kasutada siiski seda vanemat ja harjumuspärast aparati). Salvestusessioonide käigus veendusime, et Sohvi praktiseeris meelsasti kooslaulmist *Mikkeli-veikkoga*, kellele ta omistas magnetofoni vahendusel kaaslaulja rolli. Sedagi võib tõlgendada kui liikumisele tunnuslikku pürgimust kollektiivse osaduse ja ekstaasi poole.

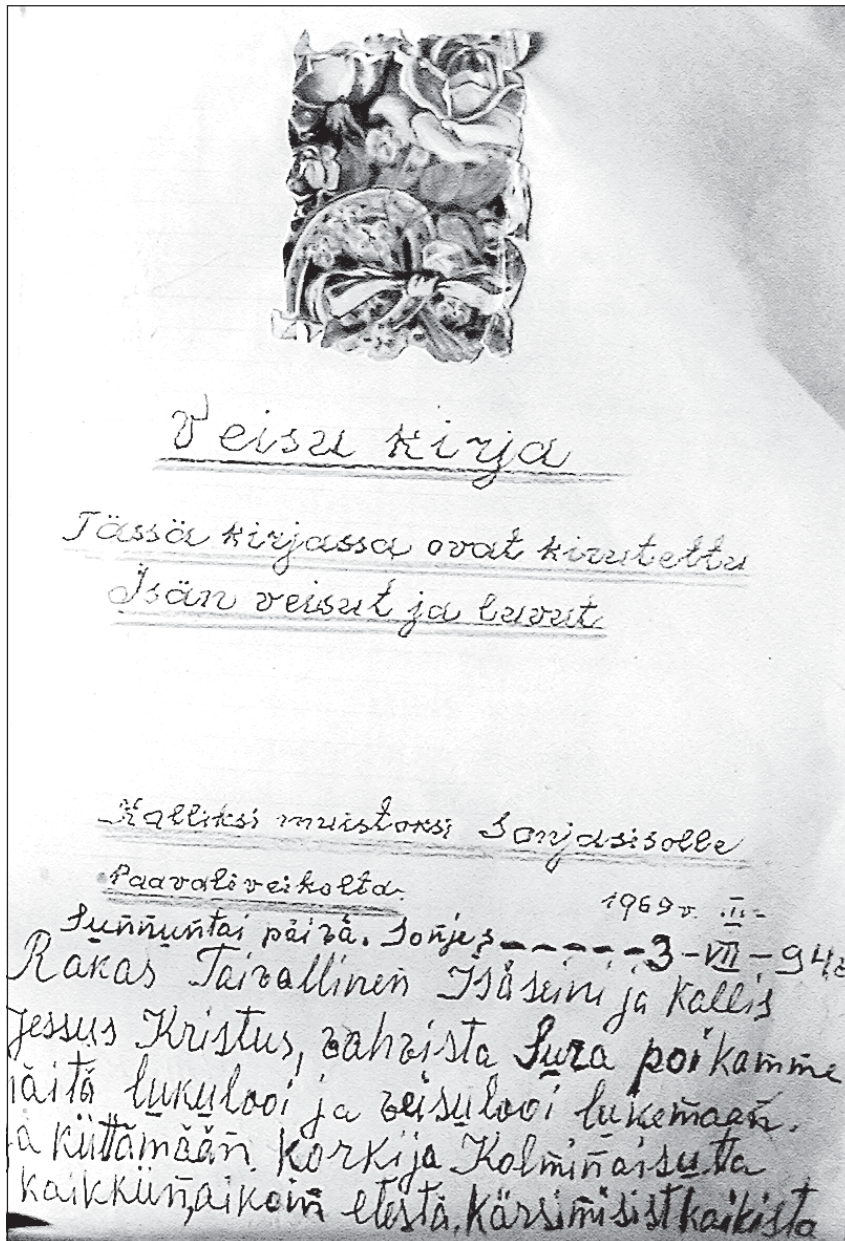

Foto 4. Sohvi Petrova käsikirjalise lauluraamatu tiitelleht, millel näha tema mehe pühendus ja Sohvi enda pöördumine poja poole. Ergo-Hart Västriku foto 2002.

Ilmutuse teel saadud laulud

Üksikasjalisemaid andmeid usulahu laulmistraditsioonide kohta leiame 19. sajandi keskpaigast pärit allikatest. Matthias Akianderi anonüümne informant nimetas oma kirjelduses 1856. aastast, et lisaks laulmisele lauluraamatutest ja muudest trükitud vaimulike laulude kogumikest oli seuralaistel tavaks teenistustel laulda erilaadseid “vaimu laule” (*henken veisut*), mida esitati eestlaulmise järgi ning mis võisid kesta koguni tunde (Akiander 1860: 176–177). Terminiga “vaimu laul” osutas kirjutaja ilmutuse teel (Püha Vaimu sekumisel) saadud vaimulikele lauludele, mille hulgas ta omakorda eristas kaht rühma: (1) spontaansed, palvekoosoleku käigus saadud ilmutusel põhinevad laulud, mille teksti ütles ilmutuse saaja eest selle saamise hetkel; (2) üksi olles saadud ilmutusel põhinevad ja seejärel kirja pandud laulud, mida lauldi hiljem palvekoosolekutel korduvalt (vrd Akiander 1860: 179). Sealjuures nimetas sama M. Akianderi kirjasaatja, et spontaansete ilmutuslaulude lauljaid oli väga vähe, teist tüüpi “vaimu laulude” kirjapanijaid aga rohkesti, millest annavad tunnistust samas ära toodud kuue laulu tekstid (vt Akiander 1860: 195–203).

Ka Sohvi laulurepertuaaris olid eespool nimetatud ilmutuse teel saadud laulud väga olulisel kohal. Ta kasutas nende tähistamiseks mõistet “pikad laulud” (*pitkät veisut*) ning omistas nende autorsuse – või õieti täpsemalt meediumi rolli – Purskova külast pärit kohalike prohvetile *Mikkel-veikkole*.¹⁷ Järgnevalt on esitatud lõik 2001. aasta intervjuust, kus Sohvi seletab Arvo Survole *Mikkel-veikko* osa nende laulude saamisloos:

Arvo Survo: *A kutka enemmäks näitä laululoi tekkiit?*

Sohvi Petrova: *No, vot tak, se isä, vot, mikä siin veisuus on kirutettu, sille Henki ilmoitti / Pyhä Henki puheli / salaisesti saneli. Vot, se Purskovan Mikkel-veikko, se kirjoittiki kaik. Hiä se kaik, kaik nämä laulut, mikä... Hän oli Mittavahe laitettu vankehuttee kaks vuotta.*

Arvo Survo: *Oliko se kuninkaan aikan vai sovetskoin...*

Sohvi Petrova: *Net, v devetnaatsatom godu hiä ol'...*

Arvo Survo: *Tuhat üheksän sattaa pantii tyrmähe...*

Sohvi Petrova: *No... tiäl, Kuoritsan kirkon papit... Kuoritsan kirkos yks pappi oli hyvä, a toine – hiä ei kärsint näitä seuralaisii, tällasii, kutka kävvyyt... eivät tule täl kirkkohe. Eivät täl sinne vie rahhaa, a kävvyyt seurois. Vot, niitä hä ei rakastant, ei suvvaant heitä, daa. Vot, tämä. I vot i siel sit pan'ki häntä, se vet' sitä... kuka nämä veisut kirjotti, häntä se Skuoritsa kirkko, mikä... Mie viel ajattelen nytki, et sitä Skuoritsan kirkkoo nikak ne polutšajetsa dastroit. No, ko he on... ain jäettä tekemätä. Sie tiijät, millaisess kunnos se ono? Mie ajattelen, ett se on naverno sitävart, et Mikkel-veikkoo täss löivät, siel podvalus hakkasiit vitsoin kans monet kerrat...*

[Arvo Survo: Aga kes enamjaolt need laulud tegi?

Sohvi Petrova: No, vot nii, see isa, kellest siin laulus on kirjutatud [värsse tsiteerides] “talle Vaim ilmutas / Püha Vaim kõneles / salamisi sõnus”. Vot, see Purskova *Mikkel-veikko*, tema kõik kirjutas. Tema kõik need laulud [kirjutas]. Ta oli Miitavisse¹⁸ kaheks aastaks vangi pandud.

Arvo Survo: Oli see tsaariajal või nõukogude ajal?

Sohvi Petrova: Ei, tuhande üheksasajandal aastal ta oli...

Arvo Survo: Tuhande üheksasajandal pandi vangi?

Sohvi Petrova: No seal, [olid] Skuoritsa kiriku papid... Skuoritsa kirikus üks papp oli hea, aga teine – tema ei sallinud neid seuralaisi, selliseid, kes käisid [palvetundides], ega tulnud talle kirikusse. Ei viinud talle sinna raha, vaid käisid palvekoosolekutel. Vot, neid ta ei armastanud, ei sallinud neid, jah. Vot, seesama. Ja vot see siis panigi tema, kes ju kõik need laulud kirjutas, teda see Skuoritsa kiriku [härra panigi vangi]. Ma veel mõtlen nüüdki, et Skuoritsa kirikut ei suudeta mitte kuidagi üles ehitada. Nii nagu ta on... aina jäetakse pooleli. Sa tead, millises olukorras ta on? Ma mõtlen, et see on arvatavasti sellepärast, et nad siin *Mikkel-veikkot* peksid, seal keldris vitstega piitsutasid mitmel korral...]

(ERA, DV 276, 16 (0:06:06–0:07:55))

Mainitud prohvet oli ajalooline isik Mikkel Soini (1839–1920), kes pani Sohvi sõnul ilmutuse vahendusel kirja kokku 38 “pikka laulu”.

Need laulud moodustasid vaimuliku repertuaari tuumiku sellele seuralaiste rühmale, kuhu Sohvi kuulus, ning neil oli palvekoosolekutel ka n-ö liturgiliste laulude funktsioon. Just nimetatud laulude laulmise aegu hakati ringis liikuma ja saavutati transilähedane seisund, milles toimus usulahule tunnuslik “hüppamine”. Sohvi seletas *Mikkel-veikko* laulude loomise protsessi meile mitmel korral ja kõigil salvestussessioonidel, olemata lõpuni kindel, kas me tema vahendajapositsiooni ikka õigesti mõistame. Teema sage kordumine intervjuudes viitab selgelt *Mikkel-veikko* isiku ja ilmutuse teel saadud laulude tähtsale kohale Sohvi usundilises maailmapildis.¹⁹ Allpool on esitatud veel kaks katket esimesest ja teisest intervjuusessioonist.

Arvo Survo: *No, hiä vissii tek sitten suuremman osan niistä laululoist, no ei kaikkii vissii...*

Sohvi Petrova: *Nämä pitkät veisut, koltkymmet kaheksan pitkää veisuu – kaik hiä itse!*

Arvo Survo: *Kaik hiä itse tek?*

Sohvi Petrova: *Kaik! Ei itse teht, a pyhä henk häntä. Ol'liit sellaiset hetket hänel sellail jot, pyhän henken kautta. Tul'liit hänel sytämeen, hiä kirutti, kirutti, kirutti, mitä hänel henk puhui, sen hiä kirut. Näit on monta vet' monet veisut ono: “Terve teille pyhhäin suku”, tämä “Issäinmaa ihanainen”, “Nyt lähten minä matkaan”, “Erämaassa ollessain”, “Uskonvuorel ollessain”. Monet veisut vet' kaik.*

[Arvo Survo: No, ta [*Mikkel-veikko*] tegi vist siis suurema osa neist lauludest, aga mitte kõiki...]

Sohvi Petrova: Need pikad laulud, kolmkümmend kaheksa pikka laulu – kõik ta [tegi] ise!

Arvo Survo: Ta tegi kõik ise?

Sohvi Petrova: Kõik! Ega ta ise teinud, vaid Püha Vaim [ilmutas] talle. Tal olid sellised [erilised] hetked, et [see käis] Püha Vaimu kaudu. [Laulud] tulid talle südamesse, ta kirjutas, kirjutas, kirjutas, mida Vaim talle kõneles, seda ta

kirjutas. Neid on ju palju, palju laule on: “Tere teile, pühim sugu”, see “Armas isamaa”, “Nüüd lähen ma teele”, “Kõrbes olles”, “Usumäel olles”. Palju laule on ju kokku.]

(ERA, DV 276, 16 (0:09:40–0:10:25))

Ergo-Hart Västriik: *A siun miehesi, mistä hän nämä laulut kirjoitti?*

Sohvi Petrova: *No, hiä jo ot devjatsot vtaroovo gooda jo, silloin jo vissii kirjoitti, silloin jo prohveetta kirutti itse ne laulut. Kuka ne laulut kirutti, tak, no henken kautta kuka. No, työ naverno että ymmärrä sitä henken kautta, ku ihminen... ku hiä käi... hänel ku annettii prohveetal pyhän henken kautta, ni hänel se... ei mistäki kiruttant, a kirutti itse itsestää sen. Hänel tul'liit sanat suuhu ja kirut paperin piälle, mitä henk toi hänel. A sen kirut kaik paperille, paperin piälle. A sit jokahine siel, sisot tai veikot kiruttit itse itsellee sen.*

[Ergo-Hart Västriik: Aga sinu mees, kust tema need laulud kirjutas?

Sohvi Petrova: No, tema on ju 1902. aastal sündinud ja siis vist kirjutas, sellal ju prohvet kirjutas ise kõik need laulud. Kes need laulud kirjutas, [tegi] seda vaimu kaudu. No, te arvatavasti ei saa aru sellest vaimu kaudu [kirjutamisest], kui inimene... kui tal tuli... temale kui prohvetile anti Püha Vaimu kaudu, nii et ta... mitte kuskilt ei kirjutanud, vaid kirjutas selle enda seest. Tal tulid sõnad suhu ja kirjutas paberi peale, mida vaim talle tõi. Aga ta kirjutas selle kõik paberile, paberi peale. Ja seejärel seal igaüks, õed ja vennad, kirjutasid selle ise endale.]

(ERA, DV 278, 3 (0:11:20–0:12:06))

On ilmne, et nõnda kõneldes vahendab Sohvi koguduse liikmete hulgas hoitud ja edasi kantud rühmapärimust hoolimata sellest, et ta ise kunagi prohvetiga kokku ei puutunud ja need teadmised jõudsid temani tõenäoliselt pereliikmete vahendusel. Karismaatilise usujuhina oli *Mikkel-veikko* Sohville kui pühak, kelle eludaatumid ja mälestusväärased teod olid ümbritsetud pühaduseoreooliga.²⁰ Nii edastas Sohvi prohvetist kõneldes justkui tema *vitat*, mille olulisteks osadeks oli ilmutuse vahendusel laulude kirjutamine, tagakiusamine lu-

terlike pastorige poolt ning vangistus Miiitavis aastatel 1900–1902.²¹ Talle olid tähenduslikud ka *Mikkel-veikkoga* seotud ajamääratlused, koguni tema eludaatumitest lähtunud ajaarvamine: meie esimesel kohtumisel mainis Sohvi, et prohvet elas 81-aastaseks ning just sel aastal möödus 81 aastat tema surmast (ERA, DV 276, 16 (0:08:58 jj)). Samas tunnistas ta, et *Mikkel-veikko* polnud mitte ainuke usuliider, vaid lugupeetud “isasid” oli nii enne kui ka pärast teda.

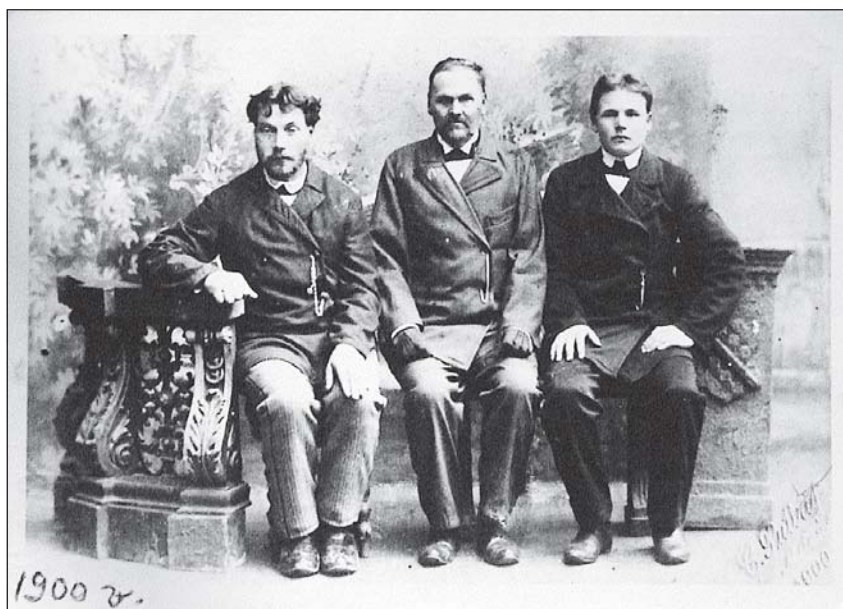
Fotod suulise pärimuse toetajana

Kolmandal intervjuusessioonil 2002. aasta suvel tõdesime fotode olulist osa usuliikumise kesksete tegelastega seotud rühmapärimuse memoreerimisel ja tekstualiseerimisel. Sohvi valduses oli muu hulgas mitmeid perekondlikus liinis saadud ja hoitud fotosid prohvet *Mikkel-veikkost*, millest osa õnnestus välitööde käigus ümber pildistada.

Üksikasjalised olid fotode tagakülgedele Sohvi käekirjaga lisatud kommentaarid ja eluloolised seigad pildilolijate kohta. Näiteks oli ühel fotol *Mikkel-veikko* koos teda vanglasse vaatama tulnud usuvendadega, kellest üks oli Sohvi vanaonu, ning foto tagaküljelt võime lugeda järgmist, mitmel korral täiendatud kommentaari (vt fotod 5 ja 6):

Pilt on tehtud Miiitavi kindluses, sest isa oli kaks aastat vangistuses. Vennad käisid teda vaatamas. [Pildilolijad vasakult paremale:]²² Vuiri Paaval-v[eikko], Pavel Mihhailovitš Igonen, maetud sõja ajal, suri 1942. a. Prohvet Mikkel-veikko Soini, isa elas 81 aastat, Mihhail Semenovitš Soini 1839–5. IV 1920. Mihhail Jevgenevitš Petrov, onu Miku, Purskova Miku-veikko, suri 1918. a kuuli[tabamuse]st, papa onu, vanaisa Paaval-v[veikko] vend, Pavel Jevgen[evitš] Petr[ov].

Teisel fotol oli prohvet koos Kantola küla kantori (koguduse eestlaulja) *Justssooga* ning sellegi foto tagaküljele oli Sohvi kirjutatud

Kuzmaa otettu Mittaran linnassa,
 koska isä oli kaksivuotisessa
 vankeudessa. Teikot käivät häntä
 katsomassa.

Veirini Paaval v. Павел Михайлович Урожен Кузнецкого жотан aikana kuoli 1942 v. 1900 г.	Profetta Mikkeli-veikko isäl-81 vuor. Toini, Михаил Викторович Соинен. 1839 1920-5-1	Mikko Мико Зеля Мико Зеля Мико Зеля Папан Сетä äijän Павел
--	---	--

1900 г.

Fotod 5 ja 6. Vana foto, millel prohvet Mikkel-veikko ja kaks palverühma liiget Miitavis (pildi ees- ja tagakül). Ergo-Hart Västriku ümberpildistus 2002.

pildil kujutatud isikute nimed, eludaatumid ja muid olulisi seiku (vt fotod 7 ja 8):

Kantola Justssoo, Justina-isis ja isa – prohvet, kes kirjutas 38 laulu. Justssoo oli kantor, suri [19]27. aastal meie juures Taaitsas. Aga isa suri [19]20. aasta 5. mail.

Kolmandal, suureformaadilisel grupifotol oli prohvet istumas viie palveõe ja ühe palvevenna seltskonnas, kelle kohta oli Sohvi samuti esitanud nimed, päritolukülad ja eludaatumid. Huvitava mõõtme pildi tõlgendamiseks lisas foto alumise nurga külge kinnitatud repro maalist, millel oli kujutatud Jeesus lambakarja keskel. Tõenäoliselt kajastus selleski Jeesusega kõrvutuses Sohvi respekt usu-liidri vastu.

Fotod 7 ja 8. Vana foto, millel prohvet Mikkel-veikko ja kantor Justssoo, ja selle tagakül. Ergo-Hart Västriku ümberpildistus 2002.

Fotosid ja intervjuuainest võrreldes selgus, et motiivid *Mikkel-veikko* elust ja tegevusest, mis tulid jutuks meie esimestel salvestusessioonidel (mil fotosid polnud käepärast), langesid kokku fotode tagakülgedele kirjutatud teabega. Märkimisväärsed olid paralleelsed nimekujud (ladina tähtedega ja kirillitsas), mis olid eri aegadel (erineva kirjutusvahendiga) fotode tagakülgedele lisatud. Ilmselt kirjutas Sohvi esmalt “vendade ja õdede” nimed sellisena, nagu need olid kasutusel rühma sees (*Paaval-veikko, isä Mikkel-veikko, Miku-veikko, Justssoo*), ja lisas aja jooksul, kas siis vajadusest sedalaadi infot paremini memoreerida või edasi anda järgnevale põlvkonnale, “ametlikud”, kirillitsas nimed. Ka mitmele teisele fotole olid lisatud pildil kujutatud palveõdede ja -vendade sünni- ja enamikul juhtudel surmadaatumid. Paljudel juhtudel olid juurde märgitud Sohvi enda sugulusseosed fotografeeritutega – nii oli esimesel pildil Sohvi vanaonu ja ka teisel fotol kujutatud Kantola küla kantor võis olla tema sugulane, sest samast oli pärit Sohvi ema ja kommentaari kohaselt suri pildil kujutatud naine nende majas.

Ilmselt aitasid fotod ning nendele lisatud märkused Sohvil rühmale omast tuumrepertuaari paremini meeles hoida. Nii võisid pildid toimida omalaadsete mentaalsete kaartidena, mis lubasid üha uuesti ja uuesti tekstualiseerida pärimust usulahu kunagise liidri elust ja tegevusest.²³

Käsikirjaline lauluraamat ja palvetundide ülesehitus

Pole teada, et seuralaiste liikumisel oleks kunagi olnud tsentraliseeritud juhtimine, oma kindlalt piiritletud pühade tekstide kogum, rangelt kanoniseeritud vaimulike laulude repertuaar ja trükitud lauluraamatud. Küll aga oli Sohvi Petrova valduses mahukas käsikirjaline lauluraamat, mille oli (ümber)kirjutanud tema abikaasa Paavali, kes oli selle hiljem pühendanud Sohville – sellest andis tunnistust 1969. aastast pärit märke lauluraamatu tiitellehel (vt foto 4):

“Kalliks mälestuseks *Sonja-sisole Paavali-veikkolt*.”²⁴ Saime selle kooli-vihikutest kokku köidetud ca 400-leheküljelise käsikirjaga põgusalt tutvuda teisel salvestussessioonil, mil Sohvi soostus suure hoole ja ettevaatusega hoitud ja talle selgelt väga olulist laulukogu meile näitama.

Kõik eespool käsitletud pärimuse kohaselt prohvet *Mikkel-veikko* vahendatud 38 “pikka laulu” hõlmasid lauluraamatus 154 esimest lehekülge, milles kajastus sel viisil nende keskne koht usulahu repertuaaris. Ülejäänud sellest mahukast käsikirjalisest köitest moodustasid erinevad vaimulikud tekstid – usutunnistus, palved, katked piiblist – ning laulud, mida Sohvi nimetas üldnimetusega “lühikesed laulud” (*lyhyet veisut*). Nende hulgas oli esialgsete hinnangute kohaselt eri aegadel laulikusse lisatud psalme, koraale luterlikust lauluraamatust, *Siioni kandlest* ja teistest vabakirikute laulukogumikest nii soome kui ka vene keeles.²⁵

Võrreldes “pikkade lauludega” oli “lühikestel lauludel” palvekoosolekutel täita teiselaadne funktsioon. Nende laulmisega alustati ja lõpetati koosolekuid, neid esitati spontaansete eestpalvete ja “pikkade laulude” vahel, markeerides nii üleminekuid ühelt riituse osalt teisele (vrd Suojanen 1984: 61–67). Kommenteerides oma lauluraamatus olevaid laule, kirjeldas Sohvi meile palvetundide ülesehitust järgnevalt:

Ergo-Hart Västriik: *Lisäksi on vielä niitä lyhyitä veisuja?*

Sohvi Petrova: *Sit on, luku on pantu, uskonnollinen totistaja, esipuhe, ja sit mitä täs ono... ensimmäine luku ja veisut psalmeista. Meil oli psalmeis... seuraa, ku alotettii ja ni, ei se veisattu eestään pitkii veisuloi, eestään veisattii psalm psalmkirjast. [---] No vot ku veisajaa, sa notaan lukkar hatja-bö, sen... No lyhhyen veisun, ku veisas, sit käi prohvetta suarnamaa. A sit vast, ku suarnat männööt, monta suarnaajaa suarnajaa, a sit vast kävvää pitkii veisuloi veisaamaa. No, sit lähetää liikkeelle jo!*

[Ergo-Hart Västriik: Ja lisaks on veel need lühikesed laulud?

Sohvi Petrova: Siis on, loetakse [piibli] kirja koht, usutunnistus, eestpalve, ja siis, mida seal on... esimene lugemine ja laulud psalmidest. Meil oli psalmi-

dest... kui alustati palvetundi ja siis ei lauldud esmalt pikki laule, esmalt lauldi psalm psalmiraamatust. [---] No vot, kui [eest]laulja, öeldakse ka kantor, selle lühikese laulu kui [ära] laulis, siis hakkas prohvet jutlustama. Ja siis alles, kui jutlustamine möödus, mitu jutlustajat jutlustas, alles siis hakati pikki laulude laulma. No siis mindi ju liikvele!

(ERA, DV 278, 3 (0:13:16–0:14:23))

Selline palvekoosolekute kord, mille järgi vaheldusid erilaadilised laulud, lugemine ja jutlustamine, vastab laias laastus 19. sajandi allikates leiduvatele kirjeldustele (vrd Akiander 1860: 172–179). Kuigi teenistuste ülesehitus oli üsna vaba (sest juhinduti “südame häälest” ja määrav osa oli ilmutuslikul algel), tipnes liturgia “pikkade laulude” laulmisega, mida esitati ringis liikudes.²⁶ Liikumise ja laulmise tempo kiirenes järk-järgult, see aitas osalejatel jõuda usulise ekstaasini, mille kajastuseks olid rõõmuhõisked, spontaanne palvete retsiteerimine ja “hüppamine”, mida osalejad tõlgendasid Püha Vaimu pealetulekuna.²⁷

Mitmel korral rõhutas Sohvi, et endisajal (tema lapsepõlves) lauldi “pikki laule” palvetundides peast, lauluraamatuid kasutamata. Reeglina alustas laulmist eeslaulja ning sageli oli viiside ülesehitus selline, et sama värssi (või selle osa) korrati eestlaulja järgi, mis laulmist ja laulude õppimist hõlbustas. Sedalaadi praktika oli tingitud kindlasti ühelt poolt usulahu riituste spetsiifikast – raske oleks olnud aktiivselt liikuda lauluraamatut käes hoides –, teisalt võib oletada, et see osutab ka teatud konspiratsioonimeetmetele – usu-traditsioonidega seotud kirjalike tunnistuse hulka oli kasulik mini-meerida.

Sohvilt saadud teabe põhjal võime veenduda, et seuralaiste traditsioonide edasikandmisel olid suulise ja kirjaliku transmissiooni viisid teineteisega väga huvitaval viisil põimunud. Sellelgi juhul oli tegemist sümbioosiga, mis oli iseloomulik paljudele 19.–20. sajandi rahvapärastele religioossetele liikumistele (vrd Pantšenko 2002: 271).

Sohvi Petrova “pikad laulud”

Keskse koha Sohvi laulurepertuaaris hõlvasid vaieldamatult eespool nimetatud “pikad laulud”, mis edastasid kõige otsesemalt seuralaiste liikumise tõekspidamisi. Ilmselt teadis Sohvi enamikku neist peast ning need olid talle sedavõrd tähenduslikud, et ta tsiteeris/retsiteeris “pikkade laulude” värse tihti enda (ja usuliikumise) arusaamade lah-tiseletamiseks. Ta oli leidnud neist tekstidest nn skriptid paljude elu-valdkondade kohta ja kasutas laulutsitaate sageli meie küsimustele vastates:

Madis Arukask: *A teil ei sanottu, että se seura on niku laiva, niin kuin karabl?*

Sohvi Petrova: *Laiva? A, no kakže... [retsiteerides laulusõnu] “Veisaan tiällä ajassa, / kuninkaamme laivassa” – meren piällä veisataa tätä “Veisaan tiällä ajassa.” Siin on... Kui tiäl ono, henkellinen laiva se ono. Daa. Kuka on uskovaine, aina hiä on siin henkellisess laivass: “Sielut iloiss hyppäävät, / henken voimass huutavat, / kui Jessus veljen tervehtää, / sydämemme kaljahtaa. / Koko taivas iloitsee, / rakkauvest riemuitsee, / kui mie tällejuhlalle, / sytämmele puhtaalle, / Issä-poikaa kiitämme, / liittojamme pitämme, / pühää ristii kannamme, / itsen hänel annamme, / ristin rakkaan pitämme, / vaivoissakin kiitämme.”* *Vot. “Henkellisess laivassa, / puolittai jo taivaassa...”* *Veisus on sanottu sellain: “Henkellisess laivassa, / puolittai jo taivaassa. / Sielut iloiss hyppäävät, / henken voimass huutavat, / kui Jessus veljen tervehtää, / sytämme kaljahtaa...”*

Taisto Kalevi Raudalainen: *A mitä vart se ol' sotalaiva?*

Sohvi Petrova: *Sanottii, jot henkelline sota. Ko pit' maailman ihmisin kans sot'tii, kutka tahtoit olla vasten.*

[Madis Arukask: *Ega teil öeldud, et kogodus on nagu laev, nii nagu karabl?*

Sohvi Petrova: *Laev? Aga kuidas veel... [retsiteerides laulusõnu] “Laulan selles ajas / meie kuninga laevas” – merel olles lauldi seda “Laulan selles ajas”. Siin on... Nii nagu seal on [öeldud], see on vaimne laev. Jah! See, kes on usklik, see on aina selles vaimses laevas: “Hinged rõõmust hüppavad, / vaimu võimust hüüavad, / kui Jeesus venda tervitab, / me süda karjahtab. / Kogu taevas*

ilutseb, / armastusest rõõmustab, / kui me tema peol / puhta südamega / Isapoega kiidame, / ühist liitu hoiame, / püha risti kanname, / ennast talle anname, / risti armsana peame, / vaevadeski kiidame.” Vot. “Vaimulikus laevas, / pooleldi ju taevas...” Laulus on niimoodi öeldud: “Vaimulikus laevas, / pooleldi ju taevas. Hinged rõõmust hüppavad, / vaimu võimust hüüavad, / kui Jeesus venda tervitab, / me süda karjahtab.”

Taisto Kalevi Raudalainen: Aga mispärast see oli sõjalaev?

Sohvi Petrova: Öeldi, et on vaimulik sõda. Kui pidasid sõda maailma inimestega, kes tahtsid olla vastalised.]

(ERA, DV 296, 1 (0:30:31–0:32:15))

Nimetatud sõjalaeva motiiv on üldtuntud vene analoogsete liikumiste laulurepertuaaris ja mütoloogias (vt nt Pantšenko 2002: 290–297) ning ka Sohvi Petrova esitatud “pikkade laulude” hulgas esines see mitmel korral (vt nt Västriik 2004: 174–178 esitatud laul). Neis lauludes võrreldi kogudust sõjalaevaga, mis seilas tormisel ja ohtlikul maailmamerel, koguduseliikmeid kujutati kui Jeesuse poolt välja valitud, kelle piiritu usk Vabastajasse aitas üle saada kõigist katsumustest, mis neile sellel retkel ette sattusid, ning viis neid igatsetud sihtpunktini Taevases Kuningriigis. Lauludele on tunnuslik seegi, et neis mainiti ka Püha Vaimu pealetulemist ja sellega kaasnevaid ekstaasipraktikaid.²⁸

Järgnevalt olen kolme salvestussessiooni käigus Sohvi esitatud 14 “pikka laulu” jaganud kolme rühma lähtuvalt esitussituatsiooni kontekstist, soovides nii osutada liikumisele omaste traditsiooni edasikandmise strateegiatele ja esitaja enda valikutele uurijatega suhtlemisel.

Esimesse rühma koondan need laulud, mille Sohvi esitas vestluste käigu spontaanselt seuralaiste laulupärimust tutvustades. Põhjusel, et vaimulike laulude laulmine salvestussessioonidel oli initsieeritud meie kui uurijate poolt ja et me tundsimme siirast huvi usu- lahu traditsioonide vastu, püüdis Sohvi meile vastu tulla ning tutvus-

Fotod 9–11. Sohvi Petrova esitamas laulu *Veisään täällä ajassa* ja markeerimas kohti, kus hakati laulu saatel hüppama. Kaader videost (ERA, DV 275).

tada seuralaiste laulude iseärasusi ja näitlikustada vastava repertuaari mitmekesisust. Nii alustas ta esimest laulu “Armas isamaa” (*Isänmua ihanainen*) spontaanselt, näitlikustades spetsiifilist esitusviisi, kus iga värssi korrati kaks korda, ning välja tuues “pikkade laulude” pikkuse – mitmed neist kestsid tema esituses üle 15 minuti – võrreldes muu vaimuliku laulurepertuaariga. Samuti laulis Sohvi katke matustel esitatud “rännulaulust” (*matkaveisu*), kui küsisime usu lahule iseloomulike praktikate kohta lahkunu viimsele teekonnale saatmisel. Sarnaselt laulis ta meie ühise teejoomise eel söögipalve, osutades nii ka sellise lauluvara olemasolule.

Teise rühmana eritlen need laulud, mille Sohvi “andis meile kaasa”, et võiksime need ära õppida. Teadvustasime Sohville mitmel korral tema laulude unikaalsust ja vajadust neid jäädvustada. On võimalik, et Sohvi võttiski meid kui õpilasi, kes soovisid seuralaiste traditsiooni omandada ja seda seega omal viisil edasi

kanda. Sohvi valis ise salvestamiseks välja laulu “Koguduse koosolek” (*Seurakunnan kokous*), mille ta esitas aeglasemalt lauldes, hoolega lauluraamatust sõnu jälgides ja rõhutatult selgust ja lihtust taotledes. See laul oli mõnevõrra lühem muudest “pikkadest lauludest” ega sisaldanud spetsiifilisi koguduse usupraktikaid kajastavaid motiive. Nii valis Sohvi meile “edasiandmiseks” ilmselt tema arvates kõrvalseisjatele lihtsaima lihtsaima ja vastuvõetavaima laulu, mille puhul oli võimalus mõistmiseks kõige suurem. Lähtudes oma kaasaegsest, vene keele kesksest suhtlemiskontekstist, laulis Sohvi meile õppimiseks ka ühe venekeelse vaimuliku laulu, eeldades ilmselt samuti, et nii jõuab vastav sõnum paremini ja kindlamini kuulajaile kohale.

Kolmanda rühmana toon välja need laulud, mida Sohvi laulis magnetofoni saatel. Enamiku selle rühma laulude puhul oli helikassetil kaasalauljaks juba eespool mainitud sõja ajal Rootsi põgenenud *Mikkelveikko* (Mikkeli Haukka), kes esitas “pikki laule” bandžo saatel. Ühelt poolt näitlikustas Sohvi nii meile usulahu nn liturgiliste laulude varumut, teisalt aga praktiseeris ta sel viisil ilmselt oma igapäevast laulupalvet ja “vaimus” osaduses olemist, mille tunnistajaks meie kõrvalseisjate ja salvestajatena ühtlasi olime. Kogesime sedagi, kuidas Sohvi kooslaulmisega kaasa läks – seesmine usuline liigutus kajastus tema näoilmes, käega taktilöömises, kogu kehaga laulmisele kaasa elamises ja markeerides värse, mille ajal toimus nn hüppamine (vt fotod 9–11).

Kui varasematel kohtumistel uurijatega oli Sohvi keelanud laulude salvestamise ning teinud selget vahet oma seuralaiste ja teiste vahel, hoides pärimust enda teada, siis nendel kordadel oli ta valinud teise strateegia ning otsis väljundit traditsioonide edasiandmiseks.

Kokkuvõtteks

Ingerisoo seuralaiste liikumisest ei kujunenud kunagi institutsionaliseeritud ususekti ning seda võib vaadelda täiel määral kui rahvausundilist, rohujuure tasandi nähtust, mille edasikandumisel ja pü-

simisel mängis kandvat osa nii suuline pärimus kui ka käsikirjaliste lauluraamatute traditsioon. Kõrvutades välitööde võtmeinformandi eluloolisi seiku 19. sajandi esimese poole allikatega, sai kinnitust veendumus, mille järgi levis vastav õpetus esmalt linnakeskonnas viibinud inimeste hulgas, kelle vahendusel see sai hiljem tuntuks ka maapiirkondades. Ka Sohvi Petrova perekond esindas linlikust või pooleldi linlikust ümbrusest pärit majanduslikult heal järjel elanikkonda.

Kuigi algtõuke seuralaiste usulahu tekkeks andsid ilmselt analoogilised vene liikumised, kujunes välja spetsiifiline ingerisoomi erivorm, mis püsis surutise tingimustes aktiivsena märksa kauem kui vastavad vene rühmitused. Märkimisväärne on siinjuures usundiliste ideede levimine üle keele-, rahvus- ja konfessioonipiiride, millele kindlasti aitas kaasa 19. sajandi Peterburi rahvusvaheline keskkond ning konfessiooniüleste äratusliikumiste suur levik sellel perioodil.²⁹

Välitööde käigus võtmeinformandilt saadud teave võimaldas paremini mõista 19. sajandist pärit hüppajate usulahu kirjeldusi. Kujukalt tuli esile kohalike palverühmade koondumine karismaatiliste liidrite ümber, kes täiendasid ja arendasid igaüks omal viisil traditsiooni edasi. Sohvi Petrova andmeil oli üheks selliseks rahvaprohvetiks Skuoritsa kihelkonna Purskova külast pärit *Mikkel-veikko* (Mikkeli Soini), kellele oli rühma sees omistatud rea vaimulike laulude vahendaja roll. Laulude püha päritolu oli ka põhjuseks, miks nad olid Sohvi Petrovale sedavõrd tähtsad, et ta neid jätkuvalt laulis ja kasutas üksi olles kollektiivse osaduse saavutamiseks magnetofoni abi.

Sohvi näitel võib välja tuua fotode osa rühmasisese pärimuse memoreerimisel ja taasaktualiseerimisel. Esile tuli samuti käsikirjaliste lauluraamatute olulisus pärimuse edasikandmisel nõukogude aja repressioonide kiuste. Surutise tingimustes kuulusid seuralaiste alahoiustrateegiate hulka palvekoosolekute salvestamine ning jagamine nende usuõdede ja -vendadega, kes koosolekutest osa võtta ei saanud.

Seuralaiste laulude järjepidev laulmine magnetofoni saatel (ning ka eestpalvete jälgimine) hoidis Sohvi vaimulike laulude repertuaari aktiivsena, kuigi teisi koguduseliikmeid polnud teda enam aastaid selles osas toetamas. Ka uurijad pidid välitöösituatsioonis võtma enda kanda kaaslaulja ja õppija rolli, mis oli ühtlasi vastastikuse teineteisemõistmise eelduseks ja aitas informandil uurijaid aktsepteerida.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on laiendatud versioon autori samateemalisest ingliskeelsest käsitlusest (Västriik 2004; artiklis on kasutatud võtmeinformandi kohta pseudonüümi Sohvi K.). Autor tänab Arvo Survot, Taisto Kalevi Raudalaist, Nina Lavost, Natalja Kirillovat ja Kari Laukkast artikli kirjutamise käigus osutatud abi ja tehtud märkuste eest. Uurimistöõ on seotud Eesti Teadusfondi grandiga nr 4939.
- ² Nimetus hlõstid (*хлосты*) on tuletatud verbist *хлестать* 'piitsutama'. Vene vastavate liikumiste geneesi kohta lähemalt vt nt Clay 1985, 1988; Pantšenko 2002. Aleksandr Pantšenko monograafia sisaldab ka ulatuslikku historiograafilist ülevaadet (Pantšenko 2002: 14–43).
- ³ A. Pantšenko (2001: 47) arvates võtsid nimetuse *скакуны* (*скакать* 'hüppama, kargama') kasutusele esmalt õigeusu misjonärid ning hiljem levis see ka ingerisoomlaste hulka.
- ⁴ Vt näiteks Matthias Akianderi (1860: 146–164, 171–206, 216–236, 248–268) informantide Juha Lemmety, anonüümseks jäänud M. J.-i jt kaastöid aastatest 1841–1856 ning mõned aastad hiljem M. Akianderi (1864: 5–26) avaldatud Ida-Soome ärkanute liidri Juhana Rontu vastulauset.
- ⁵ Hüppajate kohta rahvaluulekogujate reisipäevikutes vt Niemi 1904: 228–229, 279–280, 300, 368–371, 386–387, 411, samuti Haltsonen 1957: 16, 24, 57 jj.
- ⁶ Hüppajate kohta kõneldud kristalliseerunud vormi ja moraliseeriva koodaga muistendeid vada pärimuses vt nt Ariste 1977: 43–44. Sedalaadi pärimuse tekkimisele või võimendumisele on tõenäoliselt andnud alust seuralaiste kui "väljavalitute" irdumine külakogukonna ühistest tegevustest ning teenistuste pidamine kõrvalseisjatele varjatult, kinniste uste ja akende taga. Vene müstilistele sektantidele omistatud verepilastusega seotud motiividest vt ka Pantšenko 2004.
- ⁷ Ingerisoomse kastraatide (*leikkaajat, itsensa salvoojat*) usulahul on samuti ilmne seos analoogse vene skopetsite (*скопцы*) usuliikumisega, mis tekkis 18. sajandi teisel poolel Kesk-Venemaal ning levis 19. sajandi esimesel poolel tänu liikumise ühe liidri Kondrati Selivanovi aktiivsele tegevusele Peterburis ja selle ümbruses (lähemalt vt Pantšenko 2001, 2002: 170–206). Ingerisoomse kastraatide-usulahu kujunemisloost ja saatusest on valmimas mahukas uurimus ingerisoomse päritolu folklooristil Nina Lavonenil.

- ⁸ Vene uurijate värsketest käsitlustest vt nt Etkind 1997 ja Pantšenko 2002. Soome uurijate teemakohaseid välitöömaterjale leidub Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivis ja Turu ülikooli *Inkeri*-arhiivis.
- ⁹ Artiklis kasutatakse ajaloolisi ingerisoomse kihelkonna- ja külanimesid. Kihelkondade kaartid vt nt Raudalainen 2004: 83.
- ¹⁰ Välitöödel osalesid Madis Arukask, Taisto Kalevi Raudalainen ja siinkirjutaja. Välitöösalvestised on hoiul Eesti Rahvaluule Arhiivis (vt ERA, DV 274–278, 295–296).
- ¹¹ Sohvi enda sõnadega: *Jumal ise teab. Meie ei oska uurida neid asju, [sest] see ei ole meie uurida. Meile on kõige olulisem, et meil oleks süda selline, et kui tuleb see [viimne] päev, et me siis oleksime südames valmis. Et me südames siis usuksime* (ERA, DV 296, 3).
- ¹² Salvestasime mitmelt informandilt mälestusi nende endi või nende vanemate kokkupuudetest seuralaistega, palvekoosolekutel aset leidnud spontaanse ekstaasi juhtumitest ja lugusid liikumise liidritega seostatud “mitmenaisepidamisest” (vt Raudalainen *et al.* 2001).
- ¹³ Sohvi meenutuste kohaselt oli ta isapoolne vanaisa lastekodulaps (*linnan lapsi*), kelle lapsendasid ja kasvasid üles soomlastest kasuvanemad (sellest ka perekonnanimi Petrov). Ka muud järgnevad eluloolised seigad toetuvad intervjuudele Sohvi Petrovaga.
- ¹⁴ Selleks ajaks oli õppetöö koolis muudetud venekeelseks.
- ¹⁵ Uurides Soome evangeelsete äratusliikumiste laulutraditsiooni, on folklorist Päivikki Suojanen osutanud sellele, et 20. sajandil anti äratusliikumise traditsioone edasi peamiselt vanematelt lastele perekondlikus liinis (Suojanen 1984: II). Võib oletada, et sarnaselt oleks see toimunud ka ingerisoomlaste hulgas, kui nõukogude ajal poleks tekkinud tugevat ideoloogilist survet.
- ¹⁶ Välitööde käigus ei olnud kahjuks võimalik saada täit ülevaadet Sohvi valduses olnud helisalvestiste mahust. Esmase hinnangu kohaselt koosnes tema “heliarhiiv” paarikümnest lindist ja kompaktkassetist. 2001. aastal õnnestus välitöörühmal kopeerida kaks kassetti, mis sisaldasid palvekoosolekute salvestisi 1980. aastate keskpaigast.
- ¹⁷ Sohvi kasutas temast kõneldes sõnu *isä, prohveetta, Purskovan-Mikko* jne. Kari Laukaneni andmeil on seuralaiste liikumist Kesk-Ingeris nimetatud ka *Purskovan seurat*.
- ¹⁸ Läti linn Miitavi (Mitau), praegune Jelgava.
- ¹⁹ Vrd teemaintervjuude põhjal tehtud analoogseid järeldusi Merili Metsvahi artiklites tema Setu võtmeinformandi Ksenja Mürsepa usundilise maailmapildi kohta (nt Metsvahi 2003, 2004).
- ²⁰ Sedalaadi Püha Vaimu sõnumeid vahendava isiku mütologiseerimine on üldomane paljudele usulahkudele, mille kooshoidva tuumiku moodustavad tavaliselt karismaatiline liider ja teda jäägitult usaldav vennaskond (vt Lehtsaar 2004).
- ²¹ Prohveti elusse puutuvad seigad olid Sohville sedavõrd tähtsad, et ta kulutas rohkesti aega oma märkmikust esimeses esitatud intervjuukatkes mainitud Skuoritsa kiriku hea ja halva pastori nime väljaotsimiseks.
- ²² Järgnevas on loobutud kommentaaride graafilisest edasiandmisest, ühtlustatud nimede kirjavaisi ja täiendatud arusaadavuse hõlbustamiseks interpunktsiooni.

- ²³ Vrd M. Metsvahi (2003) analüüsi Ksenja Määrsepa jutustatud Püha Jüri legendidest ja nende aluseks olnud ikoonidest. Fotode tähtsusest eluloolise jutustamise kontekstis vt ka Raudalainen 2004.
- ²⁴ Nagu selgub pühendustekstist, kasutati ka perekonna siseringis kogudusele iseloomulikke nimekujusid. Käsikirjaliste lauluraamatute tähendust ingerisoomlaste seas usuvaenuliku nõukogude korra tingimustes ei tohi alahinnata ning see nähtus väärilis kindlasti eriuurimust. Vt näiteks ingerisoomse käsikirjaliste lauluraamatute digitaalsete koopiatid Eesti Rahvaluule Arhiivis (EFA, AK 522–526).
- ²⁵ Lauluraamatu üksikasjalisemat analüüsi ei olnud võimalik intervjuude käigus teha. See oma sisult ja mahult erakordne laulukogumik on tänaseni Sohvi sugulaste valduses ning kujutab endast hädavajalikku allikat seuralaiste liikumise laulurepertuaari edasiseks uurimiseks.
- ²⁶ Nii Sohvi ise kui ka väljaspool olijad võrdlesid seda ringmängudele iseloomuliku liikumisega (vrd Pantšenko 2002: 252–257).
- ²⁷ Sohvi kasutas asjast kõneldes väljendeid “tulla vaimusse” (*tulla henkee*) ja “olla vaimus” (*olla hengess*).
- ²⁸ Laulude tekstilise külje, sh neis kasutatud kujundite analüüs väärilis kindlasti omaette käsitlust. Sama tuleb öelda ka lauluviiside uurimise kohta.
- ²⁹ 19. sajandi alguses kujunesid välja usulised äratusliikumised paljudes Läänemere ümbruse maades (vt nt Põldmäe 1935; Heino 1976; Suojanen 1984; Plaat 2001).

Arhiiviallikad

ERA, DV = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi digitaalvideo, sh ümbervõtted filmilindilt (alates 1959)

Kirjandus

- Akiander, Matthias 1860. Springarsekten. *Historiska Upplýsingar om Religjosa rörelserna i Finland i äldre och senare tider* IV. Helsingfors: Kejsarliga Alexanders-Universitet, lk 130–206.
- Akiander, Matthias 1864. *Muutamia tietoa ja Inkerinmaan sekä Itäsuomen lahkolaisuksista*. Helsinki: J. Simelius'en perillisten kirjapaino.
- Ariste, Paul 1977. *Vadja muistendeid*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 12. Tallinn: Valgus.
- Clay, Eugene 1985. God's People in the early eighteenth century: The Uglic affair of 1717. *Cahiers du monde Russe et Soviétique* XXVI: 1, lk 69–101.
- Clay, Eugene 1988. The Theological Origins of the Christ-Faith [*Khristovshchina*]. *Russian History = Historie Russe* 15: 1, lk 21–41.

- Etkind 1998 = Эткинд, Александр М. *Хлыст: Секты, литература и революция*. Новое литературное обозрение: Научное приложение 12. Москва: Новое литературное обозрение.
- Haltsonen, Sulo 1957. *Runoretki Inkeriin v. 1853: Lisätietoja D. E. D. Europaeuksen runonkeruun historiaan*. Suomi 107:4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heino, Harri 1976. *Hyppyherätys – Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjä*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 99. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Jalkanen, Esko 2003. *Skuoritsan papit sekä seurakunnan historiallisia vaiheita vuosina 1624–2001*. Joensuu: Skuoritsan työ-toimikunta.
- Lehtsaar, Tõnu 2004. Sissejuhatus. *Loengukursuse “Usufanatism” videosalvestus*. Tartu: Tartu Ülikoolis (<http://video.ut.ee/usufanatism.htm> – 30. märts 2006).
- Metsvahi, Merili 2003. “Ja seal oll’ suur madu...” Püha Jüri legend setu naise Ksenja Mүүrsepa vaimses universumis. *Akadeemia* 9, lk 1915–1952.
- Metsvahi, Merili 2004. The self-conception of the Setu woman Ksenia Mүүrsepp. *Folklore. An Electronic Journal of Folklore* 28, lk 41–56 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol28/concept.pdf> – 30. märts 2006).
- Niemi, Aukusti Robert 1904. *Runonkerääjämme matkakertomuksia 1830-luvulta 1880-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pantšenko 2001 = Панченко, Александр А. Он де и многих делал скопцами... для того, чтоб скопить Царствие Божие: Антисексуальность в русской народной культуре. Богданов, Константин А. & Панченко, Александр А. *Мифология и повседневность: Гендерный подход в антропологических дисциплинах*. Материалы научной конференции 19–21 февраля 2001 года. Санкт-Петербург: Алтея, lk 46–75.
- Pantšenko 2002 = Панченко, Александр А. *Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских лютических сект*. Москва: ОГИ (= Объединение Гуманитарное Издательство).
- Pantšenko, Aleksandr 2004. “Võõras” usk ja verepatt. *Mäetagused: Hüperajakiri* 26, lk 23–38 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr26/pantshenko.pdf> – 30. märts 2006).
- Plaat, Jaanus 2001. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: Usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Eesti Rahva Muuseumi sari 2. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Puolanne, Yrjö 1936. *Hyppääjälahkosta Valkjärven seurakunnassa*. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja = Finska kyrkohistoriska samfundets*

- årsskrift = Jahrbuch der Finnischen Gesellschaft für Kirchengeschichte* 15–18: 1925–1928. Jyväskylä: Suomen kirkkohistoriallinen seura, lk 270–294.
- Pöldmäe, Rudolf 1935. Taevakäijad. *Kaleviste mailt*. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad 3. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 123–176.
- Raudalainen, Taisto Kalevi 2004. The Traits of Cultural Contacts Between Orthodox and Lutheran Commemoration Practices Among Ingrian Finnish Women. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore* 28, lk 57–90 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol28/traits.pdf> – 30. märts 2006).
- Raudalainen, Taisto Kalevi & Västriik, Ergo-Hart & Lintrop, Aado 2001. *Üksikesi oled üks*. Videofilm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- S-s. 1856. Inkerinmaan suomalaisista heränneistä. *Suometar* 5 (1. veebruar) & 6 (8. veebruar) (vt ka <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/secure/showPage.html?id=36363&conversationId=2&action=entryPage> ja <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/secure/showPage.html?id=21885&conversationId=3&action=entryPage> – 30. märts 2006).
- Suojanen, Päivikki 1984. *Finnish Folk Hymns Singing: Study in Music Anthropology*. Tampere: University of Tampere, Institute for Folk Tradition.
- Ulmann, Carl Christian 1857. Die Springersekte in Ingermanland. Berkholtz, Christian August (koost & toim). *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands* 13. Dorpat: E. Götschel's Buchhandlung, lk 197–209.
- Västriik, Ergo-Hart 2004. On the Strategies of Maintaining and Transmitting Religious Tradition among Ingrian Finnish Seuralaiset-movement. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore* 28, lk 151–175 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol28/vastrik.pdf> – 30. märts 2006).

Taive Särg

KÕNE JA MUUSIKA PIIRIL: AHELLAULU ANALÜÜS¹

Teesid: Artiklis uuritakse kõne ja laulu piirialasid Karksi kihelkonna ahellaulude põhjal, otsides võimalusi määratleda mõisteid *kõnelähedane* ja *retsitatiivne*, samuti ahellaulude esitusviisi. Tutvustatakse uurijate ning traditsioonikandjate vaateid laulude esituse, konteksti ja funktsiooni kohta. Karksi ahellauludes on olnud kasutusel uuemad lauluviisid, regiivisid ja kõnelähedane rütmiline esitus, mida eelistaksin nimetada *lugemine*. Lähemalt analüüsitakse ühe laulu põhjal esitusstiili, mille käigus kaldutakse laulult rütmilisele kõnele. Nimetatud üleminnek peegeldub laulu struktuuri ja akustiliste tunnuste ühesuunalises muutuses, mille eesmärgiks on arvatavasti tõsta pinget ja esituse mõjujõudu.

Märksõnad: ahellaul, Kadri Kukk, Karksi, kõnelähedane, liiri-lõõri, regiivis, retsiteerima

1. Sissejuhatus

Milles seisneb laulu ja muude häämitsuste – kõne, halisemise, hüüdmise, karjumise, deklameerimise – erinevus? Millest võivad saada mõned pooleldi lauldud, pooleldi lausunud värsid oma mõjujõu? Need ja mitmed teised küsimused kerkivad üles eesti vanemate rahvalaulude puhul, mille väljendusviis on kohati lähedane kõnele. Järgnevas artiklis analüüsitakse üht kõne ja laulu piiriala, eesti vanemate rahvalaulude alaliiki, mida nimetatakse *ahellaul*. Termin osutab teksti ülesehitusele: laul koosneb üksteisest tulenevatest küsimuse-vastuse või põhjuse-tagajärje paaridest.

Uurimise üheks eesmärgiks on mõista kõne(lisuse) ja laulu(lisuse) tunnuseid eesti pärimuskultuuri kontekstis ning otsida sedakaudu võimalusi objektiivselt piiritleda väljendeid *kõnelähedane*, *retsitatiivne*, mida on sageli kasutatud meie vanema rahvalaulu iseloomustami-

seks. Teiseks püüdeks on kirjeldada ahellaulude esitusviisi, kõrvutades laule endid nii traditsioonikandjate kui ka uurijate teadmistega laulude esituse ja konteksti kohta. Lähemalt keskendutakse esitus-traditsioonile, mida iseloomustab kõnelisuse kasv laulu kestel. Lõpuks arutletakse, missugune roll võiks olla niisugusel esitusviisi muutusel laulu traditsioonilises kontekstis.

Uurimismaterjaliks on endisest Karksi kihelkonnast jäädvustatud ahellaulud ja nendega seostuv sõnaline teave Eesti Rahvalaule Arhiivis: suulise laulupärimuse headelt tundjatelt välitöödel tehtud helisalvestused, noodistused ja üleskirjutused, kokku 17 lauluvarianti² aastaist 1960–1973. Lähemalt analüüsitakse Kadri Kukelt 1960. aastal salvestatud ahellaulu “Liiri-lõõri, lõoke”, mille kestel on jälgitav tempo kiirenemine ja üleminek suuremale kõnelisusele. Rahvalaulude sihipärase kogumisperioodi algul (19. sajand ja 20. sajandi esimene pool) pole ahellaule noodistatud, vaid üles kirjutatud üksnes tekstidena – ilmselt seetõttu, et kõnelähedase iseloomu tõttu ei peetud nende esitust muusikaks. Kõik helisalvestised on dešifreerinud artikli autor.

Artikkel on üles ehitatud kolmest suhteliselt iseseisvast osast. 2. alajaotuses antakse ülevaade kõne ja laulu vahealasid puudutavatest uurimustest. 3. osas tutvustatakse Karksi ahellaule ning nende esitusega seotud arusaamu nii traditsioonikandjate kui ka uurijate seas. 4. osas analüüsitakse Kadri Kukelt 1960. aastal salvestatud ahellaulu tüübist “Liiri-lõõri, lõoke”, kus on selgesti jälgitav üleminek laululist esituselt kõnelisuse suunas.³

2. Kõne ja laulu piirimail

2.1. Kõne ja laulu erinevuste ning nende vahevormide uurimisest
Viimaste aastate jooksul on kasvanud huvi kõne ja laulu piirialade vastu. Näiteks 2001. aastal peeti Florida Ülikoolis seminar *On Defining Chant* (Younkin 2002), 2004. aastal 20. Euroopa Etnomusikoloogia Seminari (*European Seminar in Ethnomusicology* = ESEM) kon-

verents, mille üheks põhiteemaks oli “Kõne ja laulu vahepealsed helivormid” (*Sonic forms between speech and song*) (ESEM 2004), ka on otsitud tehnilisi lahendusi kõne ja laulu eristamiseks (Saunders 1996; Scheirer & Slaney 1997). Kõne ja laulu eristamise muudab keeruliseks nende lähedus – mõlemad tähendavad vokaalset hääle tekitamist kommunikatsioonis, mis laulmise puhul on muusikalisel, kõne puhul lingvistilisel vormis. Piiritledes ja kõrvutades muusikat, laulu, poeetiliselt korrastatud kõnet, spontaanset kõnet jm, on kasutatud erinevaid vaatenurki ja kriteeriume (nt Jakobson 1971; List 1961, 1963; Rosenberg 1970; Blacking 1976; Younkin 2002; Gerhard 2001; Stathern 1995; Sundberg 1995; Martinelli 2002 jt). Kõnelisuse ja laululisuse käsitlemine puudutab osalt ka tämbri uurimist, mida on peetud raskeks küsimuseks terminoloogia puudulikkuse ja objektiivse määratlemise probleemide tõttu (vt Nettl 1964: 154).

Mingis kultuuris levinud arusaamad laulu kohta sõltuvad sealsest muusikažanridest ja ka sellest, mida peetakse muusikaks. 19. sajandi lõpul alanud võrdlev musikoloogia, mis viis 20. sajandi keskel etnomusikoloogia kujunemiseni, ning 20. sajandi lõpul tekkinud zoo- ja biomusikoloogia avardasid muusikateaduse uurimisobjekti ning viisid tõdemuseni, et maailmas peetakse muusikaks (või selle alaliikideks) äärmiselt erinevaid helisid. Muusika on tänapäeva teaduses üldistav mõiste, mida tarvitatakse teatud kontekstides kasutatavate esteetiliselt⁴ korrastatud helisündmuste (inglise k *sonic event*) kohta (vrd Martinelli 2002: 22; Ross 2004). Kuid mitmetes maailma kultuurides ei ole omakeelset üldmõistet *muusika*, vaid üksnes mõisted eri liiki muusikaliste helide tähistamiseks. Kultuuriliste erinevuste tõttu eristatakse eemilist (*emic*, ühe kultuuri keskset) ja eetilist (*etic*, üldistavat) vaateviisi ja terminoloogiat (Pike 1954: 41–42).

Ka eesti maarahval ei olnud laulu ja pillimängu tähistamiseks üldmõistet, kuni 19. sajandil hakkas rohkem levima euroopalik kultuur ja sellega seotud mõisted, sealhulgas *muusika* (Särg 2005b). Siiski

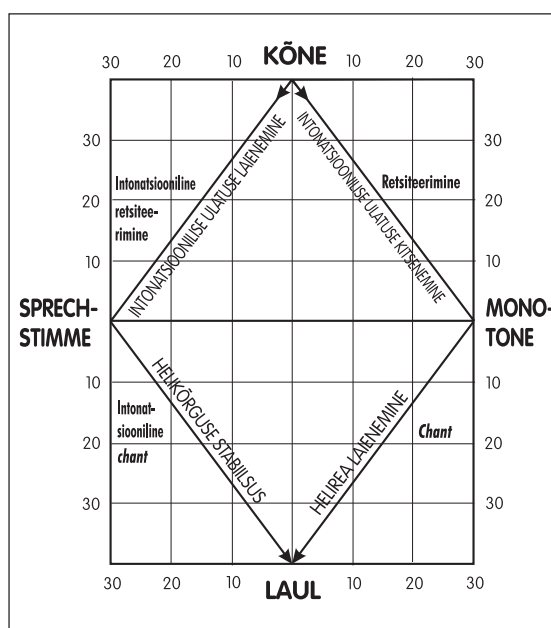
püsis osalt veel 20. sajandil koos vähese vanema rahvamuusikaga ka sellele vastav mõtteviis. Tänapäeva Eesti teaduses kasutatav muusikaterminoloogia on seotud euroopaliku muusikaga ning selles on tema head ja vead – sõnad on suhteliselt tuntud, kuid sageli seostuvad teatud kindlate lääneliku kultuuri nähtustega.

Arvestades muusikakultuuride mitmekesisust, on mõiste *laul* (*song*) muusikasõnastikus *The New Grove Dictionary of Music & Musicians* määratletud üksnes Euroopas renessansiajastust alanud muusika piires. Niisuguse laulu iseloomulike tunnustena on nimetatud lähedust deklameeritud poeetilisele tekstile ja väljendusrikkust (Chew 2001: 704). Kunstmuusikas on kõne ja laulu vahealade kohta kasutusel termin *retsitatiiv* – suurvormi osa, mille solist esitab meloodilises kõnes. Populaarmuusikas on tuntud *räpp* – poeetilises vormis teksti rütmiline esitusstiil. Vähem levinud mõisted *Sprechgesang* ('kõnelaul') ja *Sprechstimme* ('kõnehääl') tähistavad poolkõnelist lauluhäält, millega sai oma loominguks kuulsaks Arnold Schönberg. Siiski on seda võtet kasutanud ka teised heliloojad, neist esimesena Engelbert Humperdinck 1897. aastal muusikalis *Königskinder*. Temalt pärineb ka tänini kasutatav kõnepäraste nootide tähistamine ristikestega. Termin *Sprechstimme* võttis tarvitusele A. Schönbergi õpilane Alban Berg, kelle selgituse kohaselt tuleb kõnehäälsel esitusel hetkeks tabada noodistuses märgitud noot, kuid sellel mitte peatuda (Griffiths 2001: 223).

Tänapäeval rahvusvahelise teaduskeele rolli omandavas inglise keeles leidub mitmesuguseid mõisteid kõne ja laulu vahealade kohta, mis tähistavad esitusviisi või/ja žanri, nt *recite*, *recitation* ('ilulugemine, deklameerimine'), *chant* (~'rituaalne pärimuslik laul, kõnelähedane esitus'), *intone* ('intoneerima, poollauldes lugema'), *monotone* ('ühetooniline laul'), *heightened speech* ('kõrgendatud/tundeline kõne'), *counting rhymes* ('laste numbrisalmid') jm. Mõned neist mõistetest on tõlgitavad, kuid enamasti jäävad need siiski seotuks oma kultuu-

riga ning – nagu allpool näeme – on raskesti kohandatavad teistsugusesse konteksti.

Kirjutistest kõne ja laulu piirialade kohta kuulub etnomusikoloogia klassika hulka George Listi artikkel “The Boundaries of Speech and Song” (Kõne ja laulu vahealad; 1963), mis osalt lähtub sama autori varasemast uurimusest Tai kõnemeloodia ja laulumeloodia kõrvutamise kohta (List 1961). G. List (1963) üritas klassifitseerida kõigi võimalike kultuuride vokaalsed hääliksused ning koostas selleks kõne ja laulu vahealade skeemi ehk “kaardi” (joonis 1). Ta lähtus laulu piiritlemisel eelkõige euroopalikust kontseptsioonist, kuid uuris hiljem, millisesse kohta paigutuvad teiste kultuuride vokaalsed hääliksused ja nende nimetused analüüsiskeemil.

Joonis 1. Kõne ja laulu vahealade “kaart”, kus vertikaalteljel (KÕNE–LAUL) suureneb ülalt alla helikõrguslik korrastatus, horisontaalteljel paremalt vasakule (MONOTONE–SPRECHSTIMME) heliulatus (List 1963: 9).

G. List (1963: 9) võttis liigituse aluseks hääle **helikõrgusliku korrastatuse** helirea astmeteks (vertikaaltelg) ning **heliulatuse** (horisontaaltelg) kui kaks keskset, teineteisega tingimata mitte seostuvat võimalust hääletsuse muutmisel muusikaliseks. Esimene tunnus puudutab rohkem muusikateksti ehitust, teine esitust, mõlemad üheskoos esinevad euroopalikus laulus.⁵

Vertikaaltelje tipuna toodud *kõne* defineeris G. List kui spontaanse, vaba vestluse (*casual speech*). Kõne puhul on hääle **amplituud suhteliselt väike ja helikõrguslikult korrastamata**. Keskjoonelt ülespoole jäävad sotsiaalselt enam struktureeritud olukordades esineva kõne *heightened speech* vormid, nt dramaatiline esinemine, jutlustamine, naljade ja juttude vestmine. Vertikaaltelje alumine tipp *laul* on korrastatud vormis kommunikatsioon, mida iseloomustavad suhteliselt stabiilsed helikõrgused, diskreetse struktuuriga vähemalt hepatooniline (või väljatöötatuselt sellega võrreldav) helirida ning kõneintonatsiooni minimaalne mõju või selle puudumine üldse. Keskjoonest allapoole jäävad pigem laululaadsed vahevormid, mida inglise keeles on nimetatud *chant*. Vertikaalteljel asuvad nähtused on hääleulatuse poolest keskmised (List 1963: 3, 9 jm).

Horisontaaltelje paremas tipus esineb minimaalne heliulatus ehk ühel helil kulgev monotoonne laul (*monotone*), vasakus tipus kõneintonatsioonis leiduvate helikõrguslike liikumiste liialdamine, esiletoomine (*Sprechstimme*). Horisontaalteljel asuvad nähtused on helikõrgusliku korrastatuse poolest keskmised, kuigi *monotone*'i puhul võib ka öelda, et helirida on äärmuseni korrastatud (List 1963: 3, 9 jm).

Skeemi diagonaale pidi moodustuvad veel neli vahepealset intoneerimistüüpi: retsiteerimine – kasutusel on väikese ulatusega, ebamääraselt intoneeritud helirida; *chant* – väikese ulatusega suhteliselt täpselt intoneeritud helirida; intonatsiooniline retsiteerimine – suure ulatusega ebamääraselt intoneeritud helirida; intonatsiooniline *chant* – suure ulatusega suhteliselt täpselt intoneeritud helirida (List 1963: 9 jj).

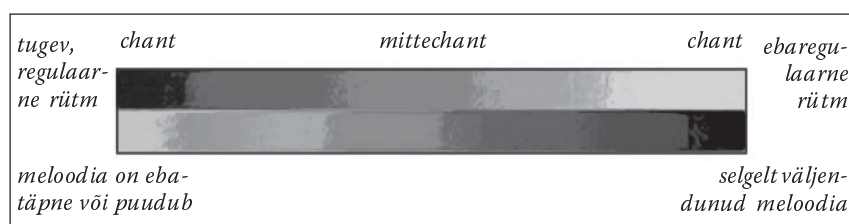
George List (1963: 13) märgib, et tema meetod pole täpne ega täiuslik⁶ ning selle rakendamine on problemaatiline eelkõige tooni-keelte puhul. Ta osutab võimalustele valida hääliitsuste liigitamiseks veel muid kriteeriume, nt tegevuse funktsioon või hääle akustilised tunnused, mille uurimine oli üsna algusjärgus. Kahjuks jätab G. List täiesti kõrval rütmitunnused.

Johan Sundberg (1995) on lauluhääle iseloomustamiseni jõudnud pärast akustilisi uuringuid ning toob esile järgmisi tunnuseid: 1) lauluhelid iseloomustab jaotus helikõrguslikesse ja rütmilistesse kategooriatesse, mistõttu seal on suure tähtsusega kindla kõrgusega helid ehk toonid (Sundberg 1995: 58, 6); 2) laulmisel on hääldusorganite asend veidi teistsugune kui kõnelemisel, mistõttu kõnes ja klassikalises laulus häälikute formantsageduste väärtused erinevad (Sundberg 1995: 105, 106); koolitatud häälega ooperilauljatel on täheldatud ka spetsiaalset lauljaformanti (Sundberg 1995: 107, 108); 3) lauluhäält iseloomustab sageli *vibrato*, mis tähendab, et *heli korrapäraselt tuikleb* (Sundberg 1995: 49); 4) sageli kaldub laulmine olema kõnelemist valjem, sest laulmise puhul on kopsudest tuleva õhu rõhk kõrihäälele tavaliselt tugevam kui kõne puhul, eriti koolitusega lauljal kõrgete nootide esitamisel (Sundberg 1995: 101). Seega peaksid kõnet või kõnelist esitust iseloomustama 1) diskreetsete helikõrguse ja rütmi **kategooriate puudumine**, 2) kõnele omased **formantsagedused**, 3) **vibraato puudumine**, 4) **vaiksem heli**.

Eelkõige “keskmise inimese” (antud juhul arvutikasutaja) taju kõrvutamise akustilise analüüsi tulemustega lähtub kõne ja laulu pii-ride kompamisest David Gerhard (2001). Et uurida erinevate hääliitsuste kategoriseerimist, salvestas ta mitmesuguseid vokaalseid väljendusi internetist, raadiost, televisioonist ja muuvidest ning jagas need kolme ossa: kõne, laul, vahepealsed alad. Katseisikud pidid vahepealsete alade puhul määratlema, kas need on pigem kõne või laul, ning kommenteerima, missuguste tunnuste põhjal nad otsusta-

sid. Põhiliste otsustamiskriteeriumidena ilmneseid helikõrguse tunnused (diskreetsete toonide olemasolu, *vibrato*), helilisus (vokaalide suurem osa tekstis), rütmitegurid (muusikalise fraasi või energia kordumine), sealhulgas riim (sõnateksti osa kordumine), ootused ja kontekst. Lisaks ilmnese akustiliste mõõtmiste tulemusel, et väga järjekindlalt aitas kõnel ja laulul vahet teha hääle minimaalne helikõrgus (Gerhard 2001). Seega osutusid kõnelisuse tunnuseks: 1) diskreetsete helikõrguse **kategooriate puudumine**, 2) rütmitegurite, sh mitmesuguste **korduste puudumine**, 3) **vibraato puudumine**, 4) **muusikalise konteksti puudumine**, 5) **madal minimaalne helikõrgus**.

Jamie Younkin (2002) on püüdnud piiritleda ingliskeelset mõistet *chant* (prantsuse k 'laul') selliselt, et sellega saaks tähistada kultuuriti erinevaid kõne ja laulu vahealasid.⁷ *Chant* määratletakse enamasti kui tegevus või stiil: see tähendab vaimulike või rituaalsete laulude,⁸ sealhulgas ka gregooriuse koraalide laulmist, teisalt aga poollaulvat esitusviisi, mille kirjeldamiseks sobib mõiste *intone*. J. Younkin üritab kohandada mõistet *chant*, et nimetada sellega tavapärasest laulmisest väga erinevat, **rütmiliste ja meloodiliste äärmuste** vokaal-

Joonis 2. Jamie Younkini (2002) skeem muusikalisuse tunnuste suurenemisest või vähenemisest helisündmuses sõltuvalt rütmilise ja meloodilise korrastatuse muutumisest. Skeemil on näidatud erinevaid võimalusi, kuidas rütmilise ja meloodilise korrastatuse muutmisel suurenevad või vähenevad muusikalisuse tunnused helisündmuses. Muusika ja muude helide piirile jäävaid vahevorme on skeemi autor nimetanud inglise keeles *chant*, sellele vastanduv *mittechant* võiks tähistada euroopalikus tavamõtlemises laulu.

muusikat, millel näiteks on väga tugev regulaarne rütm, või otse vastupidi, rütmiline pulss praktiliselt puudub; teisalt väga monotoonne või väga vaba meloodia (joonis 2). J. Younkin toob ka esile, et termini *chant* kasutamine näitab sageli kõneleja-kirjutaja suhtumist. Näiteks lääne muusikaharidusega uurijad ütlevad mõnikord helisündmuse kohta *chant*, et rõhutada selle mitteläanelikku ja pärimuslikku iseloomu. Sealjuures võis nimetus *chant* olla minevikus uurijate suus mõnevõrra laitev, tähistades lääne vaateleja arvates ebahuvitavat ja primitiivset muusikat, samas kui tänapäeval märgistatakse selle terminiga muusikat, mille puhul tahetakse rõhutada (ja ka müüa) selle looduslikkust, autentsust, rituaalsust ja iidsust.

2.2. Vanemate rahvalaulude ja nende esituse uurimisest Eestis

Eesti vanemate rahvalaulude hulka arvatakse eesti algriimi ja paralleelsi sisaldavate tekstidega laulud: regilaulud ja varased vokaalžanrid. Vanemate rahvalaulude esituse tunnuseid on uurinud Herbert Tampere (1934, 1956, 1958 jm), Jaan Ross ja Ilse Lehiste (Ross 1992; Ross & Lehiste 2001), tämbri küsimusi on puudutanud Udo Kolk (1984) ning varaste vokaalžanride intoneerimistüüpide ja läänemeresoome lauluterminoloogiaga on tegelnud Ingrid Rüütel (1998, 1999).

Herbert Tampere on eristanud eesti rahvalaulude muusikateksti struktuuris kaks põhilist laulustiili kõneläheduse alusel, need on *mitmesuguseis astmeis retsitatiivsus ja laululisus*. Retsitatiivseteks nimetab H. Tampere vanemaid regilauluviise: need on **kõnelähedased, kitsa heliulatusega ja liiguvad ühe korduva keskheli ümber**. Laululised viisid on aga suurema ulatusega ja kindlamate muusikaliste motiividega (Tampere 1956: 11).

H. Tampere kirjeldab kaht liiki enam või vähem kõnelähedast esitust terminitega *retsitatiivne* ehk *retsiteeriv laulmine* ja *lugemine*. Retsitatiivse laulmise põhitunnused on **rütmilised vabadused ja ebapüsivad helikõrgused**.

Eesti runolaulu ettekandmist peetakse retsitatiivseks, eeldatakse temas lähedast sidet kõnega. [---] rituaalsed laulud, nagu pulmalaulud, itkud värsilugemised j.t., [---] alatihti kalduvad otse parlandosse (Tampere 1934: 3–4).

Mängituslaulude kohta kirjutab ta: *Laulmisele on ühtlasi omane retsiteeriv laad, ebakindlate helikõrguste ning mitmesuguste rütmiliste vabadustega* (Tampere 1958: 143). Liisutuslugemisi aga iseloomustab **ühetooniline esitus ja kindel, tugevate sõnarõhku-dega rütm:**

Neid laule ei esitata aga kunagi viisiga, vaid loetakse võimalikult ühetooniliselt ja kindlas rütmis, sõnarõhke iseäranis tugevasti markeerides (Tampere 1958: 144).

Sealjuures ei ole H. Tampere nimetanud retsitatiivseks viisiks ega laulmiseks vanade vokaalžanride kõnelähedast intonatsioonitüüpi, nii nagu kirjeldab seda Ingrid Rüütel (1998: 94; vt allpool).

Foto 1. Liisklugemine Suure-Rõsna külas Setumaal 1970. aastal. Herbert Tampere foto (ERA, MF 9786).

Herbert Tampere (1934) tegi Eestis esimese katse võrrelda akustilise analüüsi abil lauldud ja loetud regilauluteksti. Kõnepärase ja laulva esitusviisi põhierinevuse toob H. Tampere esile **tempo** põhjal: laulmisel kulub silbi lausumiseks rohkem aega kui kõnelemisel eelkõige vokaalide pikendamise tõttu (Tampere 1934: 9, 10). Kahjuks ilma viiteta toob ta ära ka rahvasuust üles kirjutatud tähelepaneku tempo erinevuse kohta: [---] “runolaulul on ainult “toon” ehk “mõnu”, seda esitatakse “nõndasama [kui lugedeski], ainult pikemalt” (Tampere 1934: 3–4).

Setu rahvalaulude uurijad seovad samuti kiiremat **tempot** kõnelähedusega, kõrvutades eeslaulja partiid kooripartiiga: *Eeslauljad ei laula viisi välja, vaid pigem markeerivad seda. Laulvamaks ja kõlavamaks muutub eeslaulja hääl vahetult enne kooriosa algust, millega kaasneb ka tempo aeglustamine* [---] (Pärtlas 2004: 75; vt ka Tampere 1958: 125).

Vaike Sarv on näidanud, et noodistaja poolt pulsi mõõtühikuks määratud kaheksandiknoot viitab kiires tempos esitatud muusikapalale ja järelikult ka kõnepärasele esituslaadile (Sarv 2004: 68). Siiski nimetas ta teisel kiiretempoliste laulude hulgas ka tantsulaule, mida ilmselt ei pidanud kõnepärasteks (Sarv 2004: 68). Seega on kiire tempo setu lauludes sageli, kuid mitte alati seotud kõnelähedusega.

Udo Kolk selgitas mõistet *retsitatiivne laulmine* väljendite abil *poolkõneline, kõnetämbriline*, käsitledes seda eelkõige kui teatud tämbri omadust,⁹ mis avaldab mõju ka muusika struktuurile. U. Kolk kirjeldas Paistu kihelkonna kuulsa lauliku Puru Liisu esitust, nimetades retsitatiivsuse tunnustena **ebapüsivat helikõrgust ja tämbriolist mitmekesisust**:

Enamiku fonografeeritud lauludest on ta esitanud hoogsal, uljal, temperamentsel toonil, kohati lausa käredalt ja rämedaltki, ja üldiselt üsna kiires tempos. [---] Liisu Mäe eriomaseks jooneks on veel laulmise suur retsitatiivsus. Tema laulutoon on kõnetoonile läheneva, kõrguselt sageli kiiresti muutuva või kõikuva, ebapüsiva intonatsioonilise alusega. Kohati on see esitus otse

laulmise ja kõnelemise piirialadel, mistõttu mõnelgi korral saab helikõrgust kuuldeliselt määrata vaid tinglikult (Kolk 1984: 12).

Teisal lisas ta: *Seesugune osalt otsekui detoneeriv laulmine kaasneb retsitatiivsusele, kõnetoonile lähedasele esitusviisile (Kolk 1984: 45).* Kuigi U. Kolk oletas, et retsitatiivsus võib osaliselt olla tingitud lauliku kõrgest east, rõhutas ta samas tema jõudu ja energiat: *Liisu Mägi on olnud madala, peaaegu meheliku häälega, mis lauludes kõlab valjult ja kõlavalt (Kolk 1984: 12).* U. Kolk tegi olulise tähelepaneku, et kõnelähedane laulmisstiil võimaldab laulikul kasutada tämbri oma-dusi väljendusvahendina:

Retsitatiivse laulmismaneeeri puhul jääb meloodia tämbriks varieerimiseks palju võimalusi. L. Mägi on laulikuid, kelle esitusmaneer seisab üsna lähedal kriitilisele piirile – laulmise üleminekule kõnelemiseks. [...] Selline laulmislaad võimaldab aga laulikul hääle eri toonivarjunditega, tämbrikselt värvida üksikuid sõnu, lauseid või lauseosi, aga ka üksikuid silpe. Laulja kasutab siin analoogilisi väljendusvahendeid deklameerijale (Kolk 1984: 51).

Ingrid Rüütel iseloomustab eesti varaseid vokaalžanre järgmiselt:

Kõrvuti regivärsilise (resp. runovormilise, kalevalamõõdulise) rahvalauluga eksisteerisid eestlaste jt läänemeresoome rahvaste traditsioonilises kultuuris mõned arhailised vokaalžanrid [...]. Sisust ja funktsioonist tulenev eriline intoneerimisviis kuulub iga kõnealuse žanri olemuslike tunnuste hulka. See ilmneb esitamisel, jäädes enamasti märkimata kirjalikes fikseeringuis, kuna reeglina pole tegemist veel muusikaga selle sõna tavatähenduses. Enamasti erineb neile žanridele omane intoneerimisviis siiski tavalisest kõnest; tavalise kõne intonatsiooni kasutatakse vaid ühe võimaliku väljendusvahendina muude intoneerimisvormide kõrval (Rüütel 1998: 80).

I. Rüütel eristab arhailistes vokaalžanrides esinevad intoneerimistüübid, mis kirjeldavad eelkõige muusikateksti väljakujunenud struktuuri. Arhailised intoneerimistüübid on: 1) monotoonne intoneerimine; 2) hüüdeline intoneerimine, mis põhineb kahe eri kõrgusega heli vastandamisel; 3) asteastmeliselt laskuv liikumine; 4) glissandod ja muud libistused; 5) tonaalne ja temporaalne kontrast; 6) vokaalne

imitatsioon; 7) **retsitatiivne intoneerimine**, mille puhul **meloodia-liikumine on lähedane kõneintonatsioonile, iseloomulik on asteastmeline liikumine, laskuv üldsuund ja sõnarõhkude esiletoomine** (Rüütel 1998: 92–94).

Kuigi varastes vokaalžanrides on sageli raske lahus hoida esitust ja “viisi”, nimetab I. Rüütel mõningate intoneerimistüüpide puhul siiski (punktid 1 ja 7), et nende piires võib ette tulla nii kõnelisemat kui laulisemat esitust ning erinevaid tämbreid (punktis 6). Kõnelisema esituse puhul *ei eristu helikõrguslikud platood nii selgesti*, seega **puudub diskreetne helirida** (Rüütel 1998: 93).

Ilse Lehiste ja Jaan Rossi uurimused eesti regilaulu temporaalsest struktuurist näitavad, et isokroonse rütmiga regilauludes kalduvad prosoodiliselt erineva pikkusega silpide kestused võrdsustuma ehk sõna vältet iseloomustavad 1. ja 2. silbi **kestuserinevused hakkavad neutraliseeruma**. Sealjuures suuremad muutused toimuvad **vokaalide kestuses**, sellal kui konsonandid säilitavad paremini oma kõnepäraseid kestussuhted ka laulmisel (Ross & Lehiste 2001: 102 jj).

Jaan Ross (1992) on analüüsinud eesti regilaulus **formantsageduste muutusi laulmisel**. Tema mõõtmistulemuste põhjal otsustades leidsid laulmisel aset väikesed nihked mõningate vokaalide esimese ja teise formandi kõrguses.

Kokkuvõtteks. Kõne ja muusika piir on täidetud eri kultuurides mitmesuguste erinevate häälistsustega. Nii eemilise (ühe kultuuri keskse) kui eetilise (üldistava) terminoloogia muudab kohati ähmaseks see, et ühe ja sama mõistega tähistatakse nii žanri, muusikastiili kui ka häälekasutuse tunnuseid. Laulu, kõne ja nende vahevormide tunnuseid on kõrvutatud eelkõige nelja nähtusteringi kaudu: 1) heliteksti struktuur; 2) helide esitus; 3) nimetatud helitekstiga seonduvad tegevused; 4) helidega seonduvad arusaamad ehk kontseptsioonid kasutajarühmas (*emic* vaatepunkt) ja muusika uurijate seas (*etic* vaatepunkt).

Kõnelisuse tunnuste hulka on loetud vastavalt eelnenud rühmitusele järgnevad tunnused: 1) helikõrguslike ja kestuslike kategooriate ja rütmilise korrapära puudumine, kindel tugevate rõhkudega rütm, kitsas heliulatus, meloodia liikumine ühe korduva keskheli ümber, asteastmeline liikumine, viisi laskuv üldsuund, kindlate muusikaliste motiivide puudumine, väike minimaalne helikõrgus; 2) intoneerimise ebastabiilsus, kõneline või muutlik tämber, vibraato puu-

Foto 2. Elisabeth Kauksi oma lapselastega kodutalus Võrumaal Saarlase külas Vallo Kepi filmist *Eesti häällilaulud* (1998). Vallo Kepi foto.

dumine, kõnele omased vokaalide formantsagedused, kiire tempo, heliliste toonide (vokaalide) vähesus või lühike kestus, kõnele omased silpide kestussuhted, sõnarõhkude esiletoomine, heli tasasus; 3) kõnele vastav kontekst ja muusikalise konteksti puudumine (kõne ja laulu vahelvormid esinevad sageli rituaales kontekstis); 4) helide nimetamine pigem kõneks (vahelvorme ka mingiks muuks häälightsuseks), kuid mitte lauluks ega muusikaks – vastavalt kohalikule terminoloogiale.

3. Karksi kihelkonna ahellaulud

3.1. Uurimismaterjal

Analüüsis kirjeldan ahellaule ja nende esitust kujuteldaval KÕNE-MUUSIKA teljel. Vaatluse alla on võetud Karksi kihelkonnast kogutud, sealses traditsioonis harilikult kõnelähedaselt või regiviisiga esitatud ahellaulud, millest on olemas vähemalt osaline noodistus või helisalvestis. Kui lisaks helisalvestisele või noodistusele leidub viisist eraldi arhiveeritud laulutekste, kogujate märkused vms, on ka need arvesse võetud. Materjal sisaldab seitsmelt informandilt 17 lauluvarianti, mis on kogutud aastatel 1960–1973 (vt tabel 1).

Ahellaule peetakse teksti ja traditsioonilise esitusstiili poolest regivärsist arvatavasti vanemate lauluvormide hulka, mida Ingrid Rüütli (1998) eeskujul nimetatakse arhailisteks ehk varafolkloorseteks vokaalžanrideks.¹⁰

Vaadeldavate laulude seas esineb neli (koos kontaminatsioonidega viis)¹¹ eri tekstitüüpi: “Liiri-lõõri, lõoke”, “Kits kile karja”, “Parmu matus”, “Kus sa lähed, hiirekene?” ning ühes kontaminatsioonis lisanduv “Meri õue all” (või “Luust sõrmus”).¹² Neist kõige tuntumad on mujalgi piirkondades olnud “Kits kile karja” ja “Liiri-lõõri, lõoke”. “Parmu matus” on populaarne Ida-Eestis; teistest hõredamini on noteeritud laulu “Kus sa lähed, hiirekene?” (Tedre 1974: 336, 337). Kõigil nimetatud laulutüüpidel on teada paralleele teiste soome-ugri rahvaste juures – see asjaolu viitab nende arhailisele päritolule.

Tabel 1. Karksi kihelkonnast koos viisiga kogutud ahellaulud

Laulja	Kohaviit Eesti Rahvaluule Arhiivis	Tekstitüüp	Esitus	Kogumis-aasta
Anna Jalak	RKM II 143, 427 (17)	Kits kile karja + komm	0	1962
	RKM II 143, 427 (18)	Liiri-lõõri, lõoke + komm	0	1962
Greete Jents	RKM, Mgn II 1817c	Liiri-lõõri, lõoke + komm	ul (4)	1970
	RKM, Mgn II 2050a	Liiri-lõõri, lõoke + komm	ul (4)	1971
Helena Jõgi	RKM, Mgn II 1769g	Liiri-lõõri, lõoke + komm	0	1970
Kadri Kukk	RKM, Mgn II 394a	Liiri-lõõri, lõoke + komm	rl 2 (1)	1960
	RKM, Mgn II 394c1	Parmu matus + komm	0	1960
	RKM, Mgn II 394c2	Parmu matus	0	1960
	RKM, Mgn II 2409b	Kus sa lähed, hiirekene? + komm	0	1973
	RKM, Mgn II 2409d1	Kus sa lähed, hiirekene? + komm	0	1973
	RKM, Mgn II 2409d2	Kus sa lähed, hiirekene?	0	1973
	RKM, Mgn II 2409f	Kits kile karja	0	1973
	RKM II 104, 373 (117) + RKM II 95, 542/4 (72)	Liiri-lõõri, lõoke	rl 2 (1)	1961
Mai Mölder	RKM, Mgn II 590b + RKM II 104, 91/97 (31), 98 (31A)	Liiri-lõõri, lõoke + Meri õue all (Luust sõrmus)	rl 6 (2)	1961
	RKM, Mgn II 590c + RKM II 104, 91 (30)	Kits kile karja	rl 2 (1)	1961
Mari Sarv	RKM II 104, 342 (41)	Liiri-lõõri, lõoke	rl 1 (1)	1961
Greete Veidenberg	RKM II 104, 563 (270)	Liiri-lõõri, lõoke	rl (3)	1961
Kokku	17			

Selgitus: Tekstitüüp on määratud rahvalaulutekstide (Tedre 1974) antoloogia eeskujul, samasse lahtrisse on märgitud ka esitaja kommentaari olemasolu. Lühendid esituse lahtris tähistavad: rl – regiviis, ul – uuem lauluviis, 0 – lugemine. Sulgudes number lühendi järel näitab viisi vormi vastavalt erinevate viisiridade arvule, sulgudeta number regiviisi puhul selle tüüpi Karksi tüpoloogias (vt Särg 1998, 2001).

3.2. Ahellaulude ehitus ja sisu: sõnatekst

Nimetus *ahellaul* osutab teksti ülesehitusele, mis koosneb üksteisest tulenevatest küsimuse-vastuse või põhjuse-tagajärje paaridest. Tekstis esineb sarnaselt regilauluga algriim ja parallelism. Erinevalt regilauludest on ahellaulud harilikult rõhulises värsisüsteemis, ridade silbiarv on väiksem (sagedane on kuuesilbiline rida) ja ebakorrapärasem.

Vaatluse all olevad ahellaulud vastavad kirjeldatud tunnustele. Rea silbiarv on pigem väike (alates kolmest silbist) ja ebakorrapärane. Erinevalt teistest analüüsitavatest ahellauludest on “Meri õue all” (“Luust sõrmus”) tekst suhteliselt korrapärase värsiehitusega, sisaldades igas reas harilikult seitse silpi ja neli rõhku.

Kõige levinum tüüp on uurimismaterjalis “Liiri-lõõri, lõoke” (9 varianti), mida on esitanud kõik seitse informanti. Traditsioonilist algusrida *Liiri-lõõri, lõoke* uurimismaterjalis ei leidu, sest see on viiel juhul asendanud “Kullimängu” algusreaga (*Kuuts-kuuts, kullike*), kolmel juhul laulu “Tilluk linnuk” tunnussõnadega (*Til luk linnuk, lõoke*) ja ühel juhul ei ole noodistuses algussõnu märgitud. Ühel juhul on “Liiri-lõõri, lõoke” liitunud lauluga “Meri õue all” (ehk “Luust sõrmus”), mis esitatakse samuti küsimuste-vastuste kujul. Ülo Tedre (1974: 260) väitel ongi “Luust sõrmus” ülesehituselt ahellaul.

Laulus “Liiri-lõõri, lõoke” uuritakse tasapisi, kuhu kadusid mitmesugused asjad-olendid, alates lõokese pesast. Iga asja-olendi hävitaja saab omakorda järgmise poolt hävitatud, nagu looduses tavaliselt juhtubki, kuni jõutakse “lõpliku tegijani” – see on karu, kes läheb üle üheksa mäe merre. Karu ilmneb siin nagu *deus ex machina* ja meri kui tõeline lõpetav stiihia – need kahekesi jäävad teispoole loodusseadusi. Seega on sel väga tuntud laulul tõeliselt kosmilise mõõtmega sisu.

Laulutüübi “Kits kile karja” kolm varianti on salvestatud eri esitajatelt. Selles kirjeldatakse kaubavahetust, mille käigus piima eest saab lõpuks riideid. “Parmu matus” (2 varianti) ja “Kus sa lähed, hiirekene?” (3 varianti) on salvestatud ainult Kadri Kukelt ja mõle-

mad laulud on üsna lühikesed. Metsa puid raiuma minevalt hiirekeselt küsitakse (analoogiliselt lauluga “Kus sa lähed, sokukene?”), kuidas ta seal hakkama saab. Ka “Parmu matus” algab sarnase küsimusega: *Kiverik-kõverik*,¹³ kus sa lääd? Küsitu läheb parmu matusele ja uuritakse välja, mis parmuga juhtus.

Laulutekstitid on sisu ja vormi poolest väga sarnased Karksi “Vanas kandles” (Tampere 1941) avaldatud tekstidega, mis lubab arvata, et need kõik esindavad viimastel sajanditel suhteliselt tüüpilist kohalikku pärimust.

3.3. Ahellaulude muusikaline külg: viis ja lugemine

3.3.1. Uurijate vaated (etic vaatepunkt)

Eestis on ahellaulude muusikalist külge kirjeldanud vanemate rahvalaulude ja arhailiste vokaalžanride raames Herbert Tampere (1958, vt ülal 2.2) ja Ingrid Rüütel (1998). Ahellaule esitatakse traditsiooniliselt üksi. Ingrid Rüütel iseloomustab seda sõnadega *skandeerimine, retsiteerimine kõne ja laulu piiril*. Samamoodi olevat esitanud neid laule ka teised soome-ugri rahvad (Rüütel 1998: 92). Ahellaulude – nagu ka teiste varaste vokaalžanride – tekste on esitatud kõne ja laulu vahevormide kõrval ka mitmete erisuguste laulužanride, eriti lastelaulude viisidega. Erineva iseloomuga viiside rohkus kajastab arvatavasti esitustraditsiooni muutumist (Rüütel 1998: 92; Tampere 1958: 146). Ahellauludega sarnane on Karksi kihelkonnas ka loitsude, (loodus)häälte jäljenduste ja mitmete lastelugemiste traditsiooniline esitus (Särg 1998: 33 jj).

Termini *retsiteerima, retsitatiivne* kasutamist eesti vanema rahvalaulu kirjeldamiseks ei ole mitmed eesti muusikateadlased pooldanud, sest see osutab nende arvates kunstmuusikas kasutatavale *retsitatiivile*, mille tegelik kõla oluliselt erineb eesti rahvalaulust.¹⁴

Käesoleva uurimismaterjali kogujaist on Ingrid Rüütel ainsana püüdnud noodistada välitöödel kõnelähedast esitust, pidades hääle liiku-

427
Anna Jalak, 80 a.

Tõrva alev
(Pärit kallis te kuu.
Karksi vallast)

17. [Hüüdnud lapsena]

Liiri kits metsa, ... Edas-
mada-
lamalt:
müra ...

Liiri - lööri lööke.

18. [Hüüdnud lapsena.]

... kiiva kuupe tipus ... kuupe kiiva kuupe
jõu...

Märkus:
Mõlema laulu puhul rütm kindel,
meloodia kõrgussuhted
retsitatiivsed, vahelduvad, ebakindlad.

Joonis 3. Anna Jalaku esitatud ahellaulude "Kits kile karja" ja "Liiri-lööri, lööke" noodistus välitöödelt Karksi kihelkonnas (RKM II 143, 427 (17, 18) < Helme khk, Tõrva l < Karksi khk – Ingrid Rüütel < Anna Jalak, 80 a (1962)).

mise visandamist olulisemaks sõnade üleskirjutamisest (joonis 3). Ta kirjutab selle noodistuse kommentaarides 1962. aastal Anna Jalaku laulmisviisi kohta: *Mõlema laulu puhul rütm kindel, meloodia kõrgussuhted retsitatiivsed, vahelduvad, ebakindlad*. Kogumispäevikus ni-

metab ta niisugust esitust *retsiteerimiseks*, eristades seda laulmisest: *Ta [Anna Jalak] oli juba 80-aastane, mistõttu laulmine valmis- tas mõneti raskusi, nagu sõnade meenutaminegi. Siiski retsiteeris ta meile paar lastelaulu, laulis kadri- ja mardilaulu ja paar ringmängulaulu.*¹⁵

Siinse artikli autor kirjeldab Karksi ahellaulude muusikalist külge kolme mõiste abil: *regiviis, uuema laulu viis ja lugemine*. Vastavad tegusõnad oleksid *laulma regiviisiga või uuema viisiga ning lugema*.

Foto 3. Läänemaa ema Vallo Kepi filmist *Eesti häällaulud* (1998). Vallo Kepi foto.

1. Regiviis Karksis on süllaabiline viis, mida harilikult esitatakse regivärsiliste tekstidega. Viisi heliulatus ei ületa oktaavi, seal on tavaline üldjoones laskuv meloodialiin ja lühikestele kordusosadele (ükskaks värssi) ehitatud vorm. Antud materjalis esinevad regiviisid kuuel korral, ulatusega väike tertsi kuni väike sekst (vt joonised 5, 6).

2. Uuem lauluviis tähistab viiside rühma, mida enamasti esitatakse siirdevormilise või riimilise salmilaulu tekstiga, viisidel võib olla mitmesugune ehitus. Viis on vähemalt kvindi ulatusega, selle rütmis tõusevad selgesti esile rõhulised taktiosad ja esineb suhteliselt korrapärane kõrgema hierarhia meetrum. Vorm on ulatuslikum, vastates harilikult kahe- kuni neljavärsilisele tekstilõigule. Antud materjalis esineb kahel esitusel uuem viis, mille ulatus on väike sekst, millel on neljaosaline meetrum ja neljarealine vorm (joonis 4).

3. Lugemine tähistab rütmiliselt ja meloodiliselt mõnevõrra korrasdatud kõnet (joonis 3), siinses materjalis esineb see terve laulu jooksul üheksal korral ja kahel korral kaldub esitus kõneliseks (joonised 4, 5).

“Liiri-lõõri, lõokest” luges seitsmest informandist üks – Anna Jalak, viis esitajat laulsid erinevatel regiviisidel ja üks – Greete Jents – esitas selle uuema tantsulise viisiga (vt joonised 3–6). Kolmel esitajal (Kadri Kukk, Greete Jents, Helena Jõgi) on helisalvestise põhjal selgesti jälgitav tempo kiirenemine ja kõnelisuse suurenemine laulu jooksul, sõltumata valitud viisist (joonised 4–6). Üks esitaja (Mai Mölder) laulis regiviisiga suhteliselt ühtlases maneeris ja tempos, kuid temalt on helisalvestatud kontamineerunud variant jutustava lauluga “Luust sõrmus”. Välitöödel on temalt üles kirjutatud ka tekst traditsioonilise lõpuosaga, kuid teave selle esituse kohta puudub. Täpsemat “Liiri-lõõri, lõokese” esituse kulgu ei saanud kolme lauliku (Greete Veidenberg, Anna Jalak, Mari Sarv) puhul kindlaks teha, sest neist on olemas ainult välitöödel tehtud napid noodistused (nt joonis 3). Eespool mainitud seostele “Kullimängu” ja “Liiri-lõõri, lõoke” vahel viitab ka asjaolu, et mõlema esitusel kasutatakse samu viisitüpe.

Laulutüüpi “Kits kile karja” on esitanud kolm informanti: kaks varianti on loetud, üks lauldud regiviisiga. “Parmu matus” ja “Kus sa lähed, hiirekene?” on salvestatud ainult Kadri Kukelt ja mõlemad on loetud.

Laulikute intoneerimine sõltus siin osaliselt viisist: uuem viis kõlas muidugi laululisemalt kui lugemine. Ahellaulutüüpide levik ja seal kasutatavate viiside iseloom Karksis on kooskõlas varemgi tuntud tõsiasjaga, et kogumisperioodil veel suhteliselt populaarsetes vanemates rahvalauludes oli arhailine esitusmaneer asendatud sageli mõne uuema viisiga, harvem esitatavaid laule aga puudutasid uuendused vähem (vt Särg 2000: 325).

3.3.2. Kasutajarühma vaated (emic vaatepunkt)

Eesti keeles ja läänemeresoome keeltes on olemas muistsed omasõnad *laul* ja *laulmine*, mida kasutati eelkõige runolaulude,¹⁶ hiljem ka uuemate riimiliste salmilaulude kohta (Rüütel 1999: 91). Maa-rahva seas ei arvatud laulude sekka varaseid vokaalžanre, nimetades neid üksnes žanrinimetusega, nt *ikmine*, *ellatamine*, *lugemine*. Regilaulude meloodia kohta kasutati mõisteid *mõnu*, *toon*, *hää*, *viis* jm, tavaliselt aga käibis *viis* ainult uuemate riimiliste salmilaulude ja kirikulaulude meloodia kohta (Tampere 1956: 12; Rüütel 1999: 92 jm). Regilaulude esitust nimetati (*häälega*) *laulmine*, kuid kohati ka *lugemine*. Näiteks ütleb üks informant pärast regilaulude ja uuema laulu laulmist: “Noh, nüüd on need laulud loetud!” (KKI, RLH 62: 29 (2) < Lügänuše khk, Aidu-Liiva k – Ruth Mirov, Alviine Schmuul < Alviine Rekkor (1962)).

Greete Jents, kes esitas “Liiri-liiri, lõokese” uuemal neljarealisel viisil, nimetab oma tegevust laulmiseks: *See laul nüüd. Vanast lauleti sedasi noh, kudas na laulsi ning opsid omast käest, sedasi sai teine ja teine lauls. Mia ka sai sõna kätte ja laulsi omas mõttes* (RKM, Mgn II 1817 c < Karksi khk, Nuia al – Ingrid Rüütel, Ottilie Kõiva < Greete Jents, s 1884 (1970); joonis 4).

$g'=e$ Kuuts, kuuts, kul - li - ke, ku - nes kul - li pe - sä - ke,
 mõt-san kui-va kuu-se ot-san. Kus sii ku - ju kuus'k?
accel. Vana-miis ra-gus' kui-va kuu-se. Kus sii vana-miis jäi?
accel. Vana-miis sur-ri ä - rä. Kus te - mä ma - te - ti?
 Pi - kä põl - lu piind - re - se. Kus sii põl - lu - pee-när?
accel. Must är'g künd's põl - lu - piind-rä. Kus sii must är'g?
 Must är'g om lau - dan. Kus sii laut jäi?
accel. Tu - li põ - let's lau - da. Kus sii tu - li?
 Tu - li tu - ha - u - ni-kun. Kus jäi tu - ha - u - nik?
accel. Ka - na sa - bits tu - ha - uni-ku. Kus sii ka - na?

Kull sõi ka-na. Kus sii kull jäi?

Kull len-näs' ruu - gu. Kus sii ruug?

Vi-kat' niit's ruu - gu. Kus sii vi-kat'?

Vi-kat' ka-ras' kan - du. Kus sii kand jäi?

Ka-ru kis'k kan - nu. Kus sii ka-ru?

Ka-ru ka-ras' mer - re. * Mi-keg sin - nä per - rä min-näs?

Lu - si - ki-deg, liu - de-ge, pa - da - de-ge, pan' - ge-ge,

lep - pis - te rii - de-ge, * al - bis*te ais - te - ge,

teis-te ta - lu tõl - le - ge.

Joonis 4. Ahellaul "Liiri-liiri, lööke" uuemal neljarealisel viisil. Esitust nimetas informant Greete Jents ise *laulmine* (RKM, Mgn II 1817 c < Karksi khk, Nuiua al – Ingrid Rüütel, Otilie Kõiva < Greete Jents, s 1884 (1970)).

Helena Jõgi esitus on poollaulev-poolkõneline, kaldudes tertsi ulatusega viisist laulu algul kõne poole laulu lõpul (joonis 5). Ta ise ei määratlenud kindlalt, kas tegemist on lugemise või laulmisega: [---] *midägi kas ta laul oli või mis ta oli. Noh, ta oli laul võ, sedasi teda lugesive noh. See oli lastenali noh. Suure inimese ei ole kuulu seda laulu.* [---] *Laulime üten* (RKM, Mgn II 1769 g < Karksi khk, Nuia al – Ingrid Rüütel, Otilie Kõiva < Helena Jõgi, s 1889 (1970)) Viisi olemasolu aga Helena Jõgi eitas:

Ingrid Rüütel: *Kas tal viis ka oli?*

Helena Jõgi: *Viit ma küll es kuule vist.*

g¹=gis Kuuts, kuuts, kul-li-ke, vaats, vaats, val-li-ke,
 kun su kul-last pe-sä-ke? Ta-ga ta-re tam-me ot-san.
 Kun sii tam'm? Vana-miis rai-us tam'-me.
 Kun sii vana-miis? Vana-miis sur-ri ä-rä.
 Kus ta ma-ha ma-te-ti? Pi-kä põl-lu piint-ral-la.
 Kun sii pikk põld? Mustär'g kün'ds ü-les.

Kun sii must är'g? Ka-ru mur-dis mus-ta är - jä.
 Kun sii ka - ru? Ka-ru läks mer - re.
 Kun sii me - ri? Vi-kat' niit's ruu.
accel.
 Kun sii vi-kat'? Vi-kat' ka-ras' kan-du ja

oligi otsan.

Mindi perän, mindi lusikidege-liudege perän [---].

Joonis 5. Regiviisil lauldud "Liiri-liiri, lõoke". Esitaja Helena Jõgi ei teadnud, kas öelda *lugemine* või *laulmine*.

Kadri Kukk, kelle esitus kaldus "Liiri-lõõri, lõokese" kestel laulust kõne poole, kasutas selle kohta samuti nii mõisteid *lugema* kui *laulma* (joonis 6, lisa, näited 1, 6). Laule "Parmu matus", "Kits kile karja" ja "Kus sa lähed, hiirekene?" Kadri Kukk luges, iseloomustades oma tegevust sõnadega, näiteks *lugema*, *rääkima*, *üttelema*. Näiteks: *Ninda-samati iki loeti lastele sedasi, noh põlve pial* (RKM, Mgn II 394 a < Karksi khk, Aniste k – Regina Praakli, Herbert Tampere < Kadri Kukk, s 1893 (1960); vt ka lisa, näide 2). Ühes vestluses kasutab Kadri Kukk "Kits kile karja" esituse kohta ka mõistet *laulma*, kuid see tundub tulenevat segadusest, mida tekitab jutuajamine folkloristiga, kes püüab koguda laule (lisa, näide 3).

Seega kattuvad ahellaulu esituse kohta antud kommentaarid üsna hästi minu kui uurija kuulmismuljega. Antud vähese materjali põhjal oleneb mõiste valik esitusviisist. Uuema viisi esituse kohta on Greete Jents öelnud *laulma*, poollaulva-poolkõnelise esituse kohta on Kadri Kukk ja Helena Jõgi öelnud nii *lugema* kui ka *laulma*, üsna kõnepärase värsilugemise kohta on Kadri Kukk öelnud *lugema*, *ütlemä*, *rääkima* ja erandkorras *laulma*.

3.4. Ahellaulude esitusega seonduvad tegevused

3.4.1. Uurijate vaated (etic vaatepunkt)

19. ja 20. sajandil on eesti ahellaulud olnud kasutusel laste lõbususena. Neid on avaldatud eesti rahvalaulude antoloogias lastelaulude seas (Tampere 1958: 146; Tedre 1972: 983–993), kus ei ole enam *klassikaline regivärss* (Tedre 1974: 13). Ahelataolise struktuuriga tekstid on tuntud ka teiste rahvaste folklooris ning arvatakse, et need on algselt seostunud rituaalse tegevuse ja müütidega (Toporov 1971; Kuusi 1963). H. Tampere kirjutab, et ahellaul on üks vanemaid tavandilaulude vorme, selle mõte oli *viia järkjärguliselt ja pikka teed mööda, sageli küsides ja vastates lõpuks selleni, mida taheti saavutada* (Tampere 1958: 145). Eesti laste ahellaulude hulgas leiduvat mitmeid laule, mis naaberahvaste juures veel suhteliselt hiljuti olid tarvitusel jõulusantidel, näiteks laulutüübile “Kits kile karja” vastab vene koljadka, laulutüübile “Kus sa lähed, hiirekene?” läti jõulusantide laul. Säärastel lauludel oli viimastel aegadel naljalaulude tähendus ja neid kasutasid eelkõige lapsed, kellest üks oli maskeeritud kitseks või muuks loomaks (Tampere 1958: 145–146).

3.4.2. Kasutajariühma vaated (emic vaatepunkt)

Ahellaul “Liiri-lõõri, löoke” on Karksis sageli liitunud “Kullimängu” algusridadele ja esinebki sageli kullimängu funktsioonis koos vastava tegevusega, nagu on kirjeldanud Greete Jents ja Helena Jõgi.

Greete Jentsi mängukirjelduse põhjal käidi ringi ühest kohast avatud sõõrina, mis vähenes järkjärgult lõpuotsast, kuid eraldi püüdjat (kulli) ei olnud. (vt lisa, näide 4). Helena Jõgi sõnul oli tegevuses ka kull, kes reas olevaid lapsi püüdis; kes kätte saadi, hakkas ise kulliks (RKM, Mgn II 1769 g < Karksi khk, Nuia al – Ingrid Rüütel, Otilie Kõiva < Helena Jõgi, s 1889 (1970)). Kullimängu tegevust on täpsemalt kirjeldanud aastal 1889 August Kitzberg: kõigepealt toimub dialoog kuke ja kulli vahel, siis järgneb laul ja viimaks läheb kull kana (rea viimast) püüdma (Tampere 1941: 495). Kullimängu olevat Eestis kõige sagedamini mängitud jõulude ajal. Mängus on nähtavad muistse maagilise mõtlemise jäljed, seega võiks oletada ka mingit varasemat tavandilist funktsiooni (Tedre 1974: 131; Särg 1998: 38; vt ka Mirov 1998).

Mõnikord on “Liiri-lõõri, lõokest”, sõltumata algussõnadest, esitatud laste lõbustuseks. Kadri Kuke järgi loeti või lauldi “Liiri-lõõri, lõokest” ja “Parmu matust” last põlve peal hoides (vt 3.3.2; lisa, näide 2). Ka “Kus sa lähed, hiireke?” olevat loetud lastele lõbustuseks (RKM, Mgn II 2409 b, d < Kolga-Jaani khk, Sürgavere k < Karksi khk, Aniste k – Kristi Salve < Kadri Kukk, s 1893 (1973)).

Kadri Kukk ja Mai Mölder olid õppinud ahellaulud emalt (RKM, Mgn II 2409 f, < Kolga-Jaani khk, Sürgavere k < Karksi khk, Aniste k – Kristi Salve < Kadri Kukk, s 1893 (1973); RKM II 104, 91 (30), 98 (31A) < Halliste khk, Abja-Paluoja al < Karksi khk – Ellen Liiv < Mai Mölder, s 1874 (1961)). Mai Mölder kuulis emalt laulu “Liiri-lõõri, lõoke” ainult traditsioonilise lõpuosaga, kontamineerunud variandi õppis ta hiljem kelleltki külast. Seega käibis lastelaulu funktsionis ilmselt tüüpiline lühem tekst.

Kokkuvõtteks. Ahellaulude esitusel Karksi kihelkonnas esines allakirjutanu arvates kolm põhiliiki: uuema laulu viis, regilauluviis ja

Foto 4. Juta Elerand ja Hilja Hurt koos Juta lapselastega näitavad 1998. aastal Mustlas (Tarvastu kihelkond) "Kullimängu". Taive Särje foto (ERA, MF 16286).

kõnelähedane värsilugemine ehk lihtsalt lugemine. Traditsioonikandjate kommentaaride põhjal otsustades jagunesid esitatud laulud umbes samuti, kusjuures viisiga esitust nimetati *laulmine*, regiviisist lugemise poole kalduvaid esitusi *laulmine* ja *lugemine*, lugemise kohta kasutati väljendeid *lugema*, *üttelema*, *rääkima*. Soovitaksingi edaspidi kasutada kõnelähedase esituse kohta mõistet *lugemine*, vältides pikki väljendeid *kõnelähedane* või *retsitatiivne esitus* (viimane seostub pealegi kunstmuusikaga ja Herbert Tampere poolt määratletud retsitatiivsete regiviisidega).

Kolmel ahellaulu "Liiri-lööri, löoke" esitajal kiirenes tempo ja suurenes esituse kõnepärasus, mis on iseloomulik mõningatele varastele vokaalžanridele. Samas jäi Greete Jentsi kasutatud viis ikkagi uuemaks viisiks, kuigi muutus selle esitus, Kadri Kuke regiviis aga muutus tasapisi lugemiseks, sest kadusid mitmed tunnused, sealhulgas ka meloodialiin.

4. Ahellaulu “Liiri-lõõri, lõoke” analüüs

4.1. Lähtepunkte

Järgnevalt kirjeldatakse katset määratleda kõnelisuse-laululisuse tunnuseid ühes helisalvestises, mille kestel artikli autor – ja arvatavasti ka enamik eesti kultuuritaustaga kuulajaid – tajub kõnelisuse suurenemist. Tegemist on Karksi kihelkonna vanema pärimuse kandjalt Kadri Kukeelt 1960. aastal jäädvustatud ahellauluga (joonis 6). Nimetatud näite valisin sellepärast, et laulik on väga hea vanema laulupärimuse tundja ja esituse kestel ilmneb selgesti üleminek laululisuselt kõnelisusele. Näide on kindlasti traditsiooniline, sest sellesarnaseid nähteid esineb Karksi kihelkonnas ka teistel informantidel (vt 3.3). Oletan, et Kadri Kuke laulmise käiku ei mõjuta antud juhul salvestamine kui rahvaluule kogumise kontekst. Ka ei ole otsest märki eelnenud laulu(de) mõjust, sest laulu tähistuse 394 a) järgi otsustades oli see lindistusel esimene.

Kõne ja laul mõistetena, nagu mitmedki nimetused ja nendele vastavad nähtused on kokkuleppelised ning sõltuvad kohalikust kultuurikontekstist. Keelekasutajate rühmas on olemas nähtuste kohta kogemuslikud ettekujutused ehk etalonid, mida peetakse silmas ka siis, kui hakatakse midagi teaduslikult piiritlema – näiteks muusikat (vrd Martinelli 2002: 57). Artikli autoril on olnud kõne etaloniks spontaanne lingvistiline kommunikatsioon ning laulu etaloniks helikõrguslikult ja rütmiliselt korrastatud, kasutaja kontseptsioonis kõnest erinev sõnatekst.

Ahellaulu esituse uurimisel püüan selgitada, missuguste tunnuste muutumine selle kestel tekitab mulje kõnelisuse suurenemisest. Lisaks helide korrastatuse hindamisele jälgisin võrdlevalt ka mõningate spetsiifiliste kõnet ja laulu eristavate tunnuste muutumist, lähtudes sellealastest varasematest uurimustest. Töö käigus sidusin ja täiendasin poeetika ja muusika analüüsi statistilise ja akustilise analüüsiga.

Uurimiseks valisin järgmiste tasandite tunnused:

- 1) poeetilise teksti sisuline ja kujundiline struktuur, laulu ülesehitus;
- 2) ajaline korrastatus laulureas;
- 3) helikõrguslik korrastatus laulureas;
- 4) formantsageduste väärtused.

Analüüsiks kasutasin varem teisel eesmärgil tehtud noodistust (vt joonis 6). Oma kuulmismulje ja akustiliste mõõtmiste tulemuste lahusoidmiseks pole noodistust vahepeal parandatud ega täpsustatud. Seal, kus helide kõrgused ja/või kestused jäid kuulmismulje põhjal valdavalt ebamääraseks, on noodipead märgitud ristikestega. Väiksemaid ja/või laulu struktuuris ebaolulisi hingamispause märgivad komakesed (väiksem paus) ja linnukesed (pikem paus). Edasises uurimises on laul jagatud struktuurseteks üksusteks: need on värsid ja silbid sõnatekstis; lauluread, meetrilised üksused, meetrumirühmad ja heliastmed laulus kui viisi-sõnateksti tervikus. Akustilisteks mõõtmisteks jagati analoogilisteks osadeks ka helifail.

4.2. Laulu struktuuri määramine

Sõnateksti struktureerimisel lähtusin laulu algusosa ülesehitusest, kus iga küsimus ja iga vastus moodustab tervikliku, neljast meetrumirühmast koosneva värsi. Silbitamisel tuginesin oma varasematele kogemustele Karksi vanemate rahvalaulude analüüsimisel (Särg 2005a). Harilikult on sõnad silbitatud tänapäeva kirjakeele reeglite järgi, kuid vastavalt Karksi vanema rahvalaulu traditsioonile tuli silbipiir määrata ka laadivahelduslike sõnade diftongidesse, kust häälikukao tõttu on välja langenud nõrk geminaat.

Muusikaliselt on laul jagatud ridadeks, meetrilisteks üksusteks ja meetrumirühmadeks ajalises mõõtmes ning helirea astmeteks helikõrguslikus mõõtmes.¹⁷ Iga lauldud värsile vastav viisilõik moodustab laulurea, mis noodistusel on eraldatud taktijoonega. Meetriline üksus on esmane ajajaotusühik laulureas, meetrumirühm aga rõhulisest ja rõhutust meetrilisest üksusest moodustuv hierarhiliselt kõrgem struktuur. Lauldud silbis on tavaliselt liitunud keeleline silp ja muusikaline jaotus. Mõnikord täidavad kaks keelesilpi ühe

meetrilise üksuse, kuid sageli on just vastupidi – üks silp ulatub läbi kahe üksuse.

Vastavalt keelisele koostisele eristati teineteisest kahe silbiga ja ühe pikendatud silbiga täidetud meetrumirühmad. Kahesilbiliste meetrumirühmade hulka kuuluvad kuulmismuljest lähtuvalt ka need rühmad, mis on täidetud ühe silbi (mõnikord silbios) ja pausiga.

Esinemissageduse ja funktsiooni põhjal on eristatud kahte liiki pause, mida samuti järgnevas analüüsis järgitakse. Üks liik pause on vältimatud hingamiskohad, mis esinevad reapaari lõpus iga 2–4 rea (14–25 silbi) järel ridades 1–19. Teine liik pause on rütmilise struktuuri osad, mida Timo Leisiö on nimetanud meetriliseks tühikuks (*metrinen tyhjiö*) (Leisiö 2000). Need pausid tulevad ette iga rea (3–12 silbi) järel ridades 20–32 ning nad paigutuvad rütmilise struktuuri hulka.

Laulu keskosas muutub meetrilise struktuuri määramine kuulmise põhjal kohati raskeks. Sel juhul tuli lähtuda teksti loogikast, toetudes laulu varasemale struktuurile. Näiteks kui laulu algul pikad ühesilbilised sõnad

Foto 5. Kadri Kukk (keskel) 1960. aastal koos korrseponentide Marta Mäesalu (paremal) ja Mari Sarvega (vasakul). Karksi kihelkond. Richard Hanseni foto (ERA, MF 4731).

moodustavad ühe neljandiku laulureast ehk iseseisva meetrumirühma, siis analoogilised, värsireast umbes ühe neljandiku moodustavad ühesilbilised struktuurid arvestatakse ka edaspidi üheks meetrumirühmaks, kuigi alates laulu keskosast kalduvad need kuulumismuljes rühmituma kahekaupa. Üksikute silpide määramist terveks meetrumirühmaks mõjutab lisategurina ka meloodia, kus tavaliselt igale meetrumirühmale vastab erinev heliaste. Nõnda tõlgendatakse ka laulu keskosas terveks meetrumirühmaks neljasilbilise rea silp, mis lauldi naabritest erineval heliastmel. Üksikud eriti ebakorrapärase struktuuriga read (nr 17, 31) jäid analüüsist välja.

Helikestuste ja -sageduste akustiliseks mõõtmiseks kasutati programmi Multi-Speech, mudel 3700, versioon 2.2. Laul sisestati arvutisse kvantimissagedusega 22 050 Hz ja helifail jagati vastavalt noodistusele lauluridadeks ja silpideks. Otsitavad silbipiirid leiti kitsa ribaga spektrogrammilt, kasutades probleemide korral ka intensiivsuse ja helikõrguse graafiku abi. Silbipiiri määramise sinna, kus oli näha ja kuulda ühe silbi häälikute kvaliteedi muutumine teiseks ja/või intensiivsuse madalseis. Silbipiiride määramise probleemidest on kirjutanud põhjalikult Jaan Ross ja Ilse Lehiste (2001: 65 jj). Helitute geminaatide puhul, kus ei ilmnenud otseseid silbipiiri tunnuseid (muutusi intensiivsuses, formantides), mõõdeti geminaadi kogukestus ning arvestati lõpuosa kestuseks selle keskmine väärtus silbi algul (Lehiste 1966); lahutades kogukestusest lõpuosa, saadi esiosa kestus. Analüüsimisel märgiti ära ka silbi sees esinevad struktuursed jaotused kahe helikõrguse või meetrilise üksuse vahel.

4.3. Poeetilise teksti sisuline ja kujundiline struktuur, laulu ülesehitus

Laulu juurde kuulub poeetiline tekst, mida eristab tavalisest kõnест sisuline ja vormiline korrastatus. Alljärgnevalt vaadeldakse, kas uuritava ahellaulu "Liiri-lõõri, lõoke" teksti sisus ja ülesehituses ning poeetiliste kujundite kasutamises leidub ühesuunalisi muutusi, mis viitaksid korrastatuse vähenemisele. Kuigi poeetilise vormi alla kuulub ka teksti rütm ja meetrum, jätame need esialgu kõrvale, sest sõnade rütm seostub tihedalt muusikalise rütmiga ja tuleb seetõttu vaatluse alla edaspidi.

Oletus. Teksti sisus ja poeetilises struktuuris toimub laulu jooksul muudatus, mis on tõlgendatav kui esteetilise korrastatuse vähene mine.

Analüüs. Sõnateksti moodustavad 35 värssi, millest peaaegu igauks kujutab endast sarnase struktuuriga küsimust või vastust (vt lisa, näide 6, read 2–31). Niisugune ülesehitus tingib iseenesest palju struktuuri- ja sõnakordusi, näiteks üle rea esineb *Kus sii...*?¹⁸ Korduva küsimus-vastus struktuuri põhiskeem on:

Küsimus: *Kus sii* {objekt}?

Vastus: {subjekt} {mida tegi} {objektiga} / {subjekt} {objektiga} {mida tegi}

Laulu raamistavad ülejäänud tekstist veidi erinevad osad: alguses on pöördumisvärss ning lõpus n-ö “lõplik” küsimus ja pikem “lõplik” vastus. “Lõplik” küsimus algab sõnaga *mikek?* (erinevalt teistest küsimustest algussõnaga *kus?*) ning vastus koosneb kolmerealise parallelismirühmast (erinevalt teistest, üherealistest vastustest).

Kogu laulu kestel kasutatakse algriimi. Folklorist Mari Sarv (2000: 68) defineerib algriimi kui ühesuguste konsonantide või konsonandivokaali ühendite ja ühesuguste või eri vokaalide esinemist sõnade algul. Eduard Laugaste (1969: 84–86) ja Jaak Põldmäe (1978: 238) pidasid algriimiks sõna esilbi vokaalide kokkulangevust ka siis, kui alguskonsonandid on erinevad – küll tõestamata, et see esineb sagedamini, kui eesti keeles on tõenäoline. J. Põldmäe ei pidanudki seda väga oluliseks, kirjutades: [---] *luulekeeles muutuvad mõnikord ka juhuslikud samasused struktuuri komponentideks* [---] (Põldmäe 1978: 238). Teatud värssi või pikema tekstilõigu vältel domineerivad foneemi või foneemigrupi nimetas ta fooniliseks dominandiks (Põldmäe 1978: 241).

Uuritavas laulus seob algriim tavaliselt sõnu värssi kestel, kuid kohati ulatub läbi mitme värssi, nt /ku/ esineb järjest ridades 2–6 (lisa, näide 6). Häälkute kokkukõlad ulatuvad ka algushäälikutest kauges-

male, moodustades foonilisi dominante. Näiteks sõltuvalt korduva küsimuse *Kus sii..?* häälikulisest koostisest moodustavad tekstis foonilise dominandi häälikud k, u, s, i (e), mida korratakse ülejäänud tekstiosas, tekitades kohati anagrammilisi silpe ja sõnu (nt *kus* – *kuusk*). Sarnase kõlaga sõnad asuvad tavaliselt lähestikku samades värsideades, aidates siduda omavahel järjestikuseid ridu (nt read 2–5) ning küsimusi-vastuseid: *Kus sii kana?* / *Kull' viis kana* (read 20–30).

g'=g Til'-luk lin-nuk lõ - o - ke,
 kus su kul-last pe - sä - ke? Mõt-san kui - va kuu - se ot - san.
 Kus sii ku - ju kuusk? Vana-miis ra-gus' kui - va kuu - se.
 Kus sii va - na - miis? Vana-miis sur'-re ä - rä.
 Kos' te - mä ma - te - ti? Pi - kä põl - lu piin - re sis - se.
 Kus sii pikä põllu pee-när? Must är'g kün'ds pikä põllu piin - re.
accel. Kus sii must är'g? Must är'g lau - dan.
 Kus sii la - ut? Tu - li pa - lit's lau - da.

Kus sii tu-li? Tu-li läits tu-ha-u-ni-kus.

Kus sii tu-ha-u-nik? Ka-na sa-bits tu-ha-u-ni-gu.

accel.
g=f Kus sii ka-na? Kull viis' ka-na.

Kus sii kull? Kull len-näs' ruu-gu.

Kus sii ruug? Vi-kat nii-t(i)s' ruu.

Kus sii vi-kat'? Vi-kat' ka-ras' kan-du.

Kus sii kand? Ka-ru kis'k kan-nu.

Kus sii ka-ru? Ka-ru üp-pas' ü-le üt's-me mäe mer-re.

Mi-kek sin-na per-ra min-nä? Kul-dis-te kul-pi-ge,
vas-kis-te van-ger-te-ge, õ-bes-te õl-bas-te-ge.

Joonis 6. Ahellaul "Liiri-liiri, löoke", esitaja Kadri Kuke sõnul nii *lugemine* kui ka *laulmine* (RKM, Mgn II 394 a < Karksi khk, Aniste k – Regina Praakli, Herbert Tampere < Kadri Kuk, s 1893 (1960)).

Järeldus. Laulu ülesehituses ja teksti arengus seostuvad sisu ja vormi tunnused, mis on suhteliselt püsivad kogu esituse jooksul: kordusi ja kõlakujundeid kasutatakse algusest lõpuni. Veidi erineva osa moodustab lõpetus, kuid see ei tähenda poeetilise vormi kadumist, vaid muutumist.

4.4. Ajaline korrastatus laulureas

Uuritava laulu esituses ilmneb ajaline korrastatus kui tekstist ja viisist koosneva terviku rütm. Teksti värsimõõt on rõhulises süsteemis: igas värsis on 3–6 sõna ja 2–4 prosoodilist rõhku. Rõhkude vahel paikneb tavaliselt üks silp, harvem kaks silpi, kuid sageli mitte ühtegi.

Korrapärase meetrilise rütmi puhul jaguneb heli võrdse pikkusega ajalõikudeks (Benjamin 1984: 358, 359). Uuritava laulu meetrilise aja peamine mõõtühik on *meetrline üksus* – laulu algul kõige sagedamini esinev helikestus, mis on noodistusel tähistatud kaheksandiknoodiga. Üksteisele järgnevad meetrilised üksused moodustavad esmase meetrumitasandi. Laulus esineb ka kõrgem meetrumitasand, mille põhiüksus on *meetrumirühm* – rõhulisest ja rõhutust üksusest moodustuv struktuur. Eeldades, et kõne on ajas vähem (või teisiti) korrastatud kui laul, peaks esituse lähenemisel kõnele muutuma selle ajaline korrastatus. Alljärgnevalt uuritakse kolme probleemideringi kaudu, kuidas esituse kulgemise jooksul muutuvad mitmed kestuse tunnused.

4.4.1. Silbiarv laulureas

Oletus. Ridade silbiarv muutub laulu jooksul ebakorrapärasemaks.

Analüüs. Ridade silbiarv on laulu kestel 3–12. Tabelist 2 näeme, et ridade silbiarv ebahühtlustub laulu kestel. Sellest seisukohast jaguneb laul kolme suuremasse ossa. Laulu esimeses osas (värsid 1–11) on

ridade silbiarvu erinevus kõige väiksem, kõikudes 5–9 piires; teises osas (read 11–21) muutub rea silbiarv 4–10; kolmandas osas (read 22–35) aga 3–12 piires.¹⁹ Seega ridade silbiarvu põhjal on näha korras-
tuse vähenemist laulu lõpu suunas.²⁰ Edaspidi jälgin vastavalt teksti
ülesehitusele, kuidas muutuvad teised uuritavad tunnused laulu kol-
mes osas (vt lisa, näide 6).

Tabel 2. Värsside silbiarv ahellaulu kolmes osas

Laulu osa	Värsi number	Silbiarv reas	Kõrvalekalle keskväärtusest
I	1–11	5–9	2,5
II	12–21	4–10	3,5
III	22–35	3–12	4,5

Järeldus. Ridade silbiarvu muutumise ulatus ja silbiarvu ebavõrdsus laulu lõpu suunas suureneb, seega rea ülesehituse korrapära vähe-
neb.

4.4.2 Struktuursete üksuste kestused – meetriline korrapära ja tempo

Oletus: Laulu jooksul tempo kiireneb ja mõlema meetrumitasandi üksuste ajaline isokroonia väheneb.

Analüüs. Silpide (ja silbijaotusega jagatud silbiosade) kestused mõõ-
deti ning leiti meetriliste üksuste ja meetrumirühmade keskmised
kestused laulu kolme osa kohta eraldi. Nende põhjal arvutati kes-
tuste (eba)võrdsuse näitaja kui standardhälbe ja keskmise kestuse
suhe.

Tempo objektiivseks määramiseks on Mieczyslaw Kolinski (1973)
esile toonud kaks erinevat põhimõtet: loetakse kas meetrumilööki-
de või helide arvu ajaühikus. Antud juhul kasutati esimesele lähe-

dast võimalust, võttes tempo määramise aluseks peamiste struktuuriüksuste kestuse laulu jooksul, kuigi kohati esines probleeme meetrilise struktuuri määramisel (vrd p 4.2). Kui laulu lõpu suunas tempo tõuseks, siis ühe ja sama tasandi struktuuriüksuse kestus väheneks, nende hulk ajaühikus suureneks.

Tabeli 3 lahtrist kestus näeme, et kogu laulus on püsivalt võrdseima kestusega kahe-silbilised meetrumirühmad – see osutab taotlusele säilitada kõrgema tasandi meetrumit. Laulu I osas on kõik vaadeldavad ajastruktuurid laulu kontekstis suhteliselt ühtlase kestusega, kuid esineb meetrumirühmade suurem isokroonia, võrreldes üksikute meetriliste üksustega. II osas kestuste ebavõrdsus suureneb, kuid III osas mõnevõrra väheneb (v.a ühesilbilises meetrumirühmas), saavutamata siiski laulu alguse olukorda. Tabeli viimane veerg näitab kahe- ja ühesilbiliste meetrumirühmade suhte kaudu, kuivõrd mõjutab meetrumirühma sõnaline koostis selle kestust. Just laulu II osas ilmneb kõige tugevam meetriline korrapära, sest erineva koostisega meetrumirühmad on praktiliselt võrdsed ning kaks korda pikema kestusega kui meetrilised üksused. Laul ülejäänud osades avaldab sõnakoostis meetrumirühma kestusele üsna ühtlast mõju: kahe-silbiline meetrumirühm lauldakse 1,2–1,3 korda pikema aja jooksul kui 1-silbiline meetrumirühm.

Akustilised mõõtmised kinnitavad tempo tõusu: laulu algusosas on nii meetrilise üksuse kui erineva koostisega meetrumirühmade keskmine kestus pikem kui lõpuosas. Tempo kiireneb esituse kestel umbes 1,7–1,8 korda. Laulu algusosa meetrilise üksuse kestus (keskmiselt 295 ms) ja lõpuosa meetrumirühma kestus (272–358 ms) on lähedased seniste mõõtmiste põhjal leitud regilaulu keskmisele silbikestusele (umbkaudu 300 ms; Ross & Lehiste 2001: 103).²¹

Üsna suur muutus tempos osutab võimalusele, et laulu alguses meetrumirühmana piiritletud struktuur hakkab laulu kestel muutuma

meetrilise aja esmaseks mõõtühikuks ehk omandab meetrilise üksuse rolli. Niisugust muutust kinnitab osalt ka kuulmismulje, mille põhjal on laulu I osas igas reas 5–10 silpi, mis moodustavad kaheksa meetrilist üksust ja neli meetrumirühma. Laulu III osas on reas 3–12 silpi, mis tunduvad jaotuvat pigem kui neli meetrilist üksust ja kaks meetrumirühma. Kui see on nii, siis näikse olevat laulja tajus teatud optimaalne kestus, mille järgi kujuneb kahe esiletõusva rõhu vahe – see on umbkaudu 593–716 ms. Eeltoodud vahemiku alampiiriks on võetud laulu I osa ühe meetrumirühma kestus ja ülempiiriks laulu III osa kahe meetrumirühma kestus tabeli 3 järgi.

Tabel 3. Rütmistruktuuri üksuste kestus ja isokroonia ahellaulus

		1	2	3	
Laulu osa		meetriline üksus	ühesilbiline meetrumirühm	kaheasilbiline meetrumirühm	suhe 3/2
I osa	kestus (ms)	294,7	501,3	593,0	1,18
	σ	68,8	76,3	68,6	
	σ /kestus (%)	23,3	15,2	11,6	
II osa	kestus (ms)	196,1	387,7	386,4	1,0
	σ	61,9	90,4	93,2	
	σ /kestus (%)	31,6	23,3	24,1	
III osa	kestus (ms)	177,8	271,5	358,1	1,32
	σ	51,3	75,1	71,7	
	σ /kestus (%)	28,9	27,7	20,0	
suhe III/I		1,66	1,85	1,66	

Selgitus: Lahter "kestus" sisaldab vastava struktuurse jaotuse keskmist kestust, σ selle näitaja standardhälvet; σ /kestus näitab, kui suure osa moodustab standardhälve vastava struktuurse jaotuse keskmisest keskusest. Suhe 3/2 näitab kaheasilbilise ja ühesilbilise meetrumirühma (eba)võrdsust, suhe III/I näitab tempomuutuse ulatust laulus.

Järeldus. Vaadeldavas laulus kiireneb tempo umbes 1,7–1,8 korda. I osas on kõik vaadeldavad ajastruktuurid laulu kontekstis suhteliselt ühtlase kestusega. Laulu II osas kujunev suurim kestuste ebavõrdsus osutab sellele, et tegemist on tempomuutusega algus- ja lõpuosa vahel. Kestuste mõningane ühtlustumine III osas lubab oletada, et hakkab stabiliseeruma uus rütmiline struktuur. Kõrgema tasandi meetriline korrapära püsib kogu laulus ja jääb mulje, et laulja püüab stabiilsena hoida tugevamate rõhkude ajavahet. Seega kõnelisuse kasvuga kaasneb osaliselt rütmistruktuuri ebaühtlustumine, kuid kõrgem meetriline struktuur ei kao.

4.4.3. Sõna 1. ja 2. silbi kestussuhete neutraliseerumine

Oletus. Eesti keeles on tähenduse eristamise seisukohalt oluline sõna välde, mille üheks keskseks tunnuseks on 1. ja 2. silbi kestussuhe – seetõttu on viimane kõnes üsna püsiv. J. Rossi ja I. Lehiste uurimuste põhjal on esimese ja teise silbi kestussuhe pika esisilbiga sõnades 3/2–2/1, lühikese algussilbiga sõnades 2/3, kuid regilaulus esineb teatud määral silpide kestuste neutralisatsioon ehk ühtlustumine (Ross & Lehiste 2001: 45, 105 jm). Kui kestuste ühtlustumine oleks laulmise tunnuseks ka uuritavas näites, peaksid esituse algul olema 1. ja 2. silbi kestussuhted kõikides sõnades võrdsed, kuid laulu lõpu suunas peaks kasvama nimetatud kestussuhte erinevus lühikese ja pika algussilbiga sõnade vahel.

Analüüs. Et uurida silbikestuste neutralisatsiooni, arvutati sõnade 1. ja 2. silbi kestussuhted eraldi pika ja lühikese algussilbiga sõnade kohta laulu kolmes osas. Tabel 4 näitab, et alates laulu II osast muutub mõlemat liiki sõnades algussilpide kestussuhe teineteisest erinevamaks, lähenedes selle väärtustele kõnes, ning püsib sellisena laulu lõpuni.

Tabel 4. Sõna 1. ja 2. silbi kestuserinevuste neutraliseerumine ahellaulus

	Laulu osa		Pika algussilbiga sõnas	Lühikese algussilbiga sõnas
Sõna 1. ja 2. silbi kestussuhe	I osa	\bar{x}	1,01	0,87
		σ	0,37	0,37
	II osa	\bar{x}	1,13	0,77
		σ	0,1	0,30
	III osa	\bar{x}	1,18	0,74
		σ	0,51	0,24

Selgitus: \bar{x} näitab sõna 1. ja 2. silbi keskmist kestussuhet, arvatuna eraldi pika ja lühikese algussilbiga sõnade kohta; σ tähistab eelmise näitaja standardhälvet. Väikses kirjas on märgitud keskmised, mille aluseks oli vähe materjali (5–6 sõna).

Järeldus. Kõnelisuse mulje suurenedes lähenevad sõnade 1. ja 2. silbi kestussuhted näitajatele, mis iseloomustavad vastava ehitusega sõnu kõnes.

4.5. Helikõrguslik korrastatus laulureas

Muusikale on iseloomulik helide korrastatus helirea astmeteks ja neist moodustuvaks meloodiaaks. Korrastatud helirea tekkimiseks on olemas eeldused, kui suhteliselt stabiilse põhitooni sagedusega hääl peatub laulu jooksul korduvalt ühesugustel (üksteisest selgesti eristuvatel) helikõrgustel. Alljärgnevalt uuritakse, kas esituse kulgemise jooksul väheneb korrastatus helikõrgusliku mõõtme tunnustes.

4.5.1. Hääletooni stabiilsus silbil

Oletus. Kui kõnelisus on seotud helide intoneerimise ebastabiilsusega, peaks laulu lõpu suunas kasvama põhitooni sageduse kõikumine silbi piires.

Analüüs. Põhitooni sageduse kõikumise ulatust saab iseloomustada, kui mõõta silbi (~silbijaotuse) piires korduvalt sageduse väärtu-

sed ning arvutada saadud tulemuste standardhälve põhitooni keskmisest sagedusest. Selleks kasutati programmi Multispeech, mis mõõdis põhitooni sageduse uuritavas helilõigis iga 25 ms tagant ning arvutas saadud väärtuste keskmise ja standardhälbe.

Saadud mõõtmistulemuste põhjal leiti laulu kolme osa kohta silbi (~silbijaotuse) põhitooni standardhälbe keskmine väärtus, mis näitab, kui ulatuslikult hääletoon selles lauluosas kõigub. Helide intoneerimise stabiilsus arvutati meetriliste üksuste kaupa vastavalt silbialguse asukohale, sest hääletooni püsivus sõltub mõnevõrra silbi paiknemisest reas.

Tabelis 5 on kujutatud hääletooni (eba)stabiilsuse näitajad esituse kestel. Näeme, et rea esisilpide ja keskosa (3.–6. üksusel) intoneerimise ebastabiilsus suureneb veidi laulu II ja III osas. Rea lõpuosas on hääletoon kogu laulu jooksul suhteliselt kõikuv. Suhteliselt vähe andmeid on rõhutatute meetriliste üksuste kohta, sest sageli ei alga sealt uut silpi.

Helikõrguste mõõtmise käigus saadud andmed näitavad muu hulgas, et helitute silpide osa kasvab laulu kestel. Nimelt jäid laulu III osas määramata 10 silbi helikõrguslikud omadused, sest need olid esitatud helitult.

Tabel 5. Põhitooni (F_0) sageduse kõikumine helide intoneerimisel ahellaulus

		Meetriline üksus	1	2	3	4	5	6	7	8
F_0 kõikumine silbi kestel (Hz)	I osa	\bar{x}	9,6	2,2	5,4	3,0	7,6	3,4	17,6	2,0
		σ	6,2	0,8	2,1	2,2	6,2	2,4	13,5	1,8
	II osa	\bar{x}	16,4		5,7		6,1		17,0	
		σ	1,7		2,9		2,7		13,8	
	III osa	\bar{x}	13,5		7,3	2,8	13,7	13,0	16,0	1,4
		σ	6,4		2,5	2,5	5,5	7,7	8,4	0,0

Selgitus: \bar{x} näitab põhitooni F_0 kõikumise keskmist ulatust silbi (~silbios) kestel, arvutatuna meetriliste üksuste kaupa vastavalt silbi alguskohale. σ tähistab eelmise näitaja standardhälvet. F_0 kõikumise näitaja on arvutatud kui põhitooni sageduse keskmise väärtuse standardhälve iga 25 ms järel tehtud mõõte põhjal ühe silbi (~silbios) kestel. Väikses kirjas on märgitud keskmised, mille aluseks oli vähe materjali (2–10 silpi).

Järeldus. Laulu kestel on näha tendents hääle põhitooni stabiilsuse vähenemise suunas silbi intoneerimisel, kuid – ilmselt teksti sõna-koostise ja esituse iseärasuste tõttu – on andmete hajuvus üsna suur. Esituse lõpu suunas suureneb helitute silpide osa.

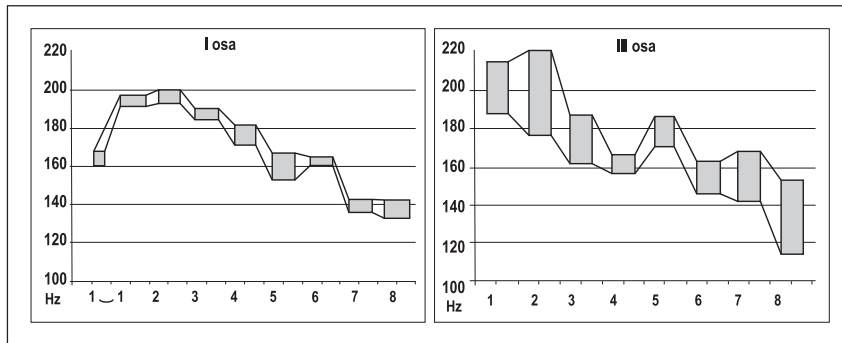
4.5.2. Helirea ülesehitus

Oletus. Helirealise struktuuri moodustab silpidele (ja silbijaotustele) vastavate helide koondumine tajutavatesse diskreetsetesse kategooriatesse. Kõnelisuse tunnuste kasvades peaks hajuma diskreetsele helireale tuginev meloodia.

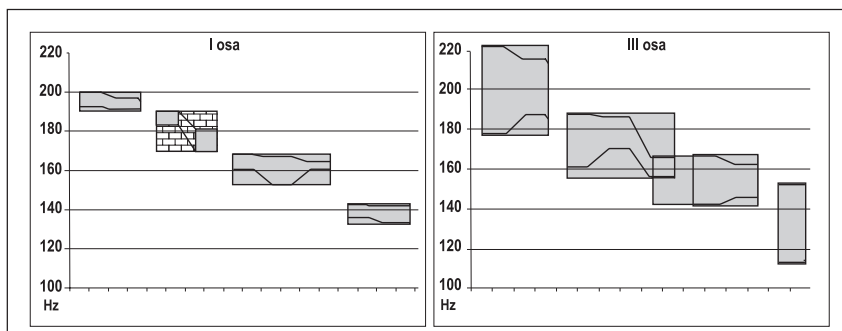
Analüüs: Kuulmismulje põhjal otsustades moodustavad laulu algul laskuva meloodialiini neli suhteliselt selgesti intoneeritud heliastet, mis on vastavuses nelja meetrumirühmaga. Tavaliselt toimub meloodias üleminek ühelt helirea astmelt teisele meetrumirühmade piiiril asuvate silpide vahel, kuid sujuvama muutuse korral hõlmatakse mõnikord ka osa silbi kestusest, eelkõige silbi algusosa. Suhteliselt sageli algab üleslibistusega rea esisilp, mistõttu selle jooksul esineb üsna erinevaid helikõrgusi. Ka järgnevatel astmelistel liikumistel esineb mõnikord libistusi. Pidevalt ühes suunas libisevalt intoneeritud noodi keskmine helisagedus tuleb arvutamisel suurem või väiksem analoogilise libistusega noodi omast.

Helirea iseloomu näitas kaudselt juba hääle-põhitooni stabiilsuse uuring (punkt 4.5.1). Kui põhitoon on väga ebastabiilselt intoneeritud, ei kujune kuulamisel helireast kindlat ettekujutust. Kuulmismulje järgi esinevad laulu algul heliastmed G, Fis/F, E, D, mis moodustavad ühe värsirea pikkuse astmelise laskumise ehk üherealise kvardi ulatusega viisi. Laulmise absoluutne helikõrgus jääb kuuldelselt vahemikku d–g, seega on häääl üsna madal.

Alates 15. reast astmeline laskuv meloodialiin kaob ja selle asemel hakkavad meloodia iseloomu kujundama rea kontekstis tuge-

Joonis 7. Hääle-põhitooni keskmine sagedus laulu I ja III osas. Horisontaalmõõtmises on kujutatud üksteisele järgnevad meetrilised üksused võrdse laiussega kastikestena, I osa esimesele üksusele eelneb kitsama kastina eellöök (~üleslibistus). Vertikaalmõõtmises on kujutatud järjestikuste meetriliste üksuste keskmine põhitooni sagedus, kusjuures kastikese ulatus näitab standardhälbe suurust.

Joonis 8. Helirea astmed laulu I ja III osas. Helirea astmed on üldistatud, ühendades kuulmismuljes kujunenud heliastmed ja põhitooni sageduste mõõtmise põhjal saadud keskmised tulemused jooniselt 7. Vertikaalmõõtmises näitab kastikese ulatus, millistes-se piiridesse jääb hääle-põhitooni sagedus vastaval heliastmel. Ruuduline ala tähistab erineva keskmise sagedusega meetrilisi üksusi, mis kuuldelse noodistuse põhjal kuuluvad ühte heliastmesse. III osas helirea astmete piirid mõnevõrra kattuvad, eriti märgatav on see keskmiste helikõrguste puhul.

vamad sõnarõhulised silbid, eriti tõuseb esile rea keskel asuv 5. üksus (joonis 7). Helirida hajub, kuid püsib eristus vähemalt kolme helikõrguse vahel: kõrge, keskmine, madal.

Akustiliselt analüüsiti lauldud silpide keskmist helisagedust. Kuigi põhitooni keskmine sagedus ei vasta otseselt kuulmismuljes kujunevale helikõrgusele, annab see siiski ettekujutuse, mis suguse helilise materjali põhjal kuulmismulje kujuneb. Erandlikult mõõdeti laulu I osas põhitooni väärtus rea algussilbi kohta kahes jaos, sest see silp lauldi üsna järjekindlalt eellöögi või üleslibistusega.

Tabelis 6 ning joonistel 7 ja 8 on kujutatud põhitooni (F_0) keskmine sagedus meetriliste üksuste ja heliastmete kaupa laulu eri osades. Saadud andmed näitavad ootuspäraselt, et helikõrgused on ebaselgemalt piiritletud laulu lõpuosas (vrd tabel 5). Võrreldes graafikut noodistusega (joonised 6 ja 7), torkab kõige enam silma, et akustiliste mõõtmiste põhjal on laulu I osas kolmanda ja neljanda meetrilise üksuse tase teineteisest erinev, noodistusel aga võrdne (Fis).

Tabel 6. Põhitooni (F_0) keskmised sagedused ahellaulus

		Meetriline üksus	1	2	3	4	5	6	7	8
F_0 keskmine sagedus (Hz)	I osa	\bar{x}	164,1/193,8	195,9	186,5	175,6	159,5	162,3	139,1	137,6
		σ	7,3/5,5	6,7	6,0	10,9	14,2	3,9	7,1	9,0
	II osa	\bar{x}	202,6	203,8	177,4	169,3	170,6	154,3	146,5	126,8
		σ	13,0	5,8	6,2	9,3	19,1	4,4	20,2	1,3
	III osa	\bar{x}	200,5	198,1	173,9	160,4	177,6	153,5	154,0	132,7
		σ	27,7	44,2	26,2	10,2	16,0	16,5	25,7	39,8

Selgitus: \bar{x} näitab põhitooni F_0 keskmist sagedust meetrilise üksuse kestel, σ tähistab eelmise näitaja standardhälvet. I osa 1. meetrilise üksuse ees on toodud ka eellöögi väärtus. Väikses kirjas on märgitud keskmised, mille aluseks oli vähe materjali (2–7 silpi).

Erinevus on arvatavasti tingitud kolmanda üksuse veidi kõrgemast intoneerimisest, sest see algab sageli libisevast liikumisest eelnenud heliastmelt (G) alla. Noodistuses on fikseeritud eelkõige silbi tagumise poole püsiv helikõrgus, graafikul aga põhitooni sageduse mõõtmisel saadud keskmine helikõrgus. Kogu laulu keskmised helikõrgused jäävad vahemikku 127–204 Hz.

Järeldus: Helikõrgused on selgemalt piiritletud laulu algusosas ja seal ilmneb viisiliikumises muusikaline mõtlemine kindlakujulise meloodia kordumisena. Lõpuosas heliastmete piirid osalt kattuvad ja meloodiajoont kujundavad pigem teksti prosoodia omadused (joonised 7 ja 8).

4.6. Formantsageduste väärtused

Oletus. Vokaalide formantsageduste väärtused on erinevad laulus ja kõnes. Kui laulu lõpul kõnelisuse tunnused suurenevad, peaksid omavahel võrreldavate häälikute formantsageduste väärtused esituse algul ja lõpul teineteisest erinema.

Analüüs. Formantsagedusi saab võrrelda omavahel sarnase kvaliteedi ja kvantiteediga häälikutes, mis asuvad sõna sarnastes positsioonides, kusjuures eelistatavamad on pikad vokaalid. Formantsageduste erinevuste uurimiseks ei olnud käesolev laul kuigi sobiv, sest selle kestel esines ainult üks hästi võrreldav vokaal, lõunaeesti murretele omane kõrgenenud pikk vokaal /ɛ/. Usaldusväärset hinnata õnnestus ainult 1. formandi väärtust, sest 2. formandi tunnused paistsid spektrogrammil väga ebamääraselt. Tabel 7 näitab, et uuritavas ahel laulus muutus kõne tunnuste suurenemisel pika /ɛ/ 1. formant veidi madalamaks. Ka Jaan Rossi uuritud Põhja-Eesti laulu puhul ilmes, et vokaali /i/ laulmisel on 1. formandi kohta mõõdetud sageduste väärtused veidi kõrgemad kui kõnes.

Tabel 7. Pika /ɛ/ 1. formandi väärtused ahellaulus

Laulu osa		1. formandi keskmine sagedus häälikus /ɛ/
I	\bar{x}	404,4
	σ	47,0
II	\bar{x}	369,0
	σ	9,4
III	\bar{x}	340,5
	σ	27,5

Selgitus: \bar{x} näitab 1. formandi keskmist väärtust häälikus /ɛ/, σ tähistab eelmise näitaja standardhälvet.

Järeldus. Formantsageduse madaldumine hääliku /ɛ/ 1. formandis kajastab kõnelisuse tunnuste suurenemist laulus.

4.7. Arutelu

Üleminek regiviisiga esituselt (värsi)lugemisele osutub ahellaulus “Liiri-lõõri, lõoke” kogu lauluterviku juurde kuuluvaks nähtuseks, mis peegeldub mitme tasandi tunnuste ühesuunalises muutuses laulu kolmes järjestikuses osas, nii nagu see on ära toodud tabelis 8. Need tunnused on 1) ridade silbiarvu amplituudi ja ebavõrdsuse kasv; 2) rütmstruktuuri üksuste keskmise kestuse vähenemine ehk tempo kasv; 3) rütmstruktuuri sama tasandi üksuste kestuse võrdsuse vähenemine; 4) sõnade 1. ja 2. silbi kestussuhte lähenemine kõnet iseloomustavale suhtele; 5) põhitooni ebastabiilsuse kasv silbis; 6) diskreetse helirea hajumine; 7) kindlakujulise meloodia asendumine keelelise rõhuga algavate silbirühmade (prosoodiliste jalgade) prosoodiliste tunnustega; 8) formantsageduste väärtuse muutumine.

Laul ei lähe ka lõpus üle kõneks, sest püsib esituslik kontekst, sõnateksti poeetilised tunnused ja mõnevõrra meetrum. Nõnda esinevad kogu laulu kestel algriim ja foonilised dominandid, korras-

Tabel 8. Tunnused, mille muutmine laulu esituse jooksul tõenäoliselt mõjutab kõnelisuse suurenemisest kuulmismuljes

Tunnus	Laulu osa		
	I	II	III
Silbiarv reas	5–9	4–10	3–12
Rütmstruktuuri üksuste keskmine kestus (ms)			
meetiline üksus	294,7	196,1	177,8
ühesilbiline meetrumirühm	501,3	387,7	271,5
kahesilbiline meetrumirühm	593,0	386,4	358,1
Rütmstruktuuri üksuste võrdsus (keskmine kestus/ σ *100 (%))			
meetiline üksus	23,3	31,6	28,9
ühesilbiline meetrumirühm	15,2	23,3	27,7
kahesilbiline meetrumirühm	11,6	24,1	20,0
Sõna 1. ja 2. silbi kestussuhe			
pika algussilbiga sõnas	1,01	1,13	1,18
lühikese algussilbiga sõnas	0,87	0,77	0,74
Põhitooni sageduse väärtuste keskmine standardhälve silbis, arvestatuna meetriliste üksuste kaupa (vahemik) (Hz)	3,4–17,6	5,6–17,0	7,3–16,0
Põhitooni keskmise sageduse standardhälve, arvestatuna meetriliste üksuste kaupa (vahemik) (Hz)	3,9–14,2	6,2–20,2	16,0–27,7
Helirea struktuur	4 eri kõrgusega heliastet	heliastmete piirid kattuvad	
Meloodia	viis kordub igas värsis	rõhurühma prosoodia määrab hääletooni liikumise	
Pika hääliku /e/ 1. formandi keskmine väärtus	404 Hz	369 Hz	340 Hz

tatus värssideks ning küsimus-vastus paarideks; niisamuti püsivad erineva silbikoostisega meetrumirühmade omavahelised kestussuhted (1,2–1,3) ning meetrumirühma ja (tavaliselt ühesilbilise) meetrilise üksuse kestussuhe (1,5–2). Seega esindab kogu ahellaul spontaansest kõnest erinevat esteetiliselt korrastatud suulist teksti, mille juures korrastatuse üheks osaks võib pidada ka esitusviisi muutust. Teisalt oleks huvitav teada, kas laulik mingil määral liialdas teatud tunnustega selleks, et suurendada kontrasti laulu alguse ja lõpu vahel, näiteks ületas oma tavalist kõnetempot. Edaspidiste järeldeste tegemiseks tuleks kõrvutada uuritud laulu samalt laulikul salvestatud spontaanse kõne, lugemise, uuema ja vanema regilaulu ning uuema rahvalauluga.

Raskem on öelda, kus asub esituses piir laulmise ja värssilugemise vahel. Tundub, et ridade lühenemine II osas ja sellega kaasnev tempomuutus mõjutab meetrilist struktuuri, nii et varasem meetrumirühm omandab esmase tasandi meetrilise üksuse rolli. Üleminekus kõnelisusele on oluline laskuva meloodialiini muutumine 15. värssis kaheks-kolmeks laskuvaks kontuuriks, kus rea keskel asub naabritest kõrgemal helil lauldud silp. Kõrgem heli laulurea keskel toob sinna ka tugevama rõhu, mis omakorda soodustab rea jagunemist kaheks põhiosaks senise nelja asemel. Tõenäoliselt II osa algul toimub ka sõnade 1. ja 2. silbi kestussuhete neutraliseerumine, sest viimane näitaja on üsna ühesugune nii II kui III osas. Tasa-pisi kaasneb nende muutustega II osa kestel hääletooni stabiilsuse vähenemine, kuid see ei toimu nii ühtlaselt, nagu näib noodipildist. Tegelikult esineb ridades kõikva stabiilsusega intoneeritud helisid, kuid viimaste hulk ja ebastabiilsuse määr suureneb laulu lõpu-poole.

Võib oletada, et laulmise kestel toimuv muutus oli kuidagi seotud ka esituse traditsioonilise konteksti, funktsiooni ja kaasneva tegevusega. Muutust esitusel võiks tõlgendada kui võtet, mille ees-

märk on hoida kuulaja tähelepanu ja tõsta pinget esituse ajal. Analoogiline võte, nimelt tempo pidev kiirendamine meetrumiüksuste jagamise abil on tuntud klassikalise muusika variatsioonivormis (teema variatsioonidega).

Mingite tunnuste muutumine kutsub esile arengu mulje muusikas (vrd Sloboda 2000: 35). Antud juhul muutub kogu esituse tunnuste kompleks, sealhulgas häälekasutus, arenedes vastavalt laulu sisule. Kui laulu kasutati “Kullimängus”, võis laul tõsta põnevust ja pinget enne tagaajamise algust. Muudel juhtudel oli laulu ülesandeks lõbustada last, parandada meeleolu, ravida haigust või – kui veidi vabamalt edasi mõelda laulu maagilise funktsiooni üle – muuta mõndagi siin maailmas paremaks. Võime oletada, et laulus toimunud struktuurimuutus aitas kaasa tuua mingisugust muutust tegelikkuses:

vana struktuur > muutus > uus struktuur

5. Kokkuvõte

Kirjutises analüüsiti helisalvestatud ja noodistatud arhiivinäidete põhjal ahellaule ja nende esitust Karksi kihelkonnas, püüdes piiritleda, milles seisneb eesti vanema rahvalaulu kõnelähedus ning kuidas mõista kõne ja laulu vahealasid eesti pärimuskultuuri kontekstis. Kõnelemise ja laulmise erinevusi ning kõnelähedase esituslaadi tunnuseid eesti rahvalauludes on uurinud Herbert Tampere (1934, 1956, 1958 jm), Jaan Ross ja Ilse Lehiste (Ross 1992; Lehiste & Ross 2001), Udo Kolk (1984), Ingrid Rüütel (1998, 1999).

Kuigi vanema rahvalaulu struktuur on tihedalt seotud esituse isoleloomuga, tuleks analüüsimisel vahet teha ühelt poolt heliteksti (lauuviisi või intonatsiooni) muusikalisel struktuuril, teiselt poolt lauli-

ku esitusstiilil, häälekasutusel. Ahellaulude esitusel Karksi kihelkonnas realiseerus siinse uurimuse autori arvates kolm põhilist võimalust: uuema laulu viis, regilauluviis ja lugemine. Traditsioonikandjate kommentaaride põhjal jagunesid esitatud laulud umbes samuti, kusjuures viisiga esitust nimetati *laulmine*, regiviisist lugemise poole kalduvaid esitusi määratleti vaheldumisi kord *laulmine*, kord *lugemine*, lugemise kohta kasutati väljendeid *lugema*, *ütleva*, *rääkima*. Soovitaksingi edaspidi kõnelähedase esituse mõisteks *lugemine*, et vältida pikki väljendeid *kõnelähedane* või *retsitatiivne* esitus, millest viimane seostub ka kunstmuusikaga ja Herbert Tampere poolt esitatud retsitatiivsete regiviisidega.

Karksi kihelkonna kõige tuntuma ahellaulu “Liiri-lõõri, löoke” esitusel suurenes kõnepärasus ja kiirenes tempo kolmel informandil. Sama piirkonna arhiivimaterjalide põhjal otsustades on see iseloomustanud ka mõningaid teisi vanemaid laululiike. Lähemalt analüüsi Kadri Kukelt 1960. aastal helisalvestatud ahellaulu “Liiri-lõõri, löoke”, mille kestel oli jälgitav tempo kiirenemine ja üleminek suuremale kõnelisusele. Akustilise ja struktuuralse analüüsi abil kirjeldati, kuidas üleminek regiviisiga esituselt (värsi)lugemisele ilmneb kogu laulutervikus mitme tasandi tunnuste ühesuunalise muutusena (tabel 8). Regiviis teiseses laulmise käigus lugemiseks, sest kadus kindel meloodialiin, laulmisele omane häälekasutus ja rütmüksuste ühtlustamine, kuid hoolimata tempomuutusest ilmnes tendents säilitada meetrilist struktuuri.

Georg Listi analüüsiskeemil (joonis 1) paigutuks ahellaulu *lugemine retsiteerimise (recitation)* alale, seetõttu on ka arusaadav, miks on eesti rahvalaulude kõnelähedast rütmilist esitust sageli niiviisi nimetatud. Lugemisel on suhteliselt kitsas hääleulatus ja õige veidi korrastatud helikõrgused. Vanema regiviisi esitus asetuks G. Listi järgi *chanti* (~‘rituaalne, pärimuslik laul, kõnelähedane esitus’) piirkonda – seda iseloomustab suhteliselt kitsas hääleulatus, kuid peaaegu kor-

rastatud helikõrgused. Mis puutub rütmilisse korrastatusse, siis antud näite puhul käib meloodilise korrasta(ma)tusega kaasas rütmiline korrasta(ma)tus üksikute silpide tasandil, kuid püsib meetriline struktuur.

Võib oletada, et ahellaulu laulmise kestel toimuv muutus oli seotud kuidagi esituse traditsioonilise konteksti, funktsiooni ja sellega kaasneva tegevusega. Muutust laulu esitusel võiks tõlgendada kui võtet, mille eesmärk on mõjutada kuulajat: lõbustada ja paeluda tähelepanu, tõsta pinget või ka kutsuda esile teatud muutust tegelikkuses.

Kommentaariid

¹ Artikkel on seotud Eesti Teadusfondi grandiga nr 5118 "Akustilise analüüsi rakendamine etnomusikoloogias". Täna mitmete heade nõuannete eest oma õpetajat prof Jaan Rossi, abi eest jooniste vormistamisel kolleege Aado Lintropi ja Andres Kuperjanovit. Fotode eest täna filmi *Eesti hällilaulud* autorit Vallo Keppi.

² Lauuluvariant tähendab üht helisalvestust või üleskirjutust arhiivis. Mõningad neist lauluvariantidest on helisalvestamise ajal esitatud lühikese aja jooksul kaks korda järjest ja seetõttu arhiveeritud ühe palana. Neil juhtudel on siinses artiklis lisatud arhiiviviitele indeksid 1 ja 2 (tabel 1).

³ RKM, Mgn II 394 a < Karksi khk, Aniste k – Regina Praakli, Herbert Tampere < Kadri Kukk, s 1893 (1960). Siin ja edaspidi on traditsiooniliste lühendite kujul viited Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudele. 1960. aastate administratiivse jaotuse järgi kuulus osa Karksi kihelkonna aladest Abja rajooni.

⁴ Esteetiline tähendab siinkohal tunnuseid, mis pole otseselt utilitaarsed, on vormi poolest viimistletumad kui otsese sisu edastamiseks vajalik, ning paeluvad tähelepanu (Martinelli 2002: 115–132).

⁵ G. List tõestab näidete põhjal, et üldise klassifikatsiooni aluseks ei sobi üksikud tunnused, mis sageli praktikas eristavad kõnet ja laulu: heliulatus, toonide kestus, helirida. Nii on laul enamasti suurema heliulatusega kui kõne, kuid esineb ka väga monotoonse viisiga laule. Püsiva kõrgusega helides on vokaalide kestus tavaliselt laulmisel pikem, kuid mõnedes kultuurides esinevad kõnes pikemad püsivad kõrgusega toonid kui laulus. Heliridu ei saa võrrelda, kui ebapüsiva kõrgusega helidest ei moodustugi selget helirida (List 1963: 2).

⁶ Nagu näitab *chanti* uurija Jamie Younkin (2002), ei ole G. List (1963) oma essees ka terminoloogias päris järjekindel, kasutades näiteks kohati sünonüümidenäidena mõisteid *chant* ja *song*.

- ⁷ J. Younkin (2002) ja D. B. Pruett (2004) toovad näiteid analoogiliste mõisteprobleemide esinemisest teistes keeltes ja kultuurides; eri kultuurides kasutatavad nimetused ja nähtused ning nende piirid ei tarvitse kattuda. Näiteks hitiidi keeles on verbil tüvega *arku*-sõltuvalt olukorras eri tähendused, mille vasted inglise keeles võiksid olla nii *sing*, *chant* kui *intone* (Younkin 2002). Mitmed keeled aga ei tee vahet mõistetel *song* and *chant*, nagu tehakse inglise keeles, nt saksakeelse sõnaga *Gesang* antakse edasi erinevaid laulmisviise, kaasa arvatud rituaalne laulmine *Psalmgesang* ('psalmide laulmine'), *Kirchengesang* ('kirikulaul'), hoopis eraldi väljend on aga gregooriuse koraali kohta *Gregorianscher Choral* ('gregooriuse koraal') (Pruett 2004). Selles osas sarnaneb eesti mõistekasutus saksa omale.
- ⁸ Terminiga *chant* määratletud helisid kasutatakse enamasti rituaalses kontekstis, eeldades nendel olevat üleloomulikku jõudu. Maagiliseks kasutamiseks on nimetatud ka helisündmusi spordivõistlustel (*sport chant*), kui publik või toetajaterühmad hüüavad-laulavad oma lemmikute toetuseks, virgutades nõnda "meeskonna vaimu" (*team spirit*) (Younkin 2002).
- ⁹ Udo Kolgil on regiviiside õpetamise programmis kirjastanud mitmeid olulisi tähelepanekuid tämbri kohta, mis on seni uurimata, näiteks: *Tonaalne alteratsioon ja tämbrivariant kui sama nähtuse kaks külge. Retsitatiivse laulmisstiili suur tämbriine varieeruvus [---]* (Kolk 1984: 7, 8).
- ¹⁰ Antud juhul jäeti kõrvale teksti struktuuri poolset ahellaulude hulka kuuluvad, kuid alati uuemat laadi viisidega (vt 4.1) lauldavad laulutüübid "Kus sa käisid, sokukene?" (rahvaliku algupäraga laul, mis moodustab paralleeli laulule "Kus sa lähed, hiirekene?" ja on levinud sageli kirjalike allikate vahendusel (Tedre 1974: 336)) ja "Kandle tegemine" (ehk "Kannel" on Eestis levinud eriti Mulgimaal, mujal aga suhteliselt hõredalt tuntud (Tedre 1974: 136)), sest eesmärgiks on uurida ahellaulude näitel kõne ja laulu piiriala. Mõlemaid nimetatud tüüpe on sageli kasutatud mängulauludena. Teiseks jäi kõrvale suurem osa Karksi kihelkonnast ilma nootideta üles kirjutatud ahellaulude tekste, millest leidub arhiivis siinses uurimuses kasutatutest varasemaid variante. Vanemast perioodist on võrdlusmaterjaliks võetud Karksi "Vana kandle" (Tampere 1941) I osas ilmunud tekstid, mis on kogutud kuni 19. ja 20. sajandi vahetuseni. Nende seas on ahellaulutekste tüüpidest "Kits kile karja" (2 varianti), "Liiri-lõõri" (4), "Parmu matus" (3), "Meri õue all" (ehk "Luust sõrmus") (2, neist ühele on liitunud ilma küsimuste-vastusteta osi laulutüüpidest "Põlatud laps", "Tütar vette" jm), "Onnimanni" (2). Lisaks on seal (uuema) viisiga ja viisita variante tüüpidest "Kus sa käisid, sokukene?" ja "Kannel" (Tampere 1941: 492, 493, 501–503).
- ¹¹ Kontaminatsioonideks ei loeta siinkohal värsipaari või mõne sõna liitumist, millest tuleb juttu allpool.
- ¹² Laulutüübi "Meri õue all" variantide arhiiviviited: RKM, Mgn II 590 b – Halliste khk, Abja-Paluoja al < Karksi khk – Ingrid Rüütel < Mai Mölder, s 1874 (1961); RKM II 104, 91/97 (31), 98 (31A) – Halliste khk, Abja-Paluoja al < Karksi khk – Ellen Liiv < Mai Mölder, s 1874 (1961) (vrd Tampere 1941: 497–498).
- ¹³ *Köverik* on Ferdinand Johann Wiedemanni (1973: 382, 380) sõnastiku järgi 'küürakas, kakand', *kiverik* aga selle paralleelsõna.

- ¹⁴ Teave pärineb isiklikest vestlustest.
- ¹⁵ Laul tähistas viisist ja tekstist koosnevat tervikut, kuid et tähelepanu keskmes oli tekst, tähendas mõiste *laul* ka ainult lauluteksti, sest viisiga esitust peeti üsna enesestmõistetavaks. Osalt on traditsioon nimetada lauluks ka ainult teksti kandunud uue-
masse kirjakeelde, kus lauludeks nimetatakse luuletusi, luuletuskogusid ja isegi rah-
valaulude tekstiväljaandeid (nt Uku Masingu luuletus “Tontide eest taganejate sõduri-
te laul”, Hando Runneli luuletuskogu *Avalikud laulud*).
- ¹⁶ Koos viisiga on Karksist jäädvustatud kolm varianti traditsioonilise tekstiga “Kulli-
mängu”. Need lauljad (Kadri Kukk, Mari Sarv), kes on esitanud nii traditsioonilise
tekstiga “Kullimängu” kui ka ahellaulu “Liiri-lõõri, lõoke”, kasutasid selleks ühesugu-
seid viise. Reet Hennok aga laulis traditsioonilise tekstiga “Kullimängu” sarnasel viisil
nendega, millega mitu lauljat esitasid laulu “Liiri-lõõri, lõoke”.
- ¹⁷ Heli ei nimetata antud juhul tooniks, sest toon tähendab kindla kõrgusega muusika-
heli (vt Sundberg 1995: 6) ega noodiks, sest noot on enam-vähem kindla kõrguse ja
kestusega tooni tähistus kirjalikus muusikatekstis (noodikirjas).
- ¹⁸ Lõuna-Eesti murretele omaseid kõrgendatud vokaale (nt ɛ) ja neile lähedasi kõrgeid
vokaale (nt i) märgitakse tekstis hariliku tähega (antud näites i), kui aga kõrgendatud
vokaalidest on eraldi juttu, siis kasutatakse transkriptsioonimärke.
- ¹⁹ Kui arvestada laulus silbiga võrreldavaks üksuseks rütmilise struktuuri hulka kuulu-
vad pausid (vt 4.2), siis on laulu teises osas (read 11–21) rea silbiarv 5–10; kolmandas
osas (read 22–35) aga 4–13 piires.
- ²⁰ Võiks ka arvutada ridade iskroonia ajas, uurides, kas ridade kestus muutub laulu lõpu
suunas ebavõrdsemaks.
- ²¹ Allakirjutanu kuulmismulje põhjal laulab Kadri Kukk Karksi kihelkonna kontekstis
keskmises tempos.

Arhiiviallikad

ERA, MF = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, must-
valged fotod

ERA, VF = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, värvifotod

KKI, RLH = Eesti Keele Instituudi (endise Keele ja Kirjanduse Instituudi) rahva-
luulekogu heliarhiiv (1949–1996)

RKM = Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd
Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (peamiselt
alates 1945. aastast)

RKM, Mgn II = Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi
(nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu mo-
nolindistused (1953–1993)

Kirjandus

- Benjamin, William 1984. A Theory of Musical Meter. *Rhythm and Meter: Music Perception* 1: 4 (Summer), lk 355–413.
- Blacking, John 1976. *How Musical is Man?* London: Faber and Faber.
- Chew, Geoffrey 2001. Song. Sadie, Stanley & Tyrrell, John (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 23. 2. väljaanne. New York: Macmillan, lk 704–716 (vt ka <http://www.grovemusic.com> – 9. juuli 2006).
- ESEM 2004 = *XX European Seminar in Ethnomusicology (ESEM)*. Intercultural Institute for Comparative Music Studies of the Fondazione Giorgio Cini. Venice, Italy. 29 September – 3 October 2004. Abstracts.
- Gerhard, David P. 2001. *Perceptual Features for a Fuzzy Speech-Song Classification*. Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE): International Conference on Acoustics, Speech, and Signal Processing (http://www2.cs.uregina.ca/~gerhard/publications/dbg_icsp.pdf – 16. mai 2006).
- Griffiths, Paul 2001. Sprechgesang. Sadie, Stanley & Tyrrell, John (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 24. 2. väljaanne. New York: Macmillan, lk 223 (vt ka <http://www.grovemusic.com> – 9. juuli 2006).
- Jakobson, Roman 1971. Linguistics and poetics: closing statement. Sebeok, Thomas Albert (toim). *Style in Language*. Cambridge: M.I.T. Press, lk 350–377.
- Kolinski, Mieczyslaw 1973. A Cross-Cultural Approach to Metro-Rhythmic Patterns. *Ethnomusicology* 17, lk 494–516.
- Kolk, Udo 1984. *Regiviiside varieerumisest: Õppemetoodiline materjal erikursusele eesti rahvamuusikast*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kuusi Matti (toim) 1963. *Suomen kirjallisuus I: Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Otava.
- Laugaste, Eduard 1969. *Sõnaalguline ja sisealliteratsioon eesti rahvalauludes: Eesti rahvalaulu struktuur ja kujundid* I. Töid eesti filoloogialt = Труды по эстонской филологии II. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 234. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Leisiö, Timo 2000. Metri, rytmi, metrinen tyhjiö ja musiikillinen aika. *Musiikin suunta* 2, lk 14–24.
- List, Georg 1961. Speech Melody and Song Melody in Central Thailand. *Ethnomusicology* 5: 5, lk 16–32.
- List, George 1963. The Boundaries of Speech and Song. *Ethnomusicology* 7: 1, lk 1–17.

- Martinelli, Dario 2002. *How musical is a whale? Towards a theory of zoö-musicology*. Acta Semiotica Fennica 13. Approaches to Musical Semiotics 3. Imatra: International Semiotics Institute at Imatra & Semiotic Society of Finland.
- Mirov, Ruth 1998. *Regivärsilise ekspositsioonlauluga voormängud: Tüpoloogia, struktuur, poeetika*. Eesti Keele Instituudi toimetised 2. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Nettl, Bruno 1964. *Theory and Method in Ethnomusicology*. New York: Free Press.
- Pike, Kenneth Lee 1954. *Language in relations to a unified theory of the structure of human behavior*. Glendale: Summer Institute of Linguistics.
- Pruett, David B. 2002. A Response to Younkin's "Sing We and Chant It: Revisiting Some Musical Terminology". *Discourses in Music* 4: 1 (Fall). (<http://www.discourses.ca/v4n1a3.html> – 17. mai 2006).
- Pöldmäe, Jaak 1978. *Eesti värsiõpetus*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pärtlas, Žanna 2004. Muusikalise loomingu võimalikkusest setu mitmehäälses laulutradsitsioonis. Sarv, Mari (toim). *Regilaul – loodud või saadud?* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 73–88.
- Rosenberg, Bruce 1970. The formulaic quality of spontaneous sermons. *Journal of American Folklore* 83, lk 3–20.
- Ross, Jaan 1992. Formant frequencies in Estonian folk singing. Ross, Jaan. *Studies on Pitch, Timbre and Timing of Complex Auditory Events*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, lk 89–118.
- Ross, Jaan 2004. Kas on võimalik rääkida muusikalistest universaalidest? Ross, Jaan (koost). *Mõeldes muusikast: Sissevaateid muusikateadusesse*. Tallinn: Varrak, lk 15–34.
- Ross, Jaan & Lehist, Ilse 2001. *The Temporal Structure of Estonian Runic Songs. Phonology and phonetics 1*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Rüütel, Ingrid 1998. Varafolkloorsetelt vokaalžanridelt lauluni I. *Mäetagused: Hüperajakiri* 8, lk 80–94 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr8/ing.htm> – 17. mai 2006).
- Rüütel, Ingrid 1999. Varafolkloorsetelt vokaalžanridelt lauluni III. *Mäetagused: Hüperajakiri* 10 lk 90–105 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr10/rtl.htm> – 17. mai 2006).
- Sarv, Mari 2000. Regilaul kui poeetiline süsteem. Oras, Janika & Västriik, Ergo-Hart (toim). *Paar sammukest XVII: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 3–122.

- Sarv, Vaike 2004. Tempo määramisest setu vii side noodistustes. Sarv, Mari (toim). *Regilaul – loodud või saadud?* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 63–72.
- Saunders, John 1996. Real-time discrimination of broadcast speech/music. *International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing*. Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE), lk 993–996 (<http://rvl4.ecn.purdue.edu/~malcolm/interval/1996-085/> – 17. mai 2006).
- Scheirer, Eric & Slaney, Malcolm 1997. Construction and evaluation of a robust multifeature speech/music discriminator. *International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing*. Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE) II, lk 1331–1334 (<http://www.ee.columbia.edu/~dpwe/papers/ScheiS97-mussp.pdf> – 17. mai 2006).
- Sloboda, John A. 2000. *Muusikaline meel: Kognitiivne muusikapsühholoogia*. Tallinn: Scripta Musicalia.
- Stathern, Andrew 1995. Chant and Spell: Sonemic Contrasts in a Melpa Ritual Sequence. *Ethnomusicology* 39: 2 (Spring/Summer), lk 219–227.
- Sundberg, Johan 1995. *Õpetus muusikahelidest*. Tallinn: Scripta Musicalia.
- Särg, Taive 1998. *Püsiv ja muutuv Karksi regilaulus*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis.
- Särg, Taive 2000. Vanemate rahvalaulutekstide ja -viiside seosed Karksi kihelkonna kalendrilauludes. Jaago, Tiiu & Valk, Ülo (toim.) *Kust tulid lood minule...: Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 277–327.
- Särg, Taive 2005a. *Eesti keele prosoodia ning teksti ja viisi seosed regilaulus*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Särg, Taive 2005b. Rahvamuusika mõiste ja kontseptsiooni kujunemisest Eestis. Ojamaa, Triinu (koost) & Särg, Taive & Labi, Kanni (toim). *Pärimusmuusikast populaarmuusikani*. Töid etnomusikoloogialt 3. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 13–48.
- Tampere, Herbert 1934. Mõningaid mõtteid eesti rahviisist ja selle uurimismeetodist. *Eesti muusika almanak* I. Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi väljaanne 1. Tartu: Eesti Akadeemiline Helikunstnike Selts, lk 3–12.
- Tampere, Herbert (toim) 1941. *Karksi vanad rahvalaulud* I. Monumenta Estoniae antiquae I. Vana kannel: Eesti vanad rahvalaulud = Estonum carmina popularia 4. Tartu: Teaduslik Kirjandus.

- Tampere, Herbert (koost) 1956. *Eesti rahvalaule viisi dega 1: Töölaulud*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tampere, Herbert (koost) 1958. *Eesti rahvalaule viisi dega 3*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tedre, Ülo (toim) 1972. *Eesti rahvalaulud: Antoloogia 3: 3*. Tallinn: Eesti Raamat (<http://www.folklore.ee/laulud/erla> – 19. mai 2006).
- Tedre, Ülo (toim) 1974. *Eesti rahvalaulud: Antoloogia 4*. Tallinn: Eesti Raamat (<http://www.folklore.ee/laulud/erla> – 19. mai 2006).
- Toporov 1971 = Топоров, Владимир. *О структуре некоторых архаических текстов соотносимых с концепцией мирового дерева*. Труды по знаковым системам 5 = Tööd semiootika alalt 5: Памяти В. Я. Проппа. Ученые записки Тартуского государственного университета 284 = Tartu Ülikooli toimetised 284. Тарту: Tartu Riiklik Ülikool.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1869]. *Eesti-saksa sõnaraamat = Estnisch-Deutsches Wörterbuch 4.*, muutmata tr. teisest Jakob Hurda redigeeritud väljaandest [1893]. Tallinn: Valgus.
- Younkin, Jamie 2002. Sing We and Chant It: Revisiting Some Musical Terminology. *Discourses in Music* 3: 3 (Spring) (<http://www.discourses.ca/v3n3a1.html> – 17. mai 2006).

Lisa

Näide 1

Regina Praakli on üles kirjutanud kommentaari laulule "Liiri-lõõri, lõoke":

Last võeti põlve pääle ja loeti sis sedäsi (RKM II 95, 542/4 (72) < Karksi khk, Aniste k – Regina Praakli < Kadri Kukkk, s 1893 (1960)).

Näide 2

Kadri Kukkk: *Ma loen seda.*

Herbert Tampere: *Hakake seletama, siis näidake ka...*

Kadri Kukkk: *Võeti laps põlve piale. Laps tuli, noh ikke laps tahab laulda. Ja võeti laps põlve piale. Ja siis hakati laulma* (RKM, Mgn II 394 a < Karksi khk, Aniste k – Regina Praakli, Herbert Tampere < Kadri Kukkk, s 1893 (1960)).

Näide 3

Kristi Salve: *Seda niisamuti loeti, ilma viisita, ei lauldud?*

Kadri Kukkk: *Ei, seda ei lauldud, see oli niisama rääkimine.*

[--]

Kadri Kukkk: *Ja, ja, õeldi sedasi noh* (RKM, Mgn II 2409 b < Suure-Jaani khk, Sürgavere al < Karksi khk, Aniste k – Kristi Salve < Kadri Kukkk, s 1893 (1973)).

Näide 4

Ingrid Rüütel: *Kas see oli mäng siis?*

Greete Jents: *See oli mäng, üksteisel sabast oli kõik kinni, käisiv sedasi ringi. "Kuuts, kuuts, kullikeine" lätsi kõik ringi. Niisiis kadusi nii ka kõik küllest ära. Kõik. Niisama kui lamba laululgi.*

Ingrid Rüütel: *Ah järjest jäi siis üksteise küljest ära?*

Greete Jents: *No üt 's kadus ära, kadus, ei tea, et see oli omal kooli otsa saanu. Siis karu oli ära kiskun, karu karas ' merre. No siis oli halb, siis mindi veel perra, lusikege liudege ja see oli viimane sõna viil. "Kuuts, kuuts, kullike" ikki.*

Ingrid Rüütel: *Kust nad siis hoidsid, kleidisabast kinni või?*

Greete Jents: [---] *sel 'last ikki. Ütstõisel sel 'last kinni.*

Ingrid Rüütel: *Aga keegi kullike ka oli või ei olnud?*

Greete Jents: *Es ole kulli kedagi. See pal 'alt see laul või mäng.*

Ingrid Rüütel: *Kõik olid ühes reas?*

Greete Jents: *Üten rean ikki. Üt 's ehen ja tõise ütstõise järgi ikki. Mängiti. Esi mud 'u nõnda latse mängseve sedasi.*

Ingrid Rüütel: *Kuidas nad siis kõndisid, ringis või ükskõik kuidas?*

Greete Jents: *Ringis või päris ringin sedasi es ole. Ümargune ring. Sedasi ringin nii ku lastel ikki sedasi. No ku võtame praegu kinni ja hakkame sedasi käima, ega meil sedasi es ole.*

Ingrid Rüütel: *Ah niimoodi ringi käisid? Või nii, kuidas juhtus?*

Greete Jents: *Ei, ei mitte, ikki ringiratast ikki.*

Ingrid Rüütel: *Ja kui üks tuli nüüd, siis laskis säält lahti sabast siis, jah?*

Greete Jents: *No sii kadus säält ära. Siis hakasid juba sedasi kadume. No karu kisk kannu ja viimati oli, sis ei olegi änam siis, [---] Oh, seantsid mängte tetti küllalt (RKM, Mgn II 1817 c < Karksi khk, Nuija al – Ingrid Rüütel, Ottilie Kõiva < Greete Jents, s 1884 (1970). Litereerinud Erna Tampere (1990)).*

Teisal ütleb Greete Jents, et liiguti hüpates, mitte käies:

Ei, lätsime ikki hüpaten ikki, ku latse läävä jah (RKM, Mgn II 2050 a < Karksi khk, Nuija al – Ingrid Rüütel < Greete Jents, s 1884 (1971). Litereerinud Erna Tampere (1991)).

Näide 5

Kristi Salve: *Aga kas üks niisugune laul oli ka, vist veel säält lastelaul või, et kakume peremehel heina või?*

Kadri Kukk: *Me teeme peremel heina,
me teeme peremel heina,
see on laul, seda lauleti ikka.*

[Loeb teksti.]

Kristi Salve: *See oli siis niisugune lugemine?*

Kadri Kukk: *Jaa, lugeda, mia ei oskand viit, ema rääkis. Ema luges ka sedasi ikka. [---] (RKM, Mgn II 2409 f < Suure-Jaani khk, Sürgavere al < Karksi khk, Aniste k – Kristi Salve < Kadri Kukk, s 1893 (1973). Litereerinud Erna Tampere (1991)).*

Näide 6

Kadri Kukk: *Ma loen seda. Võeti laps põlve piiale. Laps tuli, noh ikke laps tahab laulda. Ja võeti laps põlve piiale. Ja siis hakati laulma.*

1 Til'uk linnuk lōoke,	Pöördumisvärss
------------------------	----------------

2 kus su kullast pesäke?

3 Mōtsan kuiva kuuse otsan.

4 Kus sii kuju kuus'k?

5 Vanamiis ragus' kuiva kuuse.

6 Kus sii vanamiis?

7 Vanamiis sur're ärä.

8 Kos'temä mateti?

9 Pikä põllupiinre sisse.

10 Kus sii pikä põllupeenar?

11 Must är'g kün'ds pikä põllupiinre.

12 Kus sii must är'g?

13 Must är'g laudan.

14 Kus sii laut?

15 Tuli palit's lauda.

16 Kus sii tuli?

17 Tuli läits tuhahunikus.

18 Kus sii tuhahunik?

19 Kana sabits tuhahunigu.

20 Kus sii kana?

21 Kull' viis' kana.

22 Kus sii kull'?

23 Kull' linnäs' ruugu.

24 Kus sii ruug?

25 Vikat' niitis' ruu.

26 Kus sii vikat'?

27 Vikat karas' kandu.

28 Kus sii kand?

29 Karu kis' k kannu.

30 Kus sii karu?

31 Karu hüppas' üle üts' me mäe merre.

32 Mikek sinna perra minnä?	"Lõplik küsimus"
-----------------------------	------------------

33 Kuldiste kul' pige, 34 vas' kiste vangertege, 35 õbeste õlbastege.	"Lõplik vastus"
---	-----------------

(RKM, Mgn II 394 a < Karksi khk, Aniste k – Regina Praakli, Herbert Tampe-
re < Kadri Kukk, s 1893 (1960))

Liina Saarlo

STEREOTÜÜPIA FOLKLORISTIDE KEELEL JA MEELEL

Teesid: Stereotüüpia üldlevinud tähendus folkloristikas on kinnisarvamus, kinnistunud kujutelm jms. Artiklis tuleb vaatluse alla stereotüüpia spetsiifilisem tähendus – teatud sõnaühendi korduv kasutamine erinevates kontekstides –, mis on omane eesti folkloristikale, eriti regilaulu uurimustele. Artikli esimeses osas vaadeldaksegi stereotüüpiaalast terminoloogiat eesti folkloristikas, teises käsitletakse erinevaid seisukohti stereotüüpia funktsioonist ja tähendusest nii regilaulude esitajatele kui ka lugejale-uurijale ning viimane osa räägib mõnedest regilaulude kohta käivatest stereotüüpidest, mis kajastavad regilaulu ja kunsti suhteid.

Märksõnad: kunstiteos, lüürika ja eepika, regilaul, regilaulude loomemeetodid, stereotüüpia, suuline ja kirjalik luule, vormel

Aastaid eesti regilaulude stereotüüpiaga tegeldes olen teinud tähelepanekuid, mida tundus 2005. aasta jaanuaris peetud Eesti Kultuuri- loo ja Folkloristika Keskuse konverentsi ettekandeks kokku võttes kõige sobilikum nimetada piltlikult stereotüüpiaks keelel ja meelel. Käesolevas kirjutises piirdun mõistagi valikuga neist, kuid selles valikus väljendub minu tähelepanekute tuum.

Esmalt vaatlen, mida üldse peetakse stereotüüpiaks ja milliseid termineid kasutatakse stereotüüpia(nähtuste)st rääkides – ehk mis on folkloristide keelel (õigemini küll paberil). Teiseks huvitab mind see, mida folkloristid mõtlevad, kui nad räägivad stereotüüpiast. Milliseid funktsioone stereotüüpial nähakse, kuidas stereotüüpiasse suhtutakse ja mis võib olla selliste suhtumiste taga – ehk mis on folkloristide meelel, kui nad regilaulude stereotüüpiast (aga ka regilauludest üldse) kõnelevad.

Artiklis tulevad vaatluse alla Eesti folkloristide stereotüüpiakäsitlused ja stereotüüpia eesti regilauludes. Käsitletavad seisukohad kuuluvad 20. sajandisse – peamiselt Teise maailmasõja eelse Eesti Vabariigi ja Nõukogude Eesti folkloristikasse. Minu eesmärgiks ei ole “paljastada” omaaegses retoorikas avalduvaid seisukohti, vaid arutleda selle üle, kuidas valdav kultuurimudel mõjutab uurija arvamusi ja mil viisil avalduvad regilaulude käsitlustes folkloristide endi stereotüübid.

I. Stereotüüpia mõiste ja mõisted stereotüüpias

Algatuseks entsüklopeedias ja sõnastikes pakutavaid terminiseletusi. Stereotüüpia mõiste pärineb trükinduse oskuskeelest, kus *stereotüüp* tähendab teatud kõrgtrükivormi koopiat (TEA). Sellest tuleneb ka *stereotüüpia* (~*stereotüüpse*, ~*stereotüübi*) nn tavatähendus: harjumuslik, kindlasuunaline, harjumuspärane; muutumatult korduv, šablooniline, kulunud; igav; kinnisarvamus, kivilinenud hoiak, käsitlus (TEA; ÕS 1999; VSL 2000).

1936. aastal ilmunud *Eesti Entsüklopeedia* 7. köide (EE 1936) esitabki mõiste *stereotüüpiline* ehk *stereotüüpne* trükenduslikule tähendusele lisaks selle tavatähenduse: püsiv, muutumatu; kulunud, igav. 1995. aastal ilmunud *Eesti entsüklopeedia* 8. köide (EE 1995) annab lisaks trükinduse oskussõnale *stereotüüp* folkloristikatermini *stereotüüpsus*: sama sõnaühendi, iseloomustuse, kirjelduse, kompositsiooni- või struktuurivõtte kasutamine eri teoseis (sama või sarnase olukorra kujutamisel). See definitsioon pärineb ilmselt folkloristide sulest.¹

Rahvaluulega seotult võime stereotüüpiale ~ stereotüübile leida kolm omavahel seotud tähendust, mis kõik tulenevad trükindusterminist (ühe vormi abil kopeerimine, kordamine).

Stereotüübi tavatähendus folkloristikas on kinnisarvamus – eeldamine, et isikuid ja asjaid on samasugused nagu kõik teised sama

liiki isikud ja asjad (kõik professorid on hajameelsed, kõik memmed heasüdamlikud, kõik blondiinid piiratud vaimsete võimetega). Paljude maade folkloristikas kasutataksegi seda stereotüüpia põhitähendusena, mis omandab vahel ka pisut spetsiifilisemaid jooni.² Kuid eesti folkloristikas ei ole see stereotüüpia põhitähendus, rahvaluulekäsitluses sellisele tähendusele pigem viidatakse, nt Eduard Laugaste määratleb selle oma õpikus stereotüüpia laiema tähendusena (Laugaste 1975: 71).³ Stereotüüpia laiemat tähendust kasutatakse eelkõige rahvajuttude iseloomustustes, regilaulude tutvustustes seda eriti ei mainita.⁴ Eesti folkloristikas on stereotüüpia põhitähendusena kasutusel entsüklopeediast tuttav sama sõnaühendi, iseloomustuse, kirjelduse, kompositsiooni- või struktuurivõtte kasutamine eri teostes (sama või sarnase olukorra kujutamisel). Eriti kasutatakse seda regilaulude analüüsimisel, kuid ka muudes seostes.⁵ See tähendus on seotud kirjandusteadusliku uurimissuunaga (täheledatakse mingite väljendite kordumist laulutekstides) ja seostub oma tavadefinitsioonide kaudu (kivistunud, muutumatult korduv väljend) ka stereotüüpiat halvustava suhtumisega – individuaalset, eripärast ja uudset toetava maailmavaate seisukohalt on rahvalaulus toimuv pidev kordumine igav. Muudes folkloristika valdkondades kasutatakse stereotüüpia asemel termineid *klišee*, *vormel* jms.⁶

Psühholoogias tähendab stereotüüp kinnistunud seoste kogumit, mis väljendub isiku harjumustes, käitumislaadis, õppimis- ja tööjõudluses (TEA). Sellele lisandub mõiste *dünaamiline stereotüüp* – ajutiste seoste süsteem, mis kujuneb kindlate välisärritite mõjul, kui need korduvad pidevalt samas järjekorras (VSL). Rahvaluulega seob stereotüüpia psühholoogilist tähendust assotsiatiivsus ja mnemoonika, loomemeetodid, püsivate elementide kasutamise kasulikkus suulisel traditsioonil jms. Eesti regilauludega seoses on stereotüüpia psühholoogilistest põhjustest kirjutanud mitmed autorid (nt Loorits 1935: 127, Laugaste 1969: 27–32, Kolk 1962: 72), eriti regilaulu temaatika

seostest rahva eluoluga ja stereotüpsuse kasulikkusest laulu loomisel (sellest lähemalt edaspidi).

Oma stereotüpiuuringutes olen keskendunud eelkõige stereotüpiale kitsamas tähenduses, nn leksikaalsele stereotüpiale, lähtudes Eesti folkloristikas juurdunud terminikasutamistavast. Järgnevalt tutvustan regilaulude stereotüpiapähtusi tähistavaid mõisteid ja stereotüpia definitsioone eesti autorite 20. sajandi kirjutistes.⁷

Stereotüpia defineerimisel lähtutakse sellele iseloomulikest tunnustest, nagu korduvus, muutumatus (traditsioonilisus) ja laulu kontekst (olukord). Stereotüpia tähendab esmajoones kordamist või kordumist ja sellena ongi seda kõigepealt märgatud.

20. sajandi esimesel poolel käsitleti stereotüpiat regilaulude stiili kirjeldustes, märgates ja märkides eelkõige teatud funktsiooniga värside ja sõnaühendite kordumist. Ei saa rääkida tolle aja stereotüpia-terminoloogiast, sest terminit *stereotüpia* ennastki kasutati suhte-

Foto 1. Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna töötajad Erna Normann ja Selma Lätt 1954. aastal ekspeditsioonil Kodavere kihelkonnas Peipsi ääres Nina küla all. Herbert Tampere foto (ERA, MF 2471).

liselt harva.⁸ Muidugi puudusid ka stereotüüpiaalased eriuurimused ja üksikasjalikumad regilaulude stiili käsitlused. Tollasest terminoloogiast ja käsitlustest saab ülevaate kirjandusloo õpikute rahvaluulepeatükkidest, koolidele mõeldud regilauluantoloogiatest (mis sisaldavad ka regilaulu keelt ja stiili tutvustavaid peatükke), esseistlikest käsitlustest ning üksikutest regilaulude keelt tutvustavatest artiklitest.

Andrus Saareste kasutab mõisteid *traditsioonilised, korduvad ütlelusviisid*, mille näiteks toob värsi *Mina mõistsin, vastu kostsin*, ka laulalgusvärse jms (Saareste 1922: 27). Johannes Aavik kasutab mõisteid *stereotüüpsed ütlemisviisid* ja *laused, stereotüüpsed lausungid* (Aavik 1919: 171). Mõlemad autorid seostavad stereotüüpsete värsside teket regilaulude traditsioonilisuse ja pikaagekse kujunemisega. Herbert Tampere nimetab regilaulu muude stiililiste võtete (alliteratsioon, parallelism, loetelud, korduslaulud jms) kõrval ka *stereotüüpseid lauseid*, mille näideteks toob ümberütlemised ja laulualgused (Tampere 1935: 118).

Üks väheseid otseselt regilaulude stereotüüpiat käsitlevaid (mitte üksnes mainivaid) kirjutisi on Friedebert Tuglase 1912. aastal ilmunud essee "Kirjanduslik stiil".⁹ Fr. Tuglas (1912) ei kasuta seal küll stereotüüpia mõistet, kuid iseloomustab seda nähtusena kui *mõttepiltide, võrdluste* ja *parallelismide* liiga sagedast kordamist (tsit: Tuglas 1996: 16–17). Teise esseistlike käsitluste autori, regilaulude kirjandusliku (esteetilise külje) uurimise algatanud August Annisti stereotüüpiakäsitlusi leiame artiklist "Meie rahvalaulu stiili küsimusi" (1936) ja soome rahvalaulude antoloogia *Kanteletar* sissejuhatusest (1930). Stereotüüpsuse mõistet kasutab A. Annist nii laiemas, nt *kollektiivluulele mõödapääsmatu stereotüüpsus ja üldinimlikkus; tüüpiiliste valitsevate omaduste julgekäeline esiletõst* (Annist 1930: 35), *stereotüüpne isikunimetu tegelane* (laulude peategelased *mina, neiu, veli* vm) (Annist 1936: 785), kui ka kitsamas tähenduses, nagu *stereo-*

tüüpne punapurjed sinimerel (Annist 1930: 35), *stereotüüpilised* (setu laulude algusvärss *Tulli üles hommogulla...*) (Annist 1936: 785), soome kõnekäänude ja keelekujundite tavalised ja seega šabloonseks kulinud vasted eesti lauludes (Annist 1930: 12), niihästi “haruldane” kui “eepiliselt” korduv (Annist 1930: 34).

Villem Grünthal-Ridala nimetab regilaulude stiilile iseloomulikuks *korduvaid, n.n. stereotüüpilisi lauseid*, mis esinevad eri lauludes, kuid samas olukorras. Korduvate algusvärsside, *situatsiooni edasikehtetuste ning küsimuse ja vastuse formulite* poolest on rikkad tema sõnul just setu laulud, Põhja-Eesti lauludes ei ole *laulufraseoloogia nii välja kujunenud ega stereotüüpiline* (kuid ei puudu päriselt) (Ridala-Grünthal 1931: 281). Selles artiklis lühidalt tutvustatud *kindlad sõnaühendid ja epiteedid* on leidnud pikemalt käsitlust tema soomekeelses artiklis, kus ta terminite *kuvaannolliset kertosanat ja kuvaannolliset synonyymit* all käsitleb regilaulude poetilisi sünonüüme, seostades neid muu hulgas ka stereotüüpiaga – varem valmis vormitud vormelite, klišeede, stereotüüpsete ütlemisviiside ja sõnavara-ga (Grünthal 1933: 102 jj).

Vormeli mõiste ei olnud tol ajal Eesti folkloristikas tundmatu. Juba Oskar Kallas oli kasutanud oma doktoritöös korduslaulude iseloomustamisel mõistet *stereotüüpne üleminekuvormel (stereotype Übergangsformel)*, millega ta tähistas jutustust ja taasjutustust siduvat värsirühma¹⁰ (Kallas 1901: 15). Sama nähtuse puhul on vormeli mõistet kasutanud ka V. Ridala (Ridala-Grünthal 1931: 281). Henrik Visnapuu on mõistet *formel* kasutanud seoses palvete ja nõidussõnadega (Visnapuu 1921: 12). A. Annist märgib *sõnastusvalemeid*, mida kasutatakse rohkesti nii eepikas kui üldse rahvaluules, kuid kasutab ka terminit *vormel* vanasõnalaadsete, loogiliste ja lühidate tarkusterade kohta (Annist 1930: 34, 41).

Ka sõjajärgset Nõukogude Eesti folkloristikat iseloomustab terminoloogia paljusos: stereotüüpse tähenduses kasutati sõnu *kivinenud, tra-*

*ditsiooniline, kindlaksku-
junenud, püsiv* (vt nt
Tedre 1964a: 52), aja
jooksul hakkas *stereo-
tüüpne* tähistama peaae-
gu kõiki korduvaid
nähtusi. Kuna regilau-
lude uurimise põhirõhk
oli sel perioodil tüpo-
logiseerimisel ja tüübi-
monograafiate koosta-
misel, muutus uurijate
käsitlustes ka stereo-
tüüpia olemus. Eesti
folkloristid kasutasid
stereotüüpsuse mõistet
vastandamaks iseseis-
vamaid ja sõltumatu-
maid stereotüüpseid
värse ja värsirühmi
tüübi- ja motiivikindla-
tele üksustele. Kuna

Foto 2. Kodavere rahvalaulik Sohvi Sepp Torila külas.
Herbert Tampere foto 1954 (ERA, MF 2479).

stereotüüpsete üksuste kohta ei ole nende päritolu (laulutüüpi) või-
malik öelda, on neid peetud isegi tüpologiseerimist segavaks (vt nt
Laugaste 1946b: 92, 1975: 168, 1979: 19; ka Kolk 1962, Tedre 1964a).

Stereotüüpseks on nimetatud nii värsitasandi kui ka värsirühmata-
sandi üksusi (vt nt *värsisise vormel* ja *stereotüüpne värs* (Kolk 1962),
stereotüüpne vormel ja *rändmotiiv* (Tedre 1964a: 8–13) või *stereo-
tüüpne motiiv* (Laugaste 1979: 19 jj)). Stereotüüpsena on nähtud nii
leksikaalseid (ütlused, lisandsõnad, väljendid jms) kui ka teatava funkts-

Foto 3. Kodavere rahvalaulik Anna Lindvere umbes 60-aastasena.
Peeter Parikase foto 1938 (ERA, MF 873).

siooniga üksusi (pöördumised, laulualgused, üleminekud, jätkud jms, vt nt Viidalepp 1959: 140); stereotüüpiat nähakse ka värsi- ja värsirühma struktuuris ning kompositsioonilistes üksustes (vt Laugaste 1975: 168–169). Stereotüüpiat peetakse ka üldisemalt regilaulule omaseks, stereotüüpia laiemas mõttes avaldub regilaulutegelaste ise-

loomustustes (Laugaste 1976a: 16); regilaul on oma olemuselt stereotüüpne (Tedre 1964b: 52), ka regilaulu esitus võib olla stereotüüpne (Laugaste 1946a: 477).¹¹

Eesti regilaulude stereotüüpiuuringute alguseks võib pidada 1960. aastaid, mil ilmusid Udo Kolgi artikkel “Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus” (1962) ja Ülo Tedre “Stereotüüpsusest Karksi rahvalauludes” (1964b).¹² Nendes kirjutistes süveneti esmakordselt nähtusesse kui sellisesse, mitte ei käsitletud stereotüüpseid üksusi üksnes regilaulude tüpologiseerimist raskendavatena. U. Kolk kasutas oma artiklis esimest korda Eesti folkloristikas järjepidavalt mõistet *vormel*, seda eelkõige värsisisesse (st värsist väiksema üksuse, sõna või sõnaühendi) stereotüüpse üksuse tähenduses.¹³ Ü. Tedre (1964b) laiendas vormeli mõistet värsitervikule. U. Kolgi uurimuse põhiliseid uuendusi oli tähelepanek, et stereotüüpia ei avaldu mitte üks-

Foto 4. Kodavere lauliku ja jutustaja Anna Lindvere kodukohta märgib nimetahvel. Hetk selle avamiselt Sääritsa külapäeval 2002. aastal. Mall Hiiemäe foto (ERA, VF 4621).

nes (tervik)värssides ja värsirühmades, vaid ka värsist väiksemal, sõna- ja sõnaühendi tasandil (värsisisene vormel). U. Kolk pidas vormeli määratlemise esmaseks tingimuseks ühe ja sama värsiele-mendi sagedast esinemist eri laulutüüpides ja erisisulistes värssi-des (Kolk 1962: 76, 77), kuid ei esitanud siiski konkreetseid kriteeriume, mille alusel eristada vormelite esinemisvariante ja juhuslikke kokkusattumusi (nt Kolk 1980: 36). Ü. Tedre valis oma uurimisobjektiks funktsioonilt eristuvad värsid, pöördumisvärsid. Ainsana esitas Ülo Tedre kvantiteedikriteeriumi, mille alusel ta hindas sõnaühendi stereotüüpsust: ta arvas juhuslikeks kokkulangemisteks need pöördumised ja algusvormelid, mis esinevad ainult kahes laulutüübis (Tedre 1964b: 67).¹⁴

Pärast 1960. aastaid ei toimunud aga stereotüüpia uurimisel edasiminekut.¹⁵ 20. sajandi lõpukümnenditel keskenduti Eestis regilaulude poeetika uurimustes enamasti detailide üksikasjalikele analüüsidele (vt Jaago 1998). Regilaulude poeetiliste sünonüümide (vt Pee-gel 1997), epiteetide (vt nt Roll 1992b, 1985) jms käsitlustes võib leida ka midagi stereotüüpia kohta käivat, ka tüpoloogiuurimustes mainitakse endiselt stereotüüpseid üksusi (nt Laugaste 1976a: 69–70, 1992: 20; Kokamägi 1983: 27, 31–32). Ka vormeli mõiste ei kodunenud päriselt enne 1990. aastaid, kui regilaulude uurimisel võeti eeskujuks vormeliteooria (vt nt Arukask 1998, 1999, 2000).

II. Laulude “tegemine” ja stereotüüpia osa selles

Järgnevalt arutlen, mida folkloristid stereotüüpiast kirjutades mõtlevad. Suhtumine stereotüüpiasse tuleb esile laulikute laululoome-metodi kirjeldamisel ja on ühtlasi seotud arusaamaga stereotüüpia funktsioonist ja tähtsusest. Minu arust näitab suhtumine stereotüüpiasse, teisisõnu selle toimimise mõistmine teataval viisil suhtumist rahvalauludesse (või rahvaluulesse) üldisemalt. Ja veel: neis loomemeetodite kirjeldustes avalduvad omakorda folkloristide (jm

autorite) stereotüübid – nii kinnisväljendite kui ka kinnisarvamus-tena.

Arusaamad regilaulude “tegemise” kohta on aja jooksul muutunud. Kunagisest arusaamast, et esitatakse valmis tehtud ja pähe õpitud tekste, on jõutud veendumuseni, et laulud “tehakse” igal esitusel uuesti. Kas see tegevus on mehaaniline või loominguline? Arvamusel on muutunud äärmusest äärmuseni – mehaanilisest värsside järjestamisest kuni igakordse improvisatsioonini. Milline osa seejuures on stereotüüpsetel üksustel (vormelitel, motiividel jms)?

Fr. Tuglas pidas regilaulude vormireegleid, sh stereotüüpiat lauliku loomevabadust kitsendavaks (Tuglas 1996: 16–19). Nii näiteks hindas ta nn vemmälvässe palju enam, sest need olid “vormisundusest” vabamad, plastilisemad, mehelikumad (Tuglas 1996: 29–35).¹⁶ Tema seisukohad olid pigem hinnangulised ja lähtusid regilaulu kui kirjalikku teksti lugevast inimesest.¹⁷ A. Saareste ja J. Aavik põhjendasid stereotüüpsete värsside olemasolu regilaulu pika kujunemise, traditsiooni ja omaseks saamisega, nähes selles seega midagi regilaulule olemuslikku. Siiski tundis A. Saareste vajadust just nagu vabandada (lugeja ees), et regilauludes leidub peale *traditsiooniliste, korduvate ütetusviiside* ka *õige tabavaid, kujukaid, isikulisi ja värskaid pilta, uudseid ja üllatavaid ütetusviisisid* (Saareste 1922: 27). Kirjaliku kultuuri esindajatele olid hinnalised eelkõige isikupära, individuaalsus, ainukordsus – regilauludes toimuv loomupärane kordumine oli igav, stereotüüpsed väljendid polnud sugugi tabavad ja ainuõiged, vaid tüütud.

Millisena kujutati laulu laulmist ehk loomist või “tootmist”? Teen siinkohal kõrvalepõike ja mõtisklen ühe leksikaalse stereotüübi üle, selleks on *laulu ladumine ehituskividest* ehk *mosaiigi ladumine*, tänapäeval ka *lego ladumine*. See leksikaalne stereotüüp pärineb stereotüübi tavatähendusest: sõnastikes kasutatakse stereotüüpse tähenduses sõna *kivinenud*, seda on teinud ja teevad ka folkloristid.¹⁸ Sel-

lest tulenebki kujutelm lauluvärsside ning -motiivide jms üksuste kui ehituskivide kasutamisest laulu loomisel. Soome folkloristid on kasutanud sellist ehitusalast terminoloogiat juba Kaarle Krohnist ja Jouko Hautalast saati (vt nt Harvilahti 1992: 57) ning selle võtsid omaks ka eesti folkloristid. E. Laugaste iseloomustab stereotüüpia kasutamist regilauludes: *See pole kontaminatsioon, vaid sisu vahendamise olemasoleva kindlat sisu omava värsirühmaga. Seesugused värsirühmad on kasutatavad veel mitmetes seostes kui valmis ehitusmaterjal, pane vaid paigale!* (Laugaste 1979: 19) Või teisel: *Kompositsioonilt meenutab laulutüüp "Kättemaks sakstele" plokkehitust, millel on küll kindel suunitlus ja üldilme, aga ka koostatud väga mitmesugustest detailidest. Ja millised plokid on ehituses, selline on ka vastava variandi sisu ja esteetiline üldmõju* (Laugaste 1976a: 79–80).

J. Aavik kasutas regilaulude loomemeetodi kirjeldamisel mosaiigimotiivi:

Seesugune üksikute värssi de ja värsirühmade erisugune vanadus ongi arusaadav rahvalauludes, mis omalt laadilt ja stiililt tuletavad meele mosaiikteost: nagu see üksikuist lahus killukesist, nii on rahvalauludki paiguti kokku säetud üksikuist stereotüüpseist ja nagu kivinend värsidest, millest mitmed aastasadade jooksul on rahva mälestuse mere veereskelnud (Aavik 1919: 178).

Mosaiigikujundit kasutab ka E. Laugaste (1969: 29): *Seesugustest mosaiigikillukestest regivärss koosnebki*. Tänapäeval on mosaiigikujund asendunud legoga (nt Lintrop 2001).

Laulikute loomemeetodi kirjeldamisel tõusetub küsimus, mis iseloomuga see tegevus on – loominguiline või mehaaniline. Teisisõnu: kas laulude "tegemisel" laotakse müür tellistest või maakivist?

Soome koolkonna seisukohast lähtudes oli laulikute tegevus kahtlemata mehaaniline (vt nt Harvilahti 1992: 57; Lehtipuro 1974: 15–18; vrd ka Laugaste 1946a: 477), sest improvisatsioon oli ju algteksti, "õige" teksti väärandamine – teksti muudeti sellepärast, et ei suude-

tud seda õigesti reprodutseerida (vt nt Kolk 1959: 65). Hilisema põlvkonna folkloristid rõhutavad lauliku loominguulist tegevust¹⁹ (nt Lehtipuro 1974: 16–29; Kolk 1959: 69, 1962: 73–74 jj). Eesti folkloristidest on kõige tungivamalt pööranud tähelepanu stereotüüpsete üksuste loominguulisele kasutamisele U. Kolk (vt nt Kolk 1962: 79), kes on väitnud, et lauliku repertuaar ei piirdu nud üksnes päheõpitud lauludega, vaid ta valdas ka stereotüüpavaramut laulude sõnastamise tehnika alusena. U. Kolk on rõhutanud, et stereotüüpia on rahvalaululoomingu tehniline alus (Kolk 1980: 36).²⁰

Foto 5. Laulja Anna Viljus abikaasaga. Herbert Tampere foto 1954 (ERA, MF 2468).

Ü. Tedre iseloomustab suhteliselt tänapäevaselt (sh ka vormeliteooriapäraselt) stereotüüpia kasutamist laulu käigus: vormeleid on laulikul mugav kasutada, need on kuulajatele arusaadavad, vormelite kasutamise tingib laulude suuline esitamine (Tedre 1964b: 84). Teisal on ta öelnud, et stereotüüpsete üksuste kordamine mõjub igavalt (Tedre 1965: 33), avaldades regilaulude kui kirjalike tekstide

lugeja seisukohta. Ka E. Laugaste on rõhutanud stereotüüpse kordamise kasulikkust laulikule: laulik valis olemasolevast loomingust situatsioonile kohase ja meeleolule vastava, sest tuttavat teksti on kergem uue elamusega sisustada (Laugaste 1969: 10–11).

Laulikute loomemeetodi kirjeldamine, eriti stereotüüpia kasulikkus laulikule viib lauliku mõtetegevuse analüüsimise ja stereotüüpia psühholoogiliste põhjusteni. Fr. Tuglas tõlgendas laulu esitamist kui pingsat mõttetööd: selle ajal toimub pingeline meeldetuletamine ja valimine, sest laulikul pole valmis laulu, vaid ta täidab selle süžee oma värsitagavaras leiduva ammutuntud materjaliga (Tuglas 1996: 16). See on tegelikult vägagi tänapäevane lähenemine, kuigi pisut ehk utreeritud – mingil kujul on laulikutel laul ikka “valmis”, kuigi mitte sõnasõnaliselt. Fr. Tuglas leiab ühelt poolt selle meetodi kiituseks, et seetõttu pole kahe lauliku variandid kunagi ühesugused, samas on selle negatiivseks pooleks *aegaviitev parallelismide kuhjamine ja lüürilised kõrvalepõiked* (Tuglas 1996: 16). J. Aavik kirjeldas laulikute loomemeetodit analoogselt, seostades seda samuti parallelismiga:

Parallelism on sellest tulnud, et laulik omal ajal laulud otsekohe (improviseerides) lõi, ja sellal, kui kaaslauljad ta loodud sõnu kordasid, sai ta aega uusi mõtelda. Kui tal aga uus mõte kohe ei tulnud meele, heietas ta sama mõtet edesi, kuid teiste sõnadega, kunni tal uus mõte tuli ja laulu võis mõtte poolest jätkata (Aavik 1919: 168).

Parallelismi selline põhjendus on muidugi tagasi lükatud (Koemets 1955: 150), aga regilaulude loome psühholoogiliste põhjuste uurimise tähtsust on rõhutanud teisedki. Oskar Loorits astus omal viisil vastu soome koolkonnale ja kutsus üles uurima regilaulude psühholoogilisi ja funktsionaalseid tagamaid, osaliselt seoses interdistsiplinaarsete uuringutega (lingvistilised, etnograafilised jms), osalt tõesti seoses regilauludeaegse meelsusega. O. Looritsa arvates ei avaldu rahva mentaliteet, *elutunne*, mitte üksnes regilaulude motiivides ja värssides, vaid

ka regilaulu vormis (Loorits 1940: 115, vt ka 1935, 1949). E. Laugaste jätkas paljuski O. Looritsa mõttekäike, arusaadavatel põhjustel teda alati mainimata. 1946. aastal ilmunud programmilises artiklis rõhutas temagi ajaloolis-geograafilise meetodi kasutamise asemel regilaulude ajaloolise tausta avamise vajadust (Laugaste 1946b: 477). Eesti folkloristidest ongi just E. Laugaste käsitlenud kõige põhjalikumalt stereotüüpia psühholoogilisi põhjusi, seostades regilaulu tüüpilisust ja vähemuutlikkust talupoja elu monotoonsusega. Ta põhjendas stereotüüpia ja üldse korduse kasutamist assotsiatsioonide ja lauseliste seostega, valmisväljendite kasulikkusega laulikuile. E. Laugaste tutvustas ka Ivan Pavlovi mõistet *dünaamiline stereotüüp*, mis olevat omane just kollektiivsele loomingule. Stereotüüpia olemasolu ühe põhjusena on ta maininud ka *sundkujutlust*, mis tähendab mingi mõttekäigu, teksti, meloodia jms kordumist inimese mõttes (Laugaste 1969: 27–32). Mnemoonika ja assotsiatsioonide tähtsusele stereotüüpia uurimisel viitab ka U. Kolk (1962: 72).

Regilaulude stereotüüpia loominguiline rakendamine, selle kasulikkus laulikule ja psühholoogiline põhjendamine seostub vormeliteooria ning suulisuse teoriaga. Kui eesti folkloristid näevad stereotüüpias regilaulutekstidele omast nähtust, seostades seda tekstide tüpologia, varieerimise ja muude sellesarnaste omadustega, siis suulisuse teooria näeb stereotüüpsete üksuste, vormelite taga eelkõige mnemoonilisi vahendeid laulu sujuvaks (taas)loomiseks esitamisel. Vormelite kasutamist laulude esitamisel omistatakse suulisele kultuurile (suulisele kirjandusele), millel on mitmeid erinevusi võrreldes kirjaliku kultuuriga. Nii iseloomustab suulise kultuuri mentaalsust mh liialdamine ja kuhjamine, konservatiivsus, lähedus inimese vahetule kogemusele, võistlemine, empaatia, situatsioonilisus jms (vt Ong 1982: 37–55). Selliseid suulise kultuuri tunnuseid leiame ka regilaulude tunnuste hulgast: parallelism ja kordus, stereotüüpia, laulja fantaasia seotus igapäevaeluga jne – kõik see, mida

Noor-Eesti aegsed ja järgsed kirjutised on laulikut ahistavaks ning lugejale tüütuks ja igavaks pidanud.

Stereotüüpia on seotud regilaulude kui suulise traditsiooniga mitmel põhjusel, millest ühtegi ei saa teisest tähtsamaks pidada. Stereotüüpsete, väljakujunenud ja traditsiooniliste üksuste kasutamine oli laulikule vajalik mnemooniline vahend laulu sujuvaks esitamiseks. Muidugi ei saa väita, et kõik regilaulud on esitamise ajal taasaloodud, on mitmeid tegureid, mis võivad mõjutada vormelliku meetodi kasutamist ja regilaulude varieerumist.²¹ Stereotüüpsete väljendite, st vormelite funktsionaalsuse (kasulikkuse) kõrval ei tohi unustada ka nende stiililist väärtust. Stereotüüpsed väljendid on ka tekstiliselt olulised, nad on poetilised vahendid, mis kuuluvad regilaulu kui žanri keelde, registrisse (vrd Bauman 1977: 7–8, 17). Nende kasutamine viitab sellele, et tegemist on tavakeelest erineva keeleregistriga, samuti viitavad nad esitaja kompetentsile. Ja lõpuks peab meeles pidama, et regilaulus oli suulisele traditsioonile omaselt erisugune suhe individuaalse ja traditsioonilise loomingu vahel (vt Ong 1982: 41, Lotman 1999: 78–80, 95–96).

III. Regilaul kui kunstiteos

Enamik eesti regilaulu-uurijaid on ühel nõul, et stereotüüpia on regilaulu kunstilise vormi üks kaanoneid, omane selle keelele ja stiilile (vt nt Tedre 1964b: 84). Peatumata sellel pikemalt, pöördun järgnevalt hoopis folkloristide stereotüübi – laiemas tähenduses stereotüübi ehk kinnisarvamuse – poole. Kõigepealt olgu öeldud, et stereotüübid ei pruugi olla väärad. Järgnevalt võtan jutuks regilaulu kui kunstiteose ja sellega seonduvad stereotüüpsed väljendid.

Siinkohal ei ole mõtet tutvustada pikalt kunsti mõistet ja erinevaid kunstiteooriaid, rääkimata filosoofilisest esteetikast, mis – vähemalt teatud koolkondades ja teatud ajajärgul – välistab regilaulu kui kunstiteose.²² Kunsti “tavadefinitsioonid” entsüklopeedias seda

Foto 6. Kodavere lugude vestja ja laulude teadja, 1907. aastal sündinud Leida Laasma oma kodus Äteniidi külas 1997. aastal. Liina Saarlo foto (ERA, VF 2739).

seost aga ei välista, nii 1934. aasta *Eesti entsüklopeedia* IV köite (EE 1934) kui ka 1990. aastal ilmunud *Eesti entsüklopeedia* 5. köite (EE 1990) artiklis “kunst” esitatu põhjal võib ka regilaulu kunstiks pidada.²³ Mõlemas väljaandes kasutatakse ka mõistet *sõnakunst*, 1934. aasta definitsiooni põhjal on luule ehk sõnakunst kõlalis-kujutuslik kunstiliik, 1990. aasta seletuses kuuluvad sõnakunsti alla nii rahvaluule kui ka kirjandus. Seega võib üldisema arusaama järgi rahvaluuleteost, sh regilaulu pidada kunstiteoseks.

Regilaule tutvustades-käsitledes rõhutatakse selle ilu, seega kunstilist väärtust. Sellel on omad põhjused. Kunstiline väärtus on midagi, mis suurendab regilaulude väärtust ja ühtlasi ka neid laulva (päri-va-omava) rahva väärtust.²⁴ Arutlused, kas regilaulud on "ilusad", kas nad on midagi väärt, jäävad varasemasse aega, 19. sajandisse (vt Roll 1992a), tänapäeval on selline väärtushinnang muutunud enesestmõistetavaks, kaanoniks.

Kui 20. sajandi alguses räägiti regilaulude puhul nende kunstilisest väärtusest, kunstilistest vahenditest jne, siis Teise maailmasõja järgses nõukogude folkloristikas omandas väljend "regilaul kui kunstiteos" ühest küljest juba leksikaalse stereotüüpsuse – iga regilauluvariant (ka poolik) oli kunstiteos (vt nt Kolk 1959: 67), teisalt paistavad seal taga olevat ka tungivamad ideoloogilised põhjused: regilaul kui (töötava) rahva väljendus pidi olema vaieldamatult väärtuslik – seda ka kunstiliselt.

Järgnevalt vaatlen mõnd stereotüüpset (nii kitsamas kui ka laiemas mõttes) teemat seoses regilaulu ja kunstiga, mis on tekitanud minus pisut kiuslikke küsimusi, mida küll esitan, kuid millele lõplikult vastata ei suuda.

Rahvaluule ja kunstluule

Enne Teist maailmasõda ilmunud regilauluväljaannetes kasutati terminit *kunstluule*, võrreldes seda rahvaluulega ja vastandades viimasele. Selline vastandus tekitab tunde, et kirjalik luule justkui on kunst, (suuline) rahvaluule aga mitte. Sõjaeelsel ajal oli termin *kunstluule* ka ametlikult käibel. *Eesti entsüklopeedia* 4. köites (EE 1934) on kunstluule definitsioon: kirj., vastandina rahvaluulele (←) üldiselt nime kaudu tuntud isikute ja seega tavaliselt kirjutatud kujul tekkinud kirjan-dusteosed. Oma sisult osutab k., võrreldes rahvaluulega, tunduvalt kõrgemat hariduslikku tasapinda ja varjundirikkamat hingeelu. → poeesia. Niisiis, tollase ametliku definitsiooni järgi oli kunstluule väärtuslikum kui rahvaluule.²⁵

Aga kui A. Saareste võrdleb 1922. aastal eesti kirjandust, s.o kunstluulet ja suulist luulet ehk rahvaluulet, leiab ta, et esimene jääb toodete rohkuse, aga ka sisulise ja kujulise küpsuse poolest kultuurrahvastest maha, teise üle võime aga uhkust tunda – laulude kunstilise küpsuse ja väärtuse poolest võime olla eeskujuks ka haritud suurrahvastele (Saareste 1922: 7). Samas kasutab A. Saareste regilaulu kohta mõisteid, nagu *kunstiline küpsus ja väärtus* (Saareste 1922: 7), *kunstilise mõjumise vahendid* (s.o alliteratsioon) (Saareste 1922: 19); kõrge *luuleline väärtus* (Saareste 1922: 9); *luulelised vahendid* (s.o metafoor) (Saareste 1922: 25).

Nii tekibki vastuolu kahe termini kasutuse vahel: ühest küljest on *kunst* väärtustav termin, entsüklopeediadefinitsiooni järgi iseloomulik kõrgemalt haritud ja arenenud inimestele (haritlased ja/või kõrgklass *versus* rahvas). Teisalt nähakse ka regilaulus kunstilisi väärtusi. Ja kolmandaks: teatud ajajärgul peetakse rahvaluulet kunstluulest kunstiliselt arenenumaks. Viimased hinnangud kuuluvad regilaule tundvale ja hindavale autorile.

Kahtlemata on *kunstluule* ja *rahvaluule* terminite vastuolu siinkohal pisut kunstlikult üleskistud probleem, tähendab ju eesti keeles *kunst* mitmeid nähtusi ja hinnanguid: tehislikku (kunstlik), teatud osavust, oskust (kunst) ja lisaks esteetilist hinnangut (kunstipärane). Neist esimene on pejoratiivse (või neutraalse) varjundiga, teised reeglina väärtustavad. Kunsti erinevaid tähendusi osutab juba A. Saareste, öeldes, et *Kalevipoja* värsid ei ole *rahvaomased, vaid kunstlikud, ühtlasi vigaselt sepitsetud* (Saareste 1922: 22). Kunstluule tähistab tegelikult autoriluulet, kirjalikku kirjandust. Tegelikult on küsimus selles, kas rahvaluulet peetakse kirjanduse osaks ja kuidas defineeritakse kirjandust.

1934. aasta *Eesti Entsüklopeedias* määratletakse *kirjandust* kirjallikuna, suulist kirjandust (rahvaluulet) kirjanduse määratlus ei hõlma (EE 1934). 1989. aasta *Eesti nõukogude entsüklopeedias* (ENE 1989)

defineeritakse kirjandust samuti kirjalikuna, aga rahvaluule alusel tekkinuna; ilukirjanduse iseloomustus vastab suuresti ka rahvaluule omale (definiitsioon sisaldab mh ka ilukirjanduse ja ühiskondlikkuse seoseid). Märgitakse rahvaluule ja kirjanduse seotust (erinevalt 1934. aasta *Eesti Entsüklopeedia* artiklist).

Rahvaluule ja kirjanduse seostamine (ja mittevastandamine) pärineb juba Teise maailmasõja eelsest kirjandusteooriast, A. Annistki (1936) nõudis regilaulude uurimist kirjandusteaduslike võtetega. Jaan Ainelo ja Henrik Visnapuu poeetikaõpikus hõlmab kirjanduse definiitsioon ka rahvaluule (õigemini kirjandusteose salvestamise viisi – *suusõnaline kirjandus*) (Ainelo & Visnapuu 1932: 8). Poeetika mõisteid käsitledes kasutavad nad regilaule näidetena, mitte ei vastanda neid ilukirjandusele, nad ei anna ka mingeid rahvaluule iseloomustusi.²⁶

Kirjanduse ja rahvaluule vastandamine või ühendamine on mõneski mõttes ideoloogilise maiguga. Enamasti tundub, et selle vastandamise aluseks on eelkõige ilukirjanduse uurijate seisukohad: rahvaluules ei nähta piisavalt väärikust, et olla kirjandusega võrdne. Kirjalik kirjandus on midagi kõrgemasemelisemat kui suuline (kirjaliku kultuuri kandjad on kõrgemal tasemel – nagu ütleb ka 1934. aasta *Eesti entsüklopeedia*). Tavaliselt ei taha kirjandusuurija kuulda sellest, et mõni klassikaline kirjandusteos on tegelikult suulist päritolu, seega rahvaluule (vt nt Rosenberg 1991: 8–9). Rahvaluuleuurijad on jälle otsekui oma tegevuse õigustamiseks tundnud vajadust oma uurimisobjekti kuidagi väärtustada, seostades seda kirjaliku kui “kõrge- ma” kirjandusega. Siiski on suulise luule uurijad liikunud mingil ajal ka vastupidist teed, väärtustades eelkõige suulist ja halvustades kirjanduslikku mõju – tuletame meelde nt Nõukogude Eesti folkloristide halvustavat suhtumist “kirjanduslikkusesse”, sest kirjanduslik päritolu justnagu kahandas rahvaluuleteose väärtust.²⁷

Kirjandus ja rahvaluule kui ideoloogilise vastandamise poolused on tihedalt seotud ja lõplikult neid eristada ei ole võimalik. Küsi-

museks jääb, kas ja kui teravalt rahvaluulet ja ilukirjandust (regilaulu ja autoriluulet) vastandada. Kuigi aeg-ajalt jõutakse seisukohatadeni, et nende vastuolu on kardinaalne (nt suuline *versus* kirjalik), siis järgmise lainega liigutakse pigem ühisosadeni: kunst, meelelahutus, tunnete väljendamine, lugude vestmine jms. Erinevusest rääkides on mainimist väärt vist ainult loomemeetod. Fr. Tuglas on öelnud, et see on ainus eraldaja – rahvaluule on sünnilt kollektivistlik, kunstkirjandus aga individualistlik. Aga tegelikult väljendab ka laulik end kollektivistliku tehnika kaudu individuaalselt (Tuglas 1996: 29). Kuigi tänapäeva maitsele võib tunduda stereotüüpia igav ja maitsetu ning regilaul monotoonne, võib põhjus olla ka lihtsalt maitseerinevustes. Hinnates individuaalsust ja omapära, ei pruugi me aga ära tunda oma stereotüüpseid väljendeid ja vorminorme.

Regilaulude parandamine

Hoolimata sellest, et regilaule peetakse väärtuslikeks ja ilusateks, on alati tuntud vajadust neid oma kaasaja lugejatele arusaadavaks teha, seda muidugi erisuguste põhjendustega ja erineval määral. Peab muidugi rõhutama, et reeglina (vähemalt Jakob Hurdast saati) on tehtud vahet teaduslike väljaannete ja rahvaväljaannete vahel (vt Kubjas 1980: 275) – teaduslike väljaannete tekste ei muudetud, rahva- ja/ehk iluväljaannete tekste aga küll. Jääb mulje, et 20. sajandi haritud maitsele regilaulustiil ei sobinud.

Kõik 20. sajandi alguse regilauluantoloogiate (väljaanded koolidele) autorid on rääkinud regilaulude parandamisest (ja ka valikust antoloogiasse) esteetilistel põhjustel.²⁸ Mida konkreetselt parandati, olenes juba autorist. Näiteks A. Saareste on kombineerinud ja liitnud eri teisendeid, mingil määral parandanud värsimõõtu ja (murde)keelt (Saareste 1922: 4, 9). Kõige kaugemale läks kindlasti J. Aavik,²⁹ deklareerides, et väljaantavad laulud peavad olema nii keelelt kui ka värsivormilt korralikud ja ilma nende juhuslike puuduste ja vigade-

ta, mida leidub peaaegu kõigi rahvalaulude originaalides ja mis häirivad nende esteetilist nautimist (Aavik 1919: VII–IX).

Iseenesest ei peaks peaaegu sajandivanuste seisukohtade üle pikalt arutlema – mõista tuleks 20. sajandi alguse noor-eestlaste radikaalseid ideid, mis aastate jooksul leebusid. Aga et hiljemgi on sellistel teemadel sõna võetud ja lähtunud just noor-eestlaslikust radikaalsusest, siis võib selle üle siiski mõtiskleda. 1967. aastal arutleb Eduard Kubjas pikalt regilaulude esteetiliste antoloogiate ja nende puuduste ja puudumise üle. Muuseas tsiteerib ta Fr. Tuglast (1912), kelle sõnu ta *ikka veel kehtivaiks* pidas:

Otse igatsusega ootame hoolikalt ja maitsekalt koostatud valimikku, et siis ainult veel uurimise otstarbel Monumenta Estoniae Antiquae hiigelköiteid avada (Kubjas 1980: 278).

Tundub, et kõiges on jälle süüdi Tuglas. E. Kubjas avaldab oma seisukoha, et regilaule on vaja parandada lugemiseks, kuulamisel (s.o loomulikus kontekstis) häirivad puudused vähem (Kubjas 1980: 279). Kokkuvõtlikult tuleb tema arvates kahandada parallelismirühmade pikkust (need on liiga pikad, venitavad ja väsitavad), liiga pikki laule lühendada ja parandada ka värsimõõtu, kui see ei vasta nn kalevalareeglitele. Parandada ei tasu värsimõõtu stereotüüpides, kivilinenud epiteetides, mõningates kordustes jne (Kubjas 1980: 279–280).

Regilaulude parandamiste põhjendustes avalduvad arusaamad, et laulud oma naturaalsuses, loomulikkuses on liiga metsikud ja vigased, mistõttu tuleb need tänapäeva haritud lugejatele kodustada. Alliteratsiooni, parallelismi ja stereotüüpiat võidakse ju pidada regilaulude stiilinõueteks, neid isegi imetleda;³⁰ tänapäevastes, lugemiseks mõeldud väljaannetes tunduvad needsamad stiilieripärad aga tüütud – nii on öeldud alliteratsiooni (Laugaste 1969: 16), parallelismi (Kubjas 1980: 279) ja korduste, seega stereotüüpia (Tedre 1965: 33), samuti murdekeele (Saareste 1922: 9) kohta.

Siinkohal rõhutan, et ma ei pea silmas tekstide üldisemat redigeerimist – kirjaviiside ühtlustamist, interpunktsiooni parandamist jmt –, vaid tõesti laulutekstide “parandamist”. Parandamise põhjendus tuleb esile E. Kujase tunnistusest, et parandama peab lugemiseks (1980: 279). Kirjalik ja suuline tekst ongi erinevad, neid võetakse erinevalt vastu ja neid peab ka erinevalt esitama; kõik lauluvariandid ei ole võrdselt välja töötatud, paratamatult tuleb teha mingi valik jne. Kuid laulutekstide valiku ja parandamise põhimõtteid esitades avaldatakse sageli meelt regivärsi põhiliste loomulike poeetiliste stiilivõtete vastu – tundub, et regilaulude keel ja poetika on nii totaalselt vananenud, et isegi regilaulu-uurijad ei suuda neid tegelikult mõista ega nautida. Kõigele lisaks jääb mõru mulje, et ilustatud tekstide avaldamine regilaulude esteetilistes väljaannetes on tänamatu töö, sest ikka leidub keegi, kellel on õigest värsimõödust, alliteratsioonist, parallelismist jms ilust teistsugune arvamus ja teistsugune maitse ning parandustöö arvatakse mõttetuks.³¹

Naiselik ilulemine

Regilaulude ilu, esteetiline väärtus on vaieldamatu hinnang, kaanoniks muutunud kinnisarvamus. Regilaulude stiilist rääkides on kasutatud kinnisväljendit “naiselik ilulemine”, mis ei tundu positiivse, vaid pigem alavääristava hinnanguna. Regilaul kuulus kogumise ajal tõesti suuresti naiste traditsiooni, kuid tundub, et folkloristide jt autorite arvates peaks “õige luule” olema midagi vastandlikku, “mehelikult karge” – ideaalseim luule on mehelik kangelaseepika, mille puudumisel peab leppima naiseliku lüroepikaga.

Eepilise luule väärtustamine, seega ka eelistamine pärineb juba klassitsismist ja romantismist ning on seotud rahvusliku eneseväärrikusega. 20. sajandil käibinud sellekohaste stereotüüpide tekkes on suur osa jälle Fr. Tuglase (1912) väljendatud seisukohtadel. Ühest küljest imetleb ta tütarlaste loodud luulemaailma, teisalt jälle seostab

Foto 7. Laulmise tänapäevane stereotüüp: kusagil põleb taustaks jaanilõike, rahvas aga lustib laulu saatel omaette. Voore külakapell lõbustamas jaanitulelisi Kodavere kihelkonna Sassukvere külas 2000. aastal. Mall Hiimäe foto (ERA, VF 2871).

regilaulutraditsiooni mandumist selle naiseliku *lüriseerumisega*.³² O. Loorits, kes rõhutas regilaulude uurimisel ka rahva meelelaadi uurimise vajadust, märgib regilauludes domineerivana naiselikku meeleolutsemist ja passiivset vastupanu, süüvimist sissepoole ning kasutab väljendeid: [---] *lihtsa laulik-neiu halamine*, [---] *neitsilikult puhas luulerõõm* (Loorits 1935: 127–129). Ka E. Laugaste räägib naiseliku lüürika valdavusest, naiselikust meeleolutsemisest ja passiivsusest, mis mõjustavad nii regilaulu sisu kui ka vormi. Lüürika on tema sõnul hele ja meeleoluline – ilmselt naiselik –, seevastu meestelaulud on töö- ja orjuslaulud, kus on võimast, mehelikku satiiri ja trotsi (Laugaste 1946a: 483–484, vt ka 1976a: 36). Siin ei ole kerge mõista, kas tegu on omaaegse keelekasutuse ja retoorikaga või ka teatavate hinnangute andmisega (naiselik meeleolutsemine, ilutsemine *versus* mehelik dünaamika, satiir).

Kuigi Eesti traditsioonis pole säilinud meeste kangelaseepikat, ot-sitakse-igatsetakse seda endiselt taga, kadumise põhjuseks tuuakse üldisemalt sotsiaalseid-poliitilisi jm olusid (nt Laugaste 1946b: 41–42, Viidalepp 1959: 88–89, Arukask 2003: 36–41). Lisaks sellele aga käibib arvamine, justkui oleks naiste lüriseeriv ja meeleolutsev-ilutsev laulustiil süüdi mehelike eepiliste laulude kadumises, lüüriliseks muutumises.³³ Eesti traditsioonis käibinud meestelaulude (mitte enam kangelaslaulude) iseloomustustes märgitakse, et nende stiil on rohmakam (pole kõrgstiil), aga need on dünaamilised, värskendavad jne (Viidalepp 1959: 88, Tampere 1964: 9, 12–13, 14–15). Mehelikku, eepilist luulet peetakse lüürilisest millegi poolest väärtuslikumaks – isegi kui see pole stiili poolest nii läbitöötatud. Ilmselt on hinnatud pigem temaatikat kui poetikat. Aga kas meil on ikka adekvaatset ettekujutust, milline peaks olema eepika stiil? Satu Apo leiab, et kui eepilises laulus on liiga palju lüürilisi lisandusi, on see tunnistuseks lauliku nõrkusest, degeneratsioonist (Apo 1994: 22). Soome eepika puhul (mis on ka meie rahvalaulu-uurijate ideaal) hinnatakse tõenäoliselt eelkõige esteetilist lihtsust, stiilelementide nappust. Felix Oinas on kirjeldanud vene böliinade *eepilist tseremonialismi*,³⁴ mis puuduvad soome eepikas, sest kahe traditsiooni funktsioonid erinevad (Oinas 1999: 169 jj). Ehk tulenebki sellisest traditsiooni eripärast soome-eesti folkloristide ettekujutus, et “korralik” eepika, meesteluule, peab olema vaba kunstilisest kujundamisest, sest lüürika kui teisejärguline naiste laul on ilutsev, impressionistlik ja meeleolutsev? Tundubki, et lüürika rehabiliteerub alles nn ametliku, kirjalliku luule käsitlustes, kuid sealgi eelistatakse enam eepilist luulet ning üldse loeb ja kirjutab “korralik eestlane” proosat.³⁵

Kokkuvõtteks

Artikli eesmärgiks ei olnud “paljastada” ega osatada kunagisi seisukohti, mis käibisid regilaulutraditsiooni kohta. Ega olegi lihtne arusaada, kas tegemist on omal ajal aktsepteeritud keelekasutuse, re-

toorika (leksikaalne stereotüüpia!) või hoopis kinnisarvamustega – stereotüüpidega laiemas mõttes. Muidugi avalduvad ka kinnisväljendites arvamused ja ega kõik stereotüübid pruugigi valed olla.

Artikli tegelikuks eesmärgiks oli juhtida tähelepanu stereotüüpidele, mis on käibel olnud kogu 20. sajandi ja pole kadunud ka tänapäeval. Kas ja mida me ikkagi mõtleme, kui räägime regilaulu ilust, regilaulust kui kunstiteosest või “naiselikust lüürikast”?

Kommentaarisid

¹ Definiitsioon sarnaneb Eduard Laugaste õpikus esitatuga (1975: 71). Entsüklopeedia autorite hulgas esindab folkloriste aga hoopis Ülo Tedre, kelle varem pakutud stereotüüpidedefiniitsioon eeltoodust pisut erineb (vt nt Tedre 1965: 35).

² Näiteks kirjandusterminite interneti-sõnastik esitab stereotüüpia definiitsiooni: *A stereotype was originally the name for a duplication made during the printing process; this led to its modern definition as a person or thing that is (or is assumed to be) the same as all others of its type* [stereotüüp tähendas algselt trükiprotsessi abil tehtavat kordust; tänapäevases tähenduses näitab see, kui üks isik või asi on (või tundub olevat) samasugune nagu teised sama tüüpi isikud ja asjad] (Glossary; vrd nt Greer 1995). Soome folkloristikas tähistab stereotüüp teatud inimrühmade kohta käivat kinnisarvamust (vt Terminologia 1998 & 2001: 56, vrd Virtanen 1991: 35–38).

³ Entsüklopeediaartikli järgi avaldub stereotüüpia ka muinasjututegelaste iseloomustustes, nt vaenelaps on alati abivalmis ja võõrasema õel (EE 1995). Ka E. Laugaste kirjeldab laiemas mõttes stereotüüpse näitena muinasjuttudes esinevat karakterite ja kujude sarnasust (Laugaste 1975: 71).

⁴ E. Laugaste kasutab terminit *käibetõde*, mille järgi regilauludes on vaesed targad, rikkad aga rumalad (Laugaste 1976a: 16).

⁵ Näiteks märgib Richard Viidalepp looma- ja imemuinasjuttude puhul *stereotüüpset sõnastust, stereotüüpseid väljendeid ja kõnekäände* (Viidalepp 1959: 388–389, 401).

⁶ Sõnastikes antakse mõistetele *stereotyped, stereotyped, stereotyping* ka meile harjumuspäraseid tähendusi, nagu *A conventional, formulaic, and oversimplified conception, opinion, or image* [konventsionaalne, formaalne ja ülelihtsustatud kontseptsioon, avamus või kujutus] või *To give a fixed, unvarying form to* [andma millelegi kindlaksmääratud, muutumatut kuju] (Dictionary).

⁷ Teatavate väljendite kordamist regilauludes on täheldatud juba 19. sajandi laulukäsitlustes, kuid uurijate huvi keskmes olid tol ajal muud regilaulude omadused (ajaloolisus ja ilu) ning regilaulude poeetika alane terminoloogia polnud veel välja kujunenud (vt Kolk 1980: 26; Roll 1992a; vt ka Sander 1920: 14–15).

⁸ Nagu eespool selgus, näitas tolelaegne (entsüklopeedias toodud) *stereotüüpia* definiitsioon seda mõistet pigem halvustavalt.

- ⁹ Fr. Tuglase essee on siiani üks tsiteeritumaid ja mõjukamaid käsitlusi regilaulude stiilist.
- ¹⁰ Nn “nuttes koju”-värsirühm, milles peategelane läheb nuttes koju, kus temalt päritakse nutu põhjust.
- ¹¹ Nõukogude perioodi folkloristika stereotüüpia definitsioonidest vt pikemalt nt Liina Saarlo (1999, 2000a).
- ¹² Miks hakati stereotüüpiaga lähemalt tegelema nii hilja? Üks põhjus võib olla see, et tüpoloogiale keskendunud eesti regilaulu-uurijad jõudsid lõpuks paratamatult vajaduseni nende “eksitavate” üksustega tegelda. Teine põhjus – mis on eraldi uurimistöö vääriiline – oli arvatavasti see, et igasuguse kvantitatiivse ja detailse analüüsi autorit võidi Teise maailmasõja järgsel ajal süüdistada formalismis (vt nt Laugaste 1946a: 477, 478). Sellele viitab igatahes Ü. Tedre artikli lõpus olev omamoodi eneseõigustus (Tedre 1964b: 84).
- ¹³ Nagu Soomeski (vt Terminologia 14; Kuusi 1994: 142–144), on Eesti traditsioonis mõistet *vormel* kasutatud lühivormidest rääkides. Nt E. Laugaste iseloomustuse järgi on vanasõnad *lühikesed kondenseeritud vormelid* ja *piltlikud vormelid* (Laugaste 1946b: 127, 129). Ka A. Annistil oli termini *vormel* kasutamine seotud vanasõnadega (vanasõnasarnaste fraasidega) soome lauludes (Annist 1930: 41).
- ¹⁴ Vrd vormelite regulaarsusnõudega vormeliteoorias (vt Lord 1997: 30; Kiparsky 1976: 83).
- ¹⁵ V.a samadelt autoritelt järgmistel aastakümnetel ilmunud mõned artiklid: U. Kolgilt (1980) eelneva täiendus, Ü. Tedrelt üksiklaulike repertuaari pöördumis- ja siirdvärsside lühemad analüüsid (Tedre 1974, 1982). Ü. Tedre on 1988. aastal avaldatud juubeliintervjuus kahjutundega tunnistanud, et tal jäi stereotüüpiaalane uurimistöö pooleli (Tedre 1988).
- ¹⁶ Tema seisukoht oli muidugi ka vastureaktsioon ärkamisaegsele eesti regilaulu ilu ülistamisele, samuti võitles ta eesti luulekeele väljakujundamise eest, rahvalaulus ei olnud tema arvates piisavalt isikupärast sisu ja vormi (Tuglas 1996: 19).
- ¹⁷ Vrd ka tema soovilugeda esteetiliselt redigeeritud, *hoolikalt ja maitsekalt koostatud valimikku*, et ei peaks end läbi närima regilaulude “toortekstide” kogumist (Tuglas 1996: 19).
- ¹⁸ Näiteks Ü. Tedre (1964b: 52) kasutab mõistet *kivinenud ütlused*.
- ¹⁹ Loomingulisust oletades jõutakse vahel ka äärmusesse, nähes loomingulist muutmist (improvisatsiooni) seal, kus seda ei pruugi ollagi (vt nt Saarlo 2000b: 174–177). Lisaks improviseerimisele võivad lauluteksti muutused olla põhjustatud esiteks suulise traditsiooni ja/või mälu eripäradest: suulises traditsioonis väidetavalt täpselt korratavas tekstis tehakse ikka “vigu”, st suuline täpsus on midagi muud kui kirjalik (vrd Ong 1982: 57 jj, Goody 1984: 118–119), ja teiseks tõepoolest ka regilaulutraditsiooni taandumisest või lihtsalt unustamisest jne (vt Kolk 1959: 72–73).
- ²⁰ U. Kolgi väited on mõistetavad tema stereotüüpiakäsitluse uuenduslikul taustal: kui seni oli stereotüüpsena nähtud peamiselt tervikvärse ja värsirühmi, mis suhteliselt vähem varieerusid, siis tema laiendas (või kitsendas) stereotüüpia mõistet värsist väiksematele üksustele – sõnaühenditele ja sõnadele, mis esinevad hoopis rohkemates leksikaalsetes kontekstides ja seostuvad rohkem varieerumisega.
- ²¹ Nt lauliku isiklik kompetents ja vanus, traditsiooni levikusuund, laulude funktsioon ja žanr jms (vt Saarlo 1999: 139–140, 2000b: 173–181; vrd Bauman 1977: 39–40).

- ²² Vt nt Matjus 1984, ka Saarlo 2003: 20–23.
- ²³ Mõlemas artiklis on kunst maailma peegeldus, mõlemas viiakse kunsti algus ammu-
sesse aega jne.
- ²⁴ Vt lähemalt Saarlo 2003: 20–23.
- ²⁵ 1990. aasta *Eesti entsüklopeedias* seda terminit pole, nõukogude folkloristikas seda ei
kasutatud.
- ²⁶ Nad ei käsitle otsesõnu stereotüüpiat, midagi sarnast on poeetilise leksikoni peatükis
mõiste *kulunud sõnad*, mille näiteks nad regilaulu aga üldse ei too (Ainelo & Visna-
puu 1932: 30–31). Regivärsid on seevastu toodud näidetena arhaismide ja dialektismi-
de selgitamisel (Ainelo & Visnapuu 1932: 21, 25).
- ²⁷ Vt nt raamatus *Saaksin ma saksa sundijaks* (Laugaste 1976b) eri autorite kirjutatud
tüübimonograafiaid, mis alati esitavad ka laulutüübi trükivariandid ja nende mõju
hilisematele üleskirjutustele. Vrd ka Ruth H. Finnegani ja Albert B. Lordi vaidlust, kas
tulenevalt loomemeetodist on tegemist suulise või kirjaliku kirjandusega (Finnegan
1976), või vene autorite nõrdimust, kui böliinasid peeti kõrgklasside pärimuseks (So-
kolov 1947: 130–131).
- ²⁸ Selma Kutti, Oskar Loorits ja Herbert Tampere (1935) ilustamist ei maini.
- ²⁹ Temal olid vast ka esteetiliselt kõige suuremad pretensioonid. J. Aaviku tööekspidamis-
test vt nt Särg 2004.
- ³⁰ Nt Jaan Ainelo ja Henrik Visnapuu (1932: 116) leiavad, et alliteratsioon on regilaulude
kauneimaid ehteid.
- ³¹ Nt E. Kubjase kriitika seniavaldatud esteetiliste regilauluväljaannete aadressil (Kubjas 1980).
- ³² Vt nt esse alguses “Ilolaulu” kommentaari (Tuglas 1996: 13 jj) ja uuema laulu iseloo-
mustamist (Tuglas 1996: 30 jj). Fr. Tuglase esteetilisi põhimõtteid, mis sisaldavad ka
meheliku-naiseliku vastandamist ja mehelikuigatsust, on kommenteerinud Jaan Un-
dusk (Undusk 1996: 461 jj).
- ³³ Seisukohtade sarnasust ja püsivust läbi aegade vt Kampmann (1924: 41) ja Arukask
(2003: 61, 110, 114, 122). Mittevastandavat alternatiivi pakub Lintrop (1999: 8–9).
- ³⁴ Eepilise tseremonialismi stiilitunnusteks on nt *loci communes* (korduvate situatsioo-
nide vormelilaadsed, stereotüüpsed kirjeldused), tegevuse üksikasjalikud kirjeldused,
kinnisepiteedid ja mitmesugused kordused (Oinas 1999: 192).
- ³⁵ Vt jälle Fr. Tuglase märkusi, nt selle kohta, et *Kalevalast* võttis soome kirjanikest eeskujul
ainult *lühilise stiili meister* Juhani Aho, aga mitte realist Aleksis Kivi (Tuglas 1996: 34).

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1919. *Valik rahvalaule*. Keelelise uuenduse kirjastik 24. Tartu:
Istandik.
- Ainelo, Jaan & Visnapuu, Henrik 1932. *Poeetika põhijooni: Poeetika. Stilistika.
Retoorika. Meetrika. Tematika. Tektoonika. Kirjandite teooria* I. Tartu: Noor-
Eesti Kirjastus.

- Anni (=Annist), August 1930 (koost & toim). *Kanteletar: Soome rahva kangela-lugusid, ballaade ja legende* I. Maailmakirjanduse valimikud. Soome antoloogia I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Annist, August 1936. Meie rahvalaulu stiili küsimusi. *Looming* 7, lk 781–788.
- Apo, Satu 1994. Rahvaluule. Laitinen, Kai. *Soome kirjanduse ajalugu*. Tallinn: Vagabund, lk 15–75.
- Arukask, Madis 1998. Setu lüroepiliste regilaulude eepilisest kihist. *Mäetagused: Hüperajakiri* 8, lk 96–103 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr8/mreg.htm> – 31. märts 2006).
- Arukask, Madis 1999. Setu lüroepilise regilaulu stseenid. Hiimäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–19.
- Arukask, Madis 2000. “Venna sõjalugu” ja inimõtlemise muutlikkus: Setu lüroepiline laul kui pideva distantseerumise ja muutumise dokument. Jaago, Tiit & Valk, Ülo (toim). *Kust tulid lood minule...: Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 57–121.
- Arukask, Madis 2003. *Jutustava regilaulu aspektid: 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Bauman, Richard 1977. *Verbal Art as Performance*. Series in sociolinguistics. Rowley (Massachusetts): Newbury House Publishers.
- Dictionary = Wilson, George B. & Payack, Paul J. J. *yourDictionary.com* (<http://www.yourdictionary.com/> – 31. märts 2006).
- EE 1934 = *Eesti entsüklopeedia* IV. Kleis, Richard & Treiberg (=Tarvel), Peeter & Veski, Johannes Voldemar (toim). Tartu: Loodus.
- EE 1936 = *Eesti Entsüklopeedia* VII. Kleis, Richard, Tarvel, Peeter & Veski, Johannes Voldemar (toim). Tartu: Loodus.
- EE 1990 = *EE: Eesti entsüklopeedia* 5. Kaevats, Ülo (peatoim). Tallinn: Tallinn: Valgus.
- EE 1995 = *EE: Eesti entsüklopeedia* 8. Varrak, Toomas & Kaevats, Ülo (peatoim). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- ENE 1989 = *ENE: Eesti Nõukogude entsüklopeedia* 4. Naan, Gustav (peatoim). Tallinn: Valgus.
- Finnegan, Ruth H. 1976. What Is Oral Literature Anyway? Comments in the Light of Some African and Other Comparative Material. Stolz, Benjamin A. & Shannon, Richard S. (toim). *Oral Literature and the Formula*. Ann Arbor: Center for the Coordination of Ancient and Modern Studies, University of Michigan, lk 127–176.

- Glossary = *Glossary of Literary Terms* (http://www.galegroup.com/free_resources/glossary/ – 18. aprill 2006).
- Goody, Jack 1984. *The domestication of the savage mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Greer, Germaine 1995. *Stereotüüp* (<http://www.folklore.ee/seminar/greer.html> – 31. märts 2006).
- Grünthal, Wilhelm (=Villem) 1933. Virolaisen kansanrunouden kuvaannollisista kerto-sanoista. *Kirjoituksia isänmaallisista aiheista: Juhlakirja professori Kaarle Krohnin seitsenkymmenvuotis-päiväksi 10. V. 1933*. Suomi 5: 16. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 102–119.
- Harvilahti, Lauri 1992. *Kertovan runon keinot: Inkeriläisen runoepiikan tuottamisesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 522. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jaago, Tiiu 1998. *Regilaulu poeetika: Rahvaluule ülemastme kursus regilaulu uurimise meetoditest*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool (<http://www.folklore.ee/UTfolk/loengud/poeetika/> – 31. märts 2006).
- Kallas, Oskar 1901. *Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie: Akademische Abhandlung I*. Helsingfors: [s.n.].
- Kampmann, Mihkel 1924. *Eesti kirjandusloo peajooned I*. Tallinn: G. Pihlakas.
- Kiparsky, Paul 1976. Oral Poetry: some linguistic and typological considerations. Stolz, Benjamin A. & Shannon, Richard S. (toim). *Oral Literature and the Formula*. Ann Arbor: Center for the Coordination of Ancient and Modern Studies, University of Michigan, pp. 73–125.
- Koemets, Aino 1955. Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallellismis. Laugaste, Eduard *et al.* (koost). *Ajaloo-keeleteaduskonna töid = Труды историко-филологического факультета*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 38. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 145–166.
- Kokamägi, Hilja 1983. “Mõisast pääs”. Laugaste, Eduard (toim). *Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 2: Kui ma pääsen mõisast*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 13–62.
- Kolk, Udo 1959. Rahvalauluvariandi mõistest. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 65–73.
- Kolk, Udo 1962. Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus. Raud, Liis *et al.* (toim). *Töid filoloogia alalt = Труды по филологии I*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 117. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], lk 71–153.
- Kolk, Udo 1980. Regivärsi stereotüüpiast. Laugaste, Eduard & Muru, Karl & Kolk, Udo (toim). *Töid eesti filoloogia alalt = Труды по эстонской фило-*

- логии. *Жанровые проблемы эстонского фольклора 7: Eesti rahvaluule žanriprobleemid*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 528. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], lk 25–46.
- Kubjas, Eduard 1980. Rahvalaulule kohta esteetilises kultuuris! *Laugaste, Eduard. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu 2: Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 270–281.
- Kutti (=Lätt), Selma & Loorits, Oskar & Tampere, Herbert (koost) 1935. *Valimik eesti rahvalaule*. Keel ja Kirjandus 32. Tartu: Loodus.
- Kuusi, Matti 1994. *Mind and Form in Folklore: Selected Articles*. Studia Fennica Folkloristica 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laugaste, Eduard 1946a. Eesti rahvalaulude uurimise metodoloogilisi lähtekohti. *Looming* 4, lk 476–486.
- Laugaste, Eduard 1946b. *Eesti kirjanduse ajalugu I: Eesti rahvaluule*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Laugaste, Eduard 1969. *Sõnaalguline ja sisealliteratsioon eesti rahvalauludes: Eesti rahvalaulu struktuur ja kujundid I*. Töid eesti filoloogia alalt = Труды по эстонской филологии II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 234. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Laugaste, Eduard 1975. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- Laugaste, Eduard 1976a. Kätemaksumotiiv eesti regivärsilistes orjuslauludes. Laugaste, Eduard (toim). *Saaksin ma saksa sundijaks*. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 1. Tallinn: Eesti Raamat, lk 47–177.
- Laugaste, Eduard (toim) 1976b. *Saaksin ma saksa sundijaks*. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 1. Tallinn: Eesti Raamat.
- Laugaste, Eduard 1979. Eesti regivärsi tüpologiseerimise alusest. Laugaste, Eduard et al. (toim). *Töid eesti filoloogia alalt VI: Regivärss*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 501. Tartu, lk 5–55.
- Laugaste, Eduard 1992. Ballaad “Nurganaine” eesti vanemas rahvalaulutraditsioonis. Järv, Ants et al. (toim). *Töid eesti filoloogia alalt: Eesti rahvaluule käsitlusi*. Tartu Ülikooli toimetised 943. Tartu: Tartu Ülikool, lk 3–29.
- Lehtipuro, Outi 1974. Trends in Finnish Folkloristics. Leino, Pentti (toim). *Finnish folkloristics* 2. Studia Fennica 18. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, lk 7–36.
- Lintrop, Aado 1999. Suur tamm, kudevad neiud ja punane paat, kadunud harjast rääkimata. *Mäetagused: Hüperajakiri* 10, lk 7–23 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr10/tamm.htm> – 1. aprill 2006).

- Lintrop, Aado 2001. "Ema haul" lego ja lauluna. Jaago, Tiiu & Sarv, Mari (toim). *Regilaul – keel, muusika, poeetika*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 299–313.
- Loorits, Oskar 1935. Eesti rahvalaulude esteetilisest, psühholoogilisest ja kultuuriajaloolisest tagapõhjast. Kutti, Selma & Loorits, Oskar & Tampere, Herbert (koost). *Valimik eesti rahvalaule*. Keel ja Kirjandus 32. Tartu: Loodus, lk 120–130.
- Loorits, Oskar 1940. *Ununevast kultuurimiljööst: Mit einem Referat: Aus verschollenem Kulturmilieu*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 12. Tartu: [s.a.]. Äratrük: *Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat I*. Tartu 1940, lk 221–339.
- Loorits, Oskar 1949. Eesti rahvalaulu elutundest. *Koguja 2: Kirjandus-kultuuri koguteos*. Ülemaailmse Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused 2. Geislingen: Ülemaailmne Eesti Kirjanduse Selts, lk 67–90.
- Lord, Albert Bates 1997. *The Singer of Tales*. Harvard studies in comparative literature 24. Cambridge & London: Harvard University Press.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Avatud Eesti Raamat. Tallinn: Vagabund.
- Matjus, Ülo 1984. Esseelikke lisandusi kunsti ja kunsti ümbruse mõistmiseks. *Looming* 5, lk 650–665.
- Oinas, Felix J. 1999 [1990]. Vene böliinad ja soome eepilised rahvalaulud. Oinas, Felix J. *Tuul heidab magama ja teisi esseid*. Keele ja kirjanduse raamatusari 3. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 157–180.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. New Accents. London & New York: Methuen.
- Peegel, Juhan 1997. Riivamisi regivärsist. Peegel, Juhan. *Kuld on jäänud jälgedesse Regivärsi keelest ja poeetika st*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 146–165.
- Ridala-Grünthal (= Grünthal-Ridala), Villem 1931. Eesti rahvaluule keelest. *Eesti Kirjandus* 5, lk 266–286.
- Roll, Tiiu 1985. Värvnimetused ja nende kujundiline osa regivärsilises pulmalaulus. Muru, Karl *et al.* (toim). *Töid eesti filoloogia alalt X: Probleeme eesti regilaulude alalt*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 699. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 34–58.
- Roll, Tiiu 1992a. Regilaulu poeetika käsitlusi Eestis 19. sajandil. Järv, Ants *et al.* (toim). *Töid eesti filoloogia alalt: Eesti rahvaluule käsitlusi*. Tartu Ülikooli Toimetised 943. Tartu: Tartu Ülikool, lk 45–60.
- Roll, Tiiu 1992b. Regilaulu epiteedi analüüsi võimalusi. Järv, Ants *et al.* (toim). *Töid eesti filoloogia alalt: Eesti rahvaluule käsitlusi*. Tartu Ülikooli Toimetised 943. Tartu: [Tartu Ülikool], lk 61–65.

- Rosenberg, Bruce A. 1991. *Folklore & Literature: Rival Siblings*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Saareste, Andrus 1922. *Valitud eesti rahvalaulud: Keelelise ja värsiõpetusliku sissejuhatuse ning sõnastikuga*. 2., muudet & täiend tr. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus.
- Saarlo, Liina 1999. Vormeliteooria ja regilaulude uurimine. Hiemäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 133–143.
- Saarlo, Liina 2000. Kodavere regilaulude vormelid. Jaago, Tiiu & Valk, Ülo (toim). *Kust tulid lood minule...: Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 123–160.
- Saarlo, Liina 2000b. Kodavere (regi)laulikud: kes ja kas. Jaago, Tiiu & Valk, Ülo (toim). *Kust tulid lood minule...: Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 161–184.
- Saarlo, Liina 2003. Rahvaluule, stereotüüpia, ideoloogia. Jaago, Tiiu (koost & toim). *Pärimus ja tõlgendus: Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13–25.
- Sander, Tõnu 1920. *Eesti kirjanduse lugu I: Rahva-luule*. 4. tr. Tartu: G. Roht.
- Sokolov, Juri 1947. *Folkloori olemus ja folkloristika historiograafia*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Särg, Taive 2004. Regilaulude skandeeriv esitus kui vältelise meetrumi manifestatsioon: Johannes Aaviku vaated. Vihma, Helgi (koost). *Artikleid ja arhivaale* 3. Keeleuenduse kirjastik B5. Tallinn: Johannes Aaviku Selts, lk 93–113.
- Tampere, Herbert 1935. Eesti rahvalaulude värsiehitusest, stiilivõttest, keelekujust ja viisidest. Kutti (=Lätt), Selma & Loorits, Oskar & Tampere, Herbert (koost). *Valimik eesti rahvalaule*. Keel ja Kirjandus 32. Tartu: Loodus, lk 115–120.
- Tampere, Herbert 1964. *Eesti rahvalaule viisidega* 4. Tallinn: Eesti Raamat.
- TEA = Mägi, Ruth & Kull, Rein (toim) 1999. *Võõrsõnastik*. Tallinn: TEA.
- Tedre, Ülo 1964a. Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogias. Pino, Veera & Tedre, Ülo & Viidalepp, Richard (toim). *Eesti rahvaluulest*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 7–32.
- Tedre, Ülo 1964b. Stereotüüpsusest Karksi rahvalauludes. Pino, Veera & Tedre, Ülo & Viidalepp, Richard (toim). *Eesti rahvaluulest*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 52–84.

- Tedre, Ülo 1965. Rahvalaul. Vinkel, Aarne & Sögel, Endel (toim). *Eesti kirjanduse ajalugu 1: Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 37–63.
- Tedre, Ülo 1974. Stereotüpiat Kadri Sarvin lauluperinnössä. Virtaranta, Pertti (toim). *Sampo ei sanoja puutu: Matti Kuusen juhlakirja*. Kalevalaseuran vuosikirja 54. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström OY, lk. 391–403.
- Tedre, Ülo 1982. Das Stereotype in den Estnischen Volksliedern. Žygas, Egle Victoria & Voorheis, Peter (toim). *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*. Indiana University Uralic and Altaic Series 141. Bloomington (Indiana): Research Institute for Inner Asian Studies, lk 259–268.
- Tedre, Ülo 1988 = *Sõna on juubilaril: Korrespondentsintervjuu Ülo Tedrega*. Keel ja Kirjandus 2, lk 103–105.
- Terminologia 1998 & 2001 = Apu, Satu & Kinnunen, Eeva-Liisa (toim) 1998 & 2001. *Perinteentutkimuksen terminologia*. Helsinki: Helsingin yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos, Folkloristiikka (<http://www.helsinki.fi/folkloristiikka/terminologia.pdf> – 20. aprill 2006).
- Tuglas, Friedebert 1912. Kirjanduslik stiil: Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. *Noor-Eesti: [Album] 4*. Tartu: Noor-Eesti, lk 23–40.
- Tuglas, Friedebert 1996 [1912]. Kirjanduslik stiil. *Kogutud teosed 7: Kriitika I & II*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 13–54.
- Undusk, Jaan 1996. Sissejuhatusesks Tuglase kriitikasse: Kommentaarid: Kriitika I. Tuglas, Friedebert. *Kogutud teosed 7: Kriitika I & Kriitika II*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 385–401, 458–535.
- Viidalepp, Richard (toim) 1959. *Eesti rahvaluule ülevaade*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Virtanen, Leea 1991. *Suomalainen kansanperinne*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 471. 2. tr. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Visnapuu, Henrik 1921. *Vanadja vastsed poeedid*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- VSL = Vääri, Eduard & Kleis, Ricard & Silvet, Johannes 2000. *Võõrsõnade leksikon*. 6., uuend tr. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999 = Erelt, Tiiu & Leemets, Tiina & Mäearu, Sirje & Raadik, Maire. *Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kristi Salve

ETNILISE AJALOO KAJASTUSI EESTI MUINASJUTUREPERTUAARIS (LÄÄNEMERE-BALTI SUHTED)

Teesid: Tavapäraselt on Soome, Eesti, Läti ja Leedu muinasjuturepertuaare vaadeldud kui "kahe vahel seisvaid", ühtaegu nii ida- kui läänepoolsete naabrite repertuaarist mõjustatud. Ida all mõeldakse sealjuures üldiselt idaslaavlast, eeskätt venelasi, lääne all esmajoones sakslasi ja rootslasi (või skandinaavlast laiemalt). See pole vale, kuid kitsendav. Käesolevas artiklis on vaatluse all eeskätt sellised jututüübid, mis on tuntud läänemeresoome ja balti rahvastel, kuid puuduvad nende suurte naaberrahvaste repertuaaris. Osa neist juttudest on tuntud ka idapoolsetel soomeugrilastel või on neil paralleele koguni Siberi ja põlisameerika juttudega. Mõned läänemeresoomlastel ja lätlastel tuntud idapoolsete paralleelidega lood on jäänud läti repertuaari ilmselt substraadina läänemeresoome hõimukeelte kõnelejatest. Läänemeresoome-balti rühma muinasjutud sisaldavad tihhti arhailisi usundilisi kujutelmi. Omapäraga paistab silma ka nende kunstiline struktuur, näiteks kasutatakse sellistes juttudes sageli laululisi vaheosi.

Märksõnad: arhailised hingekujutelmad, etnilised protsessid, läänemeresoome ja balti rahvad, muinasjutud, substraat, tüübikataloogid

Paljud muinasjututüübid ilmutavad hämmastavat elujõudu, püsites aastatuhandeid ja levides tervete mandrite ulatuses. Keelepiirid pole muinasjutule oluliseks takistuseks. Tervikuna on tegemist etniliselt labiilse žanriga, kuigi üksikjuhtudel võivad jutu levikut takistada mõne rahva mentaliteedile vastuvõetamatud sisuseigid või käsitluslaad. Neilgi puhkudel võivad abiks olla mitmesugused adaptatsioonivõtted, mis võivad viia uute redaktsioonide tekkele.

Muinasjuttude pikaajalisus ja labiilsus on loonud olukorra, mida võib veidi utreeritult sõnastada nii: iidsetest juttudest koosnev repertuaar ei tarvitse olla tervikuna vana. Nii koosneb teadaolev eesti rahvajutuvara põhiosas kogu Euroopas (ja laiemaltki) levinud juttutüüpidest, mis on fikseeritud juba aastatuhandetetagustes muistse

Lähis-Ida või India kirjalikes allikates. Heaks näiteks võib siin olla laia levikuga muinasjutt ATU 530 (*Kuningatütar klaasmäel*),¹ mille üks, meil ja meie naaberrahvastel tuntutest õige tublisti erinev variant on papüürusele pandud juba Muinas-Egiptuses Uue riigi perioodil (Livšits 1979: 78–83). Kui kauges või lähedases minevikus on see paljudel Euroopa ja Aasia rahvastel registreeritud jutt jõudnud eestlaste sekka? Sama võib küsida paljude teiste meie ning lähemate sugulas- ja/või naaberrahvaste muinasjututüüpide kohta.

Eesti rahvajutte hakati arvestataval määral kirja panema alles 1870. aastaist alates, isegi 19. sajandi algupoolel kirjutati üles väga vähe jutte (üks suurem kollektsoon, Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1845) käsikiri *Õpetatud Eesti Seltsi kogus* on erandlik). Kuiugi uuemate arvutuste järgi võib talletatud eesti imemuinasjuttude hulk küündida 6000 ligi (Järv 2005),² on see rikkalik materjal ometi sedavõrd uus, et selle põhjal on äärmiselt raske, peaaegu võimatu anda usaldustäratavat vastust küsimusele, mida jutustati Eestis viis-sada, tuhat või kolm tuhat aastat tagasi.

Rahvalaulude osas toimus ühe kihistuse – regilaulu – väljavahe-tumine lõppriimilise lauluga suhteliselt hiljaaegu ja selle käiku on põhjalikult uuritud (Rüütel 1969). On ilmne, et traditsioonikandjad teadvustasid vormierinevusi regilaulu ja uuema laulu vahel, ning kui langetati valik viimase kasuks, muutus repertuaar üsna kiiresti, nii et võib isegi kõnelda murrangust. Muidugi olid ka regivärsilised laulud võinud sajandite ja aastatuhandete jooksul teemade, esitusviisi ning konkreetsete vormivõtete poolest muutuda, kuid need olid muutused ühe paradigma piires. Vaevalt need inimea jooksul hoomata-vaks said.

Rahvajuturepertuaariski on muutused toimunud pidevalt. Ajapikku imbus sisse uusi süžeesid, jututüüpe, mis kandsid sageli kaasa uusi tegelaskujusid, hinnanguid, kunstilisi põhimõtteid jne. Samal ajal on kindlasti kogu aeg välja langenud – vaheetapiks võib-olla peri-

feeriaisse taandumine – soosingu kaotanud jututüüpe, muidugi taas koos neile iseloomulike stiilivõtete, tegelaste ja muuga. Selle pikaajalise protsessi tulemus on meile teada: euroopaliku üldilmega repertuaar, mille omapärasemad jooned (mis on samas tihti vanapärasemad) ilmnevad alles üksikasjalikul vaatlusel.

Kõige hilisema perioodi muinasjutulaenude kohta on võidud saada otsesõnalisi andmeid veel esitajailt endilt ja need räägivad peamiselt vene või saksa päritolust. Ka niisuguste andmete puudumisel on hilisema repertuaari puhul sageli võimalik üsna suure kindlusega määrata, millised jutud on ida-, millised läänepoolset päritolu. Seda võimaldavad näiteks võõrapärased pärisnimed, olustikukujutus ja lähetekeelsetena edasiantud vormelid (Salve 1992: 86). Nii saksa kui vene (idaslaavi) jutuvara suhteliselt hea läbiuuritus ja (vähemalt trükis avaldatud) tekstide eneste kasutamise võimalus on suuresti abiks laenu-suhete tuvastamisel.

“Põhjadimensioon”

Hoopis keerukam on võrrelda omavahel eestlaste (läänemeresoomlaste) ja teiste soome-ugri (või laiemalt uurali) rahvaste muinasjutte, sest vajalikud eeltööd kogumise, aga ka arhiivide korraldamise, publitseerimise ja uurimise kujul pole kaugeltki piisavad. Selle materjali põhjal, mida on võimalik kasutada, on siiski silma torganud üks põhimõttelist laadi asjaolu: need jututüübid ja motiivid, mis on teadaolevalt tuntud nii läänemeresoomlastel kui ka põhja- ja idapoolsetel sugulasrahvastel, evivad enamalt jaolt vasteid ka muudesse keelkondadesse kuuluvatel Siberi rahvastel (mh paleoasiaatidel), vahel aga ulatuvad nad isegi Põhja-Ameerika põlisrahvasteni või veelgi kaugemale.³ Nõnda siis näib kergemini eralduvat pigem mingi laiem muistne subarktiline kui spetsiifiliselt soomeugriline (või uurali) jutukihistus. Seetõttu jääbki suuresti lahtiseks küsimus, kas läänemeresoomlased on niisugused jutud oma praegustele asualadele kaasa

toonud või omandanud need alles siin tundmatut päritolu algrahvastikult, kellelt on arvatud pärinevat substraatsõnu läänemeresoome keeltes (Ariste 1981: 21–23).

Üpris tugevasti on arktiline repertuaar esindatud laplastel. Süvenemata selle rahva etnogeneesi probleemidesse ei vanemate ega hiljuti ilmunud teooriate põhjal, osutame Erkki Itkoneni seisukohale, mille järgi laplased on säilitanud oma folklooris palju algsoomeugriolist (Itkonen 1976). Kuna läänemeresoomlastest tunnevad selliseid jutte eeskätt põhjapoolsed, võib eeldada – vähemalt mõnel puhul – laplaste vahendust või lapi substraati. Kõige ilmsem on see näiteks AT 975* (*Vahetatud lapsed*) puhul, mis on lapi traditsioonis üks populaarsematest lugudest ja mille vasteid võib leida paljudelt rahvastelt mansidest kuni Aasia eskimoteni ja nanaideni (Itkonen 1960). Soomlased tunnevad sellest jutust ühtainust varianti (Rausmaa 1982: 323–324, 370) ning selles esinevad tegelasnimedki osutavad, et soomekeelsel kujul ei ole ta saanud kuigi kaua käibida.

Kaunis tõenäoliselt võib laplaste vahendusega olla tegu AA* 967 (*Metsaasukas ja röövlid*) puhul. See jutt on tuntud laplastel, karjalastel, soomlastel, vepslastel, Karjala venelastel ja Siberi rahvastel ning näib olevat säilitanud algseid jooni just leviku perifeerias – ühelt poolt kettidel, teiselt poolt laplastel ja soomlastel. Seose tõttu böliinaga *Rahta Ragnozerski* on AA* 967 saanud vene folkloristide huvi osaliseks. Kirill Tšistov, tundmata küll muid kui vene, karjala ja lapi teisendeid, jõudis seisukohale, et algseks oli lapi (või ka *vessi*) pärimus, kellelt see läks läänemeresoome traditsiooni, läänemeresoomlastelt aga võtsid selle üle venelased (Tšistov 1958: 377). Viimases pole põhjust kahelda. Mis puutub jutu ajaloosse enne Vene ekspansiooni algust, jääb mitu võimalust, millest olulisimad on a) läänemeresoomlased said jutu laplastelt, b) läänemeresoomlaste ja laplaste iseseisev laen algasukatelt – ning lõpuks on võimalik ka, et c) jutt pärineb soomeugrilisest kihistusest ning selle on laplaste ja lääne-

meresoomlaste eelkäijad praegustele asualadele kaasa toonud. Viimasel juhul on eestlased jutu lihtsalt unustanud (Salve 1995).

Siiski on ka eestlased säilitanud ürgseid jutte, vahel koguni läänemeresoome rahvastest ainukestena, nagu on juhtunud tekkelooga tüübist AaUs 7 (*Vaeslaps kuul*). Niisugune kuu tumedate laikude olemust seletav tekkelugu on peale kaugemate soomeugrilaste, nimelt udmurtide (Vereštšagin 1995) ja komide (Ariste 2005: 108–111) tuntud mitmel Siberi rahval (Annist 1966: 240–241). Kindlasti väärrib tähelepanu tõik, et Eestis näib kõnesoleva jutu levikuala piirduvat maa lõunapoolse osaga. Väljastpoolt lõunaeestilist keeleala on fikseeritud ainult üksikud tekstid, mis pealegi kutsuvad esile nii- või teistsuguseid kahtlusi (kirjanduse mõju vm), samas kui Kagu-Eestis oli see kaunis jutt elav veel 20. sajandi viimastel kümnenditel.

Tervikjuttudest palju rohkem kohtab vanimasse ajaloolisse kihistusse kuuluvaid motiive, detaile, tegelasi. Nende kindlaksmääramine nõuab aga paljude repertuaaride tundmist, paljude jututüüpide monograafilist läbiuuritust. Näiteks selgus Uku Masingu uurimusest ATU 830 A (*Tänamatu põdrapüüdja*) kohta, et mõnes eesti variandis esinev etioloogiline lõpp, mille kohaselt põdra tagajalgades võib tänini näha (teatud liikuva luuna) nuga, mida oli kasutatud poolelijäänud nülgimise juures, on tuntud ka laplaste ja teiste põhjarahvaste juttudes (Masing 1990).

Arvesse tuleb ka võimalus, et muistsesse kihistusse kuulunud juttude süžeed on hiljem värsistatud ja jõudnud meieni lauludena. Väga laialt levinud Põhja-Euraasia müüdi obiugri redaktsiooni värsistatud vasteks on näiteks soome-karjala runo Hiie hirve küttimisest (*Hüiden hirven hiihdäntä*). Mitmete läänemeresoome rahvaste, sealhulgas eestlaste seas populaarsete mütoloogiliste laulude *Loomine* ja *Suur tamm* rohketele lähematele ja kaugematele müüdivastetele on korduvalt osutatud. Sellekohased peamiselt Soome teadlaste uurimistulemused on kokku võtnud Matti Kuusi (1963: 31–80). Viimaste süžeede

puhul on lisaks juurtele paleoarktiliste rahvaste muistses kultuuripärandis täheldatavad impulsid Lähis-Ida vanadest kõrgkultuuridest. Sellesuunalistele seostele on osutanud ka eesti uurijad (Masing 1977, 1985).

Oskar Loorits on näidanud, et Vana-Idamaade kõrval on meie jaoks olnud tähtsaks kultuurimõjude allikaks hilisemal perioodil Bütsants, kõige viimase kihistuse idapoolsete juttude hulgas moodustavad aga venelastelt laenatud (Loorits 1934). Ka on O. Loorits käsitlenud diferentseeritult läänepoolse päritoluga jutte, juhtides hilisemal ajal sakslastelt saadu kõrval tähelepanu ka germaani laenude varasemale kihistusele. O. Looritsa antud ülevaate kõrval on hilisemates ülevaateetes (Viidalepp 1959; 1980) eesti juturepertuaari seoseid nähtud palju vaesemana. On piirdutud ühelt poolt Lääne-, teiselt poolt Ida-Euroopale omaste tüüpide esinemise konstateerimisega, millest esimesed on saadud sakslaste, osalt ka rootslaste, teised aga venelaste vahendusel (Viidalepp 1980: 230). Vene mõju olulisust on mitmel puhul rõhutatud (Viidalepp 1980: 230, 244, 249–250), mille puhul mängisid kindlasti kaasa ka nõukoguliku ideoloogia postulaadid. Üksikute muinasjuttude puhul on osutatud siiski ka nende tuntusele balti rahvaste repertuaaris, näiteks ATU 425 M (*Ussi naine*) erilisele populaarsusele leedulastel (Viidalepp 1980: 244).

Läänemeresoome-balti kihistus

Õieti äratav imestust, et avara silmaringiga O. Loorits ei pööranud tähelepanu eesti (ja läänemeresoome) ning balti rahvaste muinasjuttude seostele. Põhjusena tuleb muidugi arvesse see, et kuigi arheoloogia ja keeleteadus olid kindlaks teinud põliste kultuurisidemetete olemasolu ja kuigi ka Balti riikide rahvaluulearhiivid arendasid tihedat koostööd, polnud kaua aega piisavalt eeldusi juturepertuaaride süstemaatiliseks võrdlemiseks. Muinasjuttude tüübikataloog oli pikka aega olemas ainult eesti materjali kohta (Aarne 1918) ja seegi

kajastab üksnes Jakob Hurda kogus leiduvaid jutte. 1930. aastate lõpul muutusid võrdlusvõimalused palju soodsamaks seoses leedu muinasjutukataloogi ilmumisega (Balys 1936).

Eesti Rahvaluule Arhiivi muinasjutukartoteegi põhjal on hästi jälgitav, kuidas hulk varasemate kataloogide (sealhulgas rahvusvahelise Antti Aarne ja Stith Thompsoni kataloogi esimese, 1928. aasta väljaande) põhjal määramata jäänud lugusid sobitus hästi Jonas Balysle leedu materjali alusel kirjeldatud tüüpidesse. Läti muinasjutud said rahvusvahelisele uurimisele kättesaadavaks veel palju hiljem. Aarne-Thompsoni teises, täiendatud väljaandes (1961, kordustrükk 1973) on esitatud ainult läti loomamuinasjutud 1940. aastal ilmunud kataloogi (Medne 1940) põhjal. Kõiki liike hõlmav kataloog ilmus lätlastel alles 1977. aastal (Arājs & Medne 1977), kuid hõlmates kogu arhiivimaterjali, ületas see aastakümnetetaguse A. Aarne koostatud kataloogi ja repertuaaride läheduse tõttu pakkus tuge ka eesti juttude tüpologiseerimisel. Praegu annab ammendava ülevaate eesti repertuaari ühest osast – loomamuinasjuttudest – Pille Kippari koostatud kataloog (Kippar 1986), loodud on imemuinasjuttude andmebaas jne. Nii on viimasel ajal balti ja läänemeresoome rahvaste ühise jutuvara selgitamine üha hõlpsamaks saanud.

1980. aastatel ongi eesti folkloristid meie muinasjuttude tüübi-koosseisu iseloomustades hakanud esile tõstma balti-läänemeresoomelise levikuga jututüüpe (Masing 1984; Kippar 1984, 1986; Salve 1984). Esimene monograafiline käsitus ühe sellesse rühma kuuluva loomamuinasjutu kohta ilmus siiski juba mõni aasta varem (Kippar 1975).

Uku Masing on nimetanud selliseid läänemeresoome ja balti rahvastele ühiseid muinasjutte nagu AT 65* (*Rebane praeb sitikat*), ATU 130 A (*Härja maja*), ATU 150 A* (*Konna õpetused*), AT 403 C (*Rõugutaja tütar*), AT 530 B (*Varastatud mõrsjad*), ATU 572* (*Kuningatütre meelitamine*) jt, "Lõuna-Eesti substraatjuttudeks" (Masing 1984:

482–483). Mõnel U. Masingu loendis nimetatud jutul on olemas ka vene (idaslaavi) variante. Paari niisugust vaatleme allpool veidi lähemalt. Igal juhul on teistel slaavi, germaani jm Euroopa rahvastel tundmata, kuid balti ja läänemeresoome rahvastel populaarse ja venelastel kohati tuntud jutu puhul tõenäolisem, et jutt on venelastel substraadne, eriti kui ta levik haarab endisi balti või läänemeresoome alasid.

Et P. Kippar on silmas pidanud ka laiemalt levinud juttude omapäraseid läänemeresoome-balti redaktsioone (sellist redaktsiooni kujutab endast ka tema poolt monograafiliselt uuritud ATU 150 A *Konna õpetused*), võib arvata, et P. Kippari oletatud kolmest ühisrepertuaari kujunemise võimalusest esimene käib just nende eriredaktsioonide kohta. See võimalus on P. Kippari järgi tingitud asjaolust, et balti ja läänemeresoome rahvad on vastu võtnud ühtmoodi mõjutusi nii ida kui ka lääne poolt (Kippar 1975). Pole siiski usutatav, et ühtlane, ilmekas eriredaktsioon võiks kujuneda mitme rahva seas iseseisvalt ainult sel alusel, et kõik rahvad on puutunud kokku ühesuguste ida- ja läänepoolsete redaktsioonidega. Pirkko-Liisa Rausmaa, kes on mõne muinasjututüübi najal lähemalt uurinud ida- ja läänepoolsete redaktsioonide kohtumist Soomes, on võinud küll nimetatuid emba-kumba esindavate soome variantide kõrval täheldada selliseidki, mis sisaldavad nii ühele kui ka teisele omaseid motiive (Rausmaa 1973: 135), kuid need on suhteliselt vähesed hajali asetsevad variandid, mis ei moodusta selgeid eriredaktsioone.

Läänemeresoome-balti erirepertuaari kujunemise teisteks võimalusteks on P. Kippari järgi olnud tekkimine eri hõimude segaasustuse tingimustes ja lõpuks vastastikune laenamine hilisema suhtlemise käigus. Substraadi võimalust P. Kippar otsesõnu esile ei too, kuigi tema monograafiast jututüübi ATU 243* (*Varese naisevõtt*) kohta näib järelduvat, et see on lätlastel läänemeresoome substraat: läti tekstid pärinevad nimelt endistelt läänemeresoome aladelt. P. Kippar ise on sel puhul siiski arvestanud laenamist (Kippar 1985: 94).

Üsna kindlasti on balti ja läänemeresoome rahvastele omaste muinasjuttude hulgas erineva päritolu ja levikuga jututüüpe, kusjuures sageli on raske otsustada, kuidas on lugu just ühe või teise konkreetse tüübiga. Mõned üldisemad orientiirid võib ometi fikseerida. Üks olulisemaid on käsitletavate juttude levikuala kogumisperioodil (19.–20. sajand). Selle põhjal võib eristada järgmisi rühmi: a) kõigil (või suuremal osal) läänemeresoome rahvastel, lätlastel ja leedulastel tuntud muinasjutud, mis vahel võivad olla esindatud ka kaugematel soome-ugri rahvastel ja/või venelastel; b) sporaadilise levikuga jutud, mille hulgast väärivad erilist tähelepanu mõned arhailiste tunnustega, ainult Leedus ja Eestis tuntud lood; c) eestlastel ja põhjapoolsetel läänemeresoomlastel (soomlased, karjalased) levinud muinasjutud, mida balti rahvastest tunnevad ainult lätlased; d) eestlastele ja lätlastele ühised jutud, mida ei tunne teised rahvad.

Suurima tõenäosusega võib läänemeresoome substraati eeldada c-rühma muinasjuttude puhul. Kaugemate soome-ugri või Siberi rahvaste paralleele omavaid a- ja b-rühma jutte võib samuti pidada substraatseteks või on nad balti rahvaste repertuaaris väga vana laen meist ida pool asunud soomeugrilastelt. Juttude puhul, millel puuduvad paralleelid väljaspool läänemeresoome ja balti rahvaste nüüdseid territooriume, on väga raske otsustada, millises etnilises keskkonnas nad on kunagi tekkinud. Põhjendatult võib eeldada ainult selliste juttude kõrget iga vähemalt sel juhul, kui nad on esindatud variantidega põhjapoolsematest läänemeresoomlastest leedulasteni.

Eesti-läti jutud: substraat ja hilislaenud

Suhteliselt kõige vähem problemaatiline on d-rühma juttude päritolu. Seejuures pole üsna tüübirikas eesti-läti erirepertuaar ise sugugi homogeenne. Näiteks tundub otstarbekas vaatlusest hoopis välja jätta rida esimesena Alma Medne poolt läti materjali põhjal kirjeldatud (Medne 1940) pajatusesarnaseid loomajutte, mis on sisse võe-

tud ka Aarne-Thompsoni kataloogi uude väljaandesse ja millele paari aastakümne taguses eesti loomamuinasjuttude kataloogis (Kippar 1986) võidi enamasti lisaks tuua eesti variandid. Tundub väga tõenäoline, et neid jutte, mida peeti tõsielusündmuse edastavaiks, on jutustatud teistegi rahvaste seas, ainult et väljaannete avaldajad ja kataloogide koostajad pole pidanud neid muinasjuttudeks. Uus idaslaavi kataloog (SUS), mis põhineb paraku ainult trükistel, osutabki mõnel juhul, et neid jutte, nt ATU 166 A* (*Hunt pistab saba lauta*) tunnevad ka idaslaavlased. Läänemeresoome-balti suhete uurimise seisukohalt pole sedalaadi jutud niisiis kuigi tõestusjõulised.

Vaatleme järgnevalt mõnd sellist eesti-läti ühist muinasjuttu, mida muudel rahvastel ilmselt tõesti pole ja mille olemasolu mõlemal nimetatud rahval annab tunnistust nende nii- või teistsugustest ajaloolistest sidemetest.

Üsna kindlasti võib pidada läänemeresoome (lõunaeesti) pärandiks lätlastel kahe variandiga esindatud AT 37* (*Rebane hanekarjas*). See muinasjutt on olnud eriliselt soositud setude ja lutsi maarahva hulgas. Etnilisi piire on ta nähtavasti kindlalt hoidnud, st pole üle nende liikunud. Kaks registreeritud läti varianti põlvnevad Ludza ümbrusest, seega väga tõenäoliselt lutsi maarahva assimileerunud järeltulijailt. Võib-olla on muinasjutt olnud kunagi läänemeresoomelises Latgales laiemaltki levinud, kuid kadunud mujalt varem.

Eestlaste ja lätlaste ühiste loomajuttude hulka kuulub veel näiteks ATU 122 L* (*Härg ja pime hunt*). See on Eestis esindatud ühe Tarvastu, ühe Vastseliina ja rea setu teisenditega (nende täpset arvu on raske nimetada, sest osa neist on tõenäoliselt dubletid). Kahest läti teisendist on üks Bauska, teine Jelgava ümbrusest, st maa lõunaosast. Võimalik, et jutt on taandunud kunagise laiema levikuala perifeeriasse. Selle muinasjututüübi suhtes on raske kindlalt väita, kas ta on algselt välja kujunenud läänemeresoome või balti keelekeskonnas, päriselt välistada ei saa ühte ega teist.

Kolmas loomajutt, ATU 156 B (*Naine ussi katsikuliseks*), on lätlastel esindatud rea variantidega Riia, Rezekne, Daugavpils ja Talsi ümbrusest, samal ajal kui Eestist on teada ainult üks setu tekst. Variantide hulga ja leviku järgi võib loo tekkekohaks pidada praegust Läti territooriumi. Millises etnilises keskkonnas jutt välja kujunes, on raskem öelda. Läänemeresoomlaste osa ei saa lõplikult välistada, sest mõnedki läti teisendid pärinevad kunagistelt läänemeresoome aladelt. Jutu sõnum (loomadesse tuleb suhtuda nagu omasugustesse, nad mõistavad seda hinnata) sobib hästi põhjapoolsetele küti- ja kalurikultuuridele omaste hoiakutega.

Eespool juba kõne all olnud muinasjututüüp ATU 830 A (*Tänamatu põdrapüüdja*) on samuti levinud teadaolevalt ainult Eestis ja Lätis, kusjuures Eestis on see tunduvalt populaarsem (22 varianti Läti viie vastu). Väärrib märkimist, et Eesti variandid on jaotunud üle kogu maa, mitmeid üleskirjutisi on isegi folkloorivaesest läänepoolsest Eestist. Vähesed Läti variandid paiknevad samuti hajali üle maa. Suures osas jutu teisenditest esineb etioloogiline lõpp, mille kohaselt heledamad kohad põdra kõhul ja jalgadel on alustatud (kuid looma elustamise tõttu pooleli jäänud) nülgimistö järel. Märksa huvipakkuvam on vähestes eesti teisendites esinev etioloogia – teatud luuna põdra tagajalas on nähtav ja kombatav nülgimisnuga. Selle ja tapeitud metslooma taaselustumise kujutelma enda rohked paralleelid arktilistel ja subarktilistel rahvastel lubavad pidada ATU 830 A-d soomeugriliseks pärandiks eesti repertuaaris. Lätlastel on jutt tõenäoliselt substraatne.

ATU 843* (*Laisk kuduja*), mis nagu ATU 830 A-gi kuulub legendilaadsete muinasjuttude hulka, on olnud üsna laia levikuga nii Eestis kui ka Lätis. Selle moraliseeriva jutu puhul, kus ei esine ühtegi üleloomulikku motiivi, võiks oletada isegi mõlemale rahvale ühist, tundmatuks jäänud kirjanduslikku allikat. Niisuguses legendilaadsete muinasjuttude puhul sageli arvesse tulevas võimaluses sunnib kaht-

lema ja siiski folkloorset päritolu eeldama asjaolu, et leedulastelt ja setudelt (viimastel on tuntud ka normaalne ATU 843*) on kirja pandud ATU 843* eriredaktsioonina vaadeldavaid jutte, milles oma töö lõpuleviimiseks saab julgust põldu raadav talumees.

Läänemeresoome-läti jutud

C-rühma (kahel või rohkemal läänemeresoome rahval ja lätlastel tuntud) juttudest on ühte, nimelt ATU 243* (*Varese naisevõtt*), põhjalikult uurinud P. Kippar (Kippar 1985). Eestis on ATU 243* olnud üks tuntumaid loomajutte. Läänemeresoomlastest on seda tundnud veel soomlased, karjalased ja liivlased. Lätlastelt kirja pandud variandid pärinevad Vidzemest ja Latgalest – aladelt, kus minevikus oli läänemeresoomeline asustus. P. Kippari hinnangut mööda on läti variandid *laen eestlastelt-liivlastelt* (Kippar 1985: 94). Tundub siiski, et laenu asemel võib selle jutu puhul kõnelda substraadist.

Nagu eelmine jutt, nii on ka AT 240 (*Meika munavahetus*) seotud loodushäälendiga. Ühtlasi on nii AT 240 kui ka AT 240* (*Munavahetus võidujooksuga*) etioloogilised, seletades, miks metstuvi muneb ainult kaks muna, kana aga palju mune. AT 240 on levinud eestlastel, soomlastel, soomerootslastel, rootslastel, AT 240* eestlastel ja lätlastel. Rootsi uurija Waldemar Liungman on AT 240 kohta arvanud, et see on tekkinud Eestis (Liungman 1961: 32). Võib-olla oleks õigem pidada seda juttu üldisemalt läänemeresoomeliseks, sest tekkekoha konkretiseerimine Eestisse pole kuidagi tõestatav. Jutu tunnus Soomes ja eriti Rootsis laseb pigem arvata, et ta on põliselt oma ne ka põhjapoolsematel läänemeresoome aladel. AT 240 tugevat traditsiooni Eestis ei saa muidugi eitada, samuti on Eestis hästi tuntud olnud sugulaslik AT 240*. Nende jututüüpide levikut võrreldes toruvad silma erinevused: viimane tüüp pole tuntud üle maa, vaid põhiliselt Lõuna- ja Edela-Eestis. Läti teisendeid on ainult kaks, neist üks kirja pandud Riia, teine Võnnu (Cēsise) ümbrusest. Ilmselt ku-

junes AT 240* kunagi välja AT 240 alusel läänemeresoomlaste asuala lõunaosas, st tänapäeva Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis. Paralleelselt tuleb siiski arvesse võimalus, et *Munavahetus võidujooksuga* on pärit hilisemast ajast, mil etnilised piirid olid juba tänapäevastele lähedased. Sel juhul oleksid kaks ainukest läti varianti seletatavad üksikute jutustajate või inimrühmade hilisema ümberasumise ja -asustamisega. Substraadivõimalus on siiski tõenäolisem.

Läänemeresoome-läti ühisjuttude hulka näis kuuluvat ka legendilaadne AT 832 (*Ahne kalamees*), mis on esindatud soomlastel, eestlastel, liivlastel ja lätlastel. Kõige rohkem teisendeid on kirja pandud lätlastelt, seejuures igast maa osast. Siiski ei kuulu AT 832 lätlastelgi 12 variandiga nimetamisväärselt populaarsete lugude hulka, eestlastel on ta veel haruldasem ning soomlastelt ja liivlastelt on seda üles kirjutatud ainult üks teisend. *Ahne kalamehe* lugu näitab, kui palju sõltub juttude publitseerimisest ja eriti kataloogide koostamisest. Uus rahvusvaheline kataloog (ATU) lisab leedu, poola, saksa ja slovaki teisendid, aga sellest ilmneb ka – mis eriti oluline –, et juttu on tuntud Iraanis ja Jaapanis. (Juudi ja Lõuna-Aafrika tekstide päritolu ja kuuluvust pole üksnes kataloogi põhjal võimalik hinnata.) Tundub tõenäoline, et jutt on Läänemere-äärsetes maades levinud kirjanduse vahendusel. Aluseks võib sel juhul olla nii rahvakeelne vagajuttude väljaanne kui ka jutlustajatele kasutamiseks mõeldud eksemplite kogu.

Läänemeresoome põhjapiirist leedulasteni

Eesti-läti ja läänemeresoome-läti juttude hulk on muidugi suurem ega piirdu eespool vaadeldutega. Tundub siiski, et läänemeresoome-balti suhete uurimiseks on kaalukamad need jututüübid, mille levik haarab kogu või vähemalt suurema osa läänemeresoome ja balti rahvastega asustatud territooriumist põhjast lõunani, kusjuures oluline on esindatus leedulastel. Võib arvata, et sel muinasjuttude rühmal,

mida eespool tähistasime a-ga, on ajalooliselt palju ühist b-rühmaga, st leedulastel ja mõnedel läänemeresoomlastel (sageli ainult eestlastel) tuntud juttudega. Mõlema rühma jutud on oma loomult õieti väga lähedased, eraldamise aluseks ongi ainult levik, mis esimesel puhul on läänemeresoome-balti alal laiem ja pidev. Mõnel juhul on õigustatud vaadelda a-rühma piires niisuguseidki muinasjutte, millel on otseseid või kaudseid paralleele kaugemate soome-ugri rahvaste, aga ka vene repertuaaris. Täpselt samuti võib b-rühma jutte pidada kunagi minevikus sama laialt levinuiks, kuid hiljem taandunuiks oma praegusele levikualale – seega relikitseiks.

Laiema levikuga läänemeresoome-balti muinasjuttudele on iseloomulik see, et nad esinevad väljakujunenud redaktsioonidena. Redaktsioonide levikupiirid langevad kokku praeguste või (sagedamini) endiste etniliste piiridega. Redaktsioonilisus ilmneb konkreetsete motiivide, kompositsiooni ja käsituslaadi tasandil. Siin võib osutada analoogilistele ilmingutele runolauludes. Mitmetel läänemeresoome rahvastel esinevatest lauludest on osa võinud keelelise läheduse ja ühise värsiehituse tõttu levida ühelt rahvalt teisele laenudena. Niisuguseid laule eristab kõige vanemast ühispärandid see, et viimasesse kuuluvad runolaulud on pikaajase eriarengu käigus jagunenud omavahel märgatavalt erinevaise redaktsioonidesse (Kuusi 1963: 183). Jättes kõrvale lauluvormi erinevusest paratamatult johtuvad lahknemised, on näiteks mordva-balti-läänemeresoomeline *Humal* (*Humalan ja ohran kerskaus*) eri rahvastel sisult ja kompositsioonilt üsna omapalgeline. Muutlik on ka käsituslaad, ulatudes muirelikust hoiatusest humala salakavaluse eest kuni joomalaulu minnalaskva uljuseni (Kuusi 1963: 140–141).

Läänemeresoome-balti muinasjuttude rahvuslike redaktsioonide vahel võib samuti täheldada stiili ja ainekäsitluse erinevusi, mis mõnel puhul viivad selleni, et eri redaktsioonid liigituvad erinevatesse jutužanridesse. Nii on leedulaste, lätlaste ja vepslaste ATU 1559 A* (*Pet-*

lik kihlvedu: inimese või looma nälg) variandid tüüpiliste naljandi tunnustega. Tegelasteks (kihlveo sõlmijaiks) on inimesed, pinget loob sotsiaalselt kõrgemal seisva ja ühtlasi rumalama härra ületrumpamine talupoja (või karjase) poolt. Setus on sama sisumotiivi (inimest pole loomast erinevalt võimalik lõplikult täis süüta) rakendatud hoopis teistviisi. Tegevus toimub müüditasandil, kihlveo sõlmijaiks on Jumal ja Kurat. Inimese kommet süüa ka täis kõhuga käsitletakse patuna, mille tõttu Kurat saavutab võidu.

Kui ATU 1559 A* levik on sporaadiline, siis ATU 572* (*Haukuv koerapea, iseraiuv kirves jne*) on tuntud pideval alal Ida-Soomest ja Karjalast Leeduni. Kuigi veel Aarne-Thompsoni tüübikataloogi 1961. aasta väljaanne esitab selle tüübinumbri all ainult eesti variandid (vt ka Viidalepp & Mälk & Sarv 1967: 507, sub 87), selgus 1970. aastate uute kataloogide ja teaduslike väljaannete (Arājs & Medne 1977; Rausmaa 1972; Kerbelytė 1982) põhjal eespool osutatud levipiirkond. ATU andmeil on juttu tuntud ka Kreekas ja Gruusias. Sealseid tekste tundmata on targem nad vaatlusest välja jätta, mööndes siiski, et ATU 572* võib olla tõend vanadest kultuurisuhetest Bütsantsiga. Kõige populaarsem (mitukümmend teisendit) on jutt olnud Eestis, soome ja karjala variante on kokku 22 ja leedu omi 17. Läti jääb teistest oma üheksa teisendiga maha. Ühe läti teisendi päritolukoht on teadmata, kaks on pärit Bauska ümbrusest (st Leedu piiri lähedalt) ning ülejäänud maa kaguosast – lõunapoolsest Latgalest. Leedus on muinasjuttu fikseeritud Aukštaitijast. Eesti variante on silmapaistvalt rohkesti Setumaalt. AT 572* tugevat põhja sealses traditsioonis näitab ka asjaolu, et sama süžee on setude hulgas käibinud paralleelselt lauluna, millele Jakob Hurt on andnud tüübini-metuseks *Kuningatütre meelitamine* (Hurt 1904: A 51). Jutuna on ATU 572* olnud Setumaal mõeldud nähtavasti eeskätt lastele esitamiseks, sest selle sõnastus on hoolega välja töötatud, vormelirikas, esineb ka laululisi vaheosi. Muud eesti variandid (mida on ar-

vukamalt üldse muinasjuturikkalt Võrumaalt, aga ka Virumaalt ja vähem mitmelt poolt mujalt) ei ole küll nii viimistletud stiiliga, kuid näivad oma käsituslaadi poolest sobivat mitmekesisele kuulajaskonnale, muude hulgas kindlasti lastelegi. Soomes on käsituslaad P.-L. Rausmaa järgi tublisti erinev. Sageli on ATU 572* seal esitatud valetamisjutu stiilis, tihti esineb üpris jõhkraid detaile (Rausmaa 1972: 428). Nende asjaolude põhjal võib arvata, et seal on jutt kuulunud eeskätt meeste repertuaari. Siingi võib näha pika iseseisva arengu tagajärjel kujunenud käsituslaadi ja funktsiooni põhjal eristatavaid redaktsioone. See on aga omakorda kinnituseks jutu kõrgele eale.

Pideval, Karjalast Leeduni ulatuval alal tuntud muinasjututüübiks on ka AT 530 B* (*Varastatud mõrsjad*). Algososas on sellel jutul palju ühist laialt levinud ning väga populaarse ATU 530-ga (*Kuningatütar klaasmäel*). Erinevused algavad juba jutu keskmises osas. Selle asemel, et kolmel korral kuningatütreni jõudmist üritada, külastab kolmas vend iga kord erinevat pulmapidu ja röövib sealt mõrsjad. ATU 530 on kindlasti avaldanud olulist mõju AT 530 B* kujunemisele. Võimalik, et AT 530 B* teiseks komponendiks on olnud mingi naiseröövimisest kõnelev, varem ajaloolisena käsitatud jutt, mis hiljem, kui ta oma esialgse tähenduse oli minetanud, liideti muinasjutumotiividega. Igatahes pole AT 530 B* saavutanud oma eeskujujutuga mingilgi määral võrreldavat populaarsust. Karjalast on teada ainult üks teine. Niisamuti on lugu Lätis, kusjuures ainus, Tukumsi lähikonnast kirja pandud tekst on kaotanud tüübile iseloomuliku motiivi – pruutide röövimise pulmapidudelt. Tugevam traditsioon on tüübil Leedus ja Eestis. Leedus on AT 530 B* tuntud peamiselt maa kaguosas (Kerbelytė 1982: 429, sub 62). Eesti variandid pärinevad praeguste andmete kohaselt kõik kas setudelt või siis lutsi maarahvalt. Viimane seik on tähelepanndav, sest läti variante Latgalest ju pole.

Lähivaade üheksa velje sõsarale

Laiema levikuga jututüüpidest väärrib lähemat vaatlust AT 451 A (*Üheksa velje sõsar*; kasutusel on olnud mitmeid tüübinimetusi, vt Aarne-Thompson 1961, 1973; Aräjs & Medne 1977; Rausmaa 1967). Sellele leidub lähedasi paralleele (mida võib vaadelda isegi antud tüübi redaktsiooniliste variantidena) mordvalastel, maridel ja venelastel, kuid põhiline levikuala on siiski läänemeresoome-balti areaal. Tüüpi kirjeldas esimesena J. Balys leedu materjali põhjal (Balys 1936) ja selle alusel on jututüüp esitatud ka Aarne-Thompsoni rahvusvahelise kataloogi teises, täiendatud väljaandes (Aarne-Thompson 1961, 1973). Soome ja Eesti materjali ei kajasta Aarne-Thompsoni kataloog sellepärast, et vastavad Antti Aarne koostatud rahvuslikud kataloogid (Aarne 1911; 1918) esitasid vaadeldava tüübi variandid 451 all, sest tüübi määramisel loeti otsustavaks mõlemale jutule ühiselt omaised algusmotiivid. Kārlis Aräjs ja Alma Medne on AT 451 A andnud J. Balyse eeskujul eraldi tüübina.

Hilisemal ajalgi pole olnud üksmeelt *Üheksa velje sõsara* suhtes. Teenekas Soome muinasjutu-uurija P.-L. Rausmaa on oma monograafias käsitlenud seda AT 533 (*Kõnelev hobusepea*) erikujuna (Rausmaa 1967). Ilmselt tema põhjendusi arvestades on Unelma Konkka oma tekstipublikatsioonis niimoodi määranud ka Kesk-Karjala variandid (Konkka 1980: 146; 161–163). Muidugi on neil kahel muinasjutul (AT 451 A ja AT 533) üht-teist ühist. Kõige olulisemaks siduvaks elemendiks võib pidada rollivahetuse motiivi, mis pole aga antud juttudele sugugi ainuomane. Erinevusi võib märksa rohkem loetleda. Põhimõttelisemad oleksid järgmised: 1) AT 451 A peategelane on oma vendi otsiv õde, aga mitte oma kihlatu juurde reisiv kuningatütar, nagu AT 533-s; 2) peategelase antagonist on naissoost mütoloogiline olevus, mitte teenijatüdruk ega muu sotsiaalselt alamal seisev naisisik. Neist kesksetest erinevustest tuleneb loomulikult rida teisi, nagu ühelt poolt feodaalne ja teiselt talupoeglikum olustik, rollivahetuse

konkreetne käik jne. Muidugi on lahknevusi ka AT 533 ja AT 451 A kõrvalmotiivides. Igal juhul on mõttekas pidada AT 451 A-d iseseisvaks tüübiks. Seda tingib eeskätt läänemeresoome ja balti rahvaste materjal, ka mari variandid (Genetz 1889), kuna mordva ja vene variandid võivad sisaldada mõlemale omaseid tunnuseid (protagonist otsib küll vendi, aga antagonistiks on teenijatüdruk jne). Ei raatsi märkimata jätta huvitavat tõsiasja: üks 451 A-le lähedane vene variant, mis on kirja pandud Pomorjest (Razumova & Senkina 1974: 59), st läänemeresoomlaste naabrusest, meenutab mõne detaili poolest läänemeresoome redaktsiooni, samas kui Smolenski kandist pärinev sarnaneb balti tekstidele.

Olles läänemeresoome-balti areaalis üsna ühtlane (st omades kõigilt rahvastelt – karjalastest ja vepslastest alates ning leedulastega lõpetades – fikseeritud variantides piisavalt invariantseid jooni), pakub AT 451 A ühtlasi ilmekaid näiteid rahvuslikest redaktsioonidest ja alaredaktsioonidest.

Toome näiteks mõned kõigile läänemeresoomlastele omastest erijoontest, mis eristavad neid baltipärastest: 1) öde sünnib vendade kodunt ära olles, antagonist vahetab märgid, millega vendadele pidi teatavaks tehtama vastsündinu sugu (nagu öeldud, esineb selline algus samadel rahvastel ka AT 451-s); 2) läänemeresoomlastel siirdub öde jalgsi vendi otsima, kuna balti rahvastel ta kas ratsutab või sõidab vankriga. On tähelepannev, et selles suhtes lähenevad läti ja leedu AT 451 A AT 533-le.

Mõnede teiste motiivide alusel võib rahvuslike redaktsioonide vahel eristada mitmesuguseid seoseid. Nii näiteks ei tunne kõigist läänemeresoome rahvastest ainult eestlased selles muinasjutus hoiatajalooma, kes samal ajal esineb ometi enamikus läti ja leedu variantides. Sealjuures on soomlastel, karjalastel ja vepslastel hoiatajaloomaks eranditult koer, aga lätlastel ja leedulastel võib ette tulla muidki loomi (kass, jänes). Koer on eesti variantideski küll obligatoorne

tegelane, kuid esineb teises – nimelt veolooma – rollis. Tema kanda ja kaitsta on kingitused vendadele, milleks on riietusesemed, tavaliselt särgid. Ka selles, kuidas õde leiab tee vendade juurde, on lahendused rahvati erinevad. Läänemeresoomlastel on teenäitajaks vee-
rev kuklike, leedulastel annavad vendade asukohast märku nende hobused, kes on õe hobuse varsad ja hirnuvad sellepärast talle vastu.

Läänemeresoomlaste redaktsioon, millest eraldub veel eesti alaredaktsioon, on väga stabiilne. Leedu redaktsioonis võib juhuslikke elemente ette tulla mõnevõrra rohkem. Etnilise ajaloo seisukohalt on ilmselt kõnekaimad läti variandid. Tähelepanu äratav juba levikupilt. AT 451 A läti variandid pärinevad kas maa lõunapiirkondadest või Latgalest. Vastavalt geograafilisele jaotumusele võib läti teisendid jagada ka sisuliselt kaheks redaktsiooniks. Lõunapoolsed variandid kuuluvad õigupoolest kokku leedu redaktsiooniga, Latgale omad aga ilmutavad silmapaistvat lähedust läänemeresoome redaktsioonile, kuid sisaldavad ka erijooni.

Üldiselt on läti variandid vähem stabiilsed kui leedu ja läänemeresoome omad. Eriti kehtib see Latgale suhtes, nii et igas variandis ei esine tingimata kõik järgnevalt loetletud jooned: 1) Latgale versioonis võivad puududa läänemeresoome redaktsioonile omased, AT 451-ga ühised algusmotiivid; 2) Latgales viib õde vendadele kingitusi (riietusesemeid, kuklike) palju sagedamini ja tüüpilisemalt kui Lõuna-Läti ja Leedu redaktsioonis; 3) õe ja antagonistis kujuvahetus toimub vastastikuse näkkusülitamise kaudu (see arhailine motiiv, mis kajastab muistset elundhingejutelma, on säilinud ainult mõnes üksikus eesti, karjala ja Latgale variandis); 4) mõnes Latgale variandis võime kohata nõiatütret poolt kõrvaletõrjutud õe laulus, millega ta püüab ennast vendadele äratuntavaks teha, värsse, kus palutakse kuklikest veereda üheksa vennani. Niisugused värsid on tüüpiliselt omased eesti alaredaktsioonile, kus nad on ka sisuliselt põhjendatud: õde pöördub niimoodi teekonda alustades otse veerema pandud kuklikese

poole, mis saabki tegelikuks teenäitajaks. Latgales on niisugused värssid irdosaks ja jääksid ilma eesti materjalis pakutava seletuseta mõistatuslikeks. Süžee arengu seisukohalt pole niisugustel värssidel mingit funktsiooni. Erandina on Latgalest kirja pandud ka üks väga lühike tekst, õieti konspekt, milles kuklike tõepoolest teed näitab.

Väärrib rõhutamist, et AT 451 A on olnud tuttav ka lutsi maarahvale ja sealjuures spetsiifiliselt eestilikul kujul. Latgale läti variantide kujunemine on pidanud toimuma kauges minevikus, kunagise läänemeresoomelise elanikkonna baltistumise käigus. Nii seletuvad kõrvuti esinevad läänemeresoome ja balti jooned (ka Latgales sõidab õde hobusega), kuid samuti mõned ilmselt kohaliku eriarengu tulemusena tekkinud sisuelemendid. Viimastest väärrib tähelepanu see, et kujuvahetus toimub mõnigi kord saunas. Sellega seoses korduvad episoodid sauna kütmisest ja õe meelitamisest sauna – samuti nagu põhjapoolses läänemeresoome redaktsioonis suplema kutsumised.

Tähelepanu äratav põhja- ja lõunapoolsetest naabritest erinev hoiatajalooma puudumine eesti AT 451 A variantides ja koera hoopis teistsugune funktsioon. Võib arvata, et tegu on Eestis toimunud muutusega ja et teised rahvad on säilitanud algsema kuju. Tuleb ju hoiatajaloom ette isegi vene AT 451 A-le väga lähedastes juttudes, mis on idaslaavi kataloogis (SUS) paigutatud nr 533 alla. Vaatamata mõnedele tõesti AT 533 poole hoidvatele ja mõnedele ilmselt juhuslikele joontele ilmutavad kolm esimest vene varianti sarnasust läänemeresoome või balti AT 451 A redaktsiooniga.

Mordva variantides esineb mitmeid juhuslikuvõitu ja uuemaid, kuid ka väga arhailisi jooni. Tähelepanu äratav üks mordva ja setu variantides harva kohatav motiiv, mis osutab Kaukaasia-suunalistele kultuurisidemetele (Masing 1985), nimelt langeb pärast vendade kodunt lahkumist sündinud ja üksi kasvanud õde mängukaaslaste pilke alla. Just sedakaudu saab ta üldse teada vendade olemasolust. Siiski on Mordvas antagonistiks orjatüdruk, aga mitte uskumusolend.

Erinedes küll mõneti läänemeresoome-balti AT 451 A-st, on mordva jutud samal ajal ka tüüpilisest AT 533-st siiski niivõrd kaugel, et Andrei Maskajev pole seda nõrka seost tabanud (Maskajev 1967: 260–272, 375).

Mari vastavaid jutte (Genetz 1889: 5, 12) võib kõhkluseta pidada AT 451 A-ks. Antagonistiks on maridelgi mütoloogiline olend, näiteks veevaimu tütar.

Teine lähivaade: tuline auk ja hingelind

Mitmes mõttes AT 451 A-le lähedane on AT 452 C* (*Sõsar käoks*). Sedagi muinasjututüüpi on esimesena kirjeldanud J. Balys leedu materjali põhjal. AT 452 C* on osutunud leedu-eesti ühiseks tüübiks juba enne leedu kataloogi ilmumist: esimese eesti variandi on avaldanud Oskar Kallas 20. sajandi algul (Kallas 1900). Hiljem on variante lisandunud hulgi, kuid peaaegu ainult lutsi maarahvalt ja setudelt. Jutu puudumine soomlastel, karjalastel ja lätlastel on üsna kindel, arvestades nende ainekute läbitöötatuse taset. Siinkohal tasub meenutada, et ka AT 530 B* oli neil rahvastel väga hapra traditsiooniga. Põhjus võib olla küll mõlemal puhul varem tuntud jutu vähem või rohkem täielikus unustamises. Samavõrd võiks eeldada ka AT 452 C* kunagist laiemat tuntuust Eesti alal – ja nagu üks juhuleid osutab, on see eeldus ilmselt paikapidav: Räpina kihelkonna (tõsi, Setumaa vahetus naabruses) rahvaluulekirjapanekute hulgas paikneb AT 452C* teisend (H II 52, 470/5 (31)).

Jututüübi kõrget iga tunnistab tema esinemine eestlastel ja leedulastel, kusjuures redaktsioonide omavahelised erinevused on üsna suured. Huvitav lahknevus on see, et Eesti variantides esineb hoiatajaloom, kes Leedus puudub. Seega on olukord vastupidine AT 451 A-s kohatavaga, ja kindlasti mitte juhuslikult. Võib oletada, et teadlikult välditi sarnast motiivi lähedastes juttudes. On ju ka AT 452 C* puhul tegu eemalolevate vendadega, samuti mütoloogilise naisolendi

tungimisega õe ja vendade vahele. Erinevalt *Üheksa velje sõsarast* ei lahku õde AT452 C*-s kodunt ja sellepärast ongi eesti variantide hoiatajaloomaks kass, kes sobib tubasesse olustikku paremini.

AT 452 C* setu ja lutsi variantides võtab *halva* ehk *vanahalva* (arhailine, inimese suhtes üldiselt pahatahtlik uskumusolend) tütar vendade õena esinemiseks enda peale tema varju. Siin puutume taas kokku arhailiste hingekujutelmadega, uskumisega hinge (või elujõu) ja inimese välisilme tihedasse seosesse (vt nt *jumi* ja *puna* regilauludes).

Huvitavaks paralleeliks AT 451 A ja AT 452 C* läänemeresoomelistes redaktsioonides esinevale kujuvahetusele võib tuua ühe arktilise kultuuripiirkonna jutu, milles samuti on kesksel kohal rollivahetus, kuigi jutt ise läheneb rohkem ATU 403 C-le (*Rõugutaja tütar*). Selles eskimo muinasjutus (Rubtsova 1954: 38) hõõrub rollianastaja enda nägu vastu mehe õige naise oma ja muutub selle tagajärjel temanäoliseks. Rollianastaja pole inimene, vaid mardikas.

Muinasjutul ATU 403 C on aga mitmeid muidki huvitavaid seoseid praegu vaadeldava jutuga. Muinasjutt on levinud mitmetel läänemeresoome rahvastel, aga ka lätlastelt ja leedulastelt on mõned variandid fikseeritud. Sageli, eriti Karjalas ja Kagu-Eestis, esineb ta stabiilsetes kontaminatsioonides, mis on üks traditsiooni tugevuse ilminguid. Selleski jutus esinevad antagonistidena vanapärased mütoloogilised olendid, näiteks *Syöjätär* Karjalas, *vanahalvad* Setumaal, *Äiatar* Võrumaal jne. Situatsioon, kus mehel on kaks naist, inimnaine ja mitteinimene (loom või mütoloogiline olend), esineb ka nganassaani muinasjuttudes (Dolgihh 1976: nr 15) ja tähelepanuväärselt sarnasena läänemeresoome ATU 403 C-le saab mees kurivaimust lahti, hukates ta tulises augus. Etioloogiline lõpp, mille järgi põletatud halvast olendist tekivad mitmesugused muud vastumeelised elukad, on tuntud läänemeresoome ATU 403 C variantides ja õige laialt Siberis (ka näiteks eespool kõne all olnud jutus AT 975*

(*Vahetatud lapsed*)). Siberis on kõige tavalisemad tekkima seal inimeste elu eriti kibedaks tegevad sääsed, kuid nii Siberis kui läänemeresoomlastel võib põlenud paha olend muutuda ka muudeks putukateks-satikateks või röövlindudeks.

Tuline auk on hukkamisviisiks ka AT 452 C*-s, kuid et seal on hukutatu positiivne inimtegelane, lendab august välja hoopis hingelinnuna tuntud kägu. Igatahes on kõik kolm viimati vaadeldud juttu otse või kaudselt seotud ning vahendavad ühtmoodi arhailist maailmapilti. Ka karjala runos *Lemminkäisen virsi* kirjeldatakse tulist auku kui kangelast teel ähvardavat surmaohtu. Näeme, et antud puhul on motiiv leidnud kasutamist juba teises žanris. Veel kõnekam tõend tulise augu motiivi iidsuse kohta on see, et hukkamist tulises augus kirjeldab kitsee maiade eepos (Popol Vuh 1999: 88). Kui tulla tagasi setude koduse Pihkva järve äärde, siis sealt pärit vürstinna Olga põletas Kiievis kättemaksuks oma mehe vürst Igori eest tulises augus drevljaanide hõimu ülikud (Aleksandrov 1995). Hukatavad olevat sealjuures paati(desse) asetatud – kajastus skandinaaviapärasest paatmatusest. Seega on tegemist globaalse levikuga motiiviga ning polegi esmatähtis, kas see on ajalooline või folkloorne.

Läänemeresoome-balti juttude hulka võib arvatavasti lugeda ka setudel ja leedulastel tuntud jutud, mida saab vaadelda ühe tüübi kahe tugevasti erineva redaktsioonina. Selle eesti materjalil rakenduva tüübinimetusega on olnud kasutusel *Söepuder*, leedulastel aga *Tütarlaps Aguonele* (muinasjutukataloogides pole seda juttu kirjeldatud, seetõttu puudub ka tüübinumber). Muidugi võib, arvestades leedu ja setu juttude olulisi erinevusi, väita, et tegemist on pigem paralleeltüüpidega. Viimasest vaatekohast lähtuvalt on *Söeputru* peetud puhtsetu muinasjutuks (Masing 1984). Leedu jutu nimikangelane on must juba sündimisest saadik, kuna eesti jutus muutub öde mustaks söepudru söömise tagajärjel, mida nad vennaga kahekesi kodu hoidmas olles “eraks” on keetnud, või jälle söe- ja tuhapudru

kaela kallamisest. Mõlema rahva juttudes viiakse õde merre ligunema, et ta saaks valgeks ja ilusaks. Meres liguneva õe viib minema venna laulu imiteeriv antagonist. Leedus on selleks hunt, Setumaal aga arhailist tüüpi mütoloogiline olend – *vanahalv* või *tikõveline*. Tõsi, ühes setu teisendis (S 3003/7 (11)) meelitab sõsara leost välja samuti susi, kuid sööb ta samas ka ära. On ilmne, et tegemist on jututüübi ATU 123 (*Hunt ja kitsetalled*) mõjuga, millega on nagu nii ühine laulmise imiteerimine. Setus läheb vend tavaliselt vanahalva koju, teeskleb surnut ja vanahalvast saadakse lahti (ta tapetakse või sunnitakse põgenema) matuste ettevalmistamise käigus. Leedu redaktsioonis mängitakse muinasjutu lõppvaatus maha Aguoonele kodus. Näiliseks surijaks on tütarlapse ema, keda hunt koos Aguoonelega tuleb ära saatma. Vend puudub tegelaste seas hoopiski. Tähelepanuväärne on, et hunt hukatakse selles jutus samuti tulises augus.

Läänemeresoome-balti muinasjuttudele nähtavasti üldiselt omaeid jooni, nagu rahvuslike redaktsioonide olemasolu, motiivide katkendlik levik, läti traditsiooni liitumine naaberalade (lõunas leedu, põhjas eesti) omaga jne, võib täheldada ka ATU 150 A (*Konna õpetused*) puhul. Seda loomamuinasjuttu on, nagu öeldud, uurinud P. Kippar (Kippar 1975). Selgub, et soomlastel, leedulastel ja üldiselt eestlastelgi on tegemist päris loomamuinasjutuga, st fiktsiooniga. Läti traditsioonis on ATU 150 A-d kõneldud tõsiselt võetava tekkeloona, kuna liivlased on seda kasutanud imemuinasjutu sissejuhatuseks. Õpetuste seas on ka juhuslikke, aga paljud neist on siiski traditsioonilised, võides esineda ühtlasi Soomes, Põhja-Eestis ja Leedus. Lõuna-Eesti ja Läti moodustavad õpetuste alusel omaette traditsiooni-piirkonna: konn annab seal nõu niine võtmiseks ja viiskude valmistamiseks. Kõik läti variandid on pärit suhteliselt kitsalt alalt maa põhjaosas. Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti traditsioonide lähedust on märgata mitte ainult rea muinasjuttude põhjal, vaid ka muudes liikides,

nt rahvalauludes, kalendritähtpäevadega soetud uskumustes ja kommetes (Tampere 1977: 135).

Vahekokkuvõtteks ja lõpetuseks

Rea läänemeresoome-balti imemuinasjuttude arhailisele sisule ja eriti olulistel usundilistel kujutelmadel põhinevatele episoodidele on eespool korduvalt osutatud. Aga usundiline aspekt pole ainus, milles väljendub nende muinasjuttude vanapärasus. Arhailisus ilmneb ka miljöökujutuses ning tegelaste ja nende suhete iseloomustuses. Vormitasandil võib täheldada laululiste vaheosade keskmisest sagedasemat esinemist läänemeresoome-balti juttude rühmas (Salve & Sarv 1987: 19–20). Sünkretismiilminguna väljendavad muinasjuttude laululised vaheosad kaugele minevikule omast kunstilist mõtlemist.

Kui püüda kokkuvõtlikult esitada läänemeresoome-balti muinasjuttude geograafilise leviku põhilisi tendentse, tuleb kahtlemata esile tõsta areaali idaosa kaalukust. Idapoolne levik domineerib eriti imemuinasjuttude osas, kuna legendilaadsed ja loomamuinasjutud paigutuvad ühtlasemalt. Kui vaadelda eesti repertuaari levikupildi seisukohalt, torkab silma läänemeresoome-balti muinasjututüüpide väga tugev esindatus setude asualal. Ainult mõnel neist juttudest (nt ATU 832, AT 240 ja AT 240*) puuduvad setu variandid. Hoopis sagedasem on olukord, kui eesti variandid pärinevad kõik setudelt või ka setudelt ja lutsi maarahvalt (ATU 156 B*, AT 452 C*, AT 530 B* jt) või mille leviku tuumalaks on selgesti Setumaa, kuid mida on hästi tundnud ka lutsi maarahvas ja millest on üksikuid variante mujaltki Lõuna-Eestist. Üks selliseid on AT 451 A, millest Jakob Hurda kogus on üks Kambja variant. Ülejäänud arhiivimaterjal on Setu või Lutsi päritolu. Jutu kunagist laiemat tuntust lubab Kambja variandile lisaks lisaks (seda võiks ju, kui tahta jutu tuntust väljaspool Setu-Lutsi ala eitada, pidada setu eeljutustajalt kuulduks) oletada ka tema esinemine Juhan Kunderi muinasjutu-

väljaandes (Kunder 1885). Enamasti on J. Kunder kasutanud oma kodukandi ainekku, pealegi esineb tema tekstis setu variantides tundmatu kontaminatsioon (AT 451 A + AT 511). Jutu kunagist tuntuust Viljandimaal kinnitab ka üks Helme regilaulutekst (ERIA III 2, 766), kus liitena esinevad värsid, millega AT 451 A eesti variantides öde koe- ra poole pöördub.

AT 451 A, samuti eespool vaadeldud AT 452 C* näide lubavad kindlalt olla selles, et muudki jutud, mille levila on hiljem ahenenud Setumaani (ja lutsi maarahvani), on olnud kunagi tuntud laiemalt. Kas päris kõik ja kas üle kogu maa, see küsimus on juba raskemini vastatav. Alates ulatusliku rahvaluulekogumise algusest, seega 19. sajandi viimasest kolmandikust, on Lõuna- ja Ida-Eesti olnud muinasjuturikkamad kui Põhja- ja Lääne-Eesti. (Loode-Eesti on olnud ühtlaselt vaene kõigi rahvaluuleliikide osas.) Kõige muinasjuturikkam on A. Aarne kataloogi materjali põhjal olnud Võrumaa. Hiljem on eriti kasvanud Setumaa osa niisugustes kogudes nagu ERA, S ja RKM sisalduva materjali arvel. Veel suurem on setu materjali osa helisalvestistes. See pärineb aegadest, mil muinasjutude kogumine oligi tõeliselt tagajärjekas ainult Setu alal. Küsimus ei taandu aga ainult – ja isegi mitte põhiliselt – kvantiteedile, vaid arvesse tuleb selline tegur nagu Lõuna-Eesti folkloorne unikaalsus (Krikmann 2003). Sellel võib omakorda olla mitmesuguseid põhjusi, mida aga siinkohal pole mõtet eritlema hakata, sest olemasoleva hilise materjali põhjal on midagi kindlalt väita riskantne. Paljud probleemid jäävad paratamatult lahenduseta – näiteks kas või nn lõunaestiliste juttude kunagine võimalik tundmine ka Põhja-Eestis.

Käesolevas artiklis pole võetud eesmärgiks siduda teatud muinasjutukihistusi kindlate arheoloogiliste kultuuride või keelenähtuste levikuga, samuti pole üritatud anda mingeid dateeringuid. Vastavad otsustused oleksid paratamatult spekulatiivsed, seda nii se-

nise uurimistöö piisamatuse tõttu, kuid veelgi olulisemalt seetõttu, et eesti muinasjutud on talletatud ajal, kui traditsioon oli hääbumisjärgus.

Kui arvestada kataloogide olemasolu ja arhiivide korraldatuse taset, on suhteliselt head eeldused edaspidiseks viljakaks uurimistööks just läänemeresoome-balti muinasjutarepertuaaride suhete alal. Kahjuks kammitseb järeltule tegemist läänemeresoome (või ka läänemeresoome ja balti rahvaste) muinasjuttude võimalike soomeugriliste vastete puudulik tundmine. Selle objektiivseks põhjusteks on rahvuslike muinasjutukataloogide puudumine, teaduslike väljaannete vähesus ning arhiivi- ja uurimistöö vajakajäämised. Idapoolsete soomeugri, kuid ka uurali ja üldse Siberi põlisrahvaste repertuaaridest piisava ülevaate saamine aitaks määratleda meie muinasjuttude kõige vanemaid kihistusi ja ühtlasi ka mõista, mis balti ja läänemeresoome rahvaste ühistest juttudest juurdub läänemeresoome rahvaste kaugemas minevikus ja mis on tekkinud või läänemeresoomlasteni jõudnud balti rahvastega suhtlemise tulemusel.

Muidugi takistab julgemate järeltule tegemist ka artikli algul kõne all olnud muinasjuttude loomuomane labiilsus. Keraamikakild võib aastatuhandeid muutumatult maapõues lebada, et leidmise korral anda usaldatavat teavet oma ea ja päritolu kohta. Suulise pärimuse teel meieni jõudnud muinasjuttudes on aga, piltlikult öeldes, kõik kultuurikihid lootusetult segamini läinud. Kõige muistsemad ja üsna uued astuvad meie ette kõrvuti või lausa üksteisega läbipõimunute ja kokkukasvanutena, sest uued ja vanad jutud on võinud elada ühe ja sama jutustaja mälus, samuti on muistseid motiive tunginud uuematesse juttudesse ja vastupidi – vanemaid on moderniseeritud.

Nii ongi käesoleva artikli põhiliseks eesmärgiks olnud rea jututüüpide geograafilise leviku ja varieerumise jälgimine, selle alusel nende juttude grupeerimine ja esialgse iseloomustuse visandamine. Loodetavasti suudavad artiklis esitatud empiirilised tähelepanekud

olla mingil määral kasulikud etnilise ajaloo edaspidisel uurimisel. Üks peaks küll juba siin esitatu põhjal olema ilmne: muinasjutud annavad kinnitust läänemeresoome ja balti hõimude ammuvaegsetest ja tihedatest kontaktidest. Nende algus võib ulatada ajajärku, kui läänemeresoomlased polnud veel ära lõigatud volgasoome rahvastest ja balti hõimude asualad ulatusid palju kaugemale itta. Intensiivsem suhtlemine toimus juba Läänemere mail. Muinasjuttude põhjal saab jälgida ka etnilisi protsesse praeguse Läti territooriumil, sealjuures eriti Põhja-Läti varasemal ajal asustanud läänemeresoomlaste keele- ja kultuurivahetust.

Kommentaariid

¹ Muinasjuttude tüübinumbrid on artiklis üldjuhul antud uusima rahvusvahelise kataloogi järgi. Kui aga selles või teistes uuemates kataloogides on erinevaid jutte kokku liidetud, on viidatud varasematele, mis kajastavad objektiivset olukorda adekvaatselt. Ka tüübinimedest on kasutatud eelistatavalt rahvusvahelises käibes olevaid, jättes endale siiski vabaduse kasutada vajadusel vähemtuntud, kuid eesti variantidele sisuliselt sobivamaid või ilmekamaid.

² Risto Järve juhendamisel sisestatud muinasjutud on kõik *bona fide* arvestatud täisväärtuslike variantidena, kuid nagu on näidanud kogemused teiste žanride, eeskätt vanasõnadega, moodustavad märkimisväärse osa materjalist koopiad, kogujapoolsed fantaseeringud jms. Sellepärast olen käesolevasi artiklis vältinud variantide täpse arvu nimetamist.

³ Hämmastavalt rikas materjal sisaldub Juri Berezkini andmebaasis aadressil <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin> (vt Berezkin), milles on kokkupuuteid mitmete siinses artiklis käsitletud juttudega. J. Berezkin arvestab siiski mütoloogilisi motiive, mistõttu ei ole võimalik neid ühitada muinasjututüpoloogiaga.

Arhiiviallikad

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

H = Jakob Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

RKM = Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (peamiselt alates 1945. aastast)

S = Samuel Sommeri setu vanavarakogu (1922–1936)

Kirjandus

- АА = Андреев, Николай 1929. *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*. Государственное Русское Географическое Общество: Сказочная Комиссия. Ленинград: Издательство Государственного Русского Географического Общества.
- Aarne, Antti 1911 = *Finnische Märchenvarianten: Verzeichnis der bis 1908 gesammelten Aufzeichnungen*. Folklore Fellows Communications 5. Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemia kustantama.
- Aarne, Antti 1918 = *Estnische Märchen- und Sagenvarianten: Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftssammlungen gehörenden Aufzeichnungen mit der Unterstützung der Finnisch-ugrischen Gesellschaft*. Folklore Fellows Communications 25. Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.
- AaUs = *Ursprungssagen* (eesti k tekemuistendid; vt Aarne 1918)
- Aleksandrov, Anatoli 1995. Vürstinna Olga kolmekordne kättemaks. *Austrvegr = Idatee: Muinasteaduse ajakiri* 1. Tallinn: Tael, lk 24–28.
- Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Arājs, Kārlis & Medne, Alma 1977. *Latviešu pasaku tipu rādītājs = Указатель типов латышских народных сказок = The types of the Latvian folktales*. Rīgā: Izdevniecība Zinātne.
- Ariste, Paul 1981. *Keelekontaktid: Eesti keele kontakte teiste keeltega*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 2005. *Komi rahvaluulet: Kogunud Paul Ariste I = Коми фольклор: Чуко́рмис П. Аристэ I = Коми фольклор: Собрал П. Аристэ I = Komi folklore: Collected by P. Ariste I*. Kuznetsov, Nikolai (koost). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- AT = Aarne, Aarne & Thompson, Stith 1928, 1961, 1973.
- AT = Aarne, Aarne & Thompson, Stith 1928. *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. A. Aarne's *Verzeichnis der Märchentypen*. Folklore Fellows Communications 74. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia = *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. A. Aarne's *Verzeichnis der Märchentypen* (FF Communications No. 3). 2., täiend tr. Folklore Fellows Communications 184. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia 1961 = *The types of the folktale: A classification and bibliography*. 3. tr. Folklore Fellows Communications 184. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia 1973.

- ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The types of international folktales: A classification and bibliography; based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Folklore Fellows Communications 133–135: 284–286. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Balys, Jonas 1936. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogą = Motif-index of Lithuanian narrative folklore*. Tautosakos Darbai: Folk-lore studies: Publication of the Lithuanian folk-lore archives 2. Kaunas.
- Berezkin = Березкин, Юрий. *Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам: Аналитический каталог* (<http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin> – 7. juuli 2006).
- Dolgihh 1976 = Долгих Борис (toim). *Мифологические сказки и исторические предания из аласан*. Сказки и мифы народов Востока. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.
- ERIA III = Tedre, Ülo (toim) 1971–1972. *Eesti Rahvalaulud: Antoloogia* 3: 1–3. Tallinn: Eesti Raamat (<http://www.folklore.ee/laulud/erla/> – 16. mail 2006).
- Genetz, Arvid 1889. *Ost-Tscheremissische Sprachstudien 1: Sprachproben mit deutscher Übersetzung*. Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja 7. Helsingfors: Dr. der Finnischen Literatur-Gesellschaft.
- Hurt, Jakob 1904. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega* 1. Monumenta Estoniae antiquae I: Carmina popularia 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104. Helsinki: Soome Kirjanduse Selts.
- Itkonen, Erkki 1960. Lappalainen haltijatarpari ja sen siperilainen vastine. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 40, lk 134–144.
- Itkonen, Erkki 1976. Älteste Elemente der lappischen Volksüberlieferung. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja = Journal de la Société Finno-Ougrienne* 74. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, lk 5–57.
- Järv, Risto 2005 *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur: Arhiivikeskne vaatlus*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kallas, Oskar 1900. *Kaheksakümmend Lutsi Maarahva muinasjuttu*. Äratrük: Õpetatud Eesti Seltsi toimetused 20. Jurjev : Schnakenburg.
- Kerbelytė, Bronislava 1982. *Litauische Volksmärchen. 2., täiend tr. Volksmärchen: Eine internationale Reihe*. Berlin: Akademie-Verlag.

- Kippar, Pille 1975. Konna õpetused (AT 150 A*). Muinasjututüübi AT 150 lääne-meresoome-balti redaktsioon. Ahven, Heino (toim). *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 19/20. 1973/1974. Tallinn: Emakeele Selts, lk 263–289.
- Kippar, Pille 1984. Vadja muinasjutu viimane aastasada. Ahven, Heino (toim). *Keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi Aastaraamat* 30. Tallinn: Eesti Raamat, lk 136–143.
- Kippar, Pille 1985. Varese naisevõtt (AT 243*). Tedre, Ülo *et al.* (toim). *Rahvasuust kirjapanekuni: Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost. Emakeele Seltsi Toimetised* 17. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 83–100.
- Kippar, Pille 1986. *Estrnische Tiermärchen: Typen- und Variantenverzeichnis. Folklore Fellows Communications* 237. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Konkka 1980 = Конкка, Унелъма. *Духовная культура сезозерских карел конца XIX – начала XX веков*. Клементьев, Евгений (toim). Ленинград: Наука.
- Krikmann, Arvo 2003 Lõuna-Eesti folkloori- ja keeleaine unikaalsusest. *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat* II: 2002. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 11–30.
- Kunder, Juhan (koost) 1885. *Eesti muinasjutud*. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused 65. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Kuusi Matti (toim) 1963. *Suomen kirjallisuus I: Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Otava.
- Liungman, Waldemar 1961. *Die schwedischen Volksmärchen: Herkunft und Geschichte*. Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde 20. Berlin: Akademie-Verlag.
- Livšits 1979 = Лившиц, Исаак (tõlk ja komment). *Сказки и повести Древнего Езипта*. Литературные памятники. Ленинград: Наука.
- Loorits, Oskar 1934. Contributions to the material concerning Baltic-Byzantic cultural relations. *Folk-Lore* 45: 1, lk 47–73.
- Masing, Uku 1977. Kõuelind ja veesarvik (AaTh 1148 B). Nurmekund, Pent (toim). *Studia orientalia et antiqua* II. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 416 = Ученые записки Тартуского государственного университета 416 = Acta et commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 117–169.
- Masing, Uku 1984. Esten. Ranke, Kurt & Brednich, Rolf Wilhelm & Bausinger, Hermann *et al.* (koost & toim). *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch*

- zur *historischen und vergleichenden Erzählforschung* 4. Berlin & New York: Walter de Gruyter, lk 479–491.
- Masing, Uku 1985. Mõnedest paralleelidest Kaukaasia ja Eesti folklooris. Tedre, Ülo et al. (toim). *Rahvasuust kirjapanekuni: Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost. Emakeele Seltsi Toimetised* 17. Tallinn, 101–121.
- Masing, Uku 1990. Gottes Segen. Ranke, Kurt & Brednich, Rolf Wilhelm & Bausinger, Hermann et al. (koost & toim). *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 6. Berlin & New York: Walter de Gruyter, lk 12–16.
- Maskajev 1967 = Маскаев, Андрей (koost). *Эрзянские сказки* 3: 2. Саранск: Мордовское книжное издат.
- Medne, Alma 1940. *Latviešu dzīvnieku pasakas = Review of New Types in the Motif-Index of Latvian Animal Tales*. Latviešu folkloras krātuves materiāli. Rīgā 1940.
- Popol Vuh 1999 = *Popol Vuh: Kitšee maiade raamat*. Lias, Ruth (tõlk). Tartu: Ilmamaa.
- Razumova & Senkina 1974 = Разумова, Алуксандра & Сенькина, Татьяна (koost). *Русские народные сказки Карельского Поморья*. Петрозаводск: Карелия.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa 1967. *Syöjätär ja yhdeksän veljen sisar: Satu AT 533 ja siihen liittyvä laulu*. Suomi 112: 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa (koost & toim) 1972. *Suomalaiset kansansadut 1: Ihmesadut*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 302. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa 1973. Läntinen ja itäinen satuperinne Suomessa. Sihvo, Hannes (toim). *Karjala: idän ja lännen silta*. Kalevalaseuran vuosikirja 53. Porvoo & Helsinki: WSOY, lk 121–136.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa (koost & toim) 1982. *Suomalaiset kansansadut 2: Legendaja novellisadut*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 377. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rubtsova 1954 = Рубцова, Екатерина. *Материалы по языку и фольклору эскимосов* 1. Москва & Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Rüütel, Ingrid 1969. *Eesti uuema rahvalaulu kujunemine*. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. Käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- Salve 1984 = Сальве, Кристи. Скрытая Сестра девяти братьев : (О распространении и трактовке АТ 451 А и АТ 452 С*). *Исторические и культурные*

- связи балтов и прибалтийских финнов. Тезисы докладов республиканской научной конференции 22–23 ноября 1984 г.* Вильнюс: Вильнюсский государственный педагогический институт, lk 30–33.
- Salve, Kristi 1992. Lorigal lõuvad, kuuljal kõrvad (Ida-Virumaa rahvajuttudest). Rüütel, Ingrid (toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: Infotrukk, lk 82–100.
- Salve, Kristi 1995. Kangelasluгу Siberist läänemeresoomlasteni. Blomstedt, Jan & Lõhmus, Maarja & Tarasti, Eero (toim). *Ajalaval: Kangelane & väärtused*. Tartu & Helsinki, lk 112–127.
- Sarv, Vaike & Salve, Kristi 1987. *Setu lauludega muinasjutud*. Ars musicae popularis 5. Tallinn: Eesti Raamat.
- SUS = СУС 1979 = Бараг, Лев & Березовский, Иван & Кабашников, Константин & Новиков, Николай (koost). *Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка*. Ленинград: Наука.
- Tampere, Herbert 1977. Mõned mõtted liivi rahvalaulust. Rüütel, Ingrid (koost & toim). *Soome-ugri rahvaste muusikapärandist = Музыкальное наследие финно-угорских народов*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 135–148.
- Tšistov, Kirill 1958 = Чистов, Кирилл. Былина Рахта Рагнозерский и предание о Рахкое из Рагнозера. *Славянская филология = Philologie slave: Сборник статей*. Москва: Изд-во АН СССР, lk 358–388.
- Vereštšagin 1995 = Верецагин, Григорий. *Собрание сочинений I: Вотяки Сосновского края*. Памятники культуры. Ижевск: Российская академия наук, Уральское отделение, Удмуртский институт истории, языка и литературы.
- Viidalepp, Richard 1959. Rahvajutud. Viidalepp, Richard (toim). *Eesti rahvaluule ülevaade*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 353–446.
- Viidalepp 1980 = Вийдалепп, Рихард *et al.* (toim). *Эстонский фольклор*. Таллин: Ээсти Раамат.
- Viidalepp, Richard & Mälk, Vaina & Sarv, Ingrid 1967. *Eesti muinasjutud: Antoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat.

PROJEKTID

Anu Korb

EESTI DIASPORAA MATERJALIDE KOGUMINE JA UURIMINE EESTI RAHVALUULE ARHIIVIS

Migratsiooni- ja vähemusteuringud on viimastel aastakümnetel olnud jätkuvalt maailma teadlaste huviorbiidis. Näiteks Soome Vabariigis on enam kui 30 aastat tegutsenud spetsiaalne uurimisasutus – 1974. aastal asutatud Turu migratsiooniinstituut, millele eelnes väljarändamisajaloo uurimine Turu Ülikooli juures alates 1960. aastatest (vt Kostiainen 1998: 133–148).

Enim on teadlased pööranud tähelepanu migratsiooniprotsessidele ja siirdlaste kohanemisele uutes oludes. Samuti on üheks meelisteemaks olnud identiteediuuringud, nt paigaidentiteet, etniline ja kultuuriline identiteet. Identiteediga seostub tihedalt ka keel, Euroopa käsitlustes näib emakeel erinevalt Ameerika Ühendriikide omast olevat kogu identiteedi allikaks (Stark 1991: 41). Vastukaaluks globaliseeruvale maailmale vajab inimene oma identiteedi tunnetust ja tugevdamist. Populaarseks on saanud oma juurte otsimine, mis on leidnud väljundi arvukates pere- ja suguvõsauringutes ning jätkuvas elulugude talletamise buumis.

Nõukoguliku ideoloogia surve taandumine 1980. aastate lõpupoole, mis päädis Eesti Vabariigi taastamisega 1991. aastal, avardas oluliselt kogumis- ja uurimisvaldkondi ning võimalusi tutvuda kogu maailma sotsiaal- ja humanitaarteadlaste uurimustega. Samas äratas see kõigist rahvustest Eesti elanikes sügavamat huvi oma päritolu ja oma rahva ajaloo vastu. Aktuaalseks muutus ka eestlaste diasporaa uuri-

mine. Eeskätt huvituti lääne pool (nt Rootsi, Ameerika, Kanada) elavatest eestlastest, kellega nõukogude korra tingimustes polnud võimalik normaalselt lävida (vt nt Raag 1999: 107–108). Usaldust Eesti Vabariigi vastu näitab Eesti mäluasutusesse järjest laekuv väliseesti arhiivimaterjal.

Venemaa eri paigus elavate eestlastega oli nõukogude ajal võimalik suhelda, sinna korraldati ka mõningaid uurimisekspeditsioone (vt nt Viikberg 1997: 28–29), kuid seesugust tegevust ametlikult eriti ei soositud. Sõidu- ja elamiskulud olid tookord küll tagasihoidlikud, kuid võimalused konkreetsele projektile raha hankimiseks pea olematud. Ka salvestustehnika oli suuresti ajale jalgu jäänud. Kultuuri- ja teadusfondide tekkimine/taastamine alates 1990. aastatest andis reaalse võimaluse välitöökulude katteks toetust küsida.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogumismatkad

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristid alustasid diasporaa eestlaste pärimuse kogumist ja uurimist vahetult pärast Eesti Vabariigi taastamist, kuid suunduti hoopis ida poole, kõige arvukama ja pikemate traditsioonidega eestlaskonna – Venemaa eestlaste – juurde.

Venemaa eestlaskond kujunes põhiliselt 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguskümnenditel Eestist ida suunas väljarännanuist, veelgi varem elas eestlasi Pihkva ja Peterburi kubermangus ning väljasaadetuna Siberis. 1989. aasta rahvaloenduse andmeil elas Venemaal 46 390 eestlast, aastaks 2002 oli eestlaste hulk aga vähenenud 28 000-le. Suhteliselt arvukamalt on eestlasi jätkunud Siberisse – aastal 1989 loendati neid 17 000, aastal 2002 – 11 400.

Aastal 1991, pärast esimest tutvumisreisi Siberi eestlaste asualadele Krasnojarski krai lõunaosas, kaaslaseks hiljuti Eesti Rahvaluule Arhiivi tööle asunud Astrid Tuisk, kirjutasin vastloodud Eesti Rahvuskultuuri Fondile projekti *Rahvuskultuur eesti asundustes*. Rahaliselt toetaski projekti kõige pikaajalisemalt Eesti Rahvuskultuuri Fond (1992–

2002, 2004), abi saime ka Eesti Teadusfondilt (1995–2000), Eesti Kultuurkapitalilt (1998–2004) ja Avatud Eesti Fondilt (1994). Aastatel 1991–2000 külastasime 2–4-liikmelise ekspeditsioonirühmaga erinevaid Siberi eestlaste asualasid Omski, Novosibirski, Tomski ja Kemerovo oblastis ning Krasnojarski ja Altai kraisis. Aastatel 2001–2002 töötasime Sise-Venemaa eestlaste juures Uljanovski, Saraatovi, Samaara ja Kirovi oblastis. 2000. ja 2004. aastal külastasin teistkordselt mitmeid suuremaid Siberi eestlaste kogukondi.

ERA ekspeditsioonid

1991 ja 1992: Krasnojarski krai **Ülem-Suetuki** (Верхний Суэту́к) ja **Ülem-Bulanka** (Верхняя Буланка) küla;

1993: Tomski oblasti **Kaseküla** (Березовка) ja **Liliengof** (Ли́лиенго́фка);

1994: Kemerovo oblasto **Jurjevka** ja **Koidula** (Кайду́лы) küla ning Tomski oblasti **Vambola** (Вамба́лы) küla;

1995: Omski oblasti **Zolotaja Niva**, **Semjonovka** (Семеновка), **Ivanovka** ja **Kovaljovo** (Ковалево) küla;

1996: Omski oblasti **Mihhailovka**, **Jurjevka**, **Lillikülä** (Лилейка), **Estonka** küla ning vene külad Jegorovka, Novo-Uika, Sedelnikovo;

1997: Omski oblasti **Tsvetnopolje**, **Vana-Viru** (Старый Ревель), **Uus-Viru** (Новый Ревель), **Orlovka** ja **Kovaljovo** küla;

1998: Novosibirski oblasti **Estonka**, **Borovuška** ja **Orava** (Оравка) küla, vene külad Russko-Semenovka ja Karasevo ning Togutšini linn;

1999: Novosibirski oblasti **Nikolajevka**, **Rosentali** ja **Uusküla** (Ускуль), vene külad Berjozovka, Kõštovka ning Omski oblasti **Rõžkovo** küla;

2000: Omski oblasti **Rõžkovo** ja **Zolotaja Niva** küla, Krasnojarski krai **Ülem-Suetuki** ja **Ülem-Bulanka** küla, Sušenskoje asula ning Krasnojarski linn, Altai krai **Estonia** küla ja Rubtsovka linn;

2001: Uljanovski oblasti **Smorodino, Lommi** (Ломы) ja **Široki** küla ning Kirovo oblasti **Oparino rajooni asulad**;

2002: Saraatovi oblasti **Baltika** küla ja Lavrovka vene küla, Samaara oblasti **Lohuküla** (Средняя Быковка), Tšesnakovka vene küla ja Koški asula;

2004: Tomski oblasti **Kaseküla** ja Omski oblast **Rõžkovo** küla.

Ekspeditsioonidel on osalenud Anu Korb (13 korda), Astrid Tuisk (8), Risto Järv (1), Tiit Joala (1), Aivar Jürgenson (2), Indrek Kaimer (1), Andres Korjus (2), Aado Lintrop (1), Pille Niin (2), Mari-Ann Remmel (1), Mari Sarv (1), Villi Sulger (2), Kadri Tamm (2), Ain Urbel (1) ja Ell Vahtramäe (3).

2003. aasta sügisel alustasin kogumistööd ka Eestisse tagasipöördunud eestlaste seas. 2004. aastal korraldasin pärimuse kogumise võistluse *Väljarändamine ja elu uuel kodumaal*, mis oli suunatud Venemaal sündinud eestlastele. Võistlustele saadeti 40 kaastööd (vt Korb 2004b: 233–235). Võistlusüleskutsete ajal pöördus minu poole ka rida inimesi, kes lasksid helisalvestada oma elu- ja külalood.

Kogutud aines

Maailma diasporaa-uurimustes on esikohal migratsiooniprotsesside ja kohanemisega seonduv, identiteet ning keelesuhted. Ka Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kogumismatkadel Siberi-uurimist alustanud etnoloog Aivar Jürgenson kaitses 2003. aasta algul doktoritöö teemal *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*.

Asunike kultuuripärandit on käsitletud suhteliselt ühekülgselt, keskendudes eelkõige kõrgkultuurile (kirjandus, helilooming, kunstiloo-

Foto 1. Estonka küla varakevadel. Anu Korbi foto 1996 (ERA, VF 393).

ming) ning siirdlaste seltsielule. Pärimusmaterjali kogumine-uurimine on jäänud suhteliselt tagaplaanile. ERA ekspeditsioonidel keskendusime nimelt eestikeelse pärimusmaterjali kogumisele ja püüdsime kaardistada tänini püsinud eesti kogukonnad. 20. sajandi viimaseks kümnendiks oli suur osa Venemaa eesti kogukondadest hääbunud või muutunud paljurahvuseliseks. Elujõulisemaiks osutusid Siberi eesti asundused, mis erinesid üksteisest küla elanike arvu (25–2000), eestikeelse kogukonna suuruse (25–300), rahvusliku koosseisu, asendi, loodusolude jm poolest. Enam-vähem eestikeelseteks jäänud külad olid Novosibirski oblastis Nikolajevka (elanikke u 190), Omski oblastis Lillikülä (elanikke u 160), Estonka (elanikke u 60) ja Jurjevka (elanikke u 25), Kemerovo oblastis Jurjevka (elanikke u 40) ning Krasnojarski kraisis Ülem-Suetuk (elanikke u 300). Sise-Venemaa eesti asundustest leidsin mõned 10–15-liikmelised eesti kogukonnad. Vjatka kubermangu (praegune Kirovi oblast) väljarännanud eestlased aga elasid nüüd hajali Oparino rajooni piires.

Tagasihoidliku päästekogumisena kavandatud ettevõtmine kasvab aastatega märksa laiemaks mitmeaspektiliseks uurimisprojekti. Esmalt võlus eelkõige asunduste eestlaste vanapärase folkloori rikkus – arhailise pärimuse eelistamine oli eesti folkloorikogumise pikaaegne traditsioon, külades aga oli säilinud hulgaliselt arhailist pärimust. Edaspidi avastasin asunduste pärimuse märksa mitmekeelset uurimisvõimalusi pakkuvana (nt elu- ja külalood, pärimusekandja ja pärimusrühma suhe pärimusse, koguja isiku mõju kogutud ainesele), kuid jälgisin enam siiski eestikeelset kogukonda. Kogumismatkadelt naasnuna tutvusin paljude Venemaal sündinud, kuid Eestisse ümber asunud eestlastega, kes oma esivanemate või sünniküla materjale meie arhiivi otsima tulid või kelle aadressid anti mulle Venemaal. See on laiendanud minu huvifääri.

ERA kogumismatkadelt Venemaale on talletatud umbes 500 tundi helisalvestisi, vähemalt 100 tundi videosalvestisi, 4700 lehekülge käsikirjalist materjali ja hulk fotosid. Lisaks sellele on pärimusainest kogutud Venemaalt Eestisse tagasi pöördunud eestlastelt (materjalide ainelood ja fondiviited vt Korb 2005: 155–158).

Kogutud materjali publitseerimine ja tutvustamine

Mõned aastad pärast Siberi kogumistöö algust alustasin pärimusmaterjali valikulist trükkitoimetamist sarjas “Eesti asundused”. Aastatel 1995–1999 ilmus neli minu koostatud piirkondlikku kommenteeritud tekstiantoloogiat: *Siin Siberi maa peal kasvanud* (Eesti asundused I; valmis koostöös Kadri Peeboga), *Ei oska rääkimise moodi kõnelda* (Eesti asundused II), *Seitse küla Siberis* (Eesti asundused III) ning *Taaru-tagused ja stepiasukad* (Eesti asundused IV).

Laiemale kuulajas- ja lugejaskonnale valmis 2005. aastal sarjas “Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist” ka kahest plaadist ja kolmekeelsest (eesti, inglise, vene) raamatust koosnev *Siberi eestlaste laulud. Songs of Siberian Estonians. Песни сибирских эстонцев*.

Foto 2. CD-raamatu *Siberi eestlaste laulud* kaas.

Eksponeeritud on ka pildimaterjali. 1997. aasta sügisel koostas Mari-Ann Rimmel näituse *Eesti külad Siberis*, mis oli esmalt üleval Eesti Kirjandusmuuseumis, seejärel ka Tallinnas Eesti Rahvusraamatukogus, Viljandis Kilpkonna galeriis ja Väike-Maarja muuseumis.

ERA kogumismatkadel jäädvustatud on valminud kaks dokumentaalfilmi: Ado Lintropi *Võõral maal, kaugel teel* ning Andres Korjuse *Võera maade sies*, mida on näidatud Eesti Televisioonis.

2005. aasta kevadel avati internetis aadressil <http://www.folklore.ee/estonka> kodulehekülj *Siberi ja Volgamaa eestlased*, mida koostab ja hooldab Astrid Tuisk. Lehekülj täieneb pidevalt.

Venemaalt tagasipöördunud eestlastele mõeldes alustasin 2003. aasta sügisel teabepäevade *Venemaale veerenud* (vt Korb 2004a: 267–272)

korraldamist, mille eesmärgiks oli tutvustada senikogutut ja ärgitada aktiivsemaid inimesi kaastööle. Senised kaks infopäeva on toonud kokku saalitäie huvilisi ja sel viisil olen leidnud ka mõttekaaslasti-abilisi.

Uurimisteemad, uurimused

1997. aasta sügisel peeti Eesti Kirjandusmuuseumis konverents *Eesti kultuur võõrsil: Venemaa asundused*. Ettekanded keskendusid eestlastele ja nende kultuurile endise Tsaari-Venemaa asundustes. Tekstid avaldati Astrid Tuisu toimetatud kogumikus *Eesti kultuur võõrsil: Loode-Venemaa ja Siberi asundused* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 1998).

Siinkirjutaja on uurinud muutusi Siberi eestlaste laulutraditsioonis, Siberi eestlaste jutte oma esivanematest, surma- ja matusekombestikku, kogukonna pärimust ja kultuurisuhteid ning vaadelnud Venemaal läbiviidud kogumistöö põhjal folkloristliku välitöö teooriat. Magistritöö *Suulise pärimuse kogumistöö Siberi eestlaste juures ja selle tulemust mõjutavad tegurid* kaitsesin 2001. aastal. Välitöötemaatika süvendatud käsitluse jätkuks ilmus 2005. aastal raamat *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas: folkloristliku välitöö teoreetilisi aspekte*.

Koostamisel on monograafia *Rõžkovo virulased*, mis tutvustab vanimat luteriusuliste kogukonda Siberis.

Astrid Tuisk on käsitlenud Siberi eestlaste pärimuse muutumisega seotud probleeme, kohapärimust, etnobotanikat, Siberi vanemate luteriusuliste asunduste kooli- ja usuelu. Ta on toimetanud artiklikogumiku *Eesti kultuur võõrsil. Loode-Venemaa ja Siberi asundused* (1998) ja kaitsnud magistritöö *Oma ja võõra rühma piirid Siberi eestlaste rahvaluule põhjal* (2001).

Siberi eestlaste pärimust on eri aspektidest vaadelnud veel Mall Hiiemäe (kalendritavand), Ell Vahtramäe (taevakirjad), Risto Järv (jutustamisest Siberi eestlaste külakogukonnas), Janika Oras (kahe va-

nema küla laulutraditsioon) ja Žanna Pärtlas (laulude mitmehäälsus).

Kokkuvõtteks

Enam kui kümne aasta jooksul on Venemaa eesti kogukondadest kogutud ja arhiveeritud rikkalik aines, mida on ka laiemalt tutvustada püütud ning jõudumööda uuritud, viimastel aastal ka riikliku programmi *Eesti keel ja rahvuslik mälu* projekti *Rahvakultuur Venemaa eesti asundustes* toel. Lähiaastatel peaks jätkuma materjali täiendav kogumine nii Eestimaale naasnutelt kui ka Venemaa eesti kogukondadest. Rida diasporaa eestlasi tutvustavaid väljaandeid, nt küla- ja isikulood, alles ootavad oma koostamist. Huvitavaid tulemusi annaks kindlasti ka võrdlevalt lääne- ja idadiasporaa uurimine.

Kirjandus

- Korb, Anu 2004a. Venemaale veerenud: Siberi ja Volgamaa eestlaste päev. *Mäetagused: Hüperajakiri* 24, lk 267–272 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr24/uudis.pdf> – 29. aprill 2006).
- Korb, Anu 2004b. Kogumisaktsioon: Venemaa eestlaste elulood. *Mäetagused: Hüperajakiri* 27, lk 233–235 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr27/uudis.pdf> – 29. aprill 2006).
- Korb, Anu 2005. *Venemaal rahvuskaaslasti küsitlemas: Folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte*. *Studia ethnologica et folkloristica Tartuensia* 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kostiainen, Auvo 1998. Ulkосуomalaisia jäljittämässä: Siirtolaishistorian tutkimus Turun yliopistossa. Kostiainen, Auvo (toim). *Historiaa Auran Rannoilla: Turkulaisista Historiantutkimusta ja historiantutkijoita*. Turun historiallinen arkisto 52. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, lk 133–148.
- Raag, Raimo 1999. *Eestlane väljaspool Eestit: Ajalooline ülevaade*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Stark, Joachim 1991. Sprache als ethnische Grenze. Hösch, Edgar & Seewann, Gerhard (koost). *Aspekte ethnischer Identität: Ergebnisse des Forschungspro-*

jekts "Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum".
Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 35. München: Oldenbourg, lk 35–67.

Viikberg, Jüri 1997. *Eesti külad Venemaal: Keel ja identiteet*. Kulu, Hill & Met-
sis, Katrin & Tammaru, Tiit (toim). *Eestlane olla... Eesti keele ja kultuuri pers-
pektiivid: ESTO '96 raames 10. augustil 1996 Tallinnas peetud teaduskon-
verentsi "Kuidas säilida eestlasena" ettekanded*. Tartu: Tartu Ülikooli Kir-
jastus, lk 28–52.

Mare Kõiva

MIGRATSIOON JA LÄÄNEDIASPORAA PÄRIMUS

Läbi 20. sajandi on eesti (lääne)diasporaa olnud rahvusliku identiteedi säilitaja ja kodu-Eesti toetaja. Nõukogude anneksiooni ajal arendasid kogukonnad hajalas eesti majade ja seltside vahendusel omariiklust, esindades Eestit poliitiliselt ja kultuuriliselt, tuletades meelde ta olemasolu. Läänediasporaa väikesed alternatiivsed omavahel seotud Eestid tuginesid sageli varasematele kohalikele, paiguti juba 19. sajandil väljarännanute kogukondadele, kellega koos rajati rikas seltsi-, kultuuri- ja spordielu, algatati suveülikoole, teadusseltse, kirjastamissüsteeme. Uuel kodumaal rajatud spordikompleksid ja puhkekodud on tänini kasutusel, ehkki asutatud koolid ja edendatud kursused on asurkonna vananes ja järeלטulijate keeleoskuse taandudes kahanenud.

Pärast Teist maailmasõda toimus kogu seesugune sundpagulaste elu ülesehitamise kõrval, ja nagu varemgi, vabal ajal ja vabatahtliku tööga. Haruldane polnud, et omakultuuri arendamine ja keele säilitamine oli vastuolus uue asukohamaa ametliku rahvuspoliitikaga, sest leebemad migratsiooniseadused ja paljurahvuslikkuse väärtustamine riigi rikkuse alusena on uuemad trendid (vt nt Collins 1991; Vertovec 1999; Rooth 1999).

Institutsionaalset eesti elu kajastavad trükised, sh ülevaateosed ja aastaraamatud, isiklikku paradigmat edastavad kirjad, päevikud, ilukirjandus ja elulood. Trükised dokumenteerivad eestluse käekäiku, isiksusekeskne lähenemine algas hiljem ning vajab veel hoolikat kogumistööd ja analüüsimist.

Iga säärane kogukond on mingis mõttes olnud miniatuurne Eesti oma poliitilise keskmee, juhtkonna ja laiahaardelise tegevusega. Läänediasporaa kogukonnad on suhelnud omavahel eesti päevade ja suveülikoolide vahendusel, poliitiliste olude leebudes 1950. aastate teisel poolel taastus suhtlemine sugulaste ja ametikaaslastega kodumaal. Poliitilise toetuse kõrval on hindamatu just diasporaa humanne toetus sugulastele, koolikaaslastele ja sõpradele: pakid, kirjad, telefonikõned, külaskäigud. Tahtmata kuidagi alahinnata materiaalsel abi rasketel sõjajärgsetel ja kolhoosistamise aegadel arvan, et moraalne tugi ning teadmine vabadest ja edukatest kaasmaalastest välismaal oli ainelisest toetusest hinnalisem.

Suuremad diasporaa kogukonnad on oma seltsielu dokumenteerinud. Näiteks Austraalia diasporaa seltsielu kajastavad kohalikud perioodilised väljaanded ja raadio, samuti väiketrükised. Melbourne'i arhiivi kroonikates leiduvad iga sündmuse ja kogunemise kohta fotod, protokollid ja ürituste kavad. Kommenteeritud fotoalbum jäädvustab ka käsitööringi tegemisi. Tava koostada juubeliks spetsiaalne fotodega seinaleht on laiemalt levinud erinevates kogukondades.

Läänediasporaa huvi suulise ajaloo ja biograafiate vastu on umbes sama vana või veidi hilisem kui kodumaal alanud suured ajaloolise pärimuse, suulise ajaloo ja elulugude kogumise aktsioonid, mis ulatuvad muinsuskaitse liikumise aegadesse ehk napilt taasiseseisvuse-eelsesesse aega. Siiski tuleb mainida, et paljud paadipõgenikud ja pagulased hajalas on ise dokumenteerinud oma eluloo, eriti põgenemise ja asukohamaal kohanemise loo, pannes selle kirja oma laste jaoks. Seesugused illustreeritud elulood võivad järgida päeviku ülesehitust ja tuginedagi kirjutaja päevikule. Mõistagi ei ole see ainuke vormivõte. Käsikirju on paljundatud mõnest koopias kümnekonna eksemplari. Nende sihiks on jäädvustada järeltulijaile oma põlvkonna ja iseenda saatus keerukatel aegadel. Niisugused mälestusraamatud, arvestades eriti lapselaste raskusi eesti keelega, võivad olla kirjutatud asuko-

hamaa keeles. Austraalia elulugude jäädvustamise projekt Sidney Eesti arhiivi juures videosalvestas 1990. aastatel valitud, valdavalt ingliskeelseid elulugusid (Simmul 2001; Kõiva 2002).

Läänediasporaa intervjuerimine ning nende folkloori kogumine annab võimaluse jälgida, kuidas rekonstrueeriti välismaal kodumaad, adapteeruti erinevates oludes ja uutes kultuurilistes keskkondades ning millised olid harjumuspärase etniliste kultuurimudelite säilitamise viisid. Eesti ja diasporaa omavahelised mõjud on seni vähe folkloristide tähelepanu pälvinud.

Kogumistö

1996. aastal liitus Mare Kõiva (Lars Fjärta stipendiumi toel) Aino Laaguse algatatud projektiga *Lõunarootsi eestlaste keel ja kultuur*. Kuu aega kestnud stipendiumi sihiks oli jätkata projekti heaks Rootsi ühe huvitavama kogukonna intervjuerimist. Kunagise kirjastamise, tugeva teadus- ja rahvusliku keskuse elu oli osa vaimsete liidrite surma ja teiste vananemise tõttu muutumas. Siiski oli see sedavõrd mitmekesine kooslus, et üksnes lindistamine tundus ohtliku raiskamisena. Visuaalselt jäädvustas viimase nädala jooksul Lundi-Malmö ja lähikonna pärimust Eesti Teadusfondi toetusel Andres Kuperjanov. Hilisemaid lühikesi täpsustavaid intervjuerimisi on toetanud Eesti Teaduste Akadeemia välisvahetuse programm. Lähtudes samast temaatikast intervjueris Mare Kõiva AAASi (*American Association for the Advancement of Science*, eesti k Ameerika Teaduse Arendamise Assotsiatsioon) kongressi ajal ja järel USAs Seattle'i eestlasi 1997. aastal ning taas koos Andres Kuperjanoviga 2001. aastal Austraalias. Sealne aineistik on lindistatud, filmitud ja fotografeeritud 13. juulist 3. augustini, seega Rahvusvahelise Rahvajutu-uurijate Seltsi (ISFNR) 13. maailmakongressi eel, ajal ja järel. Melbourne'ist liiguti *backpacker*-reisiga Canberra kaudu Sidneysse, kus küsitlemine jätkus. Kaks päeva oli tänu perekond Sala-soole võimalik lindistada Thirlmere eesti külas.

Küsitlused toimusid enamasti avatud intervjuuna. Lähtudes ülesandest jäädvustada keelekasutust, orienteerusime eestikeelsetele intervjuudele, mis määras informantide valiku. Rootsi intervjuudest tehti suurem osa Lundi Ülikooli soome-ugri instituudi raamatukogus, kuhu kohalikud saabusid telefonitsi kokkulepitud intervjuudeks, vanemaid inimesi külastati nende kodudes, ka korduvintervjuud tehti reeglina kodus miljöös. Lindistati ja filmiti perekondlikke koosviibimisi, kogunemisi kohalikus Eesti Majas ja kohvikus, jäädvustati Lundi eesti pühapäevakooli tundi, Tartu Ülikooli aastapäeva ja jõulupidu, ühe rahvuslase matuseid jm. Hilisemate intervjuudega püüti tihendada eelnevat valikut ehk siis intervjuuerida keskmise põlvkonna seltsielu-, meedia- ja äritegelasi Lundis, Malmös ja nende ümbruskonnas, samuti teha korduvintervjuusid rikka pärimusega informantide juures.

Palju abi oli eesti keele lektori ametit pidava Aino Laaguse näpunäiteist ja Lundi korteriperemehest Jaak Tammertist. 1934. aastal sündinud Tammerti kodune "muusika- ja filmiakadeemia" aitas sisse elada lastena Rootsi saabunute põlvkonna eestluse kujunemisele ja nende valikutele. Et Tammert oli parajasti töötu, luges ta päevaste intervjuude ajal folklooriraamatuid ja kaasavõetud käsikirju ning põimis oma õhtustesse spontaansetesse meenutustesse analoogilisi palu manalatele läinud sugulaste ja eestlaskonna liikmete repertuaarist. Malmös intervjueerimisel abistasid Lydia Becker-Koern ja tema rootsi sõber Gustav.

Kui Lundi ja Malmö asurkonnani jõudis jala ja linnatranspordiga, siis Ameerikas ja Austraalia miljonilinnades olnuks lahke abita võimatu intervjueerida. Ameerikas abistas perekond Raja, kelle kodus valmis Seattle'i eestlaste kohalik ajaleht, Austraalias aga Glory Toom ja perekond Salasoo. Austraalia puhul rakendati isikuintervjuude kõrval taas võimalust lindistada erinevate seltskondade koosviibimisi, tööd eesti ajalehe toimetuses, eestikeelse raadiosaate valmimist, abi-

Foto 1. Suurepärase jutustaja Jaak Tammert Lundist esindab Rootsis kasvanud ja hariduse saanud eestlasi. Andres Kuperjanov foto 1997.

töid Sidney arhiivi korraldamisel jm. Seesugused segaintervjuud jäid küll kvaliteedilt nigelamateks, kuid andsid parema ülevaate keele kasutamisest erinevates situatsioonides.

Visuaalse materjali salvestamisel kasutasime 1970. aastatel ja varem tavakohast võtet, et lindistamisega paralleelselt ka filmiti või pildistati, saamaks spontaansemaid kaadreid. Kodumiljööd jäädvustati ka enne ja pärast lindistamist.

Ajaline piiratus ja tohutud vahemaad sundisid orienteeruma eelnevatele kokkulepetele ja kohtadele, kus oli võimalik intervjuerida mitut inimest järjest või elas lähestikku mitu eestlast. Kodude kõrval küsitlesime Eesti Majades. Ajapiirangu tõttu on suurem osa Austraalia küsitlustest lühiintervjuud, mis kestsid poolteisest kahe tunnini. Üksnes mõningaid inimesi õnnestus korduvalt intervjuerida, mitmed huvitavad kohtumised hilismigrantidega jäid päevikumärmetesse.

Kokku on rootsieestlastelt talletatud 57 tundi aineistikku, Seattle'i eestlastelt 4 tundi ja austraaliaestlastelt 31 tundi aineistikku. Audiovisuaalsete salvestuste kõrval on tehtud sadu fotosid ja vähemal määral üleskirjutusi. Austraaliast varem kaasa toodud või intervjuerimismatka ajal kohalike poolt kirja pandud elulood ning muud kirjanekud on antud hoiule Eesti Kultuuriloolisesse Arhiivi, esemed on antud üle Eesti Rahva Muuseumi.

Uurimissihid

Liitumine projektiga *Lõuna-Rootsi eestlaste keel ja kultuur* tõi eeltin-
gimusena kaasa orienteerumise suulise ajaloo ja põgenemislugude
jäädvustamisele. Suurem osa intervjueritustest olid poliitilised või
erinevatel põhjustel kodumaalt lahkunud sõjapõgenikud, enamiku
lähemad sugulased olid küüditatud 1941. aasta juunis Venemaale.
Peaaegu kõikjal oli olemas varasem, eeskätt majandusmigratsiooni
ajal saabunute kogukond, kellega koos hakkasid Teise maailmasõja

Foto 2. Austraaliaeestlaste maalidelt ja käsitöödelt vaadatud vastu tuttavad eesti motiivid. Andres Kuperjanovi foto 2001.

aegsed ja järgsed pagulased arendama eesti elu. Alates 1960. aastast oli taas ka Eestist välismaale sugulaste juurde kolitud, eeskätt pääses sinna väljarännanute vanemaid. Mõnevõrra laienes diasporaa ka kodueestlastega abiellumise kaudu. Viimaste kümnendite jooksul ongi erinevas vanuses sisserännanute hulgas märgatav pereloomise tõttu saabunute hulk. Kindla kontingendi moodustavad sh pensionärid, kes on toonud endale Eestist rahvuskaaslasest elukaaslase –

mõnikord teise eaka inimese. Noored on välismaal töötades või reisisides leidnud mitte-eestlasest elukaaslase. Osa sel viisil saabunuist on loonud sideme rahvuskaaslastega. Sarnaselt 19. ja 20. sajandi algusega on kasvanud majandus- ja turismimigrantide osa, kellele on sobinud vastav keskkond või sotsiaalsed garantiid.

Suulise ajaloo ja põgenemislugude kõrval oli intervjuude sihiks jäädvustada adapteerumist uues keele- ja kultuurikeskkonnas, harjumuspäratutes looduslikes oludes. Kuivõrd kõigis kogukondades oli ühiselu keskmeks Eesti Maja, siis huvitas, milliste vahenditega konstrueeriti eesti immigrantide ühis- ja privaatruumid ning kuidas saabusid uuendused uuel kodumaal elavate eestlaste kombestikku ja etnilistesse stereotüüpidesse. Missuguseid etnilisi markereid ja sümboleid (peale rahvariiete, rahvatantsuringide ja laulukooride) säilitatakse võõrsil? Kuivõrd on omavahel seotud diasporaa ja kodumaal toimuv või alluvad mõlemad hoopis üldisematele protsessidele? Missugused loome- ja säilitusmehhanismid toimivad suulise pärimuse puhul ning kui uuel kodumaal liigub eestikeelset pärimust, siis milline see on?

Eesti ja Rootsi suhteline geograafiline lähedus tekitas ka küsimuse lähisidemete ja võrgustike toimimisest totalitaarse suletud süsteemi raames. Visuaalselt olid 1990. aastate kodumaa ja läänediasporaa kodud, neis kasutatud sisustuselemendid ja tekstiilid hämmastavalt sarnased, nagu olid sarnased ka avalike ruumide kujundused. Narratiivide ja adapteerumise-säilitamise protsesside kõrval jäid tihedamalt sõelale veel kalendritavad ja rahvuslike pühade tähistamine. Esimestest intervjuudest alates selgus ka, et diasporaa jutustused reflekteerivad kodumaal toimunut, jutustavad kodueestlastest, nende mentaliteedist ja käitumisest nähtuna diasporaa esindaja vaatepunktist, aidates nõnda rekonstrueerida pilti sotsialistlikust Eestist.

Meil on ikka kõigil igas majas Eesti lipp väljas. Tähendab, laua peal kusagil. Ja siis, kui Eestist sellel ajal tulid inimesed – Brisbane'is oli üks proua, kes tuli

ja ütles niimoodi – näeb Eesti lippu: “Ma ei või seda vaadata. See on niisuke südamevalu. Ma ei julge, et võib-olla nad teavad, et ma olen Eesti lippu näinud ja vaadanud seda.”

“Kes see peab seda teadma?”

”Venelased Eestis.”

Siis me saime aru, kui hirmus on see hirmutunne, kui ta on sul üdini läbi läinud.

Ütleb: “Ma ei või kohe vaadata seda lippu. Mõtlen, kõik saavad teada” (Thirlmere 5).

Traumaatilised elamused ja hirm ei mõjutanud üksnes kodueestlasi, vaid kujundas lähedastega suhtlemist läbi nõukogude aja ja ilmnese ka intervjuudest. Austraalias pörkusime esimest korda kokku halvava hirmuga, millist kahju võiks tuua Eestis elavatele sugulastele meile antud intervjuu, juhul kui ajad taas muutuvad. Olin seda viimati kogunud 1980. aastate lõpul ja 1992. aasta augustis, kui küsitlesin eestivenelasi ja -ingerlasi, kes kartsid, et kriitilises olukorras võib salvestusest saada represseerimise põhjus.

Kokkuvõte

Salvestatud intervjuude põhjal on kirjutatud artikleid ja ülevaateid, aines on nüüdseks litereeritud ja selle põhjal on valmimas käsikirjad *Jaan, Raudsepa talu peremees* ja *Austraalia lood*. Visuaalsetest jäädvustustest on Andres Kuperjanovil valminud videofilm *Nimetamatu* ning fotonäitused *Talvemaastikud*, *Austraaliaeestlased I* ja *Võõraste tähtede all*, *Austraaliaeestlased II*, mis on nähtavad veebis (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/galerii/au01>).

Läänediasporaa noorema põlvkonna, tänase pärimuse ja kombestiku jäädvustamine on jätkuvalt pakiline ülesanne. Lähemat tähelepanu vajavad passiivse eesti keele oskusega ja mitte-eestikeelised kogukonnaliikmed, keda keele asemel seob eestluse ja diasporaaga sugulus või hoopis muud kultuurilised indikaatorid. Veel on võimalik jäädvustada müüti kodumaale tagasipöördumisest ning jäl-

gida uute suhete kujunemist totalitaarsest suletusest vabanenud post-sotsialistliku Eesti ja diasporaa vahel. Rootsis koolihariduse saanud ja seelses keskkonnas ametit pidavate eestlaste pärimuses on olulisel kohal rootsikeelne folkloor, kohaliku kombestiku tundmine ja osadus selles, samad tendentsid kehtivad mujalgi. Omapärase saare moodustab Austraalia Thirlmere eesti küla, mille eestikeelses keskkonnas vananemine tugevdab keelelist identiteeti ja ühtekuuluvust. Jätkuvat tähelepanu vajavad aga ka diasporaa stereotüübid ja tunnused, mille kaudu iseloomustatakse ja eristatakse kanada- ja saksa-, usa-, austraalia-, rootsi- ja soome-eestlasi jt, vastavate kogukondade pärimus ja selle inskribeerimine eesti kultuurilukku.¹

Kommentaar

¹ Diasporaa intervjuude analüüs seotud Eesti Teadusfondi grandiga 5117.

Kirjandus

- Collins, Jock 1991. *Multiculturalism in Australia: The Challenges Ahead*. Working Paper 7. Sidney: Sidney Institute of Technology (<http://www.business.uts.edu.au/finance/research/wpapers/wp7.pdf> – 10. juuli 2006).
- Kõiva, Mare 2002. The Big Snowstorm I: The Spreading of Personal Experience Stories about Soviet Estonia among Estonians in Sweden. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore* 21, lk 98–37 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol21/swedes.pdf> – 10. juuli 2006).
- Rooth, Dan-Olof 1999. *Refugee Immigrants in Sweden: Educational Investments and Labour Market Integration*. Lund Economic Studies 84. Lund: Department of Economics, Lunds Universitet.
- Simmul, Reet 2001. Intervjuu. Eesti Rahvaluule Arhiivi heliarhiiv, MDCD-01-01-03. Thirlmere 5 = Intervjuu Thirlmere 5 Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna (KM FO) arhiivis < Austraalia, New South Wales, Thirlmere eesti küla – Mare Kõiva, Andres Kuperjanov – naine, 80 a (2001).
- Vertovec, Steve 1999. Minority Associations, Networks and Public Policies: Re-assessing Relationships. *Journal for Migration and Ethnic Studies* 25: 1, lk 21–42 (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/networks.pdf> – 10. juuli 2006).

Piret Noorhani

KOHTUMISPAIK RIIA. LOODI BALTI AUDIOVISUAALSETE ARHIIVIDE KOLLEEGIUM

Audiovisuaalsetele kujunditele tugineva informatsiooni osa meie igapäevaelus kasvab kiiremini kui kunagi varem. Suurt osa sellest taju-me mürana, mistõttu nii mõnegi audiovisuaalse dokumendi potentiaalne ajalooline väärtus võib jääda märkamatuks. Tavapärase akadeemiline ettevalmistus on suunanud ajaloolasi nende uurimistöös enamasti kirjutatud allikate juurde. Audiovisuaalseid materjale kasutati pikka aega pigem kui illustratsioone. Nüüdseks on suhtumine muutumas: audiovisuaalsed dokumendid on tõusnud võrdväärsetena kirjalike kõrvale.

Audiovisuaalsete dokumentide säilitamine ja kasutamine on aga palju keerulisem ja ressursimahukam kui paber kandjal ürikute puhul. Seega on arhivaaril üha raskem teha õigeid valikuid, olgu kogumis- või säilitustöös.

Tuleb arvestada ka, et audiovisuaalseid materjale ja teadmisi nende kohta saab kasutada väga erineval otstarbel: ajaloo uurimisel, meelelahutuses, propagandas, äris. See tingib ühelt poolt vajaduse hoida arhiivid avatuna, teiselt poolt kontrollida nende seadustele vastavat kasutamist. Sageli on just meedia aktiivseim audiovisuaalsete kujundite looja/tootja ja kasutaja. Meediaettevõtete kasvav teadlikkus audiovisuaalsete kogude tähtsusest on seepärast eriti oluline.

Poliitilised muutused, meedia areng ja elavdunud huvi ajaloo vastu on viimase 15 aasta jooksul jõudsasti kasvatanud arhiivikogusid ning samas intensiivistanud nende kasutamist just Balti riikides. Arhiivid,

muuseumid ja raamatukogud on selle kasvava huvi ja nõudluse tõttu tugeva löögi all. Vastutades materjalide säilimise ja kättesaadavuse eest tuleb kursis olla maailmas toimuvaga, et üha operatiivsemalt rakendada uusimaid tehnoloogiaid. Arhiivide avatus on nõue, mille täitmine näib arvutiajastu arhivaarile olevat muutunud lausa painavaks kohustuseks. Kuidas oleme suutnud ajaga sammu käia? Kuhu on oma arengus jõudnud meie kaugemad ja lähemad naabrid? Kelle eeskujul võiksime seada oma eesmärgid?

Kõigile neile küsimustele saadakse vastuseid kolleegidega suheldes. Baltimaade audiovisuaalsete arhiivide koostöö rahvusvaheliste organisatsioonide ja kolleegidega mujal maailmas on olnud asutuseiti erinev. On neid, kes on võrgustikesse kuulunud juba mõnda aega, ja neid, kes alles sõlmivad kontakte. Sama kehtib ka siseriiklike võrgustike kohta. Arhiivid, muuseumid, raamatukogud ja meediaettevõtted kipuvad pahatihti toimima omaette. Põhjuseks kuulumine erinevate ministeeriumide haldusalasse, eraomanikele jne. Eriti silmatorkav ongi see eraldatus ehk just audiovisuaalsete kogude puhul, mis lisaks mäluasutustele paiknevad ka avalik-õiguslike ja eravaldukses raadio- ja telejaamade ning perioodiliste trükiste toimetuste juures. Eriti eravaldukses meediaettevõtete sidemed riiklike mäluasutustega on olnud üsna juhuslikku laadi. Rahvuslike kultuuriväärtuste riikliku säilitusstrateegia puudumise tõttu kipuvad nende juurde tekkivad arhiivkogud jääma avalikkuse fookusest välja.

1.–3. oktoobrini 2004 Riias Läti Televisioonis peetud rahvusvaheline Balti audiovisuaalsete arhiivide seminar oli esimene mastaapsem katse kokku tuua võimalikult palju Baltimaade audiovisuaalsete arhiivide spetsialiste, sõltumata nende institutsionaalsest kuuluvusest või kitsamast spetsiifikast. Ürituse peamiseks initsiaatoriks ja organiseerijaks oli Andris Kēsteris, läti päritolu arhiivspetsialist Kanada Rahvusraamatukogust ja Rahvusarhiivist (*Library and Archives Cana-*

da) Ottawas. Seminari kava aitasid kokku panna Tedd Urnes Norra Riigiringhäälingust (*Norsk Rikskringkasting*, NRK) ja Lasse Nilsson Rootsi Televisioonist. Et kõik nimetatud kuuluvad Rahvusvahelise Audiovisuaalsete Arhiivide Assotsiatsiooni (*International Association of Audio-visual Archives*, IASA), Tedd Urnes ja Lasse Nilsson omakorda ka IASA Põhjamaade harusse, peeti seminari kaugema eesmärgina silmas vastava valdkonna jõudude koondamist Baltikumis.

Riia seminari eellooda võib käsitleda rahvusvahelist telearhiivide seminari 25.–26. mail 2000 Tallinnas – esimest Rahvusvahelise Televisiooni Arhiivide Föderatsiooni (*International Federation of Television Archives*, FIAT/IFTA) egiidi all korraldatud üritust Baltimaades. Võõrustajaks oli Eesti Televisioon (ETV) ja koordinaatoriks ETV uudistetoimetuse arhiivi vanemtoimetaja Reet Harkmaa. Sellegi ürituse korraldamisega olid seotud tollal FIAT/IFTA juhatusse kuulunud Tedd Urnes ja Lasse Nilsson, põgusamalt ka Andris Kesteris. Seminaril osalesid valdavalt Balti- ja Põhjamaade telearhiivide töötajad, Eestist lisaks ETV-le ka Filmiarhiiv.

Riia seminarile 2004. aasta oktoobris kogunes juba tunduvalt mitmekesisem kvoorum: lisaks telearhiividele teisedki meediaarhiivid (raadio, ajalehed), riiklikud arhiivid, muuseumid ja raamatukogud, meediauuringutega tegelevad isikud ja asutused – kokku 70 osavõtjat kaheksa riigi (Eesti, Läti, Leedu, Soome, Rootsi, Norra, Kanada, Prantsusmaa) 37 institutsioonist. Eestist olid kohal ETV, Eesti Raadio, Filmiarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum ja Tartu Ülikooli Raamatukogu – kokku 11 inimest.

Seminari teemad ulatusid produtseerimisest digiteerimiseni, säilitamisest uurimiseni. Nii selle kui järgmise seminari ettekannete tekstid on kättesaadavad internetis (aadressil <http://www.baacouncil.org>). Lisaks ettekannetele korraldati õpitubasid ja peeti maha diskussioon Balti telearhiivide olevikust ja tulevikust – kokku 24 et-

tekannet ja töötuba. Sisukate ettekannete kõrval olid võrdväärset olulised seminaril sõlmitud kontaktid ja istungite vaheaegadel peetud jutuajamised.

2004. aasta kogemus oli innustav mitmes mõttes. Nagu öeldud, on Baltimaad viimase viieteistkümne aasta jooksul lisaks kohanemisele kiirete sotsiaalpoliitiliste muutustega pidanud sooritama ka infotehnoloogilise hüppe. Vastastikuse infovahetuse ja erialateadmiste täiendamise vajadus on päevselge, nagu ka rahvusvahelise koostöö vajadus. Nii ettekannetest kui ka kuluaarivestlustest jäi aga kõlama veel midagi, mida arhivaarid väga vajavad: kollegiaalset tuge ja toetust, et parandada arhiivide ja arhivaaride mainet ning suurendada iga üksiku arhivaari enesekindlust, andmaks talle julgust ja veendumust väsimatult oma asja eest võidelda. Arhivaarid on sageli liiga tagasihoidlikud, märkis 2004. aasta seminari *key note speaker* Bjarne Grevgard Norra Riigiringhäälingust. Arusaamine arhiivide tähtsusest ja tähendusest tänapäeva infoühiskonnas peaks liikuma tõusuteed, kuid paraku ei tule see arusaamine alati lihtsalt. Ikka ja jälle peavad mäluasutused tegelema omaenda eksistentsi õigustamise ja lõpmatute selgitustega, miks on tarvis investeerida arhiividesse.

Eriti keerukas olukorras kipuvad olema meediaettevõtete arhiivid, kellel on sageli väga raske firma juhtkonnale selgeks teha, et kasumlik meediatootmine sõltub tänapäeval otseselt korrastatud, hästi ligipääsetavatest ja sujuvalt toimivatest arhiividest. Enamarenenud meediafirmad on juba jõudnud arusaamiseni, et arhiiv ei ole mitte kasutu kolikamber, vaid meediatootmise keskus. Kuid enamik sellise kogemuse läbiteinutest kinnitab, et meediajuhtide ja ajakirjanike seas arhiivide suhtes uute hoiakute kujundamine pole tulnud kergelt. B. Grevgard rõhutas arhivaari vaatenurga olulisust:

Meie positsioon võimaldab meil näha seda, mida ajakirjanik ja produtsent ei näe: digitaalselt kättesaadav ja korraliku metaandmestikuga varustatud arhiiv on just see, mida igaüks sooviks omada olukorras, kus iga nädal jõuab

tarbijani üha uusi meediatehnoloogilisi lahendusi. Ja kui organisatsiooni juhtkond seda kohe ei mõista, ei peaks me ehmunult kaitseesse tõmbuma, vaid tegema omalt poolt kõik selleks, et meie seisukohti aktsepteeritaks. See on võimalik ka lojaalsust säilitades, kuid nõuab tugevust ja kompetentsust. Peaksime unustama arhivaarile nii omase tagasihoidlikkuse, sest meil on sõnum – isegi missioon (<http://www.ltv.lv/seminars/files/keynote.doc>).

Ikka veel kiputakse arhiive pidama veidrateks hämarateks nurgatagusteks, vähendades nii nende olulisust, leiab B. Grevgard ja manitseb arhivaare: *Peaksime viibima tähtsate otsuste tegemise juures. Peame olema kohal mitte omaenese edevuse tõttu, vaid seepärast, et meediatootjad vajavad meie vaatenurka ja arusaamist.*

Kuid nagu öeldud, võitlust oma eksistentsi ja parema tuleviku nimel ei pea üksnes meediaarhiivide töötajad. Ka ei iseloomusta liigne tagasihoidlikkus ainult meediaasutuste arhivaare. Võimalust ametikaaslastega kohtuda ja kogeda kollegiaalset küünarnukitunnet vajavad hooti kõik arhivaarid. Ametikaaslaste kogunemised seda kõike pakuvadki.

Massilise ülemineku tõttu staatilistelt, füüsilistelt, analoogsetelt infokandjatelt digitaalsetele, mobiilsetele ja virtuaalsetele on tehnoloogiaküsimused tulipunktis ja seda eriti audiovisuaalsetes arhiivides. Nii on kogude digiteerimine, kirjeldamine (metaandmestik) ja neile juurdepääsu tagamine (digiväljundid) olnud seniste seminaride lemmikteemad, sest need puudutavad kõiki, hoolimata arhiivkogu geograafilisest asupaigast või rahvuslikust kuuluvusest. Ka on see suurepärase platvorm ühisprojektidele, mida ikka ja jälle nenditakse ja mille teostumisele tulevikus loodetavasti ka jõutakse.

2004. aastal seminaril tekkinud koostöövaim ei kadunud õnneks koos seminarieluvusega. Püsima jäänud kontaktid viisid initsiatiivgrupi kogunemiseni Riias 2005. aasta aprilli lõpul, kui otsustati luua Balti- ja Põhjamaade ning Balti diasporaa audiovisuaalseid arhiive ja nende töötajaid ühendav rahvusvaheline organisatsioon Balti Audiovisuaalsete Arhiivide Kolleegium (BAAK; inglise k *Baltic Audiovisual Archival Council*, BAAC). Kohtumisel arutleti organisatsiooni lähe-

mate ja kaugemate tegevusplaanide üle ja valiti BAAKi ajutine juhatuse koosseis: president Piret Noorhani (Eesti Kirjandusmuuseum), asepresidendid Raza Miskinite (Leedu Televisioon) ja Inga Vilcāne (ajaleht Diena), peasekretär Nora Vojevodska (Läti Televisioon), liikmed Andris Ķesteris, Tedd Urnes ja Lasse Nilsson. Initsiatiivgruppi kuulusid veel Reet Harkmaa ja Eha Väinsalu (Eesti Televisioon), Ivi Tomingas (Eesti Filmiarhiiv), Vilnis Auzinš (Läti Fotomuuseum), Jan Aasmund Jakobsen (Norges Lexi), Lelde Neimane (Läti Okupatsioonimuuseum), Alexander Jaransky (Leedu Raadio ja Televisioon), Eglė Gudelytė (Leedu Telecom). Juhatus ülesandeks sai Riia seminari ja BAAKi juhatuse valimiste korraldamine sügisel 2005 ja ettevalmistuste tegemine organisatsiooni ametlikuks registreerimiseks mittetulundusühinguna.

Järgmine Riia seminar leidis aset 14.–17. oktoobrini 2005 taas Läti Televisioonis – sedakorda pealkirja all *Pan-Baltic Images: Reaching Out To The World*. Osales 70 inimest kaheksa riigi (Eesti, Läti, Leedu, Soome, Rootsi, Norra, Kanada, Saksamaa) 40 institutsioonist. Peeti 31 ettekannet ja õpituba. Eestist olid kohal ETV, Eesti Raadio, Eesti Päevaleht, Filmiarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahva Muuseum, Teatri- ja Muusikamuuseum, Tartu Ülikool, Scanpix Baltics ja S-keskus – kokku 24 inimest.

Käsitletavateks teemadeks olid riiklik poliitika audiovisuaalse pärandi säilitamisel, *copyright*, auviste säilitamine, migreerimine ja administreerimine, digiteerimine, metaandmed ja standardid, audiovisuaalste materjalide uurimine ja kasutamine.

17. oktoobril valiti BAAKi ajutise juhatuse asemele uus (eelmisest pisut erinevas koosseisus): president Piret Noorhani, asepresidendid Inga Vilcāne ja Juozas Markauskas (Vilniuse Ülikool), sekretär Nora Vojevodska, liikmed Andris Ķesteris, Tedd Urnes, Lasse Nilsson ja Lars-Gunnar Bengtsson (Rootsi TV, Malmö). Juhatus valiti kaheks aastaks ja selle peamisteks ülesanneteks jäid organisatsiooni ametlik registreeri-

Foto 1. Piret Voolaid ja Piret Noorhani audiovisuaalsete arhiivide seminaril *Pan-Baltic Images: Reaching Out To The World* 15. oktoobril 2005 Riias. Alar Madissoni foto.

Foto 2. Jaan Tamm audiovisuaalsete arhiivide seminaril *Pan-Baltic Images: Reaching Out To The World* 15. oktoobril 2005 Riias. Alar Madissoni foto.

mine ja tegeliku töö käivitamine, Riia 2006. aasta seminari korraldamine ja 2007. aasta IASA konverentsi ettevalmistamine.

17. oktoobrit 2005 võime pidada ka BAAKi ametlikuks sünnipäevaks. Organisatsiooni registreerimine võttis veel pisut aega. 21. märtsil 2006 kogunes juhatus Stockholmis, kus liiguti edasi kõigi Riias arutletud küsimuste osas. BAAK registreeriti mittetulundusühinguna Eestis 4. aprillil 2006. Aprilli keskel avas organisatsioon uuel aadressil (<http://www.baacouncil.org>) ka kodulehekülje, mis seni paiknes Läti Televisiooni koduleheküljel.

Organisatsiooni peamisteks eemärkideks on arendada koostööd Baltimaade, Skandinaavia riikide ja Balti diasporaa audiovisuaalseid kogusid omavate riiklike ja eraarhiivide, raadio- ja televisiooniarhiivide, muuseumide ja raamatukogude vahel ja tagada ajalooliselt väärtuslike audiovisuaalsete materjalide säilimine. Peaesmärgist tulevalt on kolleegiumi ülesanneteks arendada audiovisuaalsete arhiivide rahvusvahelisi (Baltimaad, Skandinaavia riigid, Balti diasporaa) ja siseriiklikke (Eesti, Läti, Leedu) koostöövõrgustikke, pakkuda audiovisuaalsete arhiivide töötajatele regulaarseid võimalusi erialase teabe ja ideede vahendamiseks, korraldada arhiivitöötajate erialast koolitust, stažeerimisi ja erialaste stipendiumide eraldamist, organiseerida konverentse, seminare ja õpikodasid, algatada õppe-, täiendus- ja koostööprogramme, väärtustada arhiivides tehtavat tööd avalikkuse ees ja kolleegiumisiselt, jagades tunnustust silmapaistvate töötulemuste eest audiovisuaalsete arhiivide töötajatele ning suurendada avalikkuse huvi ja teadlikkust audiovisuaalsete arhiivide kui oluliste hariduslike, ajalooliste ja kultuuriliste allikate vastu, toetada inimõiguste ülddeklaratsiooni 19. artikli põhimõtet informatsioonile, ideedele ja kunstiloomele vabast juurdepääsust ja väljendusvabadusest, rahuldamiseks üksikisikute ja inimühenduste sotsiaalseid, hariduslikke, kultuurilisi, demokraatlikke ja majanduslikke vajadusi.

Foto 3. Balti Audiovisuaalste Arhiivide Kolleegiumi töökoosolek Stockholmis 21. märtsil 2006. Dokumentide allkirjastamine Eesti saatkonnas (paremalt): Tedd Urnes, Piret Noorhani, Lasse Nilsson, Inga Vilcāne, Andris Kesteris, Lars-Gunnar Bengtsson ja Kristīne Pabērza. Juozas Markauskase foto.

Kolleegiumi liikmeks vastuvõtmist võib taotleda iga isik ja institutsioon, kes soovib arendada kolleegiumi eesmärkidega kooskõlas olevat tegevust, esitab kolleegiumi juhatusele juhatuse poolt kinnitatud vormis kirjaliku avalduse, milles kohustub täitma kolleegiumi põhikirja, ja tasub kolleegiumi üldkoosoleku poolt kinnitatud iga-aastast liikmemaksu. Liikmestaatused on: individuaalliige, kollektiivliige, auliige, toetajaliige. Informatsiooni liikmeks astumise tingimuste ja viiside kohta on võimalik leida organisatsiooni kodulehelt.

2006. aasta BAAKi seminar *Audiovisual Archives: Access and Service in the Public Interest* peetakse 21.–24. septembrini endises paigas – Riias Läti Televisioonis. Seminari teemadeks on audiovisuaalsed arhiivid kultuurilooliste, hariduslike ja ajalooallikatena, sõnavabadus, juurdepääs audiovisuaalsetele materjalidele ja nende taaskasutus ning audiovi-

Foto 4. Balti Audiovisuaalsete Arhiivide Kolleegiumi töökoosolekul Stockholmis 21. märtsil 2006. Ees (paremalt): Piret Noorhani, Inga Vilcāne, Kristīne Pabērza; taga: Juozas Markauskas, Lasse Nilsson, Tedd Urnes, Lars-Gunnar Bengtsson, Andris Ķesteris. Sven Tölpi foto.

suaalsete materjalide säilitamine, meediatootmine ja arhiveerimine. Taas on oodatud meediaarhiivide, riiklike arhiivide, muuseumide ja raamatukogude esindajad ning meediauringutega tegelejad. Samuti oleme huvitatud uutest aktiivsete BAAKi liikmete leidmisest.

Järgmiseks suureks väljakutseks BAAKile on eespool juba mainitud IASA aastakonverentsi korraldamine 2007. aastal. IASAgas osaleerinud BAAKi vastu on Läänes suur huvi. Ida-Euroopa näib ikka veel omavat külgetõmbejõudu kui vähetuntud regioon. Kuid üha enam räägitakse vajadusest tihendada koostööd geograafiliselt ja ajalooliselt kokkukuulvas Läänemere regioonis, samuti Balti (ja selle diasporaa) kultuuriruumis. Huvi meie ajaloo vastu on suur ja soov integreerida seda Euroopa omaga selgesti tuntav. Jääb ainult üle loota, et BAAK suudab olemasolevat potentsiaali koondada, rakendada ja suunata – meile kõigile huvi pakkuvast ja kasu toovast suunas.

Marin Laak

KREUTZWALDI SAJANDI DIGITAALARHIIV

Digitaalne keskkond ja internet ning sellega kaasnevad uued kultuuritarbimise harjumused ei ole jätnud puudutamata ka kultuuriloolise pärandi uurijaid. Kirjandusajaloolaste ette on kerkinud küsimus, kuidas säilib või muutub kirjanduslik-kultuuriline järjepidevus uues keskkonnas. Misesugused digitaalse keskkonna omadused ja arvutitehnoloogia võimalused võivad produktiivsed olla eesti kirjandusajaloo representeerimise seisukohast? Artiklis tutvustatakse kirjandus- ja kultuuriloo projekti SERVITI, mille eesmärgiks on olnud võimaluste otsimine digitaalse meedia ja vanema kirjandusloo sidumiseks. Praegune, arvutikultuuriga seonduv uue meedia ajajärk tingib ka kirjandusloo “ümbermõtlemise” või “uuestimõtlemise”.

Nüüdisaegsete uue meedia kriitiliste diskussioonide keskmes on varasema ja digitaalse ajastu meedia erinevused, uued fenomenid kultuuri loomises, levimises ja tarbimises. Projekti SERVITI digitaalses keskkonnas teostamisele eelnenud metodoloogilistes alusuuringutes selgitati uue meedia kui uut tüüpi representatsioonikeskkonna tunnuseid eesmärgiga tuua esile võimalusi, mida tuleb arvestada ka eesti kirjandusloo mudelite konstrueerimisel. Võibki öelda, et tänapäevane elektrooniline meedia, internet ja digitaalkultuur ei ole kaasa toonud mitte ainult uut tüüpi kommunikatsioonimudeleid, sotsiaalseid praktikaid jne, vaid ka uue kirjaoskuse (*new literacy*) vajaduse, mille puhul peab rõhutama kahepoolset, kirjutamise ja vastuvõtu vaatepunkti.

Esimesel juhul, tekstide loomisega seotult, on keskseks mõisteks muutunud mitte enam lehekülj, vaid ekraan ja visuaalsus. “Uue kirjutamise” aluseks on “pildilisus”, sealjuures käsitletakse pildina mitte ainult fotosid ja kujutava kunsti teoseid, vaid ka ekraani: see on organiseeritud visuaalse, mitte (trüki)lehekülje loogika alusel. Teiseks, vastuvõtu ja lugemise seisukohast rõhutatakse “kasutaja” kriitilise kirjaoskuse (*critical literacy*) vajalikkust. See teema on muutunud aktuaalseks aruteluobjektiks suuri andme- ja infohulki koondavate interaktiivsete ja hüpertextuaalste võrgustikutaoliste tekstistruktuuride õpetamise vaatepunktist. On selge, et uue kirjaoskuse nõudmised on seotud teksti (kirjutamise) enese muutumisega digitaalkeskonnas ja uute tingimuste tekkimisega nii tekstide loomisel kui ka tarbimisel.

Arvutitehnoloogia ja digitaalkeskond on mõjutamas meie teadmusmudeleid ja mõtlemist ka siis, kui seoseid digitaalse uue meedia kultuuriga otseselt ei eeldatagi. Allpool kirjeldatava digitaalprojekti eellugu on seotud digitaalsele keskkonnale omaste mittelineaarsete tekstistruktuuride, seostevõrgustike ja visuaalkujundile rajatud kontseptsiooniga, mida esialgu püüti rakendada trükitehnika abil.

Eellugu

Projekti aluseks oli eesti rahvuseepose looja, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 200. sünnipäeva tähistanud Eesti Kirjandusmuuseumi rändnäitus *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* (2003). Rändnäituse kontseptsiooni aluseks oli kirjaniku elu ja loomingu markeerimine Eesti- ja Liivimaa 19. sajandi kultuuri ja olude ning kaasaegse Euroopa kirjandusprotsessi taustal kogu sajandit läbiva nelja ajatelje kaudu. See aga tingis vajaduse kasutada näituse stendil tavatult suurt materjalikogu ehk andmehulka: nii sõnalisi tekste kui ka pildimaterjale ajaloolistest isikutest, paikadest, hoonetest, trükistest jne. Kuivõrd rändnäituse kujundaja Peeter Laurits tegi oma tööd arvutigraafika programmiga, oli

kõikide andmete paigutamine stendipinnale-ekraanile võimalik. Probleemiks osutus see uuenduslik vorm aga näituse külastajale. Tasapinnale laotatud tekstilisi kommentaare oli vaevarikas lugeda, erinevatel kõrgustel esitatud pildid mõjusid pigem lapitekimustri kui kommentaare täiendava tekstuaalse infona, nagu seda olid mõelnud näituse loojad. Seega mõjusid paralleelselt neljal tasandil esitatud andmed küll visuaalselt, kuid oli selge, et “lugejale” nendega lähema tutvumise võimaldamine eeldas elektroonilist andmekandjat.

Stendidel esitatud rändnäituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* digitaalsele kujule viimise projekt sai 2004. aasta kevadel nimeks *SERVITI: Suure Eesti Rahvuseepose Virtuaal-InterTekstuaalne Illustratsioon*. Projekti täitmise tulemustega võib tutvuda internetis (<http://kreutzwald.kirmus.ee>).

Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg

tutvustus kreutzwaldi sajand kalevipoeg kogud otsing

otsi siit...

Kreutzwald oli ja on eesti rahvuse sünnisajandi, 19. sajandi kõige tähendusrikkam eesti kirjamees

19. sajand on eesti rahvuse sünnisajand...

Eessõna

Projektist

KREUTZWALDI SAJAND. KALEVIPOEG - on 19. sajandi, vanema eesti kirjanduse, rahvusliku ärkamisaja ning rahvuskirjanduse sünnisajandi sündmusi koondav **interaktiivne kultuurilooline digitaalarhiiv** ja 19. sajandil sündinud eesti ja Euroopa kirjarahva **leksikon**. Siia on koondamisel 19. sajandiga seotud ulatuslik digitaalne materjalikogu, keskmes sajandi suurima eesti autori, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi elu ja looming. Esmakordselt on siin elektrooniliselt avaldatud eesti rahvuseepose **"Kalevipoeg"** täistekst - selle aluseks on

Meie veebilehe idee sai alguse F. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale pühendatud Eesti Kirjandusmuuseumi stendinäitusest **KREUTZWALDI SAJAND. KALEVIPOEG** (kuuridaja Peeter Laurits). Juubeliaastal 2003 oli see räninud palludes Eestimaa suuremates ja väiksemates raamatukogudes, kuid hoolimata headest näituseingimustest jäi külastajatel ikkagi aega napiks, et kogu stendidel pakutuga tutvuda. Nii suusõnalised kui ka rändnäituse külalisteraamatusse jäetud teated vihjasid vajadusele esitada näitus ka Internetis, kus seda saaks rahuilkuut uurida.

Loe edasi >

Foto 1. Digitaalnäituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* avalehekülj tekstiga “19. sajand on eesti rahvuse sünnisajand...”

Kontseptsioon

Projekti SERVITI keskseks ideeks on kirjaniku elu ja loomingu edasiandmine tema retseptiooniajaloolises situatsioonis, st kontekstuaalsetes seostes tema kaasaegse Euroopa kirjanduse ning Eesti kirjanduse, kultuuri ja olustikuga.

Teiseks alusideeks on sellise digitaalse keskkonna loomine, mis võimaldaks näidata koos kirjaniku biograafiliste andmetega tema tekste, lehitseda raamatuid ja käsikirju, vaadata dokumente ja fotomaterjale ning liita hilisemad uurimuslikud tekstid – seega kirjanduslooliste allikate kättesaadavaks tegemine kasutajale.

Kolmandaks ideeks oli keskkonna loomine, mis võimaldaks siduda kirjanduslikku teksti (E. R. Kreutzwaldi *Kalevipoja* näitel) selle eel- ja järeltekstide, käsikirjade ning laiemas tähenduses intertekstuaalsete tekstidega kirjandusest kuni heli ja piltideni.

Tehnoloogiline lahendus

Projekti täitmise esimese kahe etapi (2004–2005) tulemused olid oodatust mitmekordselt laiemad, avades projekti tarkvara edasiarendamises uue perspektiivi. Kuigi esialgses projektis oli ette nähtud vaid näituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* internetilahenduseks vajaliku tarkvara loomine, pakkus projekti tehnoloogiline partner tarkvaraarendusfirma Laborint¹ välja lahenduse, mis muudab *Kreutzwaldi sajandi* üsna universaalseks mudeliks eesti kirjandus- ja kultuuriajaloo esitamisel arvutivõrgus.

Lahenduse keskmeks on dünaamilise ajatelje moodul, mis võimaldab esitada kultuurilooliste allikmaterjalide arvutiandmebaasi interaktiivse aegruumilise keskkonnana. Ajatelje aluseks on võetud rändnäituse formaalne, 19. sajandi raamistik (1800–1900), kuid see jääb põhimõtteliselt avatuks. Soovi korral saab ajatelge arendada nii va-

nema ajaloo kui ka 21. sajandi suunas. Kuna programm on kergesti administreeritav, saab ajatelgedel esitatavat infot muuta, parandada ja täiendada, rääkimata arhiiviallikate ja kommenteerivate tekstide pideva lisamise võimalusest. Näiteks saab vastavate hüpermeedia materjalide ja andmete liitmisel näidata interdistsiplinaarseid seoseid kirjandusprotsessi ja sama perioodi kunsti-, muusika- ja teatriajaloo vahel. Sisu täiendamisel autorituvustuste ja/või -ülevaadetega võiks lehekülj täita ka elektroonilise isikuleksikoni funktsiooni.

Nende ideede teostamiseks alustati stendinäituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* sisuarhitektuuri väljatöötamisega. Näitusematerjale struktureeriti esitamiseks kolme peamenüü – “Kreutzwaldi sajand”, “Kalevipoeg” ja “Kogud” – kaudu.

Peamenüü “Kreutzwaldi sajand”

Siin avaneb dünaamilistel ajatelgedel 19. sajandi kultuuriline aegruum. Selle kaudu saab 19. sajandi sündmusi jälgida aasta-aastalt paralleelselt neljal tasandil.

Esimene ajatelg *Kreutzwald* sisaldab andmeid 19. sajandi eesti olulisema kirjaniku, F. R. Kreutzwaldi biograafia ja bibliograafia kohta.

Teine ajatelg *Eesti elu* markeerib tähtsamaid kultuuriajaloolisi fakte ja sündmusi 19. sajandi Eesti- ja Liivimaal: seadusloome, hariduse, tööstuse, maaelu ja ajakirjanduse areng ning sündmused ühiskondlikus elus ja rahvuslikus liikumises. Sündmuste andmebaas on leitav menüüst “Kogud”.

Kolmas ajatelg *Eesti kirjandus* toob välja eesti kirjandusajaloolise protsessi eesti autorite ja nende kõige olulisemate teoste sünni- ja ilmumisaastate kaudu. Valiku aluseks on eesti kirjandusklassika ja formaalse kriteeriumina kirjaniku 19. sajandi piiresse jääv sünni- (või surma)kuupäev.

Neljas ajatelg *Euroopa kirjandus* toob välja Kreutzwaldi sajandi (peamiselt) Euroopa kirjanike eluaastad ja nende kõige olulisemate

Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg

tutvustus kreutzwaldi sajand kalevipoeg kogud otsing

otsi siit...

Kreutzwald oli ja on eesti rahvuse sünnisajandi, 19. sajandi kõige tähendusrikkam eesti kirjanees

19. sajand on Kreutzwaldi sünnisajand...

Eessõna

KREUTZWALDI SAJAND. KALEVIPOEG - on 19. sajandi, vanema eesti kirjanduse, rahvusliku ärkamisaja ning rahvuskirjanduse sünnisajandi sündmusi koondav **interaktiivne kultuurilooline digitaalrahv** ja 19. sajandil sündinud eesti ja Euroopa kirjarahva **leksikon**. Siia on koondamisel 19. sajandiga seotud ulatuslik digitaalne materjalikogu, keskmes sajandi suurima eesti autori, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi elu ja looming. Esimaskordselt on siin elektrooniliselt avaldatud eesti rahvuseepose **"Kalevipoeg"** täistekst - selle aluseks on

Projektist

Meie veebilehe idee sai alguse F. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale pühendatud Eesti Kirjandusmuuseumi stendinäitusest KREUTZWALDI SAJAND. KALEVIPOEG (kujundaja Peeter Laurits). Juubeliaastal 2003 oli see rännanud paljudes Eestimaa suuremates ja väiksemates raamatukogudes, kuid hoolimata headest näituseingimustest jäi külastajatel ikkagi aega napiks, et kogu stendidel pakutuga tutvuda. Nii suusõnalised kui ka rändnäituse külastajatearvamuste jäätud teated vihisid vajadusele esitada näitus ka Internetis, kus seda saaks rahulikult uurida.

Loe edasi >

Foto 2. Digitaalnäituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* avalehekülj tekstiga "19. sajand on Kreutzwaldi sünnisajand..."

klassikaliste teoste ilmumise ajad. Sündmuste andmebaas on meenüüs "Kogud". Eesti ja Euroopa kirjanike tutvustuste andmebaas on samuti leitav menüüst "Kogud".

Peamenüü "Kalevipoeg"

Menüü keskmes on F. R. Kreutzwaldi eeposega *Kalevipoeg* seotud materjalid, need on toodud punktide kaupa alljärgnevalt.

1. Ajatelg *Kalevipoja saamislugu* sisaldab rändnäituse *Kreutzwaldi sajand* kataloogis *Kreutzwald. Missioon. Tegelikkus*² esitatud kommenteerivaid tekste eepose sünniloo kohta. Tutvustatakse rahvuseepose loomise idee kujunemist Balti estofiilide seas alates 19. sajandi algusest, F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi osa eepose kir-

jutamisel, eepose tsensuuri ja trükkimisega seotud raskusi jm (autor Kristi Metste).

2. *Kalevipoja* esimene tekstiversioon sisaldab esiteks rariteetse käsikirja *Alg-Kalevipoeg* (1853) digitaalse publikatsiooni (piltidena) ja teiseks selle trükikoopia elektroonilist tekstiversiooni. Käsikiri avaneb projekti SERVITI tarbeks välja töötatud lehitsejas. *Alg-Kalevipoja* digiteerimine on seotud Eesti Kultuuriloolises Arhiivis alustatud kultuuripärandi digitaalsete kasutuskooptate laiaulatusliku projekti ettevalmistamisega.

3. Eepose *Kalevipoeg* (1861) elektrooniline täistekst – viimase, 18. trüki (Tallinn: SE & JS 2003) versiooni alusel. Eepose tekst on interaktiivne ning struktureeritud laulude ja allteemade kaupa. Programmi võimaluste markeerimiseks on näidatud hilisemate tekstikihistuste

Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg

tutvustus kreutzwaldi sajand kalevipoeg kogud otsing otsi siit...

Kreutzwald oli ja on eesti rahvuse sünnisajandi, 19. sajandi kõige tähendusrikkam eesti kirjamees

19. sajand on Kalevipoja sünnisajand...

Eessõna

Projektist

KREUTZWALDI SAJAND. KALEVIPOEG - on 19. sajandi, vanima eesti kirjanduse, rahvusliku ärkamisaja ning rahvuskirjanduse sünnisajandi sündrussi koondav **interaktiivne kultuurilooline digitaalarhiiv** ja 19. sajandil sündinud eesti ja Euroopa kirjarahva **leksikon**. Siia on koondamisel 19. sajandiga seotud ulatuslik digitaalne materjalikogu, kestmes sajandi suurima eesti autori, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi elu ja looming. Esmakordselt on siin elektrooniliselt avaldatud eesti rahvuseepose "**Kalevipoeg**" täistekst - selle aluseks on

Meie veebilehe idee sai alguse F. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale pühendatud Eesti Kirjandusmuuseumi stendinäitusest KREUTZWALDI SAJAND. KALEVIPOEG (kuuldajaga Peeter Laurits). Juubeliaastal 2003 oli see rännanud palludes Eestimaa suuremates ja väiksemates raamatukogudes, kuid hoolimata headest näituseingimustest jäi külastajatel ikkagi aega napiks, et kogu stendidel pakutuga tutvuda. Nii suusõnalised kui ka rändnäituse külalisteraamatusse jäetud teated vihjasid vajadusele esitada näitus ka Internetis, kus seda saaks rahuilikut uurida.

[Loe edasi >](#)

Foto 3. Digitaalnäituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* avalehekülj tekstiga "19. sajand on Kalevipoja sünnisajand..."

(luule, muusika jne) lisamise võimalus (vt näiteks “Soovituseks”, “Kahkümmes lugu”).

4. Eepost tutvustav rariteetne vanaraamat *Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust* (1869) – digitaalne publikatsioon (piltidena), avaneb lehitsejas. Raamatukese sisu saab võrrelda eepose esimese variandi ja trükiversiooniga: siin on F. R. Kreutzwald esitanud eepose laulude sisukokkuvõtted eestikeelse lugeja jaoks.

5. Rariteetsed väljaanded, Õpetatud Eesti Seltsi esimese ja viienda vihiku *Kalewipoeg, eine Estnische Sage* (1857, 1861) digitaalsed publikatsioonid. Nendele eesti- ja saksakeelsetele ning kommentaaridega varustatud *Kalevipoja* vihikutele määrati 1860. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia auhind.

Peamenüü “Kogud”

Sisaldab kaheksat tüüpi andmeid ja digiteeritud materjale, koondades alammenüüde kaudu ajatelgedel esitatut:

- 1) 19. sajandiga seotud eesti ja Euroopa kirjanike tutvustuste andmebaas (kirjanike leksikon), valiku aluseks kirjaniku paiknemine ajateljel; koostatud projekti jaoks;
- 2) F. R. Kreutzwaldiga seotud pildiarhiiv Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust;
- 3) isikuleksikonis leiduvate eesti kirjanike fotoarhiiv Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust;
- 4) projekti fotoarhiivide alusel moodustatud temaatilised galeriid;
- 5) 19. sajandi sündmuste andmebaas;
- 6) F. R. Kreutzwaldi teoste digitaalraamatukogu (piltidena);
- 7) F. R. Kreutzwaldi ja *Kalevipojaga* seotud lingikogu;
- 8) F. R. Kreutzwaldi ja *Kalevipojaga* seotud uuemate uurimuste ja kriitika bibliograafia.

Seega on projektis SERVITI seotud kirjandus- ja kultuuriloolised allikmaterjalid ühtses digitaalses aegruumis, mis on struktureeritud

nii temaatiliselt andmetüüpide kaudu kui ka ajatelje mooduli alusel. Üheks alusideeks on olnud kultuuripärandit säilitavate mäluasutuste digiteerimise eesmärkide rakendamine kultuuriajaloo esitamisel. Uue meedia keskkonna lisaväärtuseks (võrreldes trükimeediaga) on numbrilisest representatsioonist tulenev võimalus liita tervikuks suured andmehulgad ja tekstimassiivid. Projektis on otsitud F. R. Kreutzwaldi näitel lahendust kultuuriloolise arhiivi käsikirjade ja fotokogu ning arhiivraamatukogus säilitatavate rariteetsete trükiste digitaalsete kogude sidumiseks. Näiteks saab F. R. Kreutzwaldi eluloolistele andmetele lisaks näha pildigaleriisid kirjaniku perekonnaga seotud elupaikadest (Jõepere, Ohulepa ja Kaarli mõis, maja Võrus) ning tema kooliharidusega seotud linnade (Rakvere, Peterburi, Tartu, Paide) vaateid. Tutvuda võib mitmete käsikirjaliste arhiividokumentidega, mis on olnud aluseks eluloo kirjutamisel leksikonidest monograafiateni (*Curriculum vitae*, ristimistunnistus, ülikooli matriikkel, abielutunnistus jm). Ajateljel *Eesti elu* näidatud sündmusi täiendavad kultuuriloolisest ja filmiarhiivist pärit fotovalim ja illustratsioonid 19. sajandi baltisaksa estofiilide krestomaatilistest teostest (Johann Christoph Petri *Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland* (1802) ja Garlieb Helwig Merkeli *Die Letten, vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts* (1800)). Projekti tulemused tõestavad veel kord, et digitaalne vorm võimaldab traditsioonilist kirjandusajaloo esitust teiste tekstitasanditega piiramatult täiendada.

Kokkuvõtteks

Digitaalse meedia kriitikas on jõutud seisukohale, et vormilisest küljest põhineb kogu internetikultuur varasemate kultuurivormide selektsioonil, mitte uute loomisel. Arvutitehnoloogia areng rajaneb kultuuriliselt tuntud vormide kopeerimisel uues keskkonnas: kultuuris aastatuhandeid ja -sadu eksisteerinud traditsiooni modifitseerimi-

sel. Digitaalse uue meedia ja internetikeskkonna konstrueeritavus pakub intrigeerivaid väljavaateid mineviku, sealhulgas kirjandusajaloo uurimisel ja representeerimisel: võimaluse visualiseerida kirjandusajalugu interdistsiplinaarsete kontekstide ja kultuurilooliste allikmaterjalide kaudu.

Projekti SERVITI tulemuseks on stendinäituse *Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg* esitamine interneti vahendusel kättesaadava digitaalarhiivina. Eesti rahvuseepose *Kalevipoeg* looja F. R. Kreutzwaldi elu ja loomingut võib jälgida 19. sajandi Eesti- ja Liivimaa oludes, kuid ka Euroopa kultuuripildi osana. Sellist võimalust toetab metatasandil uuemate kriitiliste käsitluste bibliograafia. Rariteetsete käsikirjaliste arhiivimaterjalide, vanaraamatukogude ning pildi- ja fotomaterjalide sirvimiseks on välja töötatud kasutajasõbralik interaktiivne lehitseja. *Kreutzwaldi sajandi* materjalide tõlkimisel inglise keelde avaneks selle projekti kaudu võimalus tutvustada vanemat eesti kirjanduskultuuri ka väljapoole eesti keeleroumi.

Projekti kaks esimest etappi on teostatud Eesti Kultuuriministeeriumi toetusel. Selle edasiarendus näeb ette eesti vanema kirjandusloo (kuni Eesti Vabariigi loomiseni 1918) digitaalses keskkonnas rakendatava mudeli väljatöötamist riikliku programmi *Eesti keel ja rahvuslik mälu* rahastusel (2006–2008).³ Projekti SERVITI laiemaks eesmärgiks on eesti kirjanduse ja kultuuri ajaloo esitamiseks sobiva universaalse tarkvaralahenduse väljatöötamine.

Kommentaariid

¹ Vt <http://www.laborint.com> (6. juuni 2006).

² Laak, Marin & Metste, Kristi (koost). *Kreutzwald. Missioon. Tegelikkus: Kommentaarid F. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale pühendatud näitusele "Kreutzwaldi sajand. Kalevipoeg"*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2003.

³ Projekt *Kultuuriajaloo interaktiivne digitaalarhiiv ärkamisajast kuni Eesti Vabariigi loomiseni*.

Tõnno Jonuks, Priit Lätti

RADAR – INTERAKTIIVNE KULTUURILOOLINE KAART

Elame maastikul. Olgu see tööstushoonestusega linnaruum, range kaitse all olev loodusreservaat või sajandeid kasutusel olnud küla-keskkond, kujundab maastik nii meid kui ka meie kujundame ja mõtestame sedasama maastikku enda ümber (Raudsepp 2001). Ümbritsevale elukeskkonnale, ennekõike maastikule tähenduse andmine on üks oluline osa identiteediloome protsessist (vt Lotman 2001). On selge, et identiteet ja selle roll ei ole ühiskonnas pidevalt samatähenduslikud (vt ka Kotov 2005). On perioode, mil enesemääratlus on ühiskonnas tagaplaanil, samas on kriisisituatsioone, kus ühiskond tegeleb oma identiteediga väga aktiivselt. Selliseks perioodiks võib olla riigi teke, aga ka riigivormi muutus. Riigikorra muutuse ja sellest tulenenud protsessidega identiteedis on kaasnenud pärimuskultuuri tähtsustumine Eestis. Rahvapärimus ja eriti selle alaliik kohapärimus on üks viise, kuidas sobitada ennast ja oma kogukonda ümbritsevasse keskkonda, tekitades ja kinnitades nii eneseidentiteedi müüte ja luues turvatunnet.

Kohapärimus ei tähenda üksnes mingi muistendi omistamist mingile puule, mäele või kivile. Paigapärimuse teke eeldab kogu ümbritseva keskkonna mõtestamist, “kodustamist” (vrd ka Hodder 1990; Tuan 2002). Kohapärimuse teket, hoidmist ja arendamist võib võrrelda maaomandi kinnistamisega – kui on teada pärimus, kui maastik ja kogu ümbritsev keskkond “kõneleb” seal liikuva ja viibiva inimesega, kuulub ka maa temale. Loomulikult soosib maastikuobjekti

pärimusliku osa kinnistamist ja alalhoidmist objekti religioosne laetus (vt nt Vaitkevičius 2004). Ka argieluseikade roll maastiku mõtestamises võib olla suur.

Kindlasti ei ole võimalik sellist pärimuse- ja maastikutunnetust tekitada kunstlikult. See on üks neist pärandkategoriatest, mida vaid üksikjuhtudel saab ja on võimalik edasi anda võõrale. Võõral on hoopis olulisem luua oma paigaidentiteet ja oma kohapärimus.

Pärandmaastikku ei ole võimalik kunstlikult alles hoida. Maastikul identifitseeritav kohapärimus ja maastiku tähendus nii igale üksikule indiviidile kui ka tervele kogukonnale on vaid osa tervikpildist.

Mitmed kohapärimuse ning identiteedi aspektid on kujunenud viimasel aastakümnetel paljude erialade teadlaste uurimisteemadeks. Sellised uurimused on või vähemalt peaksid olema distsiplinaid vahelised. Pärimust kandvate loodusobjektide kõrval on maastiku mõtestamisse kaasatud ka ehitised, kalmed ja muud tehisobjektid. Seega näitavad erinevate maastikuelementidega seostatud müüdid, jutud, toponüümid ja sinna paigutatud rajatised ühiskonna suhtumist neid ümbritsevasse ja väljendavad samas ühiskonna enda identiteedimääranguid.

Eelnevast lähtuvalt kasvas 2003. aastaks Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas välja mõte luua digitaalne Eesti kaart, mis kajastaks seda, kuidas on siinsed elanikud mõtestanud ja kujutanud ümbritsevat maastikku. Projekt sai nimeks Radar, mis väljendas ühtaegu nii otsimist kui ka rada, teed, mis ühendab maastikul erinevaid objekte. Algselt oli projekt mõeldud peamiselt lisaõppevahendina koolidele, kuid juba pilootprojekti lõppedes oli selge, et tegemist on millegi laiemaga, mis võib pakkuda huvi teistelegi institutsioonidele ja inimesetele, keda huvitab nende minevik, esivanemad ja kodukant, teisisõnu maastik, kus on elatud ja elatakse ning mida järjepidevalt (taas)mõtestatakse.

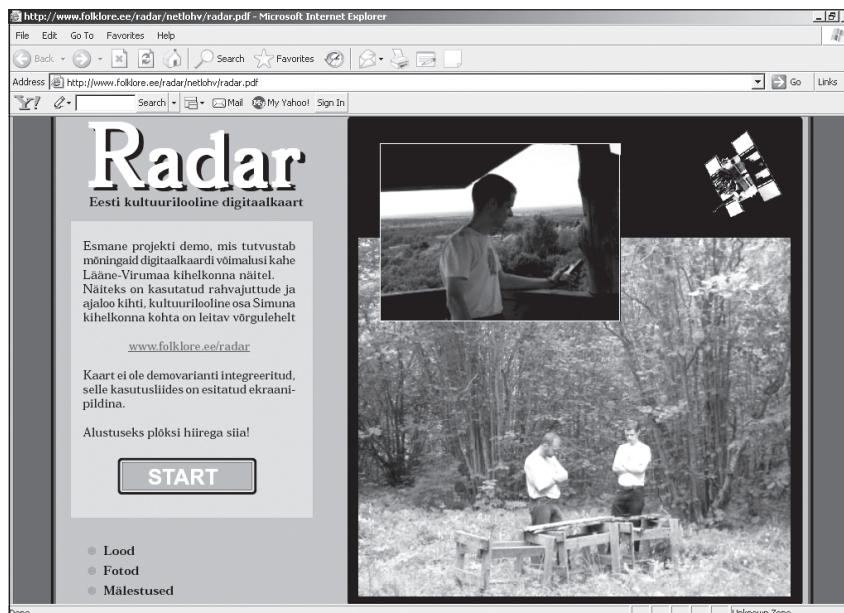

Foto 1. Radari kodulehekül (http://www.folklore.ee/radar) folkloristikaserveris Haldjas.

Radari pilootprojekti alaks valiti tänapäevane Lääne-Viru maakond. Maakonnas on teada arvukalt arheoloogia-, kunsti- ja arhitektuurimälestisi ning piirkonda iseloomustab rikkalik folkloor. Ka on Lääne-Virumaa erinevate distsipliinide uurijate poolt üks paremini läbitöötatud piirkondi, välitöid on korraldanud kõikide eelloetletud teadusalade esindajad. Seetõttu andiski Lääne-Virumaa valimine pilootprojektiks kõige parema ja kokkuvõtlikuma pildi sellest, kuidas haarata projektiga tulevikus kogu Eesti.

Pärast pilootprojekti lõppemist on alustatud ideaalis kogu Eestit katva kaardi koostamist. Järgmiseks piirkonnaks valiti Lääne-Virumaa naaber Ida-Virumaa ning selle tulemusena on praeguseks valmis mõlemat maakonda ühendav terviklik Virumaa kohapärimuse kaart. Sellel on sümbolitega märgistatud folkloorsed paigad. Sümbolit klikates avanevad nii foto kui ka kohapärimuse tekst. Teksti juures

on viited originaalallikatele. Mitmete arhitektuuri- ja ajaloo-objektide puhul on lisatud ka lühike ülevaade nende minevikust.

Kaardi koostamise protsessis otsiti kõigepealt Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivist (ERA) ja Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist (EKLA) ajalooliste kihelkondade kaupa välja kogu kohapärimus, mis digiteeriti. Seejärel koondati ühtsesse andmekogusse kohapärimus piirkonna väikemuuseumidest (peamiselt Väike-Maarja muuseumi kohapärimuse kartoteegist). Saadi mahukas tekstikorpus kõikide Lääne-Viru kihelkondade kohta. 2003. aasta suvel viidi läbi välitööd, mille käigus otsiti üles kõik vähegi leitavad pärimusega seonduvad kohad, määrati GPSiga nende asukoha koordinaadid ja pildistati. Objektide leidmisel kasutati kodu-uurijate hindamatut abi, sest paljud traditsiooniliselt olulised kohad on kiire ja liikuva eluviisi tõttu hakanud rahva mälust kaduma. Samas on pärimuskohtade taastähtsustamine üks Radari lisaeesmärke, millega tuletatakse inimestele meelde nende kodupaiga ajalugu.

Kameraaltööde käigus kanti kõik leitud objektid digitaalsele kaardile ja liideti nendega nii fotod kui ka rahvajutud. Ära on toodud algallikate viited, mis muudavad kogu projekti ka teaduslikul otstarbel kasutatavaks. Nii fotod kui ka folkloorsed tekstid on koondatud Eesti folkloristika serveri Haldjas andmebaasi.

Nii Radari pilootprojekti kui järgnevas põhiprojekti on materjal jaotatud ajalooliste kihelkondade järgi. See tähendab, et arvestatud ei ole tänapäevaseid valdu ja maakondi, vaid sajandite jooksul kujunenud kirikukihelkondi. Selline jaotus arvestab ühelt poolt aja jooksul kujunenud asustusgeograafiat, teiselt poolt on tegu folkloristliku, keeleajaloolise ja etnoloogilise uurimistavaga, mis opereerib 19. sajandi keskpaigast alates kihelkondliku jaotusega.

Nii mahukas töö erineb seega tunduvalt senistest rahvaluulekogumise ekspeditsioonidest, mille eesmärgiks on olnud peamiselt folkloori kogumine. Radar töötleb aga juba olemasolevat folkloori

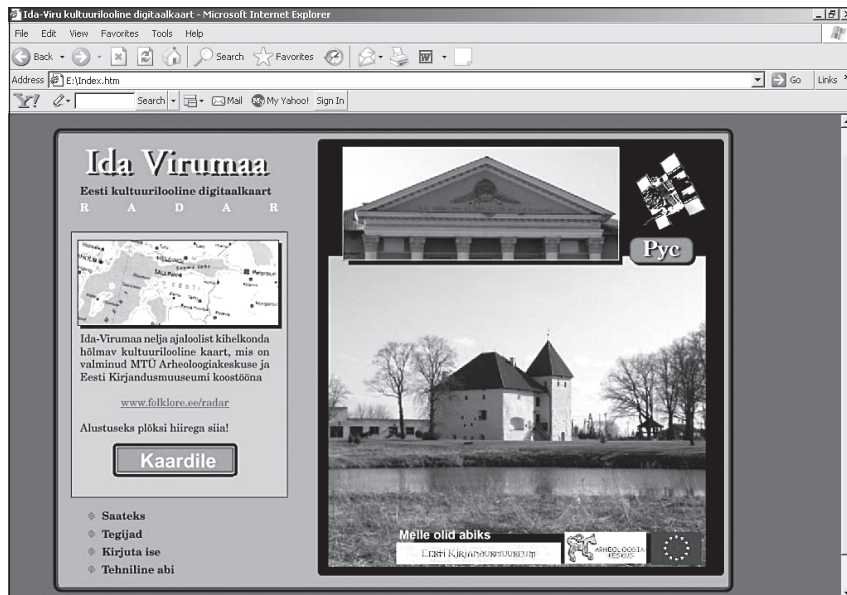

Foto 2. Radari Ida-Virumaa digitaalse kultuuriloolise kaardi CD-versiooni avalehekül.

ja seob seda konkreetsete paikadega maastikul. Erinevalt teistest sarnastest projektidest ei ole Radari puhul enam esmatähtis uue pärimuse kogumine, vaid vana taasesitamine. Siiski joonistub Radari käigus välja hoopis uusi piirjooni rahvapärimuse kogumisel. Eriti selgelt oli näha Virumaa idapoolses osas, et praegusele elanikkonnale olid vanad, peamiselt enne Teist maailmasõda üles kirjutatud pärimustekstid täiesti võõrad. Pigem võis aimata, et sealse, valdavalt vene keelt kõneleva elanikkonna hulgas liigub juba hoopis uus kohapärimuse kihistus – nõukogude ajal siia kolinud immigrandide loodud pärimus. Need on lood, mille abil loovad oma identiteedi inimesed, kelle Eestiga seotud ajastu on veel üsna lühike. Kahjuks on see teema veel uurimata.

Ka paljud põliselanikud olid väga liigutatud, kui Radari meeskond käis nende juures teed ja juhatust küsimas. Eriti kui rääkisime neile lugusid, mida nad olid kuulnud vanavanematelt. Tundus, et niisugu-

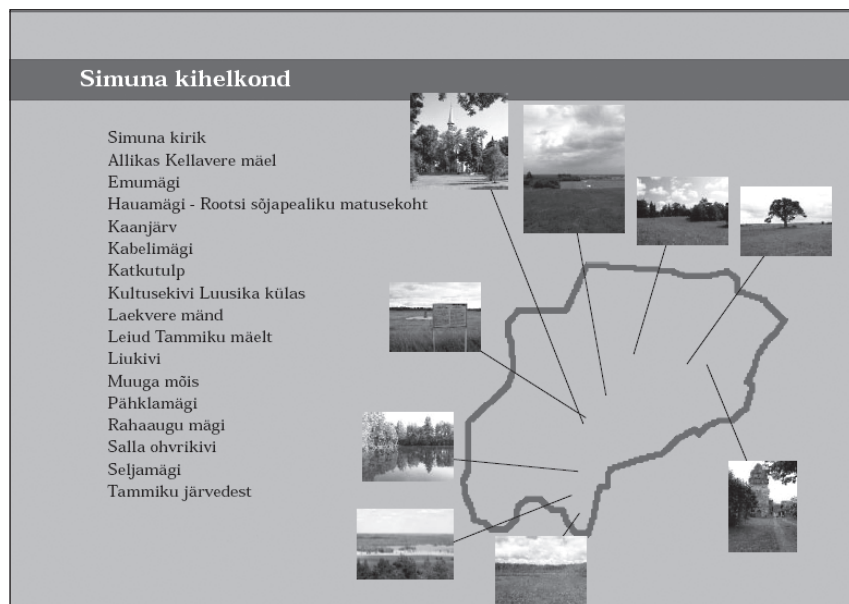

Foto 3. Simuna kihelkonna kultuurilooline kaart Radari koduleheküljel.

Foto 4. Ja üks sellel avanevaid pärimusobjekte Muuga mõis.

sed vestlused uuendasid vanu jutte. Mõlema traditsiooni, nii uuskui ka põliselanike folkloori kogumiseks lisati Radari CD-le kohapärimuse kogumise leht. Selle abil on võimalik elektrooniliselt saata pärimustekst otse Eesti Kirjandusmuuseumi, võimalusel lisades sellele ka pärimuslooga seotud koha koordinaadid ja foto.

Lisaks pärimuslike paikade lokaliseerimisele maastikul digiteeritakse Radari käigus uuritava piirkonna ajalooline pärimus. Tegemist on ajaloolise traditsiooniga, mida kogusid 1930. aastatel Õpetatud Eesti Seltsi stipendiaadid ja mis on hoiul Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Seni üksnes käsikirjaliselt kättesaadavad kogud digiteeritakse ning vormistatakse kihelkondade kaupa e-raamatutena. Need pakuvad väärtuslikku lisamaterjali kohapärimuse tekstidele ja nii moodustub ühtne tervik.

Radari põhiprojekt viiakse läbi maakondade kaupa. Prioriteediks on katta idapoolne Eesti – lisaks Virumaale ka Tartu, Võru- ja Setumaa ning Kesk-Eestist ajalooline Järvamaa.

Projekti on seni toetanud Eesti Kirjandusmuuseum, Phare Mitteeestlaste Integratsiooni SA, Eesti Kultuurkapital, Hasartmängumaksu Nõukogu, Eesti Rahvuskultuuri Fond jt. Nende toel on olnud võimalik hankida varustust välitöödeks ja teha reaalselt tööd. Loodetavasti lisandub projekti põhiosa toetajaid ning nende tööna valmib uus ja atraktiivne, mitme-eesmärgiline vahend Eesti kultuuri uurimiseks, mõtestamiseks ja tutvustamiseks.

Kirjandus

- Hodder, Ian 1990. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Social archaeology. Oxford: Blackwell.
- Lotman, Juri 2001. Pärinimedede maailm. Lotman, Juri. *Kultuur ja plahvatus*. Ajalugu. Sotsiaalteadused. Tallinn: Varrak, lk 43–51.
- Kotov, Kaie 2005. Identiteedid ja enesekirjeldus. *Estonian Social Science online* 3 (http://www.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=61661/kaie_kotov.doc – 17. mail 2006).

- Raudsepp, Maaris 2001. Environmental Belief Systems: Empirical Structure and a Typology. *Trames* 3: 5 (55/50), lk 234–254.
- Tuan, Yi-Fu 2002. *Space and place: The perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Vaitkevičius, Vykintas 2004. *Studies into the Balts' Sacred Places*. BAR International Series 1228. Oxford: John and Erica Hedges Ltd.

Liisa Vesik

MUISTENDITE DIGITEERIMISEST ANDMEBAASIDENI

Muistendid ja usunditeated väljendavad jutustajate seoseid igapäevaolustikuga, vahendavad jutustajate maailmavaadet, on seotud uskumussüsteemiga ja edastavad neisse kätketud eetilisi norme. Need lood avavad omapärase vaate seostele inimese ja teda ümbritseva keskkonna vahel, räägivad asustusajaloost, kuid ennekõike inimesest endast ja tema fantaasiatest. Minevikku on jäänud tekke- ja seletusmuistendid ning enamik mütoloogiliste olenditega seotud pärimusi. Kuid nagu varasematel aegadel, jätkub ka nüüd muistendite jutustamine – nähtuste seletamine ja kompensatsiooni otsimine tegelikus elus puudu jäävale, üleloomulike kogemuste vahendamine, võimatu tegelikuks jutustamine. Muistendiuurimine kätkeb endas võimalusi jõuda põhjalike rahvaelu iseloomustuste ja sügavamate üldistusteni. Samal ajal on traditsioonis palju laialtlevinud motiive, mida käivitavad uskumused, eelarvamused ja stereotüübid on omaised kõigile kultuuridele.

Muistendite ja usundiliste juttude peamised käsitlused ilmusid 1930. aastatel, 1950.–1970. aastatel avaldati kolm köidet hiiu- ja vägilasmuistendeid koos sissejuhatuste ja motiiviindeksiga. Rahvajutu-terminoloogia pärineb enamasti Teise maailmasõja eelsetest aastatest, osa muistendikonspektidest tüpologiseeris sõjajärgsetel aastakümnetel Ellen Liiv, lähtudes Antti Aarne ja Lauri Simonsuuri kataloogidest. Mujal hargnesid käsitlused mitmesse suunda ning valminud rahvuslikud tüübi- ja motiiviloendid (Marjatta Jauhiainen, Rei-

dar Christiansen jt) ning rahvaliku kirjanduse tüpologia (Stith Thompson) toetavad ainekogu võrdlevat analüüsi ja rahvusvaheliste paralleelide leidmist.

Spetsialiseerumise käigus iseseisvunud tänapäevamuistendite käsitlemisega alustati Eestis 1990. aastate alguses. Samal ajal kirjutati Eesti Keele Instituudi rahvausundi ja -juttude töörühmas monograafiaid: Ülo Valk väitekirja kuradist ja Mare Kalda aardepärimusest, Mare Kõiva uuris laste õudusjutte.

1993. aastal alanud muistendiprojekti ülesandeks oli õhutada ja jätkata jutu-uurimist, valmistada ette valitud teemade ja olenditega seotud tekstikorpused ja andmebaas, toetada digiteerimist ja süstematiseerimist seminaride, esialgsete uurimistulemuste raportite ja uurimustega (Kõiva 1996).¹ Eesmärkide saavutamiseks oli vaja digiteerida ja korrastada:

- Eesti arhiivides leiduv vastavasisuline rahvajutuaines ja sellega seotud uskumustik;
- teemakohased varasemad trükised, liita elektroonilised koopiad märgendatult tekstikorpusesse, kuid avaldada paralleelselt ka terviklike e-raamatutena;²
- translitereerida audiovisuaalne ainekogu;
- luua ainesest e-indeksid ja *on-line*-andmebaas;³
- lõpptulemusena publitseerida akadeemilised uurimused koos *on-line*- ja CD-DA formaadis väljunditega.

Esmajärjekorras digiteerimiseks (materjali hulga tõttu loobuti kogu teabe ühekorruga töötlemisest) valiti mütoloogiliste haigustega seotud (maa-alused, halltõbi, lendva, katk) muistendid ja haldjapärimus (mets-, vete- ja koduhaldjad). Varasemate trükiste digiteerimist alustati hiiupärimusest. Mõlema temaatilise rühma valikul oli määrav, et neid jutte on jäädvustatud hinnanguliselt keskmisel arvul, tegemist on minevikulise pärimusega ja eeldatavad tugikorpused (rahvameditsiin, haldjate elusfääriga seotud pärimus) on keskmise suurusega.

Foto 1. 2005. aastal avatud muistendite andmebaas *Rehepapp* toob kasutajani pikema aja vältel digiteeritud ja kollatsioneeritud pärimuse.

sega – kuid peamine, et materjali hüppeline juurdekasv ettevalmistustööde ajal oli välistatud. Toomas Sildvee alustatud ja Renata Sõukandi jätkatud etnobotanika andmebaas HERBA oli konkreetne tugi mütoloogiliste haiguste teemale – seos erinevate ravivõtete ja taimenimedega osutab haiguse aktuaalsusele kogukonnas.

Siiski lisandus hiljem (2000) haldjate elusfääriga seotud lugude (puud/metsad ja veekogud) ning uurijakattega aarde- ja libahundi pärimuse digiteerimine.

Umbes poolte valikteemade kohta on lisaks muistenditele üles kirjutatud uskumusteid, narratiivilaadseid, arheoloogilisi ja ajaloolisi teateid, rahvaetümoloogiaid, maagilisi ja utilitaarseid tarbetekste jmt, mis on liidetud tekstikorpusesse – valiku aluseks on see-ga mitte vorm, vaid temaatika. 1993. aastal alustatud digiteerimine päädis andmebaasi *Rehepapp* avamisega 2005. aastal.

Projekti kulgemine

Praegu, kui vastavate teemade jaoks digiteerimisnimestike koostamine on lõpujärgus, on sobiv teha tagasivaade senisele tööle.

Muistendite ja usunditeadete erijooneks on asjaolu, et neist on vähe masinkirjakoopiaid, mida saab tekstituvastuse kaudu kasutada, temaatilised kartoteegid sisaldavad juttudest enamasti konspekte, ka ei hõlma eri aegadel koostatud kartoteegid kogu esinemust. Usunditeadete sihipärane kopeerimine lõppes 1930. aastatel. Selle asjaolu tõttu tuleb arhiivist vajalike andmete leidmiseks ja sisestamiseks lugeda käsikirjad läbi neid üldregistriga võrreldes. Eraldi täpsustamist vajavad metaandmed.

1993. aastal oli folkloristide kasutuses ainult üks oma arvuti, 1994. aastal kaks arvutit, mistõttu töötati graafiku alusel. Tihti pääses arvuti juurde hilisõhtul pärast ametlikku tööaega ja töötati südaööni. Aastatel 1995–1996 sisustati Eesti Teadusfondi grandid 676 toel projektis osalejatele arvutitöökohad. Paralleelselt loodi folkloristide arvutivõrk, serverite süsteem ja veebilehed. Sellest ajast peale oli võimalik optimeerida arvutitööd ja alustada käsikirjade kõrval varasemate trükiste digiteerimist.

Projekti kulgemise võib jagada kolmeks etapiks, mida iseloomustab ka erinev taktika.

1. Üksikute teemade kaupa digiteerimine

Täiesti uute muistendiköidete ettevalmistamist alustati kogu Euroopat mõjutanud katkest ja katkupärimuse Eesti ainekust. Selle ülesande võttis oma õlule Reet Hiiemäe, tol ajal üliõpilane, keda sisestamisel abistasid hiljem lühemalt Hannes Vetik (1993) ja 1995. aastast üliõpilane Signe Susi, kes alustas katkulugude kõrval lendvapärise digiteerimist. Kui katkupärimuse digiteerimisel oli aluseks Eduard Laugastele koostatud arhiivitekstide nimestik, siis lendvapärise digiteerimiseks tuli kogu arhiiv registrite toel läbi lugeda.

Tulemina valmisid 1996. aasta lõpuks katkumuistendite populaarne väljaanne, akadeemilise kogumiku käsikiri ja teemakohased lühiuuri-mused. Reet Hiiemäe koostatud raamat *Eesti katkupärimus* toimetati 1997. aastal Eesti Teadusfondi toel (grant 2747) ja avaldati Eesti Kultuurkapitali rahastusel. Köide sisaldab teaduslikku sissejuhatust, registreid ning resümeesid inglise, saksa ja vene keeles (Hiiemäe 1997). Digiteeriti veel erinevate hoiuasutuste lendvapärinus, litereeriti katku-, lendva-, arde- ja õudusjutud; valmis õudusjuttude kartoteek ja artikleid. Perioodi lõpul olid ettevalmistustöödel abiks keeleteimetaja Luule Krikmann ja lühikest aega arvutihaldur-programmeerija Sander Vesik – mõlema professionaalsed oskused olid väljaspool kahtlust.

2. VTK-periood

Üksikteemade kaupa arhiividest tekstide sisestamine kui väheperspektiivne asendus 1997. aasta teisel poolel rühmatööga. Igal osalisel oli oma teema, kuid ta otsis ja digiteeris arhiivist materjali ka teistele, korruga töötati kõigi mütoloogiliste haiguste ja haldjatega seotud teemadega. Kollatsioneerimine ja redigeerimine jäeti järgmiste ühistöö etappide juurde.

Alustati suurest kollektsioonist ERA, mille kogumisprioriteetide hulgas olid rahvajutud ja mütoloogia, kirjasaatjate kaastööde suhtes valitsesid kindlad nõuded ja kaastööliste kirjutamisvilumus oli tasemel. Sisestamisel tekstid märgendati, metaandmed olid standardiseeritud.

1997. aasta jooksul valiti konkursiga muistendiprojekti jätkama üliõpilased Piret Paal, Kristel Kivari ja Eve Ehastu. Mõnda aega jätkas Viljandisse õppima suundunud Signe Susi, kes loovutas tööjärje väljaannete osalise koormusega assistendile Merje Susile. Haldjateemadega alustasid Mare Kõiva ja Aino Laagus (seoses õppetööga Rootsis, hiljem Soomes valmistas ta köidet rühma ettevalmistatud digiteeringute põhjal), Reet Hiiemäe jätkas katkupärimuse uurimist.

Uue meeskonna tuumast kujunes kiiresti rõõmsameelne VTK-rühm ehk Väike Töökas Kollektiiv. Alustati ka rahvajutukogumike digitaliseerimise, indekseerimise ja e-raamatute ettevalmistamisega. Sagedastest aruteludest kujunes regulaarne iganädalane VTK-seminar (korraldaja Piret Paal), kus tutvustati teoreetilisi seisukohti ja artikleid, katsetati oma ainesel erinevaid meetoodikaid. Seminariks valminud tõlked avaldati veebis (vt Paal & Hiimäe 1999–2004). Seminari on hiljem koordineerinud Reet Hiimäe, Liisa Vesik, Aimar Ventsel, käesoleval ajal juhib seda Mare Kalda.

Olulisemateks tulemiteks kujunesid Tartu Ülikoolis kaitsstud uurimistööd: Reet Hiimäe bakalaureuse- ja magistritöö “Eesti katkupärimus Lääne-Euroopa katkutraditsiooni piirimail” (1999), Piret Paali ja Kristel Kivari bakalaureusetööd ning Piret Paali 2004. aastal kaitsstud magistritöö “Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärimus: arhiivitekstidel põhinev analüüs” (vt <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16954026/paal.pdf>).

3. Jagatud ülesannetega digiteerimine

Juba enne VTK-meeskonna välisõppe ja lapsepuhkuste perioodi tekkis pakiline vajadus muuta digiteerimise stiili, kuivõrd uurimistööks ja andmebaasi avamiseks oli vaja kiiremini jõuda järgmiste etappide väljundini. Survet avaldas projektipõhine rahastus ja et mitte loobuda oma algsest sihist ehk kollatsiooneeritud ja redigeeritud tekstide korpusest, tuli asuda paralleelselt järgmiste tööetappide juurde. Sellega seoses kerkis vajadus metaandmete täpsustamise ja sellekohaste abivahendite järele. Tõusetus vaidlus tekstoloogia ja redigeerimise problemaatika üle, mis tõi esile kaks erinevat suunda: andmebaas kui digitaalne turvakoopia ja senist akadeemilise editeerimise tava jätkav redigeeritud tekstidega andmebaas, millisena loodi muistendite korpust.

2000. aastast

- alustati digiteeritud ainekogu kontrollimise, paranduste sisseviimise ja redigeerimisega, selle kõrval jätkati vajalike tekstide otsi-

mist ja sisestamist käsikirjadest. Erinevaid etappe teostasid erinevad inimesed;

- jätkus tekstide koondamine helikandjatelt ja videosalvestustelt, nende litereerimine ja redigeerimine;
- jätkus vanemat rahvajuttu sisaldava trükisõna skaneerimine ja tekstituvastuse kaudu kätesaadavaks muutmine, samuti vastava ainese indekseerimine ja märgendamine andmebaasi tarbeks;
- arendati andmebaasi spetsiifilist tarkvara ja rakendusi.

Kohaandmete ühtlustamiseks hakati kasutama EKI kohanimeandmebaasi KNAB ja kogujanime täpsustamiseks Rein Saukase koostatud nimestikku.

Jaotatud ülesannetega digiteerimine kindla suurusega rühma ja muutuvate abilistega tähendab, et inimene sai seniste üheste ülesannete asemel kaks või kolm erinevat ülesannet,⁴ võtmeküsimuseks on järjekindel tööde koordineerimine, probleemidest nimetagem siinkohal veel:

- erioskusi nõudva tehnilise töö suure mahu ja assisteerijate vähesuse tõttu on uurijad ja väljundi loojad hõivatud ajamahukate eeltöödega;
- 19. sajandi käsikirju digiteeritakse 2002. aastast mikrofilmide vahendusel, mis aeglustab tööd 50–70% võrra;
- väljaspool folkloristika osakonda ja eriti väljaspool Eesti Kirjandusmuuseumi töötavatel partneritel on keeruline osaleda ettevalmistustöodes, nende finantseerimiseks ei jätku ressursse. Muuseumi ruumides töötav meeskond teeb tehnilist eeltööd kõigi projektiliikmete heaks;
- trükiste digiteerimise tempo on olnud aeglasem käsikirjade digiteerimise tempost, sest töid on teostatud eeskätt Eesti Kultuurkapitali stipendiumitega;
- temaatilised korpused vajavad andmebaasi konverteerimise eel või järel uurijapoolset lisamärgendamist.

Redigeeritud ja liigendatud on kahe järgmise muistendiköite aineistik, kollatsioneeritud ja redigeeritud kolmveerand ERA, kolmandik Eise-

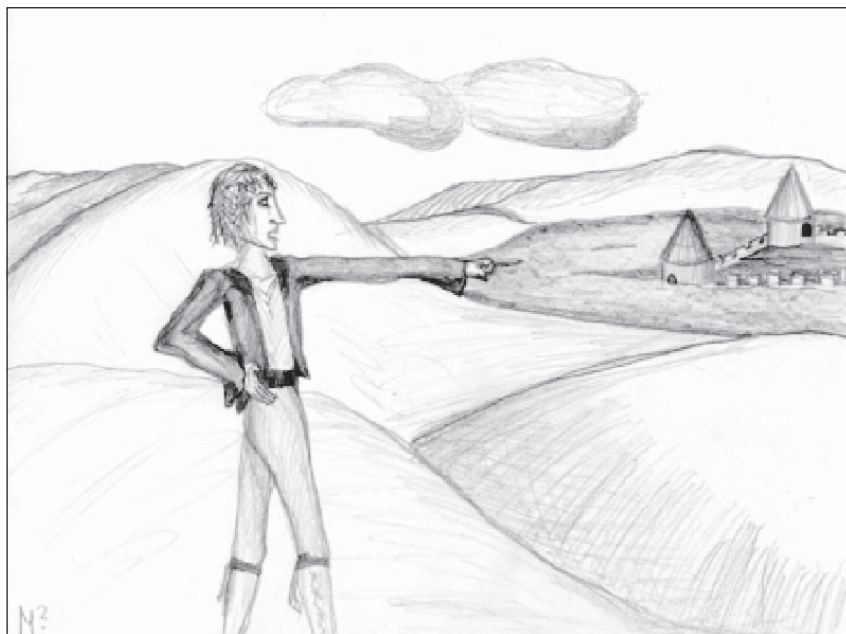

Foto 2. Illustratsioon *Kolmandatele Eesti kohalikele muistejuttudele*. Muistendiprojekti lahutamatu osa on vanemate väljaannete digiteerimine intertekstuaalsete suhete ja tekstoloogia uurimiseks. Tekstivalimikena sisaldavad need raamatud huvitavaid palu, pakuvad leiurõõmu, mõtlemis- ja analüüsivõimalusi. Matthias Johann Eiseni rahvaraamatute e-väljaanded kujundas Mann Lintrop.

ni, RKM-i, vanemate kogude digiteeritud tekstidest, mis on liidetud andmebaasi. Uurimistöö tulemustest nimetagem Mare Kalda aardepärimust käsitlevat magistritööd “Jutud peidetud varandustest: tõsieluteade, muistend, muinasjutt” (Tartu Ülikool 2001), libahundi teemal kaitses väitekirja Merili Metsvahi.

Perspektiivid

Lähemate aastate peaülesanne on jõuda ettevalmistatud tekstide kontrollimise ja redigeerimisega sisestamisele järele, et saaks keskenduda täistekstikorpusete analüüsile ja muudele väljunditele. Sellele aitab kaasa 2005. aastal valminud andmebaas *Rehepapp*, kuhu oli 2005. aasta su-

veks liidetud üle 10 000 teksti (Vesik 2006), 2006. aastal on lisandumas umbes sama palju tekste. Andmebaasis on konverteeritud, kontrollitud ja ortograafiliselt redigeeritud TXT-failid, mille metaandmestik sisaldab mh teavet digiteerimise ja trükistes avaldamise kohta, tüpoloogilisi ja struktuuri puudutavaid kommentaare ja muud asjakohast. Komplitseerituma metaandmestiku ja märkuste lisamine on konkreetse teema uurija otsustada ja ootab edasist arendamist.

Päevakorral ongi temaatiliste alamandmebaaside loomine ja täiendavate uurijaliidest programmeerimine, et hõlbustada folkloristi tööd, laiemale kasutajaskonnale on plaanis kujundada andmebaasi toetav portaal. Aktualiseerunud on ka infotehnoloogiliste analüüsiprogrammide (tekstoloogiline võrdlus, automaatne tüpologiseerimine jm) arendamine.

Valikdigiteerimise lõpetamise järel tuleks alustada frontaalse muistendite ja usunditekstide digiteerimisega, hõlbustamaks tööd sisuldas keerukate tekstisülemitega. Ka käsikirjalistest kogudest valmistatud mikrofilmide täielik digiteerimine, eriti 19. sajandit puudutavas osas säästaks aega sisuliseks tüpologiseerimiseks ja uurimistöök. Seni on puudunud võimalused nii mahukate tööde läbiviimiseks, kuid pikemas perspektiivis tasub see panustamist.

Muistendiköidete uurimuslik osa ja tekstikorpused on kavas avaldada ka mõnes rahvusvahelise teaduskeelena kasutatavas võõrkeeles, et integreerida eesti aineistik üleilmsesse kasutusse.

Kolm kõrgkooli lõputööd, kolm magistritööd, akadeemiline köide, artiklid, andmebaas, seminaride seeria – ja kõige selle kõrval on tegijad jõudnud sünnitada kaksteist last. Kas pole hea tulem?

Kommentaariid

¹ Muistendite ja usunditekstide ettevalmistamine on seotud Mare Kõiva Eesti Teadusfondi grandiprojektidega nr 676 (1993–1996) ja 2747 (1997 – 3 kuud) ning riiklike sihtprogrammide *Eesti keel ja kultuur* (1997–2003) ning *Eesti keel ja rahvuslik mälu* (2004–2008) projektiga *Eesti muistendid*. Ülevaate kirjutamisel on kasutatud projektide taotlusi ja aruandeid. Käsikirjade digiteerimist, e-raamatute valmistamist ja and-

mebaasi arendamist on toetanud Eesti Kultuurkapital, toetust saadi ka Avatud Eesti Fondist. Tekstide kontrollimisel on abistanud MTÜ Eesti Folkloori Instituut, digiteerimisel aga paljud vabatahtlikud, samuti Tartu Ülikooli üliõpilased – Tiit Jaago ja Mare Kõiva loengukursuste kuulajad.

² Peaaegu sajast e- ja virtuaalsest raamatust on paljud seotud muistendiprojektiga: hiiu- ja vägilasmuistendite seeria (<http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/>), Matthias Johannes Eiseni rahvaraamatud (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/>), Ferdinand Johann Wiedemanni *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten* (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/aiale/>), Johann Forseliuse *Eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused* (http://www.folklore.ee/pubte/forselius/est_index.html), Oskar Loo-ritsa *Endis-Eesti elu-olu* köited (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/>), Pille Kippari antoloogia *Loomad linnud ja putukad* (<http://www.folklore.ee/pubte/muina/loomad/>), Vaina Mälgu, Ingrid Sarve ja Richard Viidalepa muinasjutuantoloogia (<http://www.folklore.ee/pubte/muina/antoloogia/>) jm.

³ *Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite andmebaas* (vt <http://www.folklore.ee/rehepapp>).

⁴ Otsimise ehk vajalike tekstide nimestike, metaandmete ja märksõnade koostajateks olid Mare Kõiva ja Reet Hiiemäe, hiljem sai sellest Katre Kikase ülesanne. Aastast 2001 on digiteerinud Eva-Kait Kärblane, Kultuurkapitali rahastusel veel Merje Susi, Salle Kajak ja Pille Parder. Kollatsioonierisid Luule Krikmann, Mare Kalda ja Mare Kõiva, lühemat aega Kultuurkapitali jm rahastusel Anne Kaaber, Kadi Sarv jt. Redigeerisid peamiselt Luule Krikmann, Mare Kalda, Mare Kõiva. Eesti Keele Instituudi murde- ja rahvaluulekogust digiteerisid haldjamuistendeid Liisa Vesik, Maris Kuperjanov ja Merje Susi. E-väljaannete ettevalmistamisel abistasid Maris Mürsepp, Piret ja Birgit Paal, Tuul, Kail ja Pihel Sarv, Saamuel Vesik jt. Arvutivõrgu ja serveri rajamise raskust kandis Sander Vesik, algul vabatahtliku abilisena, 1996. aastast koosseisulisena.

Kirjandus

Hiiemäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. Monumenta Estoniae antiquae 2: Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused 1. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kõiva, Mare 1997. Rahvausundi ja -juttude uurimise tööühm 1990–1996. Viikberg, Jüri (toim). *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 93–121.

Paal, Piret & Hiiemäe, Reet (koost) 1999–2004. *VTK-raamat: Võrguteavik*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/seminar/> – 1. august 2006).

Vesik, Liisa 2006. The Narrative Database “Rehepapp” and its Application to the Example of *lendva*-Tradition. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Ilmumas.

Rutt Hinrikus, Tiina Kirss

MÄLU NARRATIIVI ÄMBLIKUVÕRGUS

Elulugude kogumine, mis oli paljudes Euroopa maades levinud juba 20. sajandi teisel poolel, sai Eestis alguse taasiseseisvumisliikumise kõrgharjal 1980. aastate lõpul peaaegu paralleelselt Eesti Muinsuskaitse Seltsi (1988) ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (1989) eestvõttel. Viimast juhatas tol ajal Rutt Hinrikus. 1995. aastal korraldas Eesti Kirjandusmuuseum esimese elulugude kogumise võistluse ja 6. märtsil 1996 loodi ühendus Eesti Elulood, mille eesotsas on kirjandusmuuseumi teadur Rutt Hinrikus. Elulugude kirjutamise võistlusi on korraldanud kirjandusmuuseum ja ühendus Eesti Elulood koostöös, kogutud materjali säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja selle põhjal on välja antud temaatilisi ja läbilõikekogumikke, millest enamiku on koostanud Rutt Hinrikus. Endine Toronto ülikooli eesti õppetooli lektor, praegune Tartu Ülikooli eesti kirjanduse professor Tiina Kirss on tegelnud elulugude uurimisega, olnud üks ingliskeelse eluloovalimiku *She Who Remembers Survives*¹ koostajaid ja juhendanud elulookirjutajate ringe Torontos ja Tartus. Lähemalt vaata ühenduse Eesti Elulood koduleheküljelt (<http://www2.kirmus.ee/elulood/>).

Tiina Kirss: Mida kujutab endast tervikuna elulooline materjal, mida on aastaid kirjandusmuuseumisse kogutud?

Rutt Hinrikus: See kogu kujutab endast üsna suurt, kuid ebahühtlast mälupanka: seal on tippusid ja huvitavaid temaatilisi kobaraid, aga

ka üsna suuri auke ja sedagi, mida ma nimetan tühjaks lobaks. See kõlab nagu võimas häältekoor, millele tulevad vahele mingid segavad toonid, siis järgneb tükk vaikust, kusagil nagu itsitatakse, midagi varjatakse ja lõpuks tundub, et ikka saab loodetust vähem teada. Midagi seesugust kordub kõigi teemade puhul. Ütlen seda kogutut alahindamata teatud idealistlikus täiusetaotluses.

Tiina Kirss: Kas sa mõtled peamiselt elulookogumise võistlusi?

Rutt Hinrikus: Jah, sest võistlused on toonud – esialgu suureks üllatuseks – kõige rohkem tekste. Ma ei kujutanud esimest võistlust välja kuulutades ette, et selline kogumisviis töötab kõige paremini. Muul ajal on laekunud vaid väike hulk eluloolist materjali. Kuid ka pärast võistluste lõppu on mõned inimesed saatnud huvitavaid mälestusi, lisades, et nad ei tahtnud võistelda, kuid soovisid kirja panna oma mõtteid ja kogemusi. Muidugi on alati olnud neid, kes on kas üleskutsete peale või lihtsalt niisama mälestusi saatnud. Sageli on kirja pandud pigem ajaloolist traditsiooni (nii oleme harjunud nime-tama suulist ajalugu). Võib ka väita, et eesti kultuuris on mälestustel, mälu järjepidevusel olnud alati mingi koht, mille vorm on teisenenud koos kirjaliku kultuuri arenguga.

Tiina Kirss: Näen edasises uurimises kahte teed, pöördumist ajaloo poole, tagasi eesti mälu pärimuse traditsioonide juurde, või edasi – taasiseseisvumisest saadik kogutud ebaühtlaste ja lünklike elulookobarate ning -tasandike jälgimise juurde. Esimene suund otsiks vastust küsimusele, missugused on eestikeelse mälu pärimuse allikad ja traditsioonid. Teise suuna sõnastamisel toetun sinu tähelepanekule, et mälu pangas on mõrad ja augud, siledamad ja konarlikumad kohad. Kas saaks need kaks aspekti ühendada, püstitades küsimuse eesti autobiograafilise traditsiooni sidususest? Kas soov oma mälestusi kirja panna tuleneb traditsioonitunnetusest, mõistmisest, et iga eestlase lugu haakub rahva või isegi rahvusliku looga? Või on kirjutajate

soov isiklikum – tuua kuuldavale oma hää! paljude hulgas, asetada oma lugu mälupanka?

Rutt Hinrikus: Arvan, et mõlemat. Normaalsetel aegadel on enamik hääli hääled mesilastarus. Võime praegust kogumist võrrelda natuke ka nt Ado Grenzsteini kirjakoguga. Kui Ado Grenzstein asutas 1881. aastal ajalehe Olevik, palus ta lugejaid kirjutada toimetusele kõigest, mis rahva südamel, eriti aga mõisnike ülekohtust. Inimesed saatsid tunnistusi igapäevasest elupraktikast. Need ei olnud küll elulood, kuid neil kaastöodel oli kindlasti oluline funktsioon kohaliku ajaloo jäädvustamise seisukohalt. Enamasti reageerisid ju inimesed, kes olid olnud ajalooliste sündmuste keskel ja kellele tundus, et nad peavad oma kogemusi jagama. Kirjutati väga erinevalt, elulooline traditsioon on üsna piirideta.

Ka varasematel aastatel on olnud temaatilisi kogumisi – põhiliselt on kogutud ajaloolisi mälestusi (näiteks 1905. aasta kohta).

1988. aastal tegi tee elulugude kogumiseks lahti Eesti Muinsuskaitse Selts, inimesed läksid neile tunnistuste andmisega kaasa. Inimesed alles harjusid mõttega, et ka nende mälestused on oodatud. Meie alustasime tegelikult siis, kui muinsuskaitse seltsi kogumistöö oli veel täies hoos, kuid püstitasime ülesande veidi teistmoodi.

Esimeseks teejuhiks elulooliste tekstide maailmas oli minu jaoks Juri Lotmani essee “Õiguse biograafia”,² mis selgitab biograafia loome mudeleid eri kultuuritüüpides. Eesti memuaristika alguses olid August Kitzberg ja Lilli Suburg – nemad võtsid endale õiguse olla biograaf, aga ka omada biograafiat, mis pole seesama. Nad olid esimesed, kes pääsesid trükki. Ka talupojad Märt Mitt ja Gustav Malts võtsid endale õiguse biograafia, kui alustasid oma elulooliste mälestuste kirjanemist 19. sajandi lõpukümnendil. Baltisaksa, aga ka eesti traditsioonis – eraldajaks on ju ainult keel, milles kirjutati – võib leida ka Märt Miti kirjanekutest varasemaid tekste. Kui tahame eesti mälestuste traditsiooni alguse viia ajas võimalikult kau-

gele, jõuame vennastekoguduse autobiograafiakirjutajateni, kellel oli muidugi silme ees kindel hagiograafiline kaanon.

Massiliseks muutus mälestuste kirjutamine ja avaldamine ikkagi alles 1930. aastatel. See traditsioon elas edasi paguluses. Üldiselt jätkus see väljapaistvate inimeste mälestustega, n-ö rahvuslike suurmeeste ja suurte naiste galeriaga. Paguluses lisandusid suurmeestele rahvuslikud märtrid, nt Maria Kopperman.

Igaühe-mälestuste üleskirjutamist ei ole ju olnud (kui mõnd erandlikku kogujat mitte arvestada – nt Ado Grenzsteini). Kui Mart Laar esitas 1988. aastal muinsuskaitse seltsi üleskutse, võrdles ta mälestuste kirjanekut Jakob Hurda rahvaluule kogumise aktsiooniga. See üleskutse oli mitte ainult ajaloo-, vaid ka otsekui eetikaprojekt – anda rahvale rahvuslik ülesanne, ülesanne, mis on seotud suureks saamisega kultuuri kaudu, mälu kaudu. Selle teadvustamine aitab ka püsima jääda.

Tiina Kirss: Kui *Eesti rahva elulugude* esimesed kaks köidet³ ilmusid, ütlesid sa, et tagasiside, mida sa kõige rohkem ootasid, tuli nendelt, kes kogesid raamatut tervikuna ja lugesid selle algusest lõpuni läbi. See muidugi tähendas paljude erinevate saatuste ja ka ideoloogiate “lugemist”, mis oligi teose eessõna järgi üks kogumike põhieesmärke. Võtsin seda ideed tol korral stiimulina kutsuda Torontos kokku vastav lugejate rühm, kes poolteise aasta jooksul *Eesti rahva elulugude* I ja II osa läbi luges, viis lugu nädalas, ning arutas neid põhjalikult. Oli näha, et paljude inimeste üsna pikki aastaid seisma jäänud mõtted ja hoiakud mõnevõrra avanesid, vähemalt hetkeks. Kuivõrd heterogeenne on elulugudest moodustuv mälupank tervikuna? Kui palju leidub seal vastukäivusi ja dissonantsust – kas või näiteks “võitjate” või “kaotajate” vahel?

Rutt Hinrikus: Minu arvates võiksid need lood olla veel dissonantsamad. Nad ei ole ju enamasti kuigi dissonantsed. Kui varem vaikis

väga suur hulk inimesi, kes oli olnud Saksa armees, ja rääkisid Punaarmee veteranid, siis nüüd on Punaarmee veteranid kõrvale jäänud. Räägivad põhiliselt teised, need, kes varem suu kinni hoidsid. Aegajalt ütlevad inimesed: aga mul pole midagi kirjutada, mind ei küüditatud, ma ei ole midagi eriti ränka üle elanud. On tekkinud kujutus, et kogutakse ainult martüroloogiat.

Tiina Kirss: Mõnikord on eluloo kui mäluallika kriitikud rõhutanud, et elulugude kirjutamine on suurel määral senikirjutatu taasootmine või isegi ületrumpamine. Kas ja kuivõrd elulookirjutajad tuginevad varem kirjutatud ja avaldatud mälestustele? Kas kriitikutel on õigus?

Rutt Hinrikus: Igal juhul on see seisukoht tohutult lihtsustav. Inimene tahab tavaliselt oma jutustuses toetuda mingisugustele valmisolevatele struktuuridele. Mõni üksik tahab võidelda varasemate kaanonite ja normide vastu. Ma arvan, et kui keegi hakkab kirjutama Siberist, tulevad talle meelde kõik need tekstid, mis on enne Siberist kirjutatud ja mida ta on lugenud. Ta tahab kas midagi täienduseks juurde panna, sagedasti aga lisada ka oma kogemused, oma loo. Läände põgenenute ja itta küüditatute kogemused on veidi sarnased – teksti liigenduse osas (elu enne, teekond, elu seal). Seda elu, mis teekonnale järgnes, muidugi võrrelda ei saa. Isegi küüditatuid ei saa vaadelda ühtse huljana, üldiselt – kedagi ei saa. Nendel, keda küüditati ja kes suutsid oma elu Siberis sisse seada, algas tööelu kusagil kodumaast kaugel ja minu arvates on võimalik võrrelda nende lugusid üldjoontes läände põgenenute elulugudega, kes nägid esialgu ka näguripäevi ja seadsid ennast läbi raskuste sisse. Edasine olenes sellest, kui arenenud ühiskonda satuti, aga see ei muuda oluliselt jutustuse struktuuri.

Teistsugused on lood ellujäämisest. Näiteks 1941. aastal arreteeriti ja saadeti välja inimesi, kes sattusid tõelistesse näljapiirkonda-

desse, kus surdigi nälga. See oli ellujäämine või hukk, rataste vahele jäämine, valiku puudumine, kaotus, trauma, toimetulekustrateegiad – kõik niisugused asjad on võrreldavad. Iseasi, et arvuliselt ei ole kohordid võrdsed. Sarnanevad ainult kõige üldisemad mustrid. Mina ei ole ajaloolane, sotsioloog ega etnoloog, kellel igapähele on oma tööriistad. Ma otsin kohta, kus minu arvates saavad kokku kirjandus ja ajalugu. Kui elulugu on tõele orienteeritud jutustus, mis on siis kirjandus? Kas kirjandus on väljamõeldisele orienteeritud jutustus? Seal, kus elulugu peaks tõega piirduma, on kirjandusel vabad käed. Aga on mingisugune punkt, kus jutustaja püüab väljendada oma ajaloolist kogemust niivõrd, kuivõrd ta seda suudab, ja teha seda ilma iga suguste ilukirjanduslike ilustusteta, ometi väljendada emotsionaalselt, kasutades kõiki keelelisi väljendusvahendeid, mida ta valdab. Minule on see huvitav. Ja mulle on huvitav, kuidas tekstid – ühe inimese kirja pandud kogemus ja teise inimese kirja pandud kogemus – suhestuvad. Kuidas need kõrvutuvad, kuidas tekib mitmehäälsus.

Tiina Kirss: Kuidas suhtud etteantud küsimustikesse, nagu saksa aega puudutaval võistlusel? Kas küsimustik püüab jutustamist ja kutsus esile rohkem etnograafilisi kirjeldusi, staatilisemaid kui oma lugu? Kuidas suhtud kirjanduslikult kujundatud elulugudesse? Näiteks teame, et üks elulookirjutaja paneb oma elulugu kirja näidend näidendi järel, kasutades kirjanduslikku võõritusefekti. Kus on piirid kirjanduse ja eluloo vahel?

Rutt Hinrikus: Kirjanduslik lähenemine tähendab tihendamist, reljeefsemaks tegemist, olulise väljatoomist. Enamik kirjutajaid ei jõua selleni, mida nad taotlesid. Paljud kirjanikud, ka Friedebert Tuglas, on tahtnud kirjutada mõne täiesti ilukirjandusliku teose, mis põhineb üksnes faktidel. Seesugust teost võiks nimetada kirjanduse ja eluloo ideaalseks kokkusaamiseks. Ent ideaalseid kohtumisi tuleb väga harva ette.

Tegelikult olen ma belletriseeritud eluloo vastu. Õigemini – ma ei usu seda. Ilukirjandusena on see enamasti amatöörlik ja kui ma ei usu eluloolist ja ajaloolist illusiooni, mis siis üldse jääb? Ma ei tea, kus lõpeb elulooline kogemus ja kus algab fantaasia. Ma ei tea, mida ma võin usaldada. Ma ütlesin küll, et ilukirjandus võib teinekord olla tõelisem kui laialivalgud elulooline mälestus. Kui aga tekst ei saavuta seda ilukirjanduslikku tihendatust, mis koos keele valdamisega on kirjanduse sünni eelduseks, kuid minetab selle ponnistuse tõttu mäletamisele omase osasaamise inimeste kogemustest nii, nagu see on mällu talletatud, on tulemus poolik.

Tiina Kirss: Sinu juures on käidud ka oma n-ö rollist vestlemas, pihtimas ja nõu küsimas, kuidas kirjutada. Elulugude “ajalootunnistajalikkuse” kõrval on levinud keskendumine trauma kui kogemuse uurimisele. Läbi elatud kogemused, mida saab mõnevõrra läbi leinata ja ravida jutustamise kaudu, eriti kui kuulajas on eetilist taktitunnet, empaatiat ja soojust. Kas elulugude kirjutamine on sinu kogemuste järgi teraapiline või on sellel tegevusel kirjutajale hoopis vastupidine mõju – sunnib teda haavu lahti kiskuma ja õudseid läbielamusi taaselustama? Kas ja kuivõrd on sinu arvates elulugude jutustamisel, teadvustamisel, avaldamisel teraapiline mõju ühiskonnas?

Rutt Hinrikus: Sa mõtled, mida ma arvan tunnistuste andmisest – sellest, mida tähistab inglise keeles sõna *testimony*? Minu arvates on see lähedal sõnale *testament* – see tähendaks minevikukogemuste pärandamist, mitte äraunustamist. Ma arvan, et andestada tuleb, see võib olla raske, aga aitab edasi minna. Aga unustada ei tohi. Selles on võimalik leida vastuolu. Alati ei saa andestada – kui ei saa, siis ei saa. Aga rahu peab tegema, kättemaks tuleb välistada. Õiglane mälu- poliitika on olnud oluline teema nt Paul Ricœurile,⁴ kes on analüüsinud mälu suhet ajaloo ja vastupidi ning seda, mida mäletatakse ja miks. Tema tõi kasutusse ka mõiste *mälutöö*.

Elulugude jutustamise teraapilisest mõjust rääkides peab peatuma nn kollektiivsel määl ja sellel, kuidas individuaalne määl sellega kohaneb. Praktikuna lisan, et eluloolise teksti puhul sõltub see, mida määlatakse, üsna palju vanusest. Autobiograafilise kirjutamise teraapilise funktsiooni puhul on mul kiusatus tsiteerida Merle Karusoo lauset ühelt eluloopäevalt: “Alla 50-aastaselt inimesel on probleemid, üle 50-aastaselt inimesel on elulugu.”

Muidugi on elulugu ka nooremal inimesel, aga sageli ta ei taju seda kui tervikut. Erandiks on Toomas Raudam, kes pani oma romaani pealkirjaks *Miks mitte kirjutada memuaare, kui oled veel noor*.⁵ Enamik inimesi ei taju määlamist mitte ajalooa seotud loona, vaid pigem probleemipuntrana. Ka elulugude võistlusele on saabunud elulugusid, mis on kirjutatud selleks, et oma mured südamele ära saada, olgu need olmemured või armumured. Sellele, mida *mina* maailmas olles koges, vaatavad tagasi ja katsuvad mõtestada ikkagi oma elukaarega seniiti jõudnud inimesed. Kui seljataha jääb pikem teekond, hakkad rohkem taha vaatama ja mõtlema, mis elu see oli, mida ma kogesin ja miks on asjad niimoodi ning kas süüdi on ühiskond või *mina*. Oleme püüdnud inimesi suunata kirjutama nende aja lugu, sellist ajalugu, millega nad on kokku puutunud, mida näinud ega taha, et tehakse üldistusi loetu põhjal. Inimestele on kõige kättesaadavam rääkida oma eluloolisest kogemusest, sest see annab kindlamini tulemusi, mida võib kasutada.

On kaks kogumismetoodilist võimalust: kas anda ette küsimused (need tagavad parema, terviklikuma materjali) või mitte anda. Küsimusteta on uurijal raske, võib-olla on ka kirjutajal raskem. Kui raamid on ees, on lihtsam neis püsida. Aga esimene suur ja väga palju materjali toonud võistlus oli ju “Minu ja minu lähedaste saatus ajaloo keerdkäikudes”. Nii laia teema puhul on kaunis võimatu anda ette küsimusi, sest inimese elukäik liigendub niikuinii enam-vähem jutustusena. Kindlad etapid on seotud vanuse ja hariduse,

töö ja perekonnaga, need on enam-vähem kõigil läbitud. Väga võimalusterohke ja huvitav on see, kuidas inimene ise oma eluloo üles ehitab, konstrueerib. Uurimiseks kasutada on seda umbes niisama raske kui kirjavahetust, mis on viimasel ajal aktualiseerunud kui uurijatele paljulubav ajastumaterjal.

Tiina Kirss: Oma elu tervikuks kirjutamine, eriti vanaduspõlves, olgu see kokkuvõtte koostatud meenutustest ja episoodidest nagu lapitekk või sidus kronoloogiline jutustus, loob nagu anuma, kuhu paigutada kogu elukogemus oma vastuolulisuses, valus ja rõõmus. Kokkuvõtte ehk *life review* tegemine võib olla seotud ka keeruliste tunnetega. Olen märganud, et need, kes on juba viis aastat kirjutanud, kardavad lõpetada. Tekib näiteks ebausk, et ma elan nii kaua, kui mul on elulugu veel kirjutada, ja kui see on kirjutatud, siis ma müstilisel viisil käivitan oma surma. See on selline ürgne hirm. Oled sa selliseid hirme tajunud sinu juurde tulnud kirjutajate hulgas. Või on nad pigem poolel teel ja on tekkinud mingi tõke, mille taha nad on toppama jäänud, või on elukogemus vormitu ja ei anna end hästi liigendada või "korrastada"? Kas neil on mälestusi, mille kohta nad tõesti ei taha lugusid avaldada, ei taha näha, mis seal taga võib olla.

Rutt Hinrikus: See on nii ja naa. Minu juures käiakse küll nõu küsimas. Mõnda juhtumit pean endamisi lootusetuks. Mõni inimene ei oska struktureerida ja kirjutab lõpuks ikka väga hägusa teksti, kus parimal juhul on püütud peita emotsioone, kuid kust on raske leida informatsiooni. Aga on ka neid, kes ei ole kaua kirjutanud, kellel on endale kõrged nõudmised ja kes tahavad abi, et nende nõudmistega hakkama saada. Mõni on näiteks kirjutanud mitu korda. Inimene kardab vahel seda, et ta saab eluloo valmis ja – mis edasi? Mulle tundub, et siis tahavad nad hakata otsast peale. Osa neist kirjutavad tõesti uuesti otsast peale ja on võtnud täiesti uue

tahu. Need on huvitavad lood, ühte elu võib näha täiesti erinevast aknast vaadates.

Tiina Kirss: Missugused need elulood on, kui esitatakse tõepoolest kaks erinevat tahku? Kas need eeldavad erinevat n-ö suure ajaloo perioodide läbielamist?

Rutt Hinrikus: Ajaloo osa saab vist ainult täiendada. Kahest täiesti erinevast aknast vaatamine puudutab ikka neid, kes analüüsivad oma individuaalse arengu erinevaid perioode – kord näiteks väliseid sündmusi (lapsepõlv, kool, töö), teinekord seesmist arengut, kestvaid ot-singuid, erinevate kogemuste analüüsi.

Tiina Kirss: Missugused on need lüngad, kus kogumine (ehk lugude laekumine) on olnud eriti hõre: kas temaatiliselt, põlvkondlikult või vaatepunkti osas?

Rutt Hinrikus: Ma arvan, et palju lünkasid tekib seal, kus püütakse meenutada igapäevaelu, eriti elu Eestis 1960., 1970. ja 1980. aastail. Nimetan kümnendeid mugavuse pärast, sest see on üks formaalne liigendusvõimalus. Kui kujutame ette, et võiksim katta mälestustega kogu Eesti ajaloo, näiteks alates aastast 1900, jõuame peagi selleni, et esimene kümnend on varem läbi kirjutatud ja vähemalt mälestusi enam ei lisandu. Mõned fragmendid tulevad, aga vaevalt on neis midagi uut. 1990. aastatel arutades kolleegidega leidsime, et kõige kiirem on Vabadussõja veteranidelt kogumisega, kuid nad olid siis niivõrd eakad, et neil olid oma lood juba räägitud või unustatud. Küll on tulnud üsna tihedalt materjali 1920. ja veel rohkem 1930. aastatest. Seda ainet on edukalt kasutanud oma doktoriväitekirjas etnoloog Ene Kõresaar.⁶ Kollektiivses mälus domineeriv pilt lapsepõlvest Eesti Vabariigis on valdavalt idülliline. Ilmselt tundus see 1950. aastatel nii, sest elu oli väga teistsugune. Või tekkis inimestel arvamus, et ainult nii tuleb lapsepõlve mäletada? Mäletan, et minu ema rääkis

1930. aastate majanduskriisi aegsest tööpuudusest: pärast gümnaasiumi lõpetamist oli ta mitu aastat töötanud, käis suviti taludes tüdrukuks ja meenutas mitut inimest ja ülbet peremeest. Üllataval kombel oleme selliseid mälestusi vähe saanud. Võib-olla seostuvad nad nõukogudeaegse kohustusliku vaatepunktiga, mida välditakse? Võib-olla on põhjus ka selles, et alustasime suhteliselt hilja ja võib-olla taas – arvatakse, et seda ei oodata, et oodatakse valitsevale ajaloonarratiivile sobivaid mälestusi?

1930. aastate realistlik kirjandus on kriisiaega ja elu sel ajal käsitletud mitmes romaanis, meenuvad Leida Kibuvitsa *Soomustüduruk*,⁷ Leida Tigase *Seitse pastlapaari*⁸ jt.

Tekstides ja tõlgendustes on vaieldavaid punkte ilmselt väga palju. Minu arvates ei anna elulood ajastust vale pilti, vaid neid on lihtsalt vähe ja valel ajal kogutud.

Tiina Kirss: Kas on kogutud liiga vähe või ei ole kogutud õigel ajal või mõlemad?

Rutt Hinrikus: Ei ole ainult valet ja ainult õiget aega. Koguma peab erinevatel aegadel, siis saab tulemusi võrrelda. Me ei tea praegu näiteks, kuidas ja mida oleks oma elust kirjutatud 1960. aastatel. Stalini ajal ei oleks saanud elulugusid koguda, sest täieliku totalitarismi ajal ei räägi keegi ausalt ja avameelselt oma elust ja koguvad ainult järelevalveorganid. 1960. aastatel oleks tõenäoliselt saanud eluloolisi mälestusi koguda, küll mitte kõigilt ja mitte kõike.

Nõukogude Eestis oli kodu-uurimine traditsiooniks ja ehkki teemad olid sõnastatud natukene teistmoodi, tehti palju vajalikku tööd. Praegu oleksime saanud eri ajal kirjutatud versioone võrrelda. Muutuste ajal kogus muinsuskaitse selts arvukalt mälestusi okupatsioonide ja sõja-aastate kohta, aga ka elulugude kogus on sellest perioodist üsna palju materjali. Just nende aegade kohta on võimalik saada veelgi mälestusi ja isegi edukamalt kui lähiajaloo kohta. Sündmused

olid dramaatilised, ellujäämisvõimalused paljudel otsekui noatera peal.

Elule mõeldakse tagasi sageli jutustuse vormis. Kui tundub, et lugu jääb hõredaks, saab küsimuste abil aktiveerida teatud mälu punkte. Mingil viisil on seda teinud Enno Tammer, kogudes mälestusi nõukogude ühiskonna kohta.⁹ Ta annab teemad ette ja kutsub meenuutama, mida küsitakse. Keeruline on leida ideaalset tasakaalupunkti mälu aktiveerimise kahe erineva viisi vahel: kas anda ette piisavalt häid küsimusi või jätta vabadus mäletada seda, mida tõepoolest esimeses järjekorras mäletatakse.

Iseküsimus on, kuidas (ja kas üldse?) panna päris noori inimesi rääkima, mida nemad oma elust mäletavad ja kuidas elu näevad. Vahepeal innustusid mitmed koolid elulugudest, õpilased panid neid kirja, aga tööd tulid väga formaalsed. Ainult Merle Karusoo sai lava-looks *Olen 13-aastane*¹⁰ selles vanuses noorte ehedad tekstid. Üllatavalt hästi õnnestus ka president Lennart Meri viimase ametiaasta ajal käivitatud küüditamisteemaliste mälestuste kogumine õpilaste poolt.¹¹ Lapsed, kes küsitlesid, ja endised küüditatud, keda nad küsitlesid, tegid head koostööd. Ühed said rääkida oma elu kõige väärtusamast ja kõige tähendusrikkamast sündmusest, teised kuulsid ja kogesid midagi sellist esimest korda. Arvan, et sageli aitas perekond mälestuse vormistamisele kaasa. Oli tähtis, et *meie lugu* paistaks silma. Enam kui 1500 võistlusele saadetud loost olid üle poole või isegi kaks kolmandikku küll vaid tavalised koolitööd, piisavalt pealiskaudsed, osalt päris formaalsed, aga ülejäänud kolmandikus – neid oli ju ka piisavalt palju – leidis üllatavalt häid tekste. Samuti tuli päevavalgele tohutu palju fotomaterjali. Eriti oluline oli selle juures dramaatiliste kogemuste edasiandmine järgmisele põlvkonnale. Minu arvates läheb sellisel puhul tunnistuste andmine üle testamendiks, üks põlvkond parandab oma üleelamised, mida ei või unustada. Nagu juudid parandavad holokausti või armeenlased

annavad põlvest põlve edasi oma genotsiidikogemust ja türklaste tapatalguid 1915. aastal.

Tiina Kirss: Kas kogumise käigus on välja tulnud haruldast käsikirjalist materjali, näiteks päevikuid? Mingil määral on päevik elulookirjutajale allikaks. Kuidas kommenteerid kirjutamissituatsiooni, kui elulookirjutaja kasutab oma kalendermärkmikku või päevikut?

Rutt Hinrikus: Päevikuid on saadetud vaid mõni üksik. Sageli päevik ei kadunud, vaid hävitati, sest see oli Stalini ajal potentsiaalne süüdistusmaterjal, sõltuvalt sellest, kus inimene töötas ja kui palju oli tarvis tema järele nuhkida. Mitmed on tunnistanud, et neil oli päevik, aga nad ei julgenud seda säilitada – liiga ohtlik. Arvan, et kui päevik on alles, siis on päeviku järgi mälestuste kirjutamine hea, ma ei näe siin midagi halba. Mitmedki huvitavad ja detailsed mälestused ei võlgne oma olemasolu mitte mälule, vaid kalendermärkmikule. Muidugi annab mäluga tööd teha, mida sa oled ise kogenud ja tead. Grupitöö käivitab mälu suurepäraselt, hakatakse võrdlema oma ajaloolisi kogemusi, meenuvad juba unustatud seigad. Ka päevik on abilisena suurepärane.

Võib ju küsida, kumb on parem, kas tagantjärele tarkus, mis kirjutatakse mälestustesse, või päevik, mis peaks olema hetkereageering. Oleneb, missuguse tekstina me tahame mälupilte saada. Mina esitaksin nad kõrvuti nagu luuletuse originaali ja tõlke või nagu dokumendi ja selle tõlgenduse.

Tiina Kirss: Anne Franki päevik on üks näide sellest, kuidas päevik liigub n-ö sümboolsesse rolli ajalookogemuse suhtes. Seda peetakse hilisemas kogukondlikus ehk sotsiaalses mälus vahetu tunnistaja nägemuseks. Välis-Eesti kogukondadele on selline sümboolne kuju ja tekst Maria Kopperman ja tema mälestused *Minu 12 aastat Siberis*.¹² Paljudele on meelde jäänud, kuidas Maria Kopperman, siis juba 90-aastane, kõneles ESTO 1972 rongkäigu lõpul Toronto raekoja ees.

Kanada ajakirjanduses tekkis teose vastu nii intensiivne huvi, et see tõlgiti ära ja jõuti peaaegu selle avaldamiseni inglise keeles.

Rutt Hinrikus: Anne Franki teksti kõrvale võib panna Rein Vare, paariteistkümneaastase poisi päeviku, mis on avaldatud Mart Laari koostatud raamatus *14. juuni 1941*.¹³ See on väga mõjuv tekst, ekstreemses olukorras – küüditatud ja nälgiva – poisi tunnistus. Seda lugenud, hakkab igaüks mõtlema, kas niisuguseid tekste on veel. Pikkal nõukogude ajal tuli selliseid dokumente varjata, paratamatult osa hävis. Küüditamise valu ja õud on jõudnud avalikkuse ette nii suure hilinemisega, et tegelikult ei jõua see valu enam maailma teiste valude kõrvale. Anne Franki päeviku puhul töötavad kaasa väga üldised arhetüüpsed mudelid. See on lugu noore süütu tütarlapse ülekohtusest surmast. Ma ei kujuta hästi ette, et mingi lugu Eesti pinnalt sisestatakse sellise jõuga rahvusvahelisse repertuaari, ükskõik kui mõjuv see on. Tänapäeval sõltub kõik meediast ja suhtekorraldustööst.

Tiina Kirss: Amsterdamis asub Anne Franki muuseum¹⁴ ja ka ühe teise noore juuditari Etty Hillesumi ekspositsioon. Ta oli Anne Frankist 13 aastat vanem, Teise maailmasõja ajal 27-aastane, ja ka tema kirjutas päeviku, mis on avaldatud inglise keeles pealkirjaga *An Interrupted Life*.¹⁵ Kuid põhjusel, mida mainisid – Etty Hillesum ei olnud noor süütu tütarlaps, vaid iseteadlik, intellektuaalne ja armastav naine, kes oli lähedases suhtes ühe filosoofiga¹⁶ –, ei ole see ekspositsioon niisugune kultuspaik kui Anne Franki muuseum. Etty Hillesum ohverdas oma elu, varjates neid, kes olid suuremas ohus kui ta ise, ja hukati lõpuks surmalaagris. Olukord, et samas linnas on kaks sellist väljapanekut, näitab erinevaid ühiskondlikke tegureid, mis mõjutavad elulugude ja elulooliste kirjutiste (päevikute) vastuvõttu mõjutavaid tegureid.

Kui nüüd vaadelda eestlaste elulugudes esinevaid mudeleid, on mulle hakanud tunduma, et kui mujal maailmas on autobiograa-

fias väga teadvustatud sooküsimus, siis eestlaste elulugudes on haridus (selle olemasolu või puudumine, selle poole pürgimine) olulisem identiteedimärk. Ehk teisiti öeldes: tahe haridust saada võib üles kaaluda teistsugused erinevused. Kas sinu arvates on hariduse omandamine või sellest ilmajäämine üldine metanarratiiv eestlaste eluloos?

Rutt Hinrikus: Hariduse omandamine oli 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse põlvkondadele üks tähtsamaid asju. Hämmastusega võib lugeda ilmunud mälestustest (nt Hans Kruus¹⁷), kuidas käidi adra taga, raamat käes, ja tuubiti, et minna järjekordset eksamit tegema. Kuidas unistati haridusest, et pääseda suurde maailma, pääseda ära. Eestlaste elulugu on kindlasti hariduslugu ja sageli üleelamise ja ülekavaldamise lugu. Haridus ei olnud ju paljudele kättesaadav, enne sõda majanduslikel, pärast sõda poliitilistel põhjustel. Ülikooli ei võetud või visati sealt välja vanemate pärast, õppima ei saanud sõjaaegse tegevuse pärast, nt need, kes olid läinud noorena Saksa mobilisatsiooniga sõtta. Vahel valiti tehnilisi või teisi n-ö mittepoliitilisi erialasid, et pääseda õppima, kuigi oli unistatud millegi muu õppimisest.

Tiina Kirss: Meil oli varem juttu nn kollektiivsest mälestusest. Mis sa arvad, kas kollektiivne mälu ja ühismälu on sama asi? Mille poolest nad erinevad?

Rutt Hinrikus: Ma arvan, et neid võib vaadata küll mitte kattuvate, kuid lähedaste mõistetena. Kollektiivne mälu ei erine minu arvates palju ühismälestusest, aga see sõltub defineerimisest või diskursusest, kui kasutada seda sisust üsna tühjaks pigistatud sõna. Mulle endale tundub siiski, et ühismälestus on mingisugune natukene laiem mõiste ja ürgsem võrreldes kollektiivse mälestusega. Individuaalne mälestus võiks olla ühismälestuse vastandmõiste. Ühiskond dikteerib paljus tõlgenduse ja ma nimetaksin seda kollektiivseks. Kui ma ei eksi, siis nägi ka Prantsuse

sotsioloog Maurice Halbwachs¹⁸ seda nõnda. Nõukogude ühiskonnas elamise kogemusega kinnitan, et ka siis, kui inimene püüdis oma teadvuses võidelda valitsevate mõttestampide ja ideoloogiliste hinnangute vastu – ja enamasti püüdsime me kõik seda –, jättis ühiskond paratamatult mingi jälje mõistmisesse ja eriti tõlgendusesse. Ühiskonna mälu kui kollektiivne või ka grupimälu on sageli tugevasti ideologiseeritud. Ühismälu on vertikaalne, ulatudes sügavale minevikku. ja kandes kaasas varasemate aegade uskumuste rudimente. Ühismällu võiksid kuuluda rahvalaulud, uskumused jne. Aga suurus ja väiksus on ju suhtelised mõisted, nii et võime rääkida nõukogude ajast eesti rahva kollektiivses mälus, aga ka ühismälus.

Tiina Kirss: Kas kollektiivne mälu on püsivam ja järjepidevam kui ühismälu – ta ei ole nagu tuulelipp, vaid püsib nii kaua, kui kogukond seda hoiab?

Rutt Hinrikus: Pigem vastupidi. Hoopis ühismälu sõltub minu arust sellest, kui kaua kogukond püsib ja seda hoiab. Ühiskonnakord võib püsida või muutuda, aga kogukondlik traditsioon hoiab neid kogemusi, mis puudutavad igapäevatarkust, argitarkust. Samas formeeruv ühismälu killustub teatud rühmade kollektiivseks mäluks.

Tiina Kirss: Oleme rääkinud mõnikord unustamise ja meenutamise rütmidest, ajavahemikest, mil jõutakse midagi unustada. Pagulaskogukondade puhul võiks küsida, kui pikk on aeg, et oluline ja toitev side ühismäluga katkeks? Selle kompleksse nähtuse juures mängivad kaasa niihästi suhtlemisvõimalused-võimatused lähedastega kodumaal ja konkreetne, füüsiline ja aistinguline kohamälu, otsene side kodumullaga. Pagulusse minekuga tardus minejate mäletamine – nii ajastumälu kui ka kohamälu jäid seisma, need jätkuvad, nagu filmiski, teisest kohast ja aegruumist. Mida sa sellest protsessist arvad:

kas on punktid või perioodid, kus mingi oluline tahk kollektiivsest mälust kaob või satub sügavasse unustusse?

Rutt Hinrikus: Peale suurte murrangute on määrav põlvkondade vahetumine. Kollektiivne mälu püsib kindlasti nii kaua, kuni on aktiivne see põlvkond, kes on lapsena omandanud tükkaaval vanematelt ja vanavanematelt pärimuse ja kannab seda kui mälestust. Järgmine põlvkond kannab juba, nii nagu Tammsaare ilusasti ütles, mälestuste mälestust. Aga kui side elava traditsiooniga on kaks põlvkonda kadunud, siis on nagu keele puhulgi – säilivad ainult fragmendid.

Tiina Kirss: Sa oled kogunud nii suulist kui ka kirjalikku pärimust. Oled intervjuerinud inimesi ja oled viinud läbi kogumisvõistlusi, mille kaudu inimesed mäletavad kirjalikult. Oled ka teinud midagi üsna rasket – toimetanud pikemaid kirjutisi lühemaks, et nad mahuksid näiteks *Eesti rahva elulugudesse* ühtede kaante vahele. Mis on suulise ja kirjaliku teksti ja tekstiloome erinevused? Alessandro Portelli¹⁹ ütleb, et suuline tekst on niivõrd suuline, et tema ehedus kaob transkriptsiooni, s.o litereeringu tasandil. Kas on vahepealseid staadiume suulise ja kirjaliku vahel?

Rutt Hinrikus: Ma olen Alessandro Portelliga nõus: suuline ja kirjalik tekst on väga erinevad. Samas saab suulise teksti ehedust transkriptsioonina vaid osaliselt kasutada: saab kasutada sõnavara ja kõnekujundeid, aga ei saa eksponeerida nt kordusi, väljajätelisi poolikuid lauseid jm, rääkimata miimikast ja hääletoonist. Suulist kõnet peaks jäädvustama ja esitama vaid audiovisuaalselt.

Ei saa kasutada keskendamata, segaseid hüplikke tekste, igatahes ei saa neid kasutada rahvaväljaannetes. Merle Karusoo on öelnud, et annab oma mälu teatriga inimestele mälu tagasi. Ma usun, et ka raamatutega võib mälu ringlema panna, sageli ka kollektiivset mälu toetada, kuigi see ei ole eesmärk, vaid pigem paratamatu kaastoime.

Ehedat suulist teksti on väga raske kasutada, sest suulisel tekstil on täiesti erinev poeetika. Suulise teksti võlu – ta spontaansus ja vahe- tus – on ka tema puuduseks ja ohuks. Sageli ütleb intervjueeritav välja esimesena pähe tulnud mälupildi, mõtterearenduse või üldistuse. Kirjalikus vormis ja natukene läbi mõelnud, näeb ta tihtipeale asju hoopis teistmoodi. Ma ei arva, et esimene mälupilt on iga kord pa- rim. Inimesele peab jätma võimaluse läbi mõelda, mis on kogetud elu tähendus tema jaoks. Mälupilt võib sageli olla üsna juhuslik, kui- gi sel juhuslikkusel võivad olla väga sügavad individuaalsed põhju- sed.

Tiina Kirss: Kas sul endal on intervjuerijana olnud üllatusi – näi- teks kas sind üllatas või kummastas see, millest inimesed tahtsid või ei tahtnud rääkida? Kas nad intervjuu käigus muutsid meelt, nihuta- sid neid piire?

Rutt Hinrikus: Arvan, et mõndagi reaktsiooni võib ette näha. Teisalt sõltub palju intervjuerimissituatsioonist, intervjueeritava hoiakust intervjuerijasse või valitud teemasse ja muidugi sellest, kui avatult keegi on nõus rääkima. Kui ollakse nõus avatult rääkima, saab tava- liselt hea intervjuu. Kui intervjueeritav on nõus ainult moe pärast rääkima, et saada tüütust küsijast lahti, ei ole intervjuu tulemuslik. Kui aga küsitletav meelt muudab, on see alati meeldiv üllatus.

Tiina Kirss: On sul seda ette tulnud?

Rutt Hinrikus: Eriti karakterset juhust ei meenu, aga mõnigi in- terjuu on üle ootuste õnnestunud, kuid on juhtunud ka vastupidi. Minu arvates ei maksa väga peale käia, sest on häid rääkijaid ja halbu rääkijaid. Ühed süttivad ise, teistel kisu iga sõna välja. Mulle meeldivad intervjueeritavad, keda ei pea eriti palju küsimustega segama. Sellisel puhul peaks enne kokku leppima, millest juttu tu- leb. Siis on inimesel võimalus natukene läbi mõelda, mida ta vas-

tab, ja saab vältida olukordi, kus mälu veab alt ja kõik ei tule korraga meelde. Väga korralikud inimesed aga jõuavad siis läbi mõelda, kuidas eriti korrektselt vastata. Meenub, kuidas ühe oma erialal meisterliku inimese, kuid üle linna tuntud joodiku kohta kasutatakse väljendit: ta oli natuke boheemlike eluviisidega. Tegelikult ei anta tänu nn korrektsusele kordumatult isepäise inimese kohta edasi peaaegu mitte midagi. Ma ei usu, et üks markantne laia joonega meesterahvas, kes läks lauldes ja mõnikord ka kõikudes läbi elu, tahaks, et teda meenutatakse äravahetamiseni sarnasena kõikide teistega ja ainus, mis ta kohta öeldakse, on see, et ta oli mõnikord natukene boheemlik.

Tiina Kirss: Mille poolest erinevad vestlused naistega vestlustest meestega?

Rutt Hinrikus: Minu arust on mehed süstemaatilisemad ja detailsemad. Ma vist olen intervjuerinud rohkem naisi ja ei oska suuliste intervjuude puhul võrrelda ega üldistada. Aga kui ma kirjalike tekstide peale mõtlen, on meeste tekstid sageli üllatavalt pikad, väga süstemaatilised, neis on väga palju detaile ja mõningatel juhtudel isegi natuke liiga palju pisisasju. Arvatakse, et naised on need, kes valguvad laiali ja räägivad tühistest asjadest. Minu kogemuses on pigem vastupidine: mehed ei taha oma süstemaatilisuse tõttu ühtegi asja ära unustada ja armastavad loetelutaolisi täpsustusi kõikidest asjaoludest. Aga muidugi on väga emotsionaalseid, väga värvikaid meeste tekste ja on väga igavaid naiste tekste. Siiski on natuke libe tee niimoodi üldistada, see on vaid muljeline üldistus.

Tiina Kirss: Prantsuse ajaloolane Pierre Nora²⁰ on kasutanud mõistet *mälupaigad* (*les lieux de mémoire, memory places*). Tema arusaamist mööda tuleneb mälupaiga tekitamine – on see siis monument või muuseum või miski muu – sellest, et põlvkondade järjepidevus mälestuste edasiandmisel on nõrgenenud. Pierre Nora kannab selle

postmodernse ajastu arvele. Kas sa nõustud sellega, et põlvkondlik järjepidevus on niivõrd nõrgenenud, et seda on vaja kunstlikult toetada? Sa mainisid varem kollektiivse mälu toetamist, selleks on ka oma spetsiifilised põhjused, arvestades nõukogude minevikku.

Rutt Hinrikus: Ma arvan küll, et on. Mälu on palju lihtsam järgmisele põlvkonnale vahendada, kui ühiskond areneb suhteliselt aeglaselt. Arvan, et mälupaigad on väga olulised selle kaudu, mis nende ümber toimub. Eestis on selle kohta nii õige vanu (Kalevipoja sängid, muinaskalmed ja -linnused) kui ka õige värskeid näited (Teise maailmasõja monumentide omaksvõtmine või eitamine). Tuleb välja, et ühiskond ja kõik sotsiaalsed rühmad vajavad rituaale ja see vajadus ei vähene. Kui ei võeta omaks varasemaid rituaale ja nendega seotud paiku, luuakse uued. Siiski on kergem taastada varasemaid mälupaiku, ka siis, kui võib arvata, et nende tähendus on vahepeal lakanud olemast. Mõelgem taastatud Vabadussõja mälestusmärkide peale. Mälu ei hävi nii kergesti ja ka mälestuste mälestus on mälestus.

Tiina Kirss: Missugused võivad olla mälupaigad? Sa näitasid mulle paar päeva tagasi Kuldkeppide suguvõsa kodulehekülge koos kroonikaga, ulatuslikku enesekaardistust koos lugudega.²¹ Ka väliseestlased on suguvõsa või perekonna kodulehekülgi teinud. See on üks näide virtuaalsest “mälupaigast”. Kas ka eluloo päev on “mälupaik”? Inimesed tulevad kokku, toimub võistluse lõpetamine ja auhindamine, tekstide ettelugemine.

Rutt Hinrikus: Ma ei ole mõelnud eluloo päevast kui mälupaigast, sest minu arvates ta ei ole seda, kuid küllap tõlgendavad mõned osavõtjad seda ka niimoodi. Kaldun arvama, et mälupaik peaks olema eelkõige ühele suguvõsale või ühele kooslusele pühendatud, olema nende traditsiooniga kuidagi seotud. Eluloo päev on pigem “igapäevasele midagi”, n-ö “kõigi maade luudele” pühendatud. Konkreetselt on see

siiski üks kõnekoosolek, kokkuvõtted eluloovõistlustest, mõnikord etendus, film või katkendid mälestustest. See on võimalus inimesi ühendada, mõtlema panna, näidata, kuidas teised on mäletamisse suhtunud, stimuleerida natuke mälu. Koduleheküljed ja sugupuud internetis on muidugi tänapäevased mälupaigad.

Üldisem huvi genealoogia vastu on Eestisse jõudnud hilinemisega,²² paljudes maades algas see palju varem. Mäletan, et nõukogude ajal Soomes käies nägin Soome riigiarhiivis tervet saalitäit suguvõsaurijaid. Samal ajal pääsesid meil inimesed arhiivi läbi miilitsavalve, käes mitmed load. Juurdepääs oma suguvõsa juurtele oli tehtud võimalikult raskeks.

Minule on genealoogia natuke igav, see on nagu üks vana ja suures osas surnud puu, mille mõni oks veel haljendab. Või on sugupuu selgroog, luustik, millele tuleks liha külge kasvatada. Peaks püüdma leida fotosid kõigist sugulastest ja lugusid, mälestusi, mis annavad nimedele näod.

Tiina Kirss: Kuldkeppide koduleheküljel on väga palju lugusid, ja on pajatajad. Kas niisugust jutustamist on ka muudel kodulehekülgedel? Kas verbaalset mäletamist, pajatamist on piisavalt teadvustatud, et selle kogumine kuulub orgaaniliselt perekonna ajaloo kirjutamise juurde?

Rutt Hinrikus: On ja ei ole. Mulle tundub, et sageli tahetakse rohkem legende kui reaalseid lugusid. Kas hakkavad tabud oma rolli mängima, kas ei peeta sündsaks rääkida halba ja iga kord ei ole head rääkida. Siis on parem rääkida kõigepealt sellest, et suguvõsa esivanemaks oli mõni Rootsi kuningas või vähemalt kuninga väepealik. Seejärel tulevad igasugused muud legendid ja versioonid, mis jutustavad, kust on suguvõsa alguse saanud. Aga kui asi ulatub ajas lähemale, kus fantaasia nii vabalt ei saa lennata, hakatakse tegema valikuid ja mõtlema, mida ja kuidas esitleda.

Tiina Kirss: See “kuulus eellane” ja nimepanemisega kaasnevad legendid panevad mõtlema rändmotiividest elulugudes. Millised rändmotiivid on sinule elulugudes silma torganud?

Rutt Hinrikus: Paljud rändmotiivid ongi seotud päritoluga, eellastega. Muidugi korduvad iseloomustused teiste rahvuste kohta, võõraste kohta üldse. Palju rändmotive on seotud esimese Nõukogude okupatsiooniga: lood öösärkides peole läinud ohvitseriprouadest või poest poole kilo kaupa, aga kümme korda võid ostvatest sõjaväelastest. Aga omad rändmotiivid on igal ajal ja teemal, ka kõige traagilisematel perioodidel.

Tiina Kirss: Viimases sinu koostatud raamatus *Sõja ajal kasvanud tüdrukud*²³ esineb sagedasti võrdlusi: Vene väed ja Saksa väed, Vene sõdur ja Saksa sõdur, Vene esimene okupatsioon ja siis Saksa okupatsioon, venelaste ja sakslaste etniline võrdlus kuni nende pilkelauluden välja. Kas see on narratiiv või on see midagi muud?

Rutt Hinrikus: See on narratiiv kui teatud lihtne raam või vorm, millesse pannakse elu poolt dikteeritud sisu. Õieti on see huvitav küsimus. Varem ju ka võrreldi venelast ja sakslast, ma pean silmas 19. sajandit, eriti ärkamisaega, kui venelase abiga loodeti vabaneda saksa ikkest. Selle taga on 700-aastase orjuse motiiv, mida võime vist ka rändmotiiviks või kollektiivseks müüdiks nimetada. See müüt oli väga tugev ja seda sisendasid 19. sajandi viimasel kolmandikul eriti aktiivselt eesti tõusev rahvusteadvus, kirjandus, rahvuslik ajalookäsitlus jne. Saksaviha, sakslase kui ajaloolise vaenlase kujutamine oli tavaline, puudus võrdlus venelasega. Võrdlusmomendi andis ajalugu ise, sest Nõukogude okupatsioon oli inimestele ootamatu, järgnes sõda, kontrast oli tugev, spontaanselt tekkis või kohandati igasuguseid anekdoote, samas elati esimest nõukogude aastat üle kui suurt tragöödiat, mis ta nii riigile kui ka enamikule kodanikest oligi. Usun, et kui Saksa okupatsioon oleks alanud ilma Nõukogu-

de okupatsiooni kogemusest, oleks sakslastesse suhtunud hoopis teistmoodi.

Tiina Kirss: Teise kandi pealt vaadatuna ehk ei tule rändmotiivid ainult kollektiivsetest müütidest, vaid ka reaaliast, argielu detailidest ja olukordadest. Mõnel puhul on need nii sagedased, et mõni kirjutaja, kellel see isiklik kogemus puudub, satub kiusatusse seda oma loole lisada, et saaks värvi juurde, või (mis on keerulisem) seda "autentiseerida". Näiteks naiste ja meeste kohvrite äravahetamine küüditamise käigus või kohvri pakkimine juhuks, kui Siberi-tee tuleb jalgade alla võtta.

Rutt Hinrikus: Seda kindlasti. Ebaharilikumaid juhtumeid räägiti nii palju, et nendega hakati täiendama ka neid lugusid, kus selline motiiv puudus. Rändmotiivid olid ju ka kõik need vorstivabriku lood ja teised sõjajärgsed õuduslood, mis rändasid ühest mälestustegrupist teise. Ja kui selliseid motiive on mõne perioodi lugudes vähe, peab küsima, miks neid ei ole piisavalt kogutud.

Tiina Kirss: Kuivõrd näed sa elulugudes kordumas seda, mis on kirjanduses? Kas kirjandus kontamineerib või vermib seda, mida elulookirjutaja oma mälu varasalvest välja toob?

Rutt Hinrikus: Elulugu ja kirjandus ning nende vastastikused mõjud on üks põnevamaid küsimusi. Ühtpidi on elulood seotud ju ajaloo ja nn ajaloolise tööga, kuid teine niisama tugev väli seob elulood kirjandusega. Võime ka öelda, et mis see kirjanduski muud on kui elulugude jutustamine. Koolipõlvest jutustades on küllap mõnelgi mudeliks *Kevade*, ainult oskused ei küüni Oskar Lutsu tasele jutustama. Kindlasti on kirjandus malliks, mis juhatab, kuidas peab lapsepõlvest pajatama. Alati ei ole aga kirjandus teed näidanud. Siberi-lugusid tuleb siamaani juurde, sest kunagi ei ole kõik korraga ära kirjutatud. Ühed kirjutajad julgustavad järgmisi. Ome-

ti tundub, et siamaani puudub see üks ja kõige tugevam, müütiline lugu Siberisse küüditamisest, kõikehõlmav kannatuslugu. Kui öelda nimi Anne Frank, teavad kõik, kellest ja millest on jutt. Võrreldavat näidisküüditatut ei ole nimetada. *Maria Siberimaal*²⁴ on nimetamist väärt, sest see oli esimene. Aga see ütleb midagi ainult meile, mitte kaugemale. Ta ei sisalda kõiki neid tüüpilisi elemente, mis niisugustesse lugudesse kuuluvad, ega erine niivõrd, et erinevuse tõttu kõlada. Ja kui ma lugesin teist eesti kirjanduse mõjuvat Siberi-lugu – Arvo Valtoni *Masendust ja lootust*²⁵ –, tundus mulle, et see on midagi sellist nagu Eduard Vilde *Mahtra sõda*. Natuke igav, aga annab ajaloolise tragöödia kõikides tüüpilistes elementides edasi. Arvo Valton oli mõelnud kõigi võimaluste esindatusele, laiahaardelisusele. Tegelaste hulk on üsna suur, situatsioonid mitmekesised. Paraku puudub meeldejääv keskne lugu. Kollektiivsesse mällu jääb ju kõige paremini kinni mingisugune lugu, milles on teatud arhetüüpsed situatsioonid ja kangelased. Anne Franki loos need on olemas.

Tiina Kirss: Aga Raimond Kaugveri *Nelikümmend küünalt*?²⁶

Rutt Hinrikus: *Nelikümmend küünalt* oli omal ajal väga loetud raamat, eriti sellepärast, et räägiti millestki, mida teistel ei õnnestunud enne kõva häälega rääkida. Kriitika teatavasti on Raimond Kaugverisse suhtunud alati natukene pika hambaga – kui ajaviitekirjanikku. Arvan, et selle romaani peaks üle lugema, see oli autobiograafilise taustaga ning kirja pandud n-ö higi ja verega.

Tiina Kirss: Jaan Krossilt oodati suurt Siberi-romaani, mida ei tulnud. Tulid hoopis mälestused ja siis ka tema Siberi-novellid.

Rutt Hinrikus: Küllap oleks üks vägev Siberi-romaan mõjutanud autobiograafilist kirjutamist. Nüüd on pigem vastupidi – elulookirjutajad mõjutavad kogu traditsiooni kõige tugevamini. Kollektiivses

mälus ei ole nad niivõrd juuri ajanud. Usun, et paljudele on kõige mõjuvam Siberi-lugu oma perekonnaliikmeilt kuuldu.

Tiina Kirss: Kui rääkida Siberist, siis võiks veel kord puudutada elulugude heterogeensust ja dissonantsust ning nn erandlikke ehk “anomaalseid” lugusid. Oled ise retsenseerinud Roland Rütli mälestusraamatut *Atarma. Minu elu Siberis*²⁷ – lugu, kus mees tunnistab algusest peale, et Siberi-aastad olid tema elus kõige õnnelikumad. Ja see on kuidagi risti vastu sellele, mida ehk ütleks intuitsioon – et ühes korralikus Siberi-loos peaks ikka olema teine lähtekoht – kannatus ja ellujäämine. Tegelikult on selles teoses suur osa tihedal etnograafilisel kirjeldusel kalapüügitehnikast, mis paelub kirjutajat kui kirglikku kalameest.

Rutt Hinrikus: Jah, see on tihe etnograafiline kirjeldus, see vaheldub peategelase elulooga. Minu arust on see tore raamat.

Tiina Kirss: Aga kas “positiivne” Siberi-lugu rikub mingeid žanrireegleid, eksib lugeja ootuste vastu?

Rutt Hinrikus: Arvan, et positiivne Siberi-lugu on tegelikult väga teretulnud lugu ega väära üldpilti, kuid osutab, et alati on erandeid. Seda tüüpi lugusid on elulugude hulgas veel. Ronald Rütel oli noormees, kes jäi 16-aastaselt üksinda, politseinikust isa ja naiskodukaitsjast ema tapeti. Aga on see iseloom või õnn, et see kogemus, mis jättis talle välise märgi, ei jätnud märki ta minale, ta loomusele. Muidugi tal vedas, sest ta oli Siberi jõgedel praktiliselt vaba, vaid põgeneda ei olnud kuhugi. Näljas ta ei olnud, elu tal ohus ei olnud. Seal oli ka noor romantiline armastus. Nii et tema lugu on kauge reisi ja üleelamise lugu küll, aga mitte Siberi kannatuslugu.

Tiina Kirss: Ennist ütlesid, et näed ennast rohkem koguja kui uurijana. Ometi oled sa ka elulugude uurimisega tegelnud. Eluloouurimisel kerkivad esile eetikaküsimused, hoiatatakse liialdamise eest ana-

lүүsil, aga need on inimeste lood, paljud kirjutajad on elus. Kuidas võib võtta katkendeid ja siis n-õ vedada neid veskile, lasta dekonstruktiivselt lihamasinast läbi? Millised elulugude uurimise suunad on Eestis kõige rohkem vilja kandnud?

Rutt Hinrikus: Usun, et praegu on kõige tulemuslikum uurija Ene Kõresaar, kes analüüsib tekste Maurice Halbwachsi kollektiivse mälu mõiste abil. Ta vaatab just seda, miks ja kuidas mingil ajahetkel midagi pajatatakse. Huvitav oleks ka Alessandro Portelli eeskujul vaadelda, kuidas töötavad kollektiivsed kujutlused mingite sündmuste toimumisest. Sotsioloogia pakub palju võimalusi elulugude kasutamiseks, nimetaksin siinkohal Aili Aarelaiu²⁸ töid. Kuid ma ei tunne sotsioloogide meetodeid nii palju, et sõna võtta, ja minule on huvitavam kultuurantropoloogiline või etnoloogiline lähenemine. Tegelikult pean tunnistama, et mulle on elulood sageli ilukirjanduse konkurendid.

Ma hakkasin tegelema elulugude kogumisega 1989. aasta sügisel. See oli aeg, mil tõde oli kaua varjatud ja järsku olid tõkked eest. Kõik ei uskunudki seda veel. Igal juhul tundus, et millal siis veel, kui mitte nüüd. Kogumine oli mu üheks tööülesandeks Kirjandusmuuseumis kogu aeg. Kogumine ja korraldamine, sest kultuuriloolises arhiivis, õigemini nõukogudeaegses kirjandusmuuseumis valitses toona suuresti ideoloogia, et uurijate elu on tegelikult palju kergem kui arhivaaridel, kes teevad nende jaoks seda raskemat tööd. Otseselt uurimist ei keelatud, aga seda oli soovitatav teha muu töö kõrval.

Kui siis olid järsku vabad käed tegelda, millega tahad (1990. aastate alguses oli ju lühike aeg, mil ei olnud tarvis ei aruannet ega tööplaan – täielik vabadus), tundus elulugude kogumine mulle vajalik. Tundus, et neis lugudes avaneb ajalugu uuest perspektiivist: selle asemel, et vaadata kusagilt kõrgustest kogu maastikku, avaneb pilt ka nende silme läbi, kes rohukõrte vahel liiguvad ja vaatavad maailma oma sipelgaperspektiivist, kuuludes ometi suurde pilti. Üsna tükk aega tundus, et peamine on kogumine. Kui sai selgeks, et kirjanduses on ka see

sipelgaperspektiiv juba esindatud ja vahel paremini kui nn tõsielulugudes, hakkasin järjest enam aru saama, et elulugu on inimese kirjutatud tekst. Elulood on nagu inimesedki: on inimesi, kes räägivad tõtt, ja on inimesi, kes vaevavad kõiki asju ainult õnnetuste ja kannatuste kaudu. On inimesi, kellele elu on suur seiklus, ja on inimesi, kes ei suuda ühtegi asja rääkida, ilma et nad natukene liialdaks või valetaks. Samamoodi on elulugudega. Nad on inimeste kirjutatud tekstid ja nad võivad olla tõesed, aga nad ei pruugi olla tõesed.

Tiina Kirss: Kuidas suhtuvad elulugudesse ajaloolased? Äsja ilmus Vikerkaare erinumber,²⁹ milles väitlevad Prantsuse ja Eesti uurijad ajaloo ja mälu üle. Miks ajaloolased sageli umbusaldavad eluloolist materjali allikana ja kuidas nad eluloouurijatega (olguigi, et produktiivselt ja asja eest) tõrelevad?

Rutt Hinrikus: Ajaloolasele on eluloolised mälestused sageli sekundaarne materjal, ajaloolased on tõele orienteeritud. Kuid ka enamik elulookirjutajaid on tõele orienteeritud. Ja tegelikult saame tuua palju näiteid selle kohta, et ajaloolased ei ole olnud orienteeritud mitte tõele, vaid ühiskonna nõudmistele, õieti võimukandjate nõudmistele. 20. sajandit võib vaadata kui ajaloo pideva ümberkirjutamise sajandit. Miks süüdistada siis inimest, kes püüab oma kogemusi paremini tõlgendada ja neid selleks ümber kirjutab. Kuigi süüdi on need, kes mälestusi tõe pähe kasutavad. Mälu on muidugi ebakindel instrument ja veab eriti pisiasjades kergesti alt. Kuid kust mujalt kui mälestustest saame teada, mida mõtlesid need massid, keda liigutati. Kes nad olid, kes neid kodus ootasid, mida nad sõid ja jõid, kuidas nad õmblesid ja parandasid oma riideid jne. Kõike seda saame teada peamiselt elulugudest, päevikutest, autobiograafilistest või nn egodokumentidest, mitte suurest ajaloost. Kui tahame kirjutada ükskõik missugust ajalugu, siis on see nn väikese ajaloo tasand väga oluline osa suurest ajaloost. Et mälestuste aines oleks usaldatav, tuleb lihtsalt koguda piisavalt palju.

Tiina Kirss: Millal hakkavad nendes “tihedates kohtades” erinevused välja paistma?

Rutt Hinrikus: Need hakkavad välja paistma siis, kui on iga sündmuse kohta piisavalt palju erinevaid mäletajaid. Me lihtsalt ei jõua nii palju koguda ja läbi töötada, et meil oleks mälude paljusus. Väga mitmete ajaloosündmuste kohta on erinevaid vaatepunkte, inimesed kirjutavad oma kogemustele toetudes. Kuid inimesed näevad tavaliselt ainult seda pilti, mis avaneb sellest punktist, kus nad ise seisavad. Teisest punktist, mis ei pruugi olla kuigi kaugel, avaneb natuke teine pilt ja neid mõnevõrra erinevaid pilte on palju.

Tiina Kirss: See räägiks nagu selle poolt, et kogumine peaks olema üsna sihtotstarbeline, et leida hõredamad kohti ja püüda neid täita enne, kui on liiga hilja. Kas see on ideaalne lähenemine või oleks pigem vajalik nn avatud ukse printsiip, kus kogumine toimub kogu aeg, aga laiemalt. Kas sa loodad juhusele laiahaardelise kogumise vältel või leiad, et sihtotstarbeline kogumine on hädavajalik?

Rutt Hinrikus: Mulle tegelikult meeldib just lai kogumine, sest seal tuleb kõige rohkem üllatusi, kõige enam huvitavaid tekste. Samas on vaja mingi sündmuse kohta spetsiaalselt andmeid koguda. Enamasti jääb aga kogumata, sest puudub lentsalk, kes kohale tõttaks.

Tiina Kirss: Mõningad kogukonnad, näiteks Põhja-Ameerika läti kogukonnad Maija Hinkle³⁰ eestvedamisel, on koolitanud välja suhteliselt head lentsalgad, olemaks kindel, et vähemalt vanimat põlvkonda on küsitletud. Tulemuseks on ulatuslik *Latvian Oral History Collection*,³¹ kus on nii videointervjuusid kui ka helilindistusi. Merle Karusoo on etnograafilist meetodit õpetanud ühele Viljandi kultuuriakadeemia lennule ja mõned tema mõtte- ja aatekaaslased on elulugude kogumist arendanud avatud eluloointervjuu mudelini. Torontos on Eesti Kultuuripärandi Klubi teinud 1980. aastate teisest poo-

lest tänaseni üle tuhande videointervjuu, mis on nüüd ettenägelikult ümber salvestatud DVDdele ja varustatud sisukonspektidega. Kas kirjandusmuuseum või ühendus Eesti Elulood on kaalunud või rakendanud kogujate “lendsalga” koolitamise ideed?

Rutt Hinrikus: On muidugi. Ühendus Eesti Elulood ühendab ühelt poolt enamasti akadeemiliselt rakendatud uurijad ja teiselt poolt vabatahtlikud elulookirjutajad, kes tahavad aidata kaasa kogumisele ja mitmed neist ongi aidanud. Muidugi võiks kogujaid olla rohkem.

Tiina Kirss: Mis sind ennast praeguses etapis kõige rohkem paelub, mida sa tahaksid lähitulevikus ise teha kogumise ja uurimise alal?

Rutt Hinrikus: Senikogutud materjali peaks veel kord läbi lugema, et võimalikult rohkem välja anda, kuni nende raamatute järele valitseb nõudmine. Mul on vastutus nende inimeste ees, kes on hästi kirjutanud ja ootavad vastukaja. Teisalt on publitseerimisega aega ka hiljem tegelda, tundub, et praegu tuleks veel koguda sellelt põlvkonnalt, kes on sündinud enne Teist maailmasõda. Võib-olla õnnestuks kaasa haarata veel hulk inimesi, kes ei ole seni kirjutanud. Praegu on elulugude kogus veidi üle 2000 teksti. Muinsuskaitse Selts kogus palju ajaloolisi ja eluloolisi mälestusi, kokku umbes 2000, neist eluloolisi narratiive *ca* 500. Kultuuriloolises arhiivis on umbes 500 mälestuslikku teksti, nii et kõigis Eesti muuseumides ja arhiivides kokku võib olla kuni 10 000 teksti.

Tiina Kirss: Üks teema, mida on Torontos kogutud, on teekond: minu esimene reis Eestisse – kas siis tagasipöördumine või noorema põlvkonna puhul esimene külaskäik vanemate kodumaale. Paar inimest on võtnud seda väljakutset väga tõsiselt ja kirjutanud kodumaaga suhtlemise lugu poliitiliselt “mineeritud” ajast 1960. ja 1970. aastatest. Pagulaskondades tekkis suuri lahkkelisid suhtumises kodumaalt

pärinevasse kirjandusse ja kunsti, kultuuritegelaste külaskäikudesse seoses VEKSA ühinguga³² ning Eesti külastamisega.

Rutt Hinrikus: Väliseestlaste esimesed reisirid kodumaale on peaaegu sama huvitav kodueestlaste vaatekohalt: millised olid kujutlused välismaa kohta, kuidas kaugeid külalisi vastu võeti, kuidas koguneti suguvõsade kaupa, otsiti kostitamiseks head-paremat, mida sageli ise ei oldud kunagi nähtud-proovitud. Välismaa oli suletud ühiskonna inimesele ikkagi mütoloogiline koht. Välismaalase saabumine oli nagu tulnuka ilmumine rahvale. Siis toodi kohale väetid lapsed ja jalutud raugad, taheti neid näidata välismaalt tulnule, pakkuda talle head ja paremat ja teha kõik mis võimalik; panna paremad riided selga, et jätta head muljet. Laenati või naabritelt, kui endal ei olnud. Igasuguseid koomilisi lugusid võiks sellest rääkida.

Usun isegi, et kodueestlaste esimesed välismaareisirid ei olegi ehk nii produktiivne teema. Need olid kahte sorti reisirid: sugulastele külla või hoopis teine asi olid turismireisirid kapmaadesse või enamasti sotsmaadesse. Need võivad olla huvitavad narratiivid, aga tavaliselt on need pigem traditsioonilised reisiripäevikud. Häbenetakse kirjutada, aga väga palju omal ajal räägiti, kuidas oli rahaga, kas õnnestus mingit väikest äri teha (nt taksojuhile pudel viina müüa) – raha ju vahetati naeruväärselt vähe. Paljudel oli peateemaks, mida õnnestus siiski osta.

Neid, kes said käia sugulastel külas, oli suhteliselt vähe, nende lugusid peaks koguma. Nad rääkisid küll sellest, aga oma muljetest ja spontaansetest võrdlustest koduste oludega ei ole ausalt kirjutada juletud. Kas ei alanud Jüri Kuke tragöödia just välismaareisi muljetest, silmade avanemisest ja sellest rääkimisest?

Mäletan ühe välismaal käinud pensionäri mälestuste kuulamist. Ta oli käinud Kanadas oma lastel külas ja tagasi tülles rääkis peamiselt sellest, mitut sorti vorsti või juustu ta poes korraga nägi, kus ta omaksed elavad, missugune maja ja auto neil on – mis kõik neil on, mida meil ei ole.

Tiina Kirss: Lugesdes saksa aja kogumiku lugusid (*Sõja ajal kasvanud tüdrukud*), panin tähele, kui ehedalt on kirjeldatud igapäevase elu detaile: mida jalga pandi, mida jalga panna ei olnud, mida söödi, kuidas näiteks mõni inimene arvas, et tagavarade soetamine on panna tekitamine ja tagavarasid lihtsalt ei soetanud. Kuidas sa valisid lugusid selle raamatu jaoks?

Rutt Hinrikus: Ma valin alati natukene ühel ja samal viisil. See algab emotsionaalsest lähenemisest, ma loen end sisse ja valin lood, mis mulle kõige enam muljet avaldavad. Seejärel hakkab juurde otsima, temaatiliselt, topograafiliselt jne. Mingis mõttes laon ma pilti tükkidest, püüdes saada kokku tervikut, mis avaks erinevaid aknaid minnivikku. Kärbin tekste (kunagi ei lisa midagi ise), et saavutada terviklikku muljet. Tahan, et tekst mõjuks paremal juhul kirjandusega võrdväärse eheda loona, sest tõsielukirjandus on sama hea ja lõdvast fiktsioonist tihedamgi.

Tiina Kirss: Kas sa oled kokku puutunud nähtusega, millest Ene Mihkelson kirjutab romaanis *Ahasveeruse uni*³³ väga kõhedakstegevalt. Seal on tegemist elulooga, mis on kirjutatud eneseõigustuseks, kinni mätsides aknad, mis võiksid avaneda iseendas või väljapoole. Seal on uudishimulik, rohkem teadlik, lausa umbusklik lugeja, kellele on isiklikult tähtis see, et ta oleks selle pildi pealt ära. Ma mõtlen, mida sa teed lugudega, mille juures sul tekib aimdus, et see on falsifikatsioon?

Rutt Hinrikus: Kui mul tekib kahtlus, siis ma lugu tavaliselt ei kasuta. Muide, sellised tekstid on sageli formaalsed, pealispindsed, või vastupidi – ülevoolavad, tasakaalust väljas. Aga küllap on juhuseid, mil minnakse alt, sest hea jutustaja valetab ka hästi. Seega: jutt on jutt, elu on elu. Nende vahel on väga põnevad seosed, aga küsimus, kas ja kuidas saada tõelisuse kõik kihid pildile, jääb.

Toimetaja kommentaarid

- ¹ Tiina Kirss & Ene Kõresaar & Marju Lauristin. *She Who Remembers Survives*. Tartu: University Press 2004.
- ² Ilmunud raamatus: Juri Lotman. *Kultuurisemiootika: Tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion 1991, lk 365–385.
- ³ *Eesti rahva elulood: Sajandi sada elulugu* I–II. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev 2000.
- ⁴ Paul Ricœur (27. veebruar 1913 – 20. mai 2005), Prantsuse filosoof, tuntud eelkõige fenomenoloogilise kirjelduse ja hermeneutilise tõlgenduse ühendajana.
- ⁵ Toomas Raudam. *Miks mitte kirjutada memuaare, kui oled veel noor*. Tallinn: Eesti Raamat 1990.
- ⁶ Ene Kõresaar. *Memory and History in Estonian Post-soviet Life Stories: Private and Public, Individual and Collective from the Perspective of Biographical Syncretism*. Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuensis 1. Tartu: Tartu University Press 2004.
- ⁷ Leida Kibuviits. *Soomustüdruk*. Looduse kroonine romaan 47. Tartu: Loodus 1932. Taastrükid: Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957 ja Tallinn: Eesti Raamat 1986.
- ⁸ Leida Tigane. *Seitse pastlapaari*. Tartu & Tallinn: Loodus 1938. Taastrükk: Tallinn: Eesti Raamat 1974.
- ⁹ Enno Tammeri koostatud raamatud *Nõukogude aeg ja inimene* (Tallinn: Tänapäev & Postimees 2004) ja *Nõukogude kool ja õpilane* (Tallinn: Tammerraamat 2006).
- ¹⁰ Merle Karusoo sotsioloogilise mälu teatri esineme dokumentaalaineline autorilavastus *Olen 13-aastane* (Noorsooteater 1980, mängiti suvel Klooga-Rannas); raamatuna *Olen kolmeteistkümne aastane: Ühe etenduse lugu* (Tallinn: Eesti Raamat 1989).
- ¹¹ President Lennart Meri kuulutas 9. aprillil 2001, juunikuüditamise 60. aastapäeva eel välja mälestuste kogumise võistluse kooliõpilastele, millele laekus 1583 tööd, nende hulgas elulugusid, eluloolisi uurimistöid kui ka lühivastuseid küsitluskavale. Tööd asuvad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. 50 parimat kirjutist avaldati kogumikus *Vaikimise väraval: Kooliõpilaste kogutud mälestusi küüditamisest* (Tallinn: Tänapäev 2001).
- ¹² Maria Kopperman (1882–1980). Tema raamatust *Minu 12 aastat Siberis* on ilmunud kaks trükki: Uppsala: Harta 1972 ja Stockholm: Harta 1980.
- ¹³ *14. juuni 1941*. Koostanud Mart Laar. Stockholm: Välis-Eesti & EMP 1990; *14. juuni 1941: Mälestusi ja dokumente*. Koostanud Mart Laar. Tallinn: Valgus 1990.
- ¹⁴ Anne (Annelies Marie) Frank (12. juuni 1929 Maini-äärne Frankfurt – märts 1945 Bergen-Belsen), pidas hollandikeelset päevikut 12. juunist 1942 kuni 1. augustini 1944. Selle andis esmakordselt 1947. aastal pealkirja all *Het Achterhuis (Tagakoda)* välja Amsterdami kirjastus Contact ja raamat on tõlgitud vähemalt 67 keelde. Eesti keeles ilmus esmakordselt 1958. aastal (*Anne Franki päevik: 12.VI 1942 – 1.VIII 1944*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus). Anne Franki muuseumid asuvad lisaks Amsterdamile ka New Yorgis, Berliinis ja Londonis.

- ¹⁵ Etty (Esther) Hillesum (15. jaanuar 1914 Middelburg – umbes 30. november 1943 Auschwitz) pidas päevikut 9. märtsist 1941 kuni 6. septembrini 1943. Esitrükk: *Het Verstoorde leven: Dagboek van Etty Hillesum, 1941–1943*. Haarlem: De Haan 1981; esimene Ameerika väljaanne: *An interrupted life: The diaries of Etty Hillesum 1941–43*. New York: Pocket Books 1983. Hiljem on avaldatud ka E. Hillesumi kirjad. Käsikirjade originaalid on 1986. aastast Amsterdamis asuvas Juudi Ajaloo Muuseumis (*Joods Historisch Museum*; vt <http://www.jhm.nl>). Deventeris, kus E. Hillesum veetis oma nooruse, avati 1995. aastal endises sünagoogis tema mälestuskeskus (vt lähemalt: <http://www.ettyhillesumcentrum.nl/>).
- ¹⁶ Julius Spier (25. aprill 1887 Frankfurt – 15. september 1942 Amsterdam), Saksa kiroloog ja psühhoanalüütik, Carl Gustav Jungi õpilane, tegutses 1938. aastast Amsterdamis.
- ¹⁷ Hans Kruus. *Ajaratta uutes ringides: Mälestusi, 1907–1917*. Tallinn: Eesti Raamat 1979.
- ¹⁸ Maurice Halbwachs (11. märts 1877 Reims – 16. märts 1945 Buchenwald), Prantsuse sotsioloog ja filosoof, kes võttis kasutusele kollektiivse mälu mõiste. Peateosed *Les Cadres sociaux de la mémoire* (1925), *Les Causes du suicide* (1930), *Morphologie sociale* (1938) ja *La Mémoire collective* (ilmus postuumselt 1949. aastal).
- ¹⁹ Alessandro Portelli (sünd 1942), Itaalia ajaloolane, Rooma La Sapienza ülikooli anglo-ameerika kirjanduse professor, tuntud eelkõige pärimusliku (suulise) ajaloo uurijana.
- ²⁰ Pierre Nora (sünd 1931), Prantsuse ajaloolane, Prantsuse Akadeemia liige.
- ²¹ *Kuldkeppide jälgedes* (<http://www.aai.ee/~tarmo/>).
- ²² Eestis intensiivistus suguvõsaurimine 1980. aastate lõpul laulva revolutsiooni päevil, Eesti Genealoogia Selts asutati Tallinnas 5. mail 1990.
- ²³ *Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist*. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev 2006.
- ²⁴ Heino Kiik. *Maria Siberimaal*. Ilmus 1987. aasta ajakirjas Looming (nr 7, lk 873–926, nr 8, lk 1011–1062) ja 1988. aastal raamatuna.
- ²⁵ Arvo Valton. *Masendus ja lootus*. Tallinn: Eesti Raamat 1989; taastrükk Tallinn: Virgela & Kirjastuskeskus 2006 (Kogutud teosed 9).
- ²⁶ Raimond Kaugver. *Nelikümmend küünalt*. Tallinn: Eesti Raamat 1966; taastrükkid: Rooma: Maarjamaa 1976 (Maarjamaa taskuraamat 13); Tallinn: Kuldsul 1995; kogumikus *Kolm romaani*. Tallinn: Eesti Raamat 1979.
- ²⁷ Ronald Rüütel. *Atarma: Minu elu Siberis*. Tallinn: Faatum 2002.
- ²⁸ Näiteks: Aili Aarelaid-Tart. Elulooline meetod ja eestlaste elulood sotsiaalse tegelikkuse peeglina. *Eesti sotsiaalteaduste II aastakonverents [Elektroniline teavik]: Tartu 23.–24. november 2001*. Tartu: Tartu Ülikool, 2001. CD-ROM; Aili Aarelaid. Sovietid või eurooplased. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela 1998, lk 77–235 jm.
- ²⁹ Vikerkaar 2006, nr 4–5, erinumber konverentsi “Ajalugu ja mälu. Teise maailmasõja pärandid” ettekannete tekstidega.
- ³⁰ Maija Hinkle on Ameerika Läti Assotsiatsiooni suulise ajaloo projekti juht.
- ³³ Läti k *Nacionālāls mutvārdu vēstures kolekcija* (NMV), asub Riias Läti Ülikooli filosoofia ja sotsioloogia instituudis (vt ka <http://www.dzivesstasts.lv>).

³² Nõukogude Eestis tegutsenud Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing, mis loodi nn Hruštšovi sula päevil 1960. aasta kevadel analoogselt Läti ja Leedu sõsarorganisatsioonidega, esialgne nimetus oli Väliseestlastega Sidemete Arendamise Komitee.

³³ Ene Mihkelson. *Ahasveeruse uni*. Tallinn: Tuum 2001.

Autorid

Eve Annuk (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Rutt Hinrikus (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur

Tõnno Jonuks (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur, Tartu Ülikooli arheoloogiadoktorant

Tiina Kirss (PhD) – Tartu Ülikooli eesti kirjanduse professor

Anu Korb (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur

Arvo Krikmann (PhD) – Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Mare Kõiva (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur, folkloristika osakonna juhataja

Marin Laak (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Liisi Laineste (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur, Tartu Ülikooli rahvaluuledoktorant

Piret Noorhani (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja

Ingrid Rüütel (Dr Hab) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Liina Saarlo (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur

Kristi Salve (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Taive Särg (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Rein Veidemann (PhD) – Tallinna Ülikooli kultuuriteooria ja -poliitika õppetooli juhataja, professor

Liisa Vesik – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristikaosakonna assistent-toimetaja

Piret Voolaid (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur, Tartu Ülikooli rahvaluuledoktorant

Ergo-Hart Västriik (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur, Eesti Rahvaluule
Arhiivi juhataja

Asta Õim (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

INFORMATION TECHNOLOGY IN MY LIFE

Arvo Krikmann

This brief recollection is inspired by an informal talk aired in an Estonian radio programme on November 21, 2001. I will first list the reasons why and regardless of which I have felt as happy as a clam for the past ten years: because we no longer have Soviet rule, but we do have computers. This happiness persists regardless of my age and the years left to me; regardless of the continuing underfinancing of research in Estonia, the constantly breaking political and economic scandals, the proliferation of monopolies and excessive bureaucracy, absurd EU directives, etc.

I remember the paranoia of the Soviet period towards all kinds of copying technology (for instance, hiding typewriters behind sealed doors before major Soviet holidays). Common people had almost no access to Xerox machines (not to mention computers); there was hair-splitting supervision and control over the existing copiers. In what follows I will describe the illusions of the research group preparing the academic edition of Estonian proverbs on punch cards in the mid-1960s and my analogous personal illusions, lost while processing the data on the distribution of Estonian proverbs on punch cards a decade later.

In 1977, Mart Rimmel established the computer linguistics section at the Estonian Institute of Language and Literature and installed a *Videoton* computer of Hungarian origin there. It was truly a miracle for an institute of philology in the Soviet Union to have a computer, and it solved the most urgent calculation problems of many scholars, including my own.

Next I will discuss calculation devices that I myself have used for various statistical purposes (first in producing statistics for the alliteration of Estonian Kalevala-metric folk song, later the correlation density of Estonian parishes and

the Balto-Finnic peoples on the basis of proverb material, etc.). In the 1960s, computing was done by means of logarithm tables by Vladimir Bradis. During 1974–75 I moonlighted as the night watch at the Tartu Film Rental Centre, and the centre's bookkeeper allowed me to use a Russian electromechanical calculator, which, in addition to adding and subtracting, could perform multiplying and dividing tasks, though processing of results was extremely slow. I saw the first microelectronic calculator performing the four calculating tasks in 1975, and in autumn of the next year I got my hands on a calculator of Russian origin, *Электроника*, which was about the size of a videotape. In 1979, Ingrid Sarv and I were offered a unique opportunity to take a 20 day scholarly trip to Helsinki, where our Finnish colleagues gave me the first programmable calculator *Texas Instruments 57* as a present (the calculator had 10 memory slots, enabled one to write a program of 50 tasks, and could even calculate the parameters of linear regression norms). My next calculator, also a gift of Finnish colleagues, was the yet more efficient *Texas Instruments 58C*, which had partitioned memory space, allowing the use of more data memory and less program commands, or vice versa. Though in small portions and at the expense of considerable manual work, this enabled us to perform, for example, the smoothing out of various distribution maps. To this day I am grateful to my Finnish colleague Kari Laukkanen who was behind these acts of kindness.

In spring 1987 Mart Rimmel helped me to borrow my first real computer from the University of Tartu. The set of *Commodore-16* consisted of a small red television set of Russian origin, a massive keyboard, which contained the 12K memory, "gigantic" at that time, and a tape recorder, which allowed one to save the written BASIC programs. Compared to the work before, the smoothing out of distribution maps and several other statistical procedures became very comfortable and fast. However, I soon realised that its 12K memory was by no means sufficient for real computing. Nevertheless, *Commodore* allowed me to learn programming, which proved very entertaining, e.g. enabled the production of various moving geometrical figures (photos of such figures have been added to illustrate my memoirs) and even writing programs for some primitive computer games, etc. In spring 1988, the university repossessed the *Commodore*, but I was already caught in computer nostalgia. In winter 1988 or 1989, one of my sons tried to buy a Russian computer *Kristi* for personal use. Actually, this one was even more primitive in efficiency than *Commodore*, but it proved to be defective and fortunately the store bought it back. At the end of the 1980s, the Estonian Literary Museum got hold of its two first computers –

an XT and an AT. This created new illusions that computer courses would be organised for all the workers, usage times would be set, and great things would be done. But the computer courses were never organised and in the following years the computers were mostly used by museum workers' children for playing computer games. I had to survive two more waves of lost illusions during the agony of the Soviet regime. In response to my persistent begging, Mart Remmel sent me two computer-like devices over a short period of time – an *Omega* of Russian origin and an East-German *Robotron*. In its prime, the *Omega* managed to produce indistinct upper-case letters and draw pear-shaped circles on the screen. *Robotron* never worked.

I remember myself in the 1990s listening, with mouth agape to the stories of people who had been abroad (Jaan Ross, Jüri Allik, and others), telling of the wonders of computer technology: fast correspondence via e-mailing, e-learning promoted in the U.S. universities, etc. From 1992 onward, the first real computers were procured for folklorists at the Estonian Literary Museum. Mare Kõiva was the main instigator of computerisation and her son Sander Vesik, then just a schoolboy but later the administrator of the *Haldjas* server, was the only person in the Literary Museum who had more profound knowledge of computers, including hardware and software. In summer 1994 with the support of the Open Estonia Foundation, I received my first real PC. In 1995, with grants from the Estonian Science Foundation, folklorists obtained already a dozen or so new computers, which proved too few for setting up a network. Enn Vallak, Estonian honorary ambassador in Switzerland, was highly impressed with the Literary Museum, and having heard of our computer problems offered to donate us a truckload of computers. In late autumn 1995, the freight arrived but unfortunately proved to be a hoax. The company mediating the arrival of the computers had deceived both Vallak and the museum, since the freight consisted of XTs from the early 1980s, which had been repaired several times and as such were totally useless. But the process was already underway – the support of the Estonian Science Foundation enabled the expansion of the number of computers in the Literary Museum to such an extent that in winter 1996 it was possible to set up a computer network of folklorists at Vanemuise Street 42. In fact, even two local networks were established in the Literary Museum building – the *Haldjas* network for folklorists and the *Kirmus* network for the rest of the museum's employees. Presently, every member of the Literary Museum has his or her own personal computer and I dare say that scholars of the humanities in Estonia have absolutely no reason to be embarrassed in

front of Estonian scientists or their Western colleagues because of their level of computerisation, either because of the number and quality of computers or the level of user skills in the field.

THE DATABASE OF ESTONIAN PHRASES: WHAT DOES IT HOLD?

Asta Õim

This article provides an overview of the database of Estonian phrases (Estonian *kõnekäänd*), which includes expressions and phrases of similar formulation and meaning. The database contains 150,907 entries of Estonian phrases, idioms and phraseologisms. The earliest material was recorded in the 17th–18th century; the most recent material in the 20th century. Emphasized in the article are the structure of the database, phraseological terminology and the introduction of the database material.

The article focuses on questions associated with typological issues in dealing with phrases. As a rule, phrases and other expressions are short, which explains why the texts of the phrase is susceptible to various changes and the boundaries between types tend to be extremely obscure. One of the reasons for this obscurity is the fact that the figurative core may materialise in widely different contexts and the expression formed around the core occurs in widely different variations. The systematisation of Estonian phrases on the basis of typological identity is based on Matti Kuusi's principle of idea and core analogy for proverbs. A *kõnekäänd*-type phrase centres on a figurative element. The relationship of an idiom/phrase (*kõnekäänd*) and metaphor leads us to issues still debatable in the theory of phraseology, some of which largely coincide with issues of metaphor theory and figurative speech theory. Which unit of figurative speech can be defined as a set phrase? What is the relationship between free word combinations and set phrases and how are they defined? What is the relationship between phraseologism and metaphor? At which stage are the sayings interpreted and understood? How variable or cliché-like are phraseological expressions? The application of metaphor theory in paremiological research is today as natural as the cognitivist approach to human behaviour and language, which prevails in most areas of social studies and the humanities.

Next to the material categorised definitely among phraseological or other types of set phrases, the database also includes abundant material which

remains at the periphery of phrases and/or the margins of set phrases and free speech units. The article briefly touches upon figurative words, onomatopoeic words, paired words, etc.

The author also discusses the indexation of *kõnekäänd* entries, which is essentially the systematisation of phrases according to content and structure. The content indexation is based on the terminology developed by the author herself.

HOW TO PROTECT THE FAIRY PEOPLE

Digitisation, databases and open access to folklore archives

Mare Kõiva

Mythological fantasy creatures are an inseparable part of contemporary culture via their exposure in architecture, role games, books, theme parks, and entertainment and tourism industries. The target group using fairy lore has changed in contemporary society. Open access to old and rare archived material is provided by electronic databases. Databases uniting various formats and data corpora (text, audiovisual formats, GPS co-ordinates, etc) have the perspective of becoming a portal in format, as has happened in the case of Lepp (presenting South Estonian heritage), Radar (an interactive cultural historic map) and the portal uniting these. In all of these cases, the aim is to create a wider background for a specific topic, as has been formerly done with so-called thematic research collections.

This article introduces the standards, metadata presentation, long-term sustainability, quotability and other solutions for a dozen existing folklore databases that use freeware. New perspectives are provided by means of automatic detection and comparison of typology and textual models, unification of transnational text corpora of similar material.

THE MUSICAL TYPOLOGY OF ESTONIAN KALEVALA-METRIC FOLK SONGS

Ingrid Rüütel

An original computerised method for distinguishing melody types is presented in this article. It is based on modelling the melody on the basis of melodic context and enables distinguishing typologically related melody groups as

well as discovering their possible relations and overlaps. The most efficient way to solve these problems appeared to be the cluster analysis method, which permits the grouping of tunes under study around fixed centres (melody models). Such grouping (clusterization) corresponds to the dialectic notions of 'type' and 'variant' in folklore theory according to which all variants of a folklore (or folk music) phenomenon (type) share the common basic form from which they may differ in detail, while sharing a common invariant. Such an invariant reveals itself only after the analysis of tune samples of an established melody type and contains the pitch values of only a part of syntactic positions of a melody (the most stable ones).

In addition to the invariant, every melody-type is also characterised by a certain basic form – the normative model –, which is formed on the basis of the most probable (most frequently occurring) value (pitch degree) of every syntactic position of the melodies in a given typological group. Mathematically, the normative model is the *mode* of the multidimensional distribution of melodies of a given melody group. Such normative models (centres) can be found with the help of a statistic analysis of melodic context before the establishing of typological groups of tunes under study.

An iterative algorithm ('Centre') is worked out for the preliminary establishment of the initial centres of classification. It allows the creation of melody models, which serve as the basic forms of certain melody types. Another iterative algorithm ('Cluster') enables to compare all the tune samples with all the models (centres), to find out the model that any tune sample approaches most closely and accordingly to classify all of them into clusters; these in our case correspond to the typological groups of melodies.

The quality of clusterization depends greatly on the method of clusterization and on the appropriate metrics. Preliminary clusterizations based upon Euclidian metrics, or metrics of absolute values or the so-called supremum–norm did not give satisfactory results. This proved that in Estonian runo tunes the most important parameter is the quantity of melody elements corresponding (or not corresponding) to a certain normative model, and not so much the qualitative difference between them. In other words, it is important how many elements of the melody differ from the normative model (centre), and not so much by how many semitones (degrees) they differ.

After the first classification overly small clusters (e.g. those containing one or two tunes) are eliminated, the centres are checked up on the

specific tune material and corrected (if needed); then new, more specified clusterization is carried out, centres are corrected again, etc. Further, the distance matrix for the centres is calculated, too close ones (e.g. those differing in one or two elements only) are joined and the process of clusterization starts again. Such an iterative analysis lasts until the system becomes stable. Finally, while most of the tunes usually appear to belong to certain clusters, some remain on the boundaries of two or more clusters and yet others do not belong to any of them.

Presented below are the results of a typological analysis based upon one-line Estonian runo tunes. One-line refrainless melodies (i.e. melodies corresponding to one verse line of text) belong to the oldest basic layer of folk song tunes of the Balto-Finnic peoples. 830 melodies were distributed into 40 clusters, 178 tunes remained on the boundaries of two or more groups and only 29 did not belong to any group.

A distance matrix of the established tune groups' models reveals the relation between separate centres and allows the discovery of interrelations in the whole typological system.

The typology is based on all one-line refrainless runo tunes that can be found in the Estonian Folklore Archives and that are presented in folk music database created in the Department of Ethnomusicology. Description of the database is also presented in the article.

THE DIGITAL DATABASE OF ESTONIAN CONTEMPORARY JOKES

Liisi Laineste

Advances in computer science and computer linguistics have raised the expectations of researchers who see a justified opportunity to make a qualitative difference in their work. The computer is not just a tool for hard sciences, but it also lends a hand to humanities scholars for purposes of archiving, categorizing or analyses. Though postmodern science urges us to focus on the individual, to carry out case studies and to deal primarily with both text and context, the need to quantify data is still there. An overview of the material allows us to determine macro structure and poses future research questions, as well as presenting an excellent introduction to a more qualitative and detailed case study. This

enables any social scientist, ethnographer, folklorist, etc. to benefit from a textual database of the material. In addition to plain texts, the database has to be organized and categorized in a manner that enables the performance of relevant inquiries toward describing the data. With its structure, categorization, and analyses, the database of Estonian contemporary jokes demonstrates one possible approach to digital folkloric texts.

This article describes the material included in the database of Estonian contemporary jokes. Older joke tales are excluded because a radically different categorization would be needed for the two different sets of old and new jokes. After a review of the current state of the database and future developments which will essentially entail the final categorization of all the approximately 50,000 jokes (the number is growing constantly), the pros and cons of digitized textual databases are pointed out and discussed. Digital collecting, archiving and editing, which will minimize the effort and time required of the researcher is another issue addressed in the article.

The main focus of the article concerns the categorization of joke material – to what extent the process can be digitalized, how categories formed and what tools are used for systematizing the jokes. This kind of preliminary joke database is unique in its scope (both in terms of time it covers and content in holds), which explains why no good examples of similar databases and their categorizations can be found. We used the target (as the most objective and “visible” feature of a joke) as the basic unit of the system and created an intricate, expanding and flexible relational structure for the humour database. Future prospects include the additional categorization of the material according to the principles of GTVH (General Theory of Verbal Humor, Attardo & Raskin 1991), which would entail classification on other levels as well (in other words, using other features of a joke). This approach can be valuable both in terms of putting GTVH in practice (to either confirm or refute it) and for creating a more comprehensive database which would offer the researcher greater possibilities for humour research.

This is an open-ended project which will last as long as jokes continue to be an active and adaptive genre. There are warning signs of a decrease in the oral transmission of jokes, but the Internet is still an expanding source of (written) humour. Such developments may point to important changes both in the nature of jokes and of general communication. The database of contemporary humour will not only systematise the growing body of jokes but also offer a researcher

or a person interested in the subject an opportunity to witness, describe and analyze the changes that telling jokes is currently undergoing.

DIGITAL DATABASES OF RIDDLE PERIPHERY IN 2006.

SPLIT FINISH

Piret Voolaid

The paper is primarily based on riddle material held in the manuscript collections of the Estonian Folklore Archives at the Estonian Literary Museum and the Estonian Dialectal Archives which have been accumulated in the paper files of riddles, originally established by Erna Normann in the late 1930s and fundamentally supplemented and restructured in 1990–2002. In addition to manuscript material, the files include riddles published in print. The contents of the nearly 175,000 riddle texts point to the changes this folklore genre has undergone. The so-called traditional riddles (approx. 130,000 recorded texts) have retreated from their former core position to the periphery; they have, in fact, stopped existing in the tradition. In the course of the dynamic functional progress of the genre, this central position is now occupied by newer material (approx. 45,000 recorded texts), which is clearly distinctive among the traditional riddles as units compact in form and content; in Estonian archiving practice it has come to be called riddle periphery.

The article presents an overview of the online databases of peripheral subcategories of riddles in 2006, and their importance in folklore studies at large. The digitisation of the periphery of Estonian riddles was initiated in 2001. The first of the constructed digital databases was the electronic corpus *Eesti piltmõistatused*, which was compiled in May 2002 and contains approximately 7,500 droodles (available at <http://www.folklore.ee/Reebus>). In 2003 the English version of the database *Estonian Droodles* became available at <http://www.folklore.ee/Droodles>. In 2003 the database *Eesti (liit)sõnamängud*, containing nearly 5,000 (compound) puns was compiled (available at <http://www.folklore.ee/Sonamang>), in 2004 the database of Estonian acronyms, *Eesti lühendmõistatused*, containing approximately 3,000 text units, and in 2005 the database *Eesti valemimõistatused* of nearly 700 formulaic riddles (<http://www.folklore.ee/Valemid>) was put together (<http://www.folklore.ee/Lyhendid>). The database of Estonian conundrums *Eesti*

keerdküsimused, consisting of approximately 25,000 conundrums (available at <http://www.folklore.ee/Keerdkys>) is currently under construction. Plans for the near future include organising all the subcategories of the riddle periphery into digital online databases. All these databases share analogous structure, technical solutions and form.

The databases discussed here are comprehensive info-systemic corpora of documents targeted at specialists of folklore studies as well as at a wider public interested in riddles, such as schoolchildren, who keep the material in active use, and schoolteachers. In my study I have focused on the possible application of the contents of the databases. The added search engine enables to sort entries of riddle texts according to all data types of archival texts, represented in the database by the following attributes or fields: question, answer, archive reference, collector, place and time of collection, and key word. A separate link *All types* is made for typological taxonomy, opening two horizontally sequenced frames: in the upper frame a list of types is displayed, where each type is specified by its title text and archive reference, and the number of variants for each type, whereas the lower frame includes material on the given type by variant entries.

In an ideal case the underlying key words of this article – i.e. the versatile **archive material** collected over a long period of time on the one hand, and **databases** presenting this material on the other hand – should reflect cultural dynamics. According to Finnish folklorist Lauri Harvilahti, cultural dynamics here signifies the means by which cultural activities enable reactions to new socio-cultural processes and challenges (Harvilahti 2004). Modern progress in information technology supports the collection, preservation and study of intellectual heritage. The source material of the databases of the riddle periphery comes from upholders of lore and the online databases enable to pass the material back to them, developing to the point where old and new cultural images merge, eventually inspiring the initiation and development of contemporary folklorism on the basis of older folklore phenomena. The existence of such online databases presupposes their use in modern media or in other cultural contexts in novel or perhaps even unexpected forms (e.g. the material of the database of droodles is used in the online edition of the major Estonian daily *Postimees*, allowing readers to comment on it; motifs of riddles are materialised in the form of a computer game), thus creating new research objects in the new paradigm of folkloristics.

ON THE ROLE OF ETHICS IN THE CONTEXT OF BIOGRAPHICAL RESEARCH IN ILMI KOLLA'S CORRESPONDENCE

Eve Annuk

In the past few years, biographics, the study of biographies, has developed into a demarcated interdisciplinary field rich in new angles of vision.

Biographical research has started to focus on the role of the biographer, which is central both in posing research questions, defining angles of approach, and constructing biographical narrative. Biographical narrative which has formerly been regarded as the objective description of the subject of biography, i.e. the life of another person, has proved instead to be a complex textual construction, in which textual devices and narrative logic operate in addition to the biographer's contribution.

The boundaries of biographical discourse in Estonia have changed very little over the entire 20th century. Biography used to be compared with hagiography, the purpose of which was to construct a canonised image of a person, hiding those aspects of his or her personality and life which may be perceived as negative. Understandings of biography and biographical presentation in Estonia have been strongly influenced by the Soviet period, in which private life was considered taboo for public discourse.

Letters and correspondence constitute an important though complicated source in biographical research. The referentiality of letters, their contact with reality is closely interrelated with the mediating function of textuality, which, in turn, shapes the understanding of reality mediated by letters. The use of letters also involves ethical problems – a common issue in biographical research at large.

This article discusses issues of biographical research using the example of Estonian poet Ilmi Kolla (1933–1954). The main focus is on the adequacy of biographical representation, both in terms of the subject of biography and the role of researcher in this process. A related topic is issues surrounding the use of correspondence in the context of research of the Soviet period.

The study of Ilmi Kolla's biography emphasises its significance on the individual plane and on a collective level as a model for representation of lives in the Soviet period. Kolla's correspondence has likewise proved a valuable source in the study of personal gendered history.

ESTONIAN LITERARY MODERNISM. A. H. TAMMSAARE'S MODERNISM

Rein Veidemann

The article is focused on the acceptance of modernism as a discourse in Estonian cultural space. The concept of modernism became clearer when the concept of postmodernism was introduced into cultural criticism to designate the analysis and generalization of the reformed cultural practices in the 1960s. Yet the interpretation of postmodernism has been inconsistent. On the one hand, postmodernism has been seen as “the gravedigger” of modernism and as a metaconcept striving for new totality; on the other hand, postmodernism has provoked a thoroughgoing review of the entire cultural-theoretical discourse to date, including modernism.

Generally speaking, modernism can be seen as a certain intermediate condition between the former (also “old”, “traditional”) (cultural) historical reality which was impregnated with hierarchies (socio-historically late feudal reality and the renaissance) and reality of the last forty years, which can be interpreted as the age of information and the paradigmatic representative of which was “postmodernism”.

The ideology of enlightenment with its roots in Descartes has shaped two great narratives of modernism – “perpetual progress” and “the divinity of a person”, in which the self-legitimation of modernism took place. In this sense, modernism also comprises romanticism, since the romantic ideal manifests the independence of the self-realising human spirit.

In Estonian literary culture, neither modernism nor postmodernism have been exploited conceptually as broadly as they were in Western cultural discourse. In Estonian literary history, “modernism” has so far been a synonym of the “new”, not the marker of a paradigm. At the beginning of the 20th century, neoromanticism was the only correlate to modernism in Estonia. It may thus seem surprising that features typical of modernism can already be found in the writings of “critical realist” Eduard Vilde at end of the 19th century. Friedebert Tuglas, the most influential shaping force for the Estonian literary consciousness of the 20th century, has interpreted and introduced modernism from a different angle, recognizing in it the additional features of symbolism and synthetic realism.

Certain incompleteness and mixing of diverse methods of presentation are the specific features of Estonian literary modernism. Anton Hansen Tammsaare's literary creation, seen as metarealism, is an appropriate characterization for the modernism of this type. Tammsaare's modernism originates from an expressive

presentation of life, in which the facts of life itself bring forward the opposition of random or specific occasion and inevitability or finality. In Tammsaare's own rendition of this paradox, his aim was to create "with fata morgana expressiveness the characters who will live for centuries". This article explores the elaboration of a concept and method of modernism in a selected number of Tammsaare's works.

SONGS RECEIVED THROUGH REVELATION: THE INGRIAN FINNISH *SEURALAISET*-MOVEMENT AT THE TURN OF THE CENTURY

Ergo-Hart Västrik

This essay casts some light on the religious traditions of the Ingrian-Finnish *seuralaiset*-movement. This non-institutionalised mystical-ascetic religious movement, which emerged in the first half of the 19th century, was widely known among the Finnish population of the presentday Leningrad Oblast. Both lay and religious authorities continuously endeavoured to eliminate the movement; therefore the strategies of maintaining and transmitting their religious tradition under circumstances of heavy pressure pose great challenges. This essay is based on recent field materials recorded on the Ingrian-Votian expeditions of the Estonian Literary Museum in 2001–2002. Sohvi Petrova, the key informant who lived in Kolpino, was an earnest follower of the *seuralaiset*-movement and an active practitioner of their singing tradition. Materials of three recording sessions with Sohvi Petrova invite and facilitate a discussion of the position of the local prophet in the process of mediating the repertoire of the movement; the importance of sound recordings in sharing the religious communion with people who were not able to participate in prayer meetings, and the role of handwritten hymnals and photographs in maintaining and transmitting the tradition of the movement.

ON THE BOUNDARIES OF SPEECH AND SONG: ESTONIAN CHAIN SONGS

Taive Särg

The term *chain song* refers to a specific song genre in the Estonian early folk song tradition. Lyrics of a chain song are composed in the form of consecutive

questions and answers. Chain songs have been a part of children's amusement songs in the 19th and 20th century, though there are reasons to believe that they were initially drawn from a magical background. The present study discusses chain songs from the Karksi parish, South Estonia, recorded during 1960–1973 and held in the Estonian Folklore Archives, the Estonian Literary Museum. Also, the article reviews specialised literature on early Estonian folk songs and the boundaries of speech and song.

Analogously to some magic spells and children's rhymes, chain songs are traditionally performed in a half-spoken manner. The songs are also characterised by the use of tonal contrasts: syllables or short phrases are opposed to each other while performed at different pitch levels. Traditionally, the performance of chain songs was not called *singing*, but *reading*.

In the course of the singing performance the number of syllables in every verse often increases and becomes more irregular and the “half-singing” voice gradually changes into the “half-speaking” voice. To indicate the changes occurring in the course of singing, the structure of song lines and some acoustical features of the Estonian chain song *Liiri-lõõri, lõoke*, recorded in 1960, were analysed. It is concluded that the relevant features distinguishing speaking and singing in this song are the rhythmic and melodic structure, the number of syllables per verse, the duration of syllables (tempo), the stability of fundamental frequency during a syllable, and changes in vowel formant frequencies. The change of voice appears to serve the purpose of creating the effect of motion, to keep the audience's attention and to strengthen the performer's authority.

STEREOTYPY IN FOLKLORISTS' TALKS AND MINDS

Liina Saarlo

Keywords: aesthetics, artistic merits, Estonian runo songs, formulae, lyrics and epics, performance of folk poetry, stereotypy, written and oral literature.

The most widespread meaning of stereotypy in folklore studies is the fixed opinion or stock image. In this article the more specific meanings of stereotypy are under scrutiny, primarily the repetitive use of a word combination in differing contexts. These are characteristic of Estonian folkloristics, particularly the study of the runo song. In the first section of the article, an historical overview is given of the terminology related to stereotypy in Estonian folkloristics.

The second section examines different views of the function and meaning of stereotypy, both from the perspective of performers of the runo song and readers or researchers. Stereotypy is involved in the process of composition or production of folklore through usage of formulaic utterances as associative and mnemonic devices. Studies of stereotypy of Estonian runo songs can be said to have properly begun only in the 1960s with the appearance of Udo Kolk's article *Intraverse Formulas in the Estonian Runo Verse Folk Songs* (1962) and the article by Ü. Tedre, *Stereotypy in Folk Songs from Karksi* (1964). Stereotypical units were now no longer treated as annoying obstacles which hindered the making of song typologies.

Finally, a section is devoted to specific examples of stereotypy as seen in the runo song, which in turn reflect the relationships between the runo song and art. It is problematic that representatives of the literary school in folklore studies have proceeded from the criteria set by contemporary literary studies in which the primary valorised qualities are originality, individuality and uniqueness. Paradoxically the folk song (and folk poetry at large) is both considered to be the predecessor of written, artistic literature, and placed in opposition to it.

There are multiple ideological dimensions to this opposition as well, including the aspect of gender. Though the notion of the "beauty of our ancient treasure" was already canonized in the 19th century, in Soviet folkloristics it was a common (obligatory) practice to talk about folk poetry as art. Although it was compulsory to talk about the beauty of runo songs and it was known that the twentieth-century Estonian runo song tradition was women's tradition, it has also been pejoratively referred to as women's lyricizing or a decorative style of singing. This is even believed to be the reason why epic masculine poetry has not survived.

Although men's song tradition is characterized by poetic simplicity, coarse language, etc., it is seen as being closer to Kalevala-epic ideals and thus more valorised. While men's epic and women's lyric poetry are contrasted, the combination of epic action with aesthetic, lyric pictures and sentiments has become the characteristic feature of lyro-epic poetry, though epic continues to be the standard of measure and comparison.

The conclusion of the article challenges some of the instances of stereotypy as practiced by folklorists themselves, and suggests some ways out of the trap.

REFLECTIONS OF ETHNIC HISTORY IN THE ESTONIAN FOLK TALE REPERTOIRE

Balto-Finnic and Baltic Relations

Kristi Salve

At a superficial glance and in very general terms, the Estonian folk tale repertoire may be characterised as European – and the same applies to Finnish, Latvian and Lithuanian folk tale repertoires. It has long been observed that the narrative repertoire of all these peoples includes narrative types, redactions and motifs characteristic of both eastern and western Europe (to be more precise, to East-Slavonic peoples, especially Russians, on the one hand, and to Germans, Swedish and other Scandinavians, on the other hand). In addition, in the past few decades, Estonian scholars have taken interest in a specific narrative layer found only, or almost only, in the repertoire of Balto-Finnic and Baltic peoples (Kippar 1975; Masing 1983; Salve 1985; 1987).

Folk tales known only in the Estonian and Latvian tradition form an independent group in this part of folk tale repertoire. These tales have either crossed the language borders from one side or the other, or are a Balto-Finnic substrate. The possibility of their being a substrate is particularly likely if we consider that the narrative is also known among the eastern Finno-Ugrians and other Siberian, or in some cases also Native American peoples. Examples include the main plot of the tale type AT 403C – a non-human taking the place of the bride and its eventual destruction – and the etiological conclusion of the tale. The advanced age of folk tales of the Balto-Finnic layer is evidenced by their occurrence as complete redactions, the spread of which coincides with current or former ethnic borders.

This article takes a closer look at the distribution of tale types AT 451A and AT 452 C* in redactions. In the former tale type it is possible to distinguish between Balto-Finnic and Baltic redactions, and the Balto-Finnic redaction can be further divided into the northern and the Estonian subredaction. The Baltic redaction is illustratively represented by Lithuanian tale variants, which can be grouped accordingly with southern Latvian variants. The variants recorded from Latgale, on the other hand, reveal interesting similarities with Balto-Finnic, especially Estonian, tale variants.

Some tales discussed in the article (AT 530B; AT 452C*) are known only, or almost only, among South-Estonians and Lithuanians. Such, for example, are the

tales which bear remarkable similarity but are not represented in international tale type registers – *Söepuder* (Coal Porridge) of the Setu (Southeast Estonia) and the Lithuanian *Maiden for Aguone*. Another interesting problem discussed in the article is the area of distribution of the folk tales in Estonia. A considerable portion of the tales deriving from the Balto-Finnic layer as well as other most archaic tales are known mainly in South (Southeast) Estonia. The reason for this may be the survival of the archaic repertoire in the periphery; alternatively, it is possible that the cultural idiosyncrasies of South-Estonian tribes differed from those of North-Estonians from the very beginning.

The characteristic features of Balto-Finnic tales are the presence of archaic religious concepts (*Körperseele*, soul bird) and mythological characters. The tales are not set in royal castles but in an archaic agrarian environment, with common people acting as central characters. Typical of these tales is the use of song interludes, though syncretism may also be considered characteristic of archaic creative work. The folk tales explored in this article may be considered as evidence of ancient cultural relations between the Balto-Finnic and Baltic peoples.

PROJECTS

COLLECTION AND STUDYING OF MATERIAL ON ESTONIAN DIASPORA AT THE ESTONIAN FOLKLORE ARCHIVES

Anu Korb

Research on migration and minority groups have been the focus of international scholars for the past few decades, whereas the scholars have taken more interest in migration processes, identity and language relations. With a surge of interest in roots and history in the 1980s–1990s, the study of Estonian Diasporas became rose increasingly to the agenda.

Folklorists at the Estonian Folklore Archives (EFA) started collection and research of the oral heritage of Estonian Diasporas among that group of emigrants which is both most numerous and shares the longest tradition – Estonians in Russia. Over the years 1991–2004 I led an expedition group of 2–4 members of the EFA to explore the Estonian settlements of Siberia and interior Russia.

The expeditions were financed by cultural and scientific foundations, and focused on collecting Estonian-language oral narrative history and mapping the Estonian communities, of which those in Siberia proved most vital.

For over ten years, rich lore, with a special emphasis on audio and video recordings, has been collected and archived from the Estonian settlements in Russia. Over the years, a project that started out as a modest salvage expedition expanded into a broad multifaceted research project. In recent years, the focus has been mostly on collecting oral lore, village narratives and biographies of the Estonians who have returned to the homeland.

The fieldwork and research projects conducted on migration and Diaspora have developed into an independent area of study, resulting in degree theses, academic studies, and publications targeted at various audiences. Research work, publication and popularisation have enabled spreading awareness of the history and culture of the Estonians of the Diaspora and problems with their adaptation in homeland Estonia. Publications (e.g. the series *Eesti asundused*, the CD-Rom *Siberi eestlaste laulud. Songs of Siberian Estonians. Песни сибирских эстонцев*) have been circulated among the communities and societies in settlements of Estonians in Russia. Open and informative interaction with the community is promoted also by the web site coordinated by Astrid Tuisk.

Additional collection of material from both the Estonians who have returned to Estonia as well as the Estonian communities that remain in Russia is forthcoming within the next few years. A series of publications introducing the Estonians of the Diaspora, e.g. village tales and personal narratives will be collected later. A comparative study of Estonian Diasporas in the east and in the west would also yield interesting results.

MIGRATION AND DIASPORA LORE IN WESTERN COUNTRIES

Mare Kõiva

Throughout the 20th century, the Estonian Diaspora in the West has acted as an upholder of national identity and supporter of homeland Estonia. During the Soviet occupation, the dispersed communities promoted nationalism through the mediation of Estonian Houses and societies in western countries, emphasising Estonia's independent existence. In many cases, small alternative Estonias were established in the western world by building on earlier local

emigrant communities, some of which were founded as early as the 19th century. In cooperation with these centres, a rich social, cultural and sports life was activated and summer universities, academic societies, and publishing systems organised.

57 hours of material has been recorded from Estonians in Sweden, 4 hours from Estonians in Seattle, and 31 hours of material from Estonians in Australia. In addition to audiovisual recordings, hundreds of photographs were taken and slightly less textual material has been written down. Also, folklorists conducting fieldwork in Australia returned with biographies and other written material recorded before and during fieldwork. This material is stored in the Estonian Cultural History Archives, whereas tangible objects were handed over to the Estonian National Museum.

Next to oral narrative history and migration stories, the aim of the interviews was to record the adaptation of the emigrants to a new language and cultural environment and an unaccustomed climate. Since the social life in all communities was focused on the Estonian Houses, folklorists were interested in how and by which means the community and private spaces were constructed and how innovations were introduced in the customs and ethnic stereotypes of Estonians in their new homeland. Which ethnic markers and symbols (in addition to national costumes, folk dance groups and choirs) are being preserved abroad? How are the events in homeland and Diaspora linked; or are both rather subject to more general processes? Which creative or upholding mechanisms function in oral narrative lore? Does Estonian-language lore circulate in the new homeland, and if so which kind? During fieldwork, calendar traditions and celebrating national holidays were also observed. Another research theme was reflections of Estonia and Estonians in homeland in the narratives of Estonian emigrants.

So far, results of this research have yielded articles and overviews, a video, and exhibitions organised on the basis of recorded interviews; manuscripts of a few publications will be completed shortly.

MEETING POINT RIGA. THE ESTABLISHMENT OF THE BALTIC AUDIOVISUAL ARCHIVAL COUNCIL

Piret Noorhani

The Baltic Audiovisual Archival Council (BAAC) is an independent non-profit organization founded in 2005 in Riga as a voluntary association of juridical

and private individuals. Its goal is to promote cooperation between public and private archives, broadcasting and TV archives, libraries and museums. Audiovisual materials about the Baltic States and the worldwide Baltic Community are of particular interest. The Council is committed to reviewing and ensuring maintenance of and access to these historically valuable treasures.

This article gives an overview of the BAAC activities to date, focusing on the International Seminars of Audiovisual Archives held in Riga 2004 and 2005. The year 2006 will be the third consecutive year of the seminars. Following up on the great success of the last two years, Latvian Television (LTV) will once again host this prestigious event in 2006. The organisers invite participants from Estonia, Latvia, Lithuania, Canada, Sweden, Norway, Finland, Denmark, Germany and other partner countries, among these a wide range of individuals and organisations. The seminar creates a forum for the relationship of the Baltic audiovisual archives vis-à-vis the global cultural heritage. It also develops cooperative archival networks domestically, regionally and internationally. The themes for 2006 will be the re-application of the audiovisual archives for cultural and educational purposes; preservation, transfer, and management; media production and archiving, with special emphasis placed on the issue of the freedom of speech.

THE DIGITAL ARCHIVES OF *THE CENTURY OF KREUTZWALD*

Marin Laak

Digital culture is based on the selection of earlier forms of culture rather than creating new ones. Advances in computer technology rely on reproducing the already known cultural forms in a new environment by modifying the tradition that has been preserved in culture for centuries and millennia. The possibility of constructing new media and digital environments offers intriguing opportunities for the study and representation of the past, including literary history: it enables visualizing literary history by means of interdisciplinary contexts and cultural- historical sources.

The outcome of the project *SERVITI* is an online version of the poster exhibition *The Century of F. R. Kreutzwald. Kalevipoeg* in the form of a digital archive. The life and creation of Friedrich Reinhold Kreutzwald, author of the

Estonian national epic *Kalevipoeg*, may be viewed in the context of the 19th century Estonia and Livonia but also, more broadly, as a part of the European cultural scene. The bibliography of more recent commented studies has made this possible on the meta-level. Rare manuscript archive materials, collections of old books, and image and photo collections can be perused by means of an interactive user-friendly browser. Translating the materials into English in the course of the project would permit the introduction of earlier periods of Estonian literary culture to readers and researchers abroad.

RADAR – AN INTERACTIVE CULTURAL HISTORICAL MAP

Tõnno Jonuks, Priit Lätti

The landscape we live in changes and shapes all of us. This landscape has been „domesticated” – it is laden with cultural tradition, which includes older place-lore and a present living and developing tradition. With the goal of re-producing and studying these two aspects in tandem, the cultural historical project Radar was initiated in the Department of Folkloristics of Estonian Literary Museum in 2003.

The project combines two parts. The first consists of a database of place-lore from the Estonian Folklore Archives. Folkloristic texts organized according to the topography of historical parishes are added to the database. After insertion into the database the physical places connected with folklore are looked up on the contemporary landscape; they are photographed and their location is determined with GPS coordinates, after which they are recorded on a digital map. In the case of the most remarkable natural or historical objects, introductory information is added concerning their historical background and measures for their protection as part of the natural heritage.

The other part of the project involves the web-page (www.folklore.ee/radar), which presents historical tradition collected by students in the 1930s. All the data, ranging from prehistoric findings to observations of contemporary remarkable people living in villages, is systematically arranged by parishes. Both parts of the project are being carried out in tandem, and will be completed together so as to form a comprehensive whole.

The project was initially directed towards schools to provide additional teaching material for the classes of history and Estonian language. However, during the first months of the project, it became clear that went beyond the framework of re-presenting folklore, and could support rather more serious studies of the material. The project has been supported by the state programme „Estonian language and national memory”, Estonian Literary Museum, Non-Estonians' Integration Foundation (Phare), Cultural Endowment of Estonia, Gambling Tax Committee, Estonian National Culture Foundation etc.

FROM DIGITISATION OF LEGENDS TO DATABASES

Liisa Vesik

Compiling the extensive legend corpus which forms the source of the academic publications of the *Monumenta* series and related studies involves research on the following topics: treasures, forest, water and domestic spirits (*Tõnn*), mythological diseases (skin diseases related to *maa-alused*, mythological underground creatures, malaria, lumbago, plague), werewolf, and lore associated with stellar sky, trees and lakes. The digitised corpus also includes giant lore – legends that have been excluded from academic publications for different reasons, or that have been collected after the publications. Next to legends, at least half of the topics listed have inspired the collection and consequently the digitisation of belief reports, semi-narratives, archaeological and historical accounts, folk etymologies, magical and practical consumer texts, etc. The digitisation of legend texts began in 1993 and resulted in databases in 2005. The database of the legend *Rehepapp* includes the revised, converted, and orthographically edited .txt files.

In addition to working out digitisation strategies and standards, the standards of metadata have been established, and the corresponding material published in print will be digitised. Alongside theoretical and applied research articles, the study of contemporary legends has been effectively carried out. Since 1995, articles have been published in Estonian and English in the series *Tänapäeva folkloorist*, and also in periodicals. Department seminars will be continued over the course of this project (brief introductions available at <http://www.folklore.ee/seminar>). The database and the digitised corpus enable in-depth research into legends.

DIALOGUE

MEMORY AND THE SPIDERWEBS OF NARRATIVE

Rutt Hinrikus, Tiina Kirss

This article consists of an interview with Rutt Hinrikus, literary scholar and researcher at the Estonian Literary Museum, and since the early 1990s a key energizer and initiator of collection of life histories in Estonia. The purpose of the interview was to reflect on Rutt's practice as collector, researcher, and archivist of life histories, and to speak to some of the substantive issues in the field, both in theory and practice. Rutt's conversation partner in the interview is Tiina Kirss, with whom she has collaborated on various life history projects since 1997, and who has conducted life history research in the Estonian Studies Program at the University of Toronto, and organized life history writing groups in the Toronto Estonian diasporic community and more recently in Tartu.

Beginning with the contours of Estonian life history collections, Rutt observes that there about 2000 texts of various lengths in the Estonian Cultural History Archive alone, mostly elicited through writing competitions. She discusses the preparation and selection of the texts in the three volume anthology *Estonian Life Stories (Eesti rahva elulood, 2000)*, which she edited, and writers' attitudes toward contributing their own narratives to a "memory bank" as historical witnesses. The roots of Estonian-language life writing traditions go back to the lengthy memoirs of peasants and independent farmers Märt Mitt and Gustav Malts from the last two decades of the 19th century. In response to Ado Grenzstein's call in his newspaper *Olevik* in 1881 for Estonian people to write to him what was on their hearts, people submitted stories about their everyday lives, instead of the abuses they had suffered at the hands of the barons. The material in Grenzstein's collection is a rich source for local history.

Questions treated in the interview include generic earmarks of life histories, crossover points of literary and life writing; the reliability of life histories as a source for historians and ethnographers; problems of "subjectivity" and "lying"; and the influence of a growing canon of literary writings on a topic such as Siberian deportation on the life history writing process. Turning to initiatives and strategies of life-history collection in Estonia today, Rutt sees a far thicker corpus of writing about the 1920s and 1930s than about the 1960s, for understandable political reasons. Contestatory social memories also play

a role in creating dissonance in life histories: if previously Estonian men who fought in the German army in WWII were silent about their experiences, nowadays the veterans of the Soviet Army tend to be marginalized. Comparing men's and women's life stories, Rutt has continually been astonished by the detail and systematicity of men's accounts: while one would expect women to talk of "trivial" everyday things, the will to documentary detail about situations, landscapes, buildings, and objects may be even more evident in men's life writing. Nevertheless, the most recent life histories anthology Rutt Hinrikus has edited, *Girls Who Grew Up in the War* (*Sõja ajal kasvanud tüdrukud*, 2006) is exceptionally rich in details of daily life during the German occupation of Estonia 1941–1944.

As concerns controversial terms such as "collective memory," Rutt's experience in Estonia has shown that "memory places" (Pierre Nora's term "lieux de mémoire" are of crucial importance for providing rituals and giving space for the transmission of life narratives. The annual "Life Histories Day" that marks the end of each year's writing competition, and features the presentation of awards and readings from stories is also an important ritual for valorizing and strengthening respect for memory and the past. The transmission of social memory is easier when things move more slowly in society. Two generations' remove already represents a danger for events no longer to be passed on in the family or social network. In her own present and future work, Rutt prefers broad collection initiatives, in which the writer has plenty of freedom to meet the challenge of structuring his or her life narrative to very specific targeted ones. As potential future research questions, Rutt foresees a detailed, ethically sensitive comparison of life histories written by Estonians who were deported to Siberia in 1941 and 1949, and Estonians who fled west in 1944 and formed diasporic communities, and closer study of diaries and documentary materials that are often submitted to the archive together with life histories.

VÕIM & KULTUUR 2

Koostaja ja toimetaja Mare Kõiva

<http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/voimjakultuur2/>

Koostaja ja toimetaja: Mare Kõiva
Keeletoimetaja: Mare Kalda
Inglise keele toimetaja: Tiina Kirss
Makett ja kaas: Alo Paistik
Pilditöötlus: Andres Kuperjanov
HTML: Diana Kahre

ISBN 978-9949-586-83-7 (pdf)
ISBN 978-9949-418-53-4 (trükis)
DOI: 10.7592/VK2.2006
Tartu 2018

Trükis ilmunud: **Võim & kultuur 2**. Koostaja ja toimetaja
Mare Kõiva. Võim ja kultuur. Tartu 2006

E-raamatu valmimist toetas: EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja
folkloori kasutusala laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel
infokandjatel.

© 2018 Eesti Kirjandusmuuseum
© 2018 Eesti Folkloori Instituut
© 2018 EKM FO rahvausundi ja meedia tööriühm
© 2018 autorid